STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 08864

VILNER GETO, 1941-1944

Abraham Sutzkever

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol
of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from
a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights
in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain
or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.
If you hold an active copyright to this work – or if you know who does –
please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ווילנער געטאָ

1941-1944

א. סוצקעווער

ווילנער געטא

1941 - 1944

פאָרוואָרט פון

נ. פיינשטיין

וויצע-פּאָרזיצער פון „פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פראַנקרייך"

ארויסגעגעבן דורך דעם

1947

דער איקוף-פאַרלאַג

„לא אמות כי אחיה"

מיט דעם בוך פון דעם דיכטער-פּאַרטיזאַן אַווראָם סוצקעווער „וויל-נער געטאָ" טרעט אַריין דער פאַרלאַג „איקוף" אין אַ נייער פאַזע פון זיין פאַרלעגערישער טעטיקייט. פון אַ פאַרלאַג פאַר געלעגנטלעכער ליטעראַטור — ווערק פון שרייבער איקוף-כאַווירים, צייט-מעסיקע און ספּעציפישע איקוף-ליטעראַטור — ווערט ער פאַרוואַנדלט אין אַ געזעלשאַפטלעכער אונטערנעמונג פאַר פּלאַנמעסיקער פאַרלאַג אַרבעט און פאַר סיסטעמאַטישער פאַרשפּרייטונג פון אידישער ליטעראַטור אין אַרגענטינע און אין די שכנישע לענדער, ווי אויך מיט דער אויסזיכט צו קענען באַדינען מיט זיינע אויסגאַבעס די אישואווים פון איבערן ים.

דער מאָטאָ, וואָס מיר שטעלן אַוועק איבער אָט די אַריינפיר-ווערטער: „לא אמות כי אחיה" — מיר וועלן לעבן! — דער נאָמען פון דאַוויד בערגעלסאָנס פּיעסע, אין וועלכער ער ברענגט אַרויס דעם שטאַרקן ווילן פונעם אידישן פאָלק לעבן צו בלייבן און איבערצולעבן זיינע סאָנים, אַנטהאַלט אין זיך די פּראָגראַם פון דעם איבערגעבויטן איקוף-פאַרלאַג. דאָס מיינט, אַז באַם אויסוויילן די שרייבער און זייערע ווערק, וועט ער געבן פאַרצוג יענע פון זיי, וואָס הייבן אַרויס דעם קאַמף פאַר דעם אידישן לעבן און מאַכן פון דעם קאַמף די אַקס און דעם פאַקטאָר פון דער אידישער שעפערישקייט.

פּאַראַלעל מיט אַזעלכע ווערק, ווי אַווראָם סוצקעווערס, די ווערק פון די דיכטער, וואָס זאַמלען אויף אונדזערע רעשטן נאָך דעם גרויסן אומגליק אונדזערן און קרעפטיקן אונדז מיט די ביישפּילן פון פּאַרטיזאַנישער גוואורע, האָט דער פאַרלאַג זיך אָנגעצייכנט אַ פּלאַן אַרויסצוגעבן די ווערק פון די אידישע שרייבער, וואָס טרעטן אין וועג פון אונדזערע קלאַסיקער — די גרינדער פון דער מאָדערנער אידישער ליטעראַטור — און ציען זייער טראַדיציע פון קאַמף פאַר אַ קולטורעל-וועלטלעכן, עקאָנאָמיש-געזונטן און פּאָליטיש-פרייען אידישן לעבן.

אַפן ערשטן אָרט אין דעם פּלאַן, זיינען אָנגעצייכנט די ווערק פון דאַוויד בערגעלסאָן, דעם קרעפטיקסטן פון די אידישע שרייבער, וואָס היטן געטריי די דאָזיקע טראַדיציע און טראָגן די אַכרייעס פאַר דעם היסטאָרישן זין פון דער אידישער ליטעראַטור, וואָס אונדזערע קלאַסיקער האָבן איר אָנגעצייכנט. עס גייען ווייטער לויט דעם זעלבן פּלאַן: דער ניסטער און אַנדערע פּראָזאיקער פון דעם פאָרנעם און באַטייט, ווי אויך די דיכ-

טער-קעמפער: איציק פעפער, פערעץ מארקיש און זייער גלייכן, וואס טראגן אט דעם געדאנק אין די לענדער פון אידישן לעבן און קאמף.

אין דער זעלבער צייט. האט דער 2-טער „איקוף" קאנגרעס פארשטאנען די וויכטיקייט פון סטימולירן דעם ארגענטינער אידיש-ליטערארישן שאפן און האט געגעבן דעם פארלאג א דירעקטיוו, אז ביז א העלפט פון די ארויסגעגעבענע ביכער דארפן זיין פון ארגענטינער אידישע שרייבער. א הויפט אויפמערקזאמקייט וועט דער פארלאג „איקוף" אפגעבן דער זארג פאר שול-ביכער, טעקסטן, צוגעפאסטע צום לימעד פון אידישער שפראך, אידישער ליטעראטור, געשיכטע און געזעלשאפטקענטעניש אין די אידישע וועלטלעכע שולן פונעם לאנד.

דער געזעלשאפטלעכער כאראקטער פון דעם פארלאג, איז א גאראנטיע נישט נאר פאר דער פארווירקלעכונג פון זיינע פלענער, נאר אויך פאר דער געטריישאפט זיינער צו דער געזעלשאפטלעכער און קולטור-טענדענץ פון „איקוף", די טענדענץ פון קאמף פאר אידישן קיום און העמשעך פון וועלטלעכן אידישן לעבן, וואס איז אויסגעדריקט אין דאוויד בערגעלסאנס קאמפס-רוף: „לא אמות כי אחיה" — מיר וועלן לעבן!

פאָרוואָרט

דאָס בוך פון א. סוצקעווער — איינער פון די בעסטע דיכטער, און פאַר-דינסטפולער פּאַרטיזאַנען-קעמפער, וועלכן עס האָט ארויסגעגעבן אונדזער „יונג-ווילנע“, — טראָגן מיר אין דער עפנטלעכקייט מיט איראס האקאָוועד. אין אַ מאָ-מענט, ווען מען איז נאָך איינגעזונקען אין טיפסטן טרויער איבערן גרעסטן כורבן, וואָס אַ פֿאָלק האָט געליטן אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווען דער באָדן שפּריצט נאָך מיט בלוט, ווען דער כוויו פון נעקאָמע צו באַערן די קדוישים איז נאָך נישט דערפילט געוואָרן, ווען די ניצל-געוואָרענע פון די כורוועס פאַרבאַהאַלטן נאָך זייערע סוידעס — איז די צייט נישט רייף צו שרייבן גע-שיכטע. דאָס איז אויך נישט די קוואַנע פון מעכאַבער, וועלכער גיט אונדז די עפּאָפּיי פון ווילנע רוי, ווי אַן אויסגעשניטן האַרץ.

און עס איז עפּשער ניט קיין צופאַל, אַז דאַווקע ווילנע רייסט זיך די ער-שטע ארויס אין דער וועלט מיט איר מאַרטירערטום, מיט אַ מאָנומענט פון אירע קאָרבאָנעס און העלדנטום, פון אירע טרערן און קאַמף, פון אירע אומענדלעכע ליידן און אומשטערבלעכן רום. ווילנע, וואָס האָט אין פאַרלויף פון דוירעס גע-לויכטן ווי אַ לייכט-טורעם פאַר דער גאַנצער אידישער וועלט, דאָס וויגעלע פון מעכטיקע קולטורעלע שטרעמונגען און פון סאָציאַלע באַוועגונגען, ווילנע פון דער האַסקאָלע און פון גאָען, ווילנע פון הירש לעקערט און פון אידיש, ווילנע פון גימ-נאַזיעס, וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוטן, אוניווערזיטעטן, טעכניקומס און אידישן טעאַטער. ווילנע איז זי געוואָרן פון איציק וויטענבערג און פון סאָניע מאַדיים-קער, ווילנע טריי איר טראַדיציע איז זי געבליבן אין אומגלייכן פּאַרטיזאַנען-קאַמף קעגן די היטלעריסטישע קאַניבאַלן, ווילנע גייענדיק אַף קידעש-האַשעם פאַר ראַ-טעווען קולטור - אויצרעס.

צענדליקער טויזנטער קרויווים אונדזערע האָבן געשריבן די בלעטלעך מיט בלוט און מעסירעס נעפעש. דאַווקע באַם גויסעסן, ווען דער באָדן האָט געזונקען אונטער די פיס, האָט ווילנע אנטפּלעקט דעם גרויסן גייסטיקן קויעך אירן. טריי ביז אין קייווער איז זי געבליבן די הייליקסטע פּרינציפּן פון דער מענטשלעכער מאָראַל: געגעבן אַביישפּיל פון סאָלידאַריטעט; זיך מאַקריוו געווען האָבן אירע זין איינער פאַרן צווייטן; פאַרגעזעצט שולן און קולטור-אַרבעט אין די כורוועס, אונטער דער ערד, אין די „מאַלינעס“, אין די קאַנאַליזאַציע-רערן. זי האָט אָרגאַ-ניזירט קאַמף מיט און אָן אויסזיכט, ביז אין טויט אריין.

ווילנע האָט פאַרן אייגעל האַזאָהאָוו נישט געקניט. דער סוינע האָט ווילנע געטויט, אָבער מאָראַליש נישט צעבראָכן!

❀

די צייט איז נאָך אויך נישט געקומען צו וועגן דעם פאַרנעם און פאַרמעסט פון היטלעריסטישן פאַרברעכן. אין געשיכטע דאַרף מען האָבן אָפּשטאַנד, קעדיי

צו באַגרייפן דאָס וואָס איז געשען, און אונדזער דאָר האָט דורכגעמאַכט באַזונ-דערס אומבאַגרייפלעכע איבערלעבונגען. נאָך אַ לאַנגע אויפקלערונגס-אַרבעט מי-צאַד די ניצל-געוואָרענע, ביכער ווי דער פון אַ. סוצקעווער, אויסשטעלונגען, מו-זייען, פאָטאָגראַפישע דאָקומענטן, סטאַטיסטישע ציפערן, פּראָצעסן פון די גרוי-סע קריגס-פאַרברעכער וועלן מיט דער צייט דורכברעכן די וואַנט פון נישט גלוי-בן און נישט פאַרשטיין. ווייל אונדזער פאַרשטאַנד איז נישט געמאַכט געוואָרן אויפצונעמען דעם גאַנצן שוידערלעכן עמעס: דער דורכשניטלעכער מענטש גלויבט נישט, און אַז ער גלויבט נישט, קען עס זיין מויעך נישט באַנעמען.

עס איז אָבער געשען אַזוי, אַז עס זיינען געבליבן שפּורן און אידעס. שפּורן אָן אַ צאָל און מיקאָל-האָמינים; שפּורן, וואָס וועלן פאַראייביקן פאַר דער געשיכ-טע אָט דעם גרעסטן אידן-מאָרד, און דאָסמאָל נישט נאָר ווי אַן אַפּגעריסענער עפּי-זאָד פון אַנטיסעמיטישע פאַרפאָלגונגען, נאָר אַלס הויפּט-צווייג פון אַ גאַנצן טייוולאַנישן איבערפּאַל-פּלאַן פון די פינצטערע קויכעס קעגן דער פּראָגרעסיווער מענטשהייט. און אידעס צענדליקער טויזנטער, וואָס דערציילן שוידערלעכע גע-שיכטעס ווי אַזוי עס האָט געבושעוועט אין מיטן פון 20-טן יאָרהונדערט די מענטשלעכע בעסטיע, באַשטעטיקנדיק דערביי איינער דעם צווייטן און צוגעבנדיס אָן אַ שיער פּראָטים.

די בלוטיקע שפּורן און די אידעס, לעבעדיקע און טויטע, וועלן גוויווער זיין די אומפּייאיקייט פון אונדזערע מויכעס צו באַנעמען אַזוי פיל גרויל. אפן באָדן פון דאָס געשעענע, אפן באָדן פון אַ פריער אומבאַקאַנטער ווירקלעכקייט, וועלן אויסוואַקסן נייע דוירעס. זיי וועלן וויסן דעם פּרייז פון פרייהייט און באַזינגען די נידעריקסטע אינסטינקטן, אין דער צייט וואָס די גאַנצע געשיכטע פון מענטשלע-כן געדאַנק איז באַשטאַנען פון אומאויפהערלעכע אָנשטרענגונגען זיי צו באַ-קעמפן און צו צוימען. זיי וועלן וויסן די געפאַר פון ברענגען אפן מיזבייעך די קולטורעלע יערושע פון דוירעס. זיי וועלן וויסן די געפאַר פאַר אַלע פעלקער, ווען ביי איין פאָלק ווערט אויסגעמאָרדעט זיין עליטע.

✤

ווייל אין דייטשלאַנד איז עס געשען אַזוי: צוערשט האָט די רעאַקציע גע-קעפּט דאָס דייטשע פאָלק, אים אוועקגענומען אַלע זיינע פּאָליטישע און אינטע-לעקטועלע עליטעס, וואָס האָבן פאַרקערפּערט און פאַרגעזעצט זיין גייסטיקע פאַר-גאַנגענהייט, דאַן האָט זי פאַרברענט זיין קולטורעלן אוצער. דאַן האָט זי אומגע-שטערט דורכגעפירט אַן איבערדערציאונג פון אַ דאָר, אויסוואָרצלענדיק פון אים די עטישע און מאָראַלישע פּרינציפּן פון דער ציוויליזירטער וועלט. דאַן איז דער גאַנצער מעלוכע און אַדמיניסטראַטיווער אַפּאַראַט פון אָט דעם גרויסן לאַנד אין מיטן איירָאָפּע באַזעצט געוואָרן דורך דער אונטערוועלט, דורך מענטשן וואָס האָבן שוין קיין שום געמיינזאַמעס נישט געהאַט מיט דער אַנטוויקלונג, מיט דעם אייביקן פּראָגרעס, וואָס איז אונדז איבערגעגעבן געוואָרן ביערושע פון דאָר צו דאָר.

אזוי האָט זיך איינגעפונדעוועט אין מיטן פון אייראָפּע א פרעמדער קערפּער. א קאָלאָס, וואָס האָט אין זיין פאַרניכטונגס-מעשוגאַס קיינע ווערטן ניט געשוינט און קיינע מענטשלעכע פּרינציפּן ניט געהאַט. אזוי ווי דער גוילעם פון מהר"ל אין אונדזער אידישער לעגענדע. ווייל די ווייסנשאַפט און די טעכניק, אָפּגעשיידט פון די עטישע ווערטן, קענען ארויסרופן אזעלכע צעשטערערישע קרעפטן, וואָס האָבן נישט קיין גרענעץ.

און אזוי איז אויסגעוואַקסן די גרויזאַמסטע אין דער געשיכטע שול פון פאַר-ברעכן. די ווייסנשאַפט האָט אזוי באַוואָפנט די גרעסטע מאַשין פון מאָרד, וואָס האָט אָפּ א האָר איבערגעלאָזט אזעלכע שפּורן, פון וועלכע מערערע דורעס וועלן זיך נישט אויפגעהויבן.

ווען מען פאַרגלייכט די דערציילונגען פון ווילנער, וואַרשעווער אָדער אַן אנדער געטאָ, פון אוישוויץ, מאַידאַנעק אָדער אַן אנדער קאָנצענטראַציע-לאַגער, פון האָלאַנד, פראַנקרייך אָדער אַן אנדער לאַנד אָקופּירט דורך נאַצי-דייטשלאַנד — איז עס אומעטום דער זעלבער אויפן פון קאַלט דורכגעטראַכטן מאָרד, פון אָרגאַניזירטן רויב. דער זעלבער מעטאָד באַם קאָלעקטיוון פאַרניכטן, די זעלבע טעכניק באַם האַרגענען דעם יאָכיד. דער איקער, די זעלבע שול פון מאָראַליש טויטן דעם מענטשן, איידער מען קריגט די שליטע איבער זיין גוף, און קעדיי גופים זאָלן זיך פאַרניכטן אין קעגנזייטיקן קאַמף.

אָן שום ספק זיינען אין דייטשלאַנד גענוי פעסטגעשטעלט און דורכגע-טראַכט געוואָרן די יעסוידעס פון אַן אָרדענונג, וואו די בעסטיע רעגירט איבערן מענטשן. א שול פון פאַרברעכן איז געוועזן דער רעזשים: בּיים היטלער.

*

די געשיכטע וועט אָפּגעבן דער מאָראַלישער דעקאַדענץ אין דער וועלט, ארויסגערופן דורכן נאַצי-שטורעם, נישט ווייניקער אָרט, ווי דעם פּאָגראָם פון מאַטעריעלע ווערטן. דאָס דערפירן דעם מענטשן צו דער שטופע כאַיע, איז עפּשער דער גרעסטער פאַרברעכן פון דעם היטלער-רעזשים און וועט האָבן די אמלענגסטן דויערנדע נאָכווירקונגען. די וואָס האָבן גענומען אָפּ זיך די מיסיע פון זיך קעגנ-שטעלן דער באַרבאַריי, וואָס האָבן געגעבן דעם גרעסטן קאָרבן אין קאַמף פאַר ראַטעווען מענטש און ציוויליזאַציע, וועלן האָבן איינגעשריבן נישט נאָר רומפולע בלעטער אין דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער מענטשהייט, נאָר זיי וועלן זיין אויך די יעניקע וואָס וועלן — איבער די קאָנוואולסיעס פון מאָמענט — איבער-נעמען דעם רודער פון דער געזעלשאַפט, ווי פאַרדינסטפולע פאַרטיידיקער אירע, בארופן צו פאַרזיכערן איר וואוּל און א שטראַלענדן אויפבוי פון איר קולטור.

אין דער געשיכטע ווערט גאָרנישט פאַרלוירן. א באָדן דורכגעזאַפּט מיט בלוט גיט אויך ארוים בלומען און פרוכטן. מען קען נאָך היינט נישט זען וואָס עס וועט ארויסקומען פון די קאָרבאָנעס און כורוועס פאַר דער גאַנצער מענטש-

הייט און פאַר אונדז אידן ביפּראַט. דער זיג איבערן היטלעריזם שטאַרקט אונדזער צוגעבונדנקייט צו די פּאַרטיידיקער אונדזערע, צו די וואָס זיינען געווען אין שפּיץ פון קאַמף. מיט די וועלן מיר בינדן די צוקונפט און אונדזער ביטאָכן איז גרויס.

היינט איז די אויפגאַבע פון טאָג בויען און אויפשטעלן אַ וואָך.

דאָס בוך פון א. סוצקעווער איז אַ גראַנדיעזער ביישטייער. און דעריבער דאַנקען מיר א. סוצקעווער דעם ווילנער, דעם דיכטער און העלדישן פּאַרטיזאַן פאַר זיין וואָך-געביידע, וואָס איז „ווילנער געטאָ“.

פּאַריז, 10 נאָוועמבער 1945.

נ. פיינשטיין

ע ר ש ט ע ר   ט י י ל :

באַם דייטש אין די נעגל

אין שטאָט און אויף די וועגן

...ווען איך האָב דעם 22-טן יוני אינדערפרי איינגעשלאָסן דעם ראַדיאָ-קאָנטאַקט, האָט אַ שפּרונג געטאָן מיר אַנטקעגן, ווי אַ קנויל יאַשטשערקעס, אַ היסטערישער געשריי אויף דייטש. פון דעם גאַנצן געפּילדער האָט זיך בלויז גע-דרונגען, אַז דאָס דייטשע מיליטער האָט אַ שפּאַר געטאָן איבער אונדזערע גרענעצן. איך בין אַראָפּגעלאָפן אינדרויסן, איך גיי וואוהין די אויגן טראָגן.

איך קום אַריין צו נויעך פּרילוצקי, דעם פּראָפעסאָר פון דער אידישער קאַ-טעדרע אין ווילנער אוניווערזיטעט. ער איז פאַרטאָן בײַ זיין ווערק „פאָנעטיק פון אידיש".

— מיט דער ערשטער באַמבע אויף דער רוסישער ערד האָט זיך היטלער אויסגעגראָבן אַ קייווער, — זאָגט פּרילוצקי נעוויעס, אָבער וואָס צו טאָן וויס ער נישט. ער שרייבט ווייטער זיין וויסנשאַפטלעכן בוך.

איבער די גאַסן יאָגן פייערלעשער. לעבן דער גרינער בריק איז אַ סריפע. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אהיים, הינטער דער גרינער בריק. מיין מאַמע האָט זיך שטאַרק דערפרייט, באַפאַלן מיך קושן, מיך געטרייסט, אַז אַלץ וועט זיך אויסלאָזן צום גוטן. זי האָט אויסגעקאָכט שטשאַוויע און פאַרווייסט מיט מילך...

עראָפּלאַנען האָבן נישט אויפגעהערט באָמבאַרדירן. אַנטקעגן אונדז, אויף דער צווייטער זייט ווויליע, האָט געפלאַקערט אַ גאַז-רעזערוואַר. דער פייער איז אַריינגעדרונגען אַזש אהער אין צימערל און געריסן אין האַלדז.

— מאַמע, לאָמיר זיך ראַטעווען אינאיינעם!

די מאַמע האָט מיר געגלעט די האָר, אַ קוש געטאָן אין שטערן און מיט אַ פיינלעכן אויסדרוק, וואָס איז נישט מעגלעך צו פאַרגעסן — געזעגנט:

— איך, מיין קינד, וועל אין ערגעץ נישט גיין. מיין לעבן איז אין דיר. דו גיי און ראַטעווע דיינע יונגע יאָרן.

איך בין אַוועק צו דאָוויד אומרו, דעם רעדאַקטאָר פון „עמעס". זיצן מיר און קלערן פון אַן אויסוועג. אַזיגער צוועלף באַנאַכט איז אין צימער געוואָרן בלענ-דנדיק-ליכטיק. עראָפּלאַנען האָבן אינדערלופטן אויפגעהאַנגען ליכט-ראַקעטעס. אַנטקעגן פענצטער, אין ראַיאָן פון די דריי צלאָמים-בערג, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזן דייטשע פאַראַשוטיסטן.

*

דעם סוינעס עראָפּלאַנען זיינען געפלויגן איבער די הייזער. אויפן ראָג גלעזער-גאַס און ברייטע איז איינגעפאַלן אַ מויער. זעכציק מענטשן זענען געבליבן אונטער די ציגל. אויך אויף פאַרטאָוועט זיינען איינגעפאַלן מויערן. רויך פון סריפעס האָט זיך געשפּרייט איבער די גאַסן. מענטשן מיט פעקלעך אין די הענט האָבן

זיך געצווינגן פאַרויס דער שטאָט. קלאַנגען האָבן זיך געטראָגן, אַז דער דייטש איז שוין גאָר נאָענט און ער וועט פאַרצונגן ווילנע.

מיר ציען זיך אויך, אַ קאָמפּאַניע שרייבער, באַוויירים, נאָענטע. איך לאָז איבער מיין שטוב אַף העפקער. פון מיין אייגנטום באַוויז איך מיטצונעמען די שוין אָפּגעדרוקטע בלעטלעך פון מיין פּאָעמע „סיביר". מיין פרוי נעמט מיט איר טאָג-בוך, וואָס זי שרייבט פון צען יאָר אָן. מיר שפּאַנען אַרויף סובאָטש, אין דער ריכטונג צו מינסק.

מיר באַגעגענען אַ טאַבאָר מיט אידן. די וועגענער אָנגעפּראָפּט מיט קישנס און ווייבער. מיר דערוויסן זיך ביי דעם אָנטרייבער פון אַ פערד און וואָגן, אַז דאָס אַנטלויפט ער מיט זיין מישפּאָכע פון די „ביליקע הייזער". אין דאָרף סלאָבאָדע וואוינט זיינער אַ באַקאַנטער פּויער, באַ אים וויל ער איבערזיין די מילכאָמע-צייט, און ווען מען וועט די דייטשן פאַרטרייבן אַף צוריק, וועט ער זיך אומקערן קיין ווילנע.

וואָס אַ מינוט ווערט געדיכטער אַף די וועגן. עס ציען אַף מיזרעך, טיפער אין לאַנד, יונגנטלעכע, אויך עלטערע, און אפילע זקיינים. מען יאָגט פון דער מאַגיפע און די מאַגיפע יאָגט איבער...

דייטשע אַעראָפּלאַנען לאָזן זיך אַראָפּ ווי הייזשעריקן. זיי יאָגן נאָך באַזונדערע, נאָך איינציקע מענטשן. אין דער לויפעניש ווערט צעשפּליטערט אונזער גרופּע. אומרו מיט דער פרוי זיינען אין דער בעהאָלע נישט געוואָרן. דאָס קינד זייערס פיבערט אַף מיינע הענט. איך וויל אַריינגיין אין אַ כאַטע אָנצוטרינקען דאָס קינד, — נאָר אַלע כאַטעס זענען פּוסט, די פּויערים — צעלאָפן.

נאַכט. מיר שלאָפן אין וואַלד. רויטאַרמייער וואָרענען אונז, מיר זאָלן זיין אָפּגעהיט מיט מענטשן, ווייל אַראָפּגעוואָרפענע דייטשן גייען אָנגעטאָן אין קליידער פון רויטאַרמייער. מיין כאַוועריס קינד, געבליבן אַף מיינע אָרעמס, איז זיך פאַרגאַנגען אין אַ געוויין. עס בענקט נאָך דער מאַמען. עס הונגערט.

איך קלייב אָן ביי דער לעוואָנע-שיין אַ פּאָר יאַגדעס און גיב דעם קינד — עס זאָל נישט אויסגיין אויף מיינע הענט.

*

לעבן אָשמענע האָט אונדז דער דייטש שוין דעריאָגט. פונדערווייטנס האָט זיך געטראָגן אַ געקלימפּעריי פון טאַנקען. פּויערים האָבן אונדז דערציילט, אַז די גאַנצע געגנט איז שוין באַוועדעמט מיט דייטשן. וואוהין לויפט מען? און דערצו טראָג איך נאָך דאָס קינד!

דערפער ברענען. אַעראָפּלאַנען איבער די קעפּ. מיר דערקענען צווישן זיי אויך פיל סאָוויעטישע; זיי ראַנגלען זיך אונטער די וואָלקנס מיט די דייטשע לופט-רויבער. איינגעקנוילט אין רויך פאַלן אייניקע אַראָפּ לעבן אונז.

שוין נישט ווייט פון ווילנע טרעף איך זיך מיטן טאַטן פונעם קינד, וואָס איז ביי מיר אַף די הענט. איך גיב אָפּ זיין אויפּעלע און איך בין גליקלעך, וואָס איך האָב עס דערהאַלטןביים לעבן. מיר נעכטיקן אין אַ שייער ביי אַ פּויערטע.

א. סוצקעווער אלס פּארטיזאַן

דורך די שפּאַלטן זעען מיר, ווי עס ברענט ניי-ווילייקע. באַנאַכט קומען אָן מאָ-טאָציקלען, שטעלן זיך אָפּ באַ דעם שייער. איך דערהער די שפּראַך, וואָס האָט געשענדט אייראָפּע: דייטשישע זשאַנדאַרן נישטערן אין דאָרף. זיי רופן אַרויס אונ-דזער פּויערטע און פרעגן זי, צי זי באַהאַלט נישט אויס קיין אידן. מיינע כאַווי-רים שלאָפן. איך אײנער בין אויף. פון אירס אַ וואָרט הענגט אָפּ אונדזער לעבן. זי ענטפערט אַף איר מוטער-שפּראַך: „ניין, דאָ איז קיינער נישטאָ", און די זשאַנדאַרן פאָרן אַוועק ווייטער.

טאַנקען, טאַנקען, טאַנקען. דער גאַנצער אַשמענער טראַקט איז איין טאַנקען-קייט. זיי פּויקן, רווישן, הילכן און פאַרטויבן. מיר וואַרטן א האַלבן טאָג. ענד-לעך רייסן מיר זיך דורך. מיטן זעלבן וועג, וואָס מיר זיינען אַנטלאָפן, גייען מיר צוריק. באַ דער ווילייקע וואַשן מיר זיך אַרום, צערייסן פּאַפּירלעך, דאָקומענטן — טאָמער א רעוויזיע, זאָל מען גאָרנישט געפינען. מיין פרוי קושט איר טאָג-בוך און בלעטלעבווייז לאָזט זי אים מיטן וואַסער.

*

איך בין צוריק אין שטאָט. אַף די גאַסן האָב איך קיין אידן קימאַט נישט באַמערקט. עטלעכע זקיינים האָבן זיך געשאַרט באַ די ווענט מיט איינגע-בויגענע קעפּ. די באַפעלקערונג איז געבליבן אין די הייזער. איבער דער שטאָט זענען אַרויסגעגאַנגען עפּעס נייע פינצטערע פאַרשווינען מיט ווייסע אָרעמבענדער און קליינע ביקסלעך אַף די אַקסלען. איך האָב דערקענט צווישן זיי איינעם א סטודענט פון ווילנער אוניווערזיטעט.

לעבן שלאָס-באַרג האָבן די ווייסע אָרעמבענדער געפירט אונטערן ביקס אַרום צוואַנציק מאַן. צווישן זיי — זאַלמען שאַפּירא, א פּראָוויזאָר פון ווילקאָמי-רער גאַס. מען האָט זיי אַלעמען אַרויסגעפירט אַפן שלאָס-באַרג. ביי דער גרינער בריק האָב איך דערהערט א זאַלפּ פון אַ סאַך ביקסן אין ראַיאָן פון דעם שלאָס-באַרג. איך האָב זיך אויסגעדרייט און געזען בלויז אַ פלאַטערנדיקן האָזן-קרייץ אַף געדימינס פּאַלאַץ.

אין מיין שטוב אַף סובאָטש-גאַס 6, וואו איך האָב אַלץ איבערגעלאָזט, האָב איך זיך מער נישט צוריקגעקערט. איך בין אַוועק צו מיין מאַמען אַף ווילקאָמירער 14, וואו איך האָב אָפּגעלעבט צוואַנציק יאָר. מיין מאַמען האָב איך געטראָפן א פאַרווייִנטע. א גוטער אָנזאָגער האָט איר נעכטן דערציילט, אַז ער האָט מיך געזען א טויטן, א צערי סענעם פון א באָמבע.

גזירעס און לאַטעס

אַף מאָרגנס איז פון שטאָט אָנגעקומען אַ שאָכן און דערציילט, אַז מען כאַפּט אידן אַף אַרבעט. די אידן, וואָס מען כאַפּט, לאָזט מען אָפּ אַף דער נאַכט אַהיים. און מען גיט זיי אַרויס פּאַפּירלעך, אַז זיי זענען שוין „געכאַפּטע".

כוץ דעם, דערציילט דער שאָכן, האָבן די דייטשן אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע ווי אַרב-לייט אַרום צוויי הונדערט אידן און פּאָליאַקן; אויב די באַפעלקערונג וועט זיך מיט עפּעס „פאַרזינדיקן“, וועלן באַצאָלן די אַרב-לייט מיט זייערע קעפּ. די זעלבע נאַכט האָט זיך ביז באַגינען געהערט אַ שיסעריי פון דער טורמע, וואָס שטייט אָף דער אַנדערער זייט ווילִיע, אַנטקעגן מיין פענצטער. ווער שיסט און וועמען — האָט קיינער נישט געוואוסט. אַזוי האָט זיך איבערגעכאַזערט עטלעכע מעסלעס נאָכאַנאַנד. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דעם זעלבן אָוונט, ווען מען האָט געבראַכט אין טורמע די אַרב-לייט האָט מען זיי אָנגעהויבן גרופּנוויז צעשיסן אינעם טפיסע-הויף.

די שיסעריי אין דער לוקישקער טורמע האָט נישט אויפגעהערט. די כאַפּעניש אָף מענער — אויך נישט. יעדער פּאָליציי-צירקל האָט באַקומען אַ פאַראָרדענונג אָנצוכאַפּן צו פופציק אידן אַ טאָג. שוין נישט אָף דער געוויינלעכער אַרבעט, נאָר צוליב עפּעס אַ געהיימען ציל, וועלכן קיינער האָט נישט געוואוסט.

כאַפּונעס — אַזוי האָבן די אידן אָנגערופן זייערע כאַפּערס — לויפן אַרום איבער די גאַסן, קאָנטראָלירן, נישטערן. זיי שטעלן אָפּ יעדן איינעם. אויב דער איד האָט נישט קיין שיין, אַז ער אַרבעט, אָדער אויב דער שיין איז אַ ביסל אָנגעריסן, צעקנייטשט, פירט מען אים אוועק אין דער לוקישקער טורמע.

די פאַשיסטישע פּאָליציי האָט קאָנפיסקירט די סכוירעס פון די אידישע קראָמען, אַרויסגעשליידערט די אידן פון אַלע אונטערנעמונגען, פון קיַעווער גאַס, שאָפּען-גאַס, גרויס-סטעפּן-גאַס האָט מען אין מעשעך פון אַ שאָ צייט אַרויסגעטריבן אַלע „נישט-אַריער“ און זייערע דירעס פאַרבאַסמעט. גלייכצייטיק האָט מען פאַרנומען פון דאָרט אַלע מענער. אין גאַס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע באַפעלן:

אידן טאָרן נישט ריידן דורכן טעלעפאָן;

אידן האָבן קיין רעכט נישט צו פאָרן מיט דער באַן;

אידן טאָרן נישט אַריינקומען אין קיין שטאָטישע אַנשטאַלטן (באָד, שפּיטאָל, קינאָ-טעאַטער, קאַפע);

אידן מוזן אָפּטראָגן זייערע וועלאָסיפּעדן און ראַדיאָס;

אַלע אידן ווערן אַרויסגעוואָרפן פון אוניווערזיטעט.

איבער דער שטאָט האָט זיך באַוויזן די באַקאַנטע אויפשריפט: „איינטריט פיר יודען פערבאָטען“.

אין די אָרטיקע צייטונגען האָבן זיך באַוויזן שווידערלעכע אַרטיקלען וועגן אידן. דער גאַנצער גיפט פון דער דייטשער פּראָפּאַגאַנדע, צוגעגרייט פאַר לאַנגע יאָרן, איז אַריינגעדרונגען אין דער היגער פּרעסע, וואו ס'האָבן מיטגעאַרבעט פאַשיסטישע אַגענטן — דייטש-ליטווישע נאַציאָנאַליסטן.

דעם 4-טן יולי איז אין די צייטונגען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַזאַ מודאָע: „אין העסקעם מיטן באַפעל פון דער דייטשער מיליטערישער מאַכט פון 3-טן יולי 1941, מעלדן מיר, אַז אַלע אידן, אָן אונטערשייד פון געשלעכט און עלטער, דאַר-

פֿן טראָגן אַף דער ברוסט און אַף דער פּלייצע אַ שאָנד-צייכן פֿון צען סענטי-מעטער אַף צען סענטימעטער, אינמיטן דאַרף זיין אַ געלער קרייז, און אינע-ווייניק — א „ן״ דער מוסטער איז פאַרעפנטלעכט אין אַלע ווילנער פּאָליציי-צירקלען.

דער באַפֿעל גייט אריין אין קראַפֿט פון 8-טן יולי 1941.

פֿאַר נישט אויספילן דעם באַפֿעל — די גרעסטע שטראָף.

מיליטערישער קאָמענדאַנט פון ווילנע צ ע נ פ ע נ י ג.״

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט דער שטאָט-קאָמענדאַנט נוימאַן, אַרויסגעגעבן אַ נייעם געזעץ וועגן לאַטעס: נישט קיין געלע דאַרפן זיי זיין און נישט אַף דער ברוסט און פּלייצע דאַרף מען זיי טראָגן, נאָר מען דאַרף אָנגייען אַפן אַרבל אַ בלאָען אָרעמבאַנד מיט אַ ווייסן מאָגנדאָוויד. שפּעטער מיט אַ טאָג, איז אָט דער געזעץ באָטל געוואָרן; מען דאַרף שוין ווידער טראָגן געלע לאַטעס אַף דער ברוסט און פּלייצע.

די דייטשן האָבן געוואָלט מיט די דאָזיקע געזעצן וואָס מער באַליידיקן, דערנידעריקן און צעטומלען די אידישע באַפעלקערונג, קעדיי צו האָבן אַן אויס-רייד „געזעצלעך״ אַרויסבאַקומען וואָס מער קאָרבאָנעס. די אידן האָבן נישט גע-קענט, פּאָשעט נישט באַוויזן, אויסצופירן די נאָכאַנאַנדיקע שפּאָגל-נייע באַפעלן. און פאַרן טראָגן ניט די לאַטעס, וואָס מען דאַרף, האָט מען גלייך אַרעסטירט.

נאָך נישט געענדיקט מיט די לאַטעס — אַ געזעץ אַ נייער:

אידן האָבן ניט קיין רעכט צו האָבן קאָנטאַקט און צו ריידן מיט ניט-אידן. אידן האָבן ניט קיין רעכט צו פאַרקויפן וועלכע ניט איז זאַכן, וואָס זענען ביז איצט געווען זייער אייגנטום, — דערפאַר, ווייל דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון די אידן געהערט פון היינט אָן און ווייטער צו דער דייטשער מעלוכע און עס ווערט בלויז צייטווייליק איבערגע-לאָזן ביי דעם געוועזענעם באַלעבאָס.

ווי עס דרינגט אַרויס פון דעם ערשטן פּונקט, איז פאַרבאָטן די אידן צו באַזוכן דעם מאַרק.

פאַרן זיך ניט אונטערוואַרפן די פאַראָרדענונגען ווערט מען דערשאָסן.

דעם 2-טן אויגוסט איז אָנגעקומען ה י נ ג ס ט אַלס געביטס-קאָמיסאַר פון ווילנע. אין דעם זעלבן טאָג האָט ער שוין באַוויזן זיין קויעך:

אַף שפּיטאָל-גאַס און נאָוואָגראָד זיינען פאַרגעקומען צוויי גרויסע פּאָ-גראָמען, דורכגעפירט האָבן זיי די מאַסן-מערדער שווינענבערג און ווייס. כוץ דעם האָט ער אַרויפגעלייגט אַ ריזיקע קאָנטריבוציע אַף דער אידישער באַפעל-קערונג. איין פאַראָרדענונג איז פאַרויסגעלאָפן דער צווייטער:

אידן מעגן גיין אין שטאָט ביז זעקס אַזייגער אָוונט.

אַף די טראָטוארן איז אידן פאַרבאָטן צו גיין; זיי מעגן גיין בלויז אַפן ברוק און איינציקווייז — ווי עס גייען גענדז.

אַף מיצקיעוויטש-גאַס, זאַוואַלנע, ברייטע, שלאָס-גאַס, קאַטעדרע-פּלאַץ און אַרום באַן איז אידן פאַרבאָטן צו גיין.

די אידן האָבן געפּרואווט די געזעצן גוויוועך זיין: מען טאָר ניט גיין אַפן מאַרק, איז אָדער מען פלעגט ריזיקירן און גיין אָן לאַטעס ווי ניט-אידן, אָדער די נישט-אידישע שכינים פלעגן אויפקויפן שפּייז און אַריינטראָגן אין די אידישע שטיבער. אויך מיטן גיין איבער די גאַסן האָבן זיך די אידן אָן אייצע געגעבן: מען האָט דורכגעהאַקט הויפן און געמאַכט דורכגענג. מען איז אַרומגעגאַנגען צענדליקער גאַסן און געקומען וואוהין מען דאַרף.

כאַפּונעס

דער געשטאַפּאָ-אָפיציר שווייגענבערג האָט געאַרבעט פליסיק. אַף ווילנער 12 האָט ער געשאַפן זיין שטאַב. ער האָט צוגעצויגן די ליטווישע פּאַשיסטן פון „איפּאַטינגאַס בורים“, אָדער פּאַשעט, ווי מען האָט זיי אָנגערופן — די „אי-פּאַטינגאַ“ (אויסדערוויילטע) און האָט זיי פּאַנאַנדערגעטיילט אַף צוויי העלפטן: די אויפגאַבע פון דער ערשטער העלפט איז צו כאַפּן אידן, און פון דער צווייטער — אויסצופירן עקזעקוציעס איבער די געכאַפּטע.

*

עס האָבן זיך אַ לאָז געטאָן איבער די גאַסן כאַפּונעס. זייער אויפגאַבע איז צוערשט געווען: אויפזוכן אידישע מענער און זיי שלעפּן צו דער אַרבעט. אָבער נישט אין דער עצם אַרבעט איז זיי געגאַנגען. ס'איז געווען אַ גוטער, פון פּאַרויס צוגעגרייטער מיטל, ווי אַזוי אַריינצונאַרן און פאַרלענדן די אידישע באַפעלקערונג. די אַרבעטנדיקע אידן האָט מען טכילאַס ניט געטשעפּעט; פאַרקערט, זיי האָבן באַקומען צעטלען, אַז זיי אַרבעטן. מיט אַזאַ צעטל האָט מען זיי נישט געטאָרט פאַרהאַלטן. אינגיכן איז די אידישע באַפעלקערונג צעשפּאָלטן געוואָרן אַף צוויי טיילן: די, וואָס אַרבעטן, און די, וואָס באַהאַלטן זיך אין „מאַלינעס“. געפונען אַ באַהאַלטענעם אידן — פלעגן די כאַפּונעס אים הייכן מיטנעמען אַ האַנטעך און זייף און פלעגן אים אָפּפירן אין דער לוקישקער טורמע. אין טורמע איז געווען שווייגענבערג. פון אים פלעגט מען זיך זעלטן אַרויסדרייען.

אַף ווילנער 12, אין דער געביידע פון דער „איפּאַטינגאַ“, איז געווען אַ קאַרטאָטעק פון די געכאַפּטע, ס'הייסט, פון יענע געכאַפּטע, וואָס מען האָט אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. אין דער קאַרטאָטעקע זיינען געווען פאָלגנדע רובריקן: נאָמען און פאַמיליע-נאָמען פונעם געכאַפּטן, ווען געבוירן, און נאָמען פון כאַפּער. אַף דער צווייטער זייט פלעגט דער סעקרעטאַר נאַרווישאַ, אָנשרייבן מיט אַ רויטן בלייער אַן L אָדער אַ L. P. האָט באַדייט, אַז דער

קאָרבן איז אין דער לוקישקער טורמע. א "P" אז מען האָט אים שוין אָפּגע-פירט קיין פּאנאר — דאָס אָרט פון די עקזעקוציעס.

פּאָר איטלעכן געכאַפּטן אידן, וואָס איז באַשטימט געווען אַף אומקום, האָט דער כאַפּון באַקומען צען רובל.

פיל כאַפּונעס האָבן געהאַט צו זיך געהילפן. מערסטנטייל זיינען דאָס געווען גאָר יונגע אַגענטלעך. זיי פלעגן פריער אויסשמעקן די ערטער, וואו אידן באַהאַלטן זיך. פאַר אַזאַ האָט מען געציטערט ניט ווינציקער ווי פאַר א דערוואַקסענעם. די כאַפּונעס פלעגן נישט נאָר כאַפּן מענטשן צום טויט, נאָר אויך זיך איבער זיי איזדיעקעווען. אין זייער גלאַנץ-פּעריאָד, ערעוו דער געטאָ, פלעגן זיי באַפאַלן באָטיי-מעדראָשים און פלעגן אוועקפירן די דאווונערס אזוי ווי זיי שטייען אין טאַלעס און טפילן. געווען איז אַזאַ פּאַל: בעיים א כאַפּעניש האָט זיך געראַשן שמוקלער באַהאַלטן אין אַן אַלמער. א כאַפּון האָט אים דערטאַפּט און געשלעפּט אַפן הויף. דער איד האָט זיך געפּרואווט אויסקויפן. ער האָט אָבער נישט גע-האַט געגנוג געלט, האָט ער זיך געבעטן באַ זיין כאַפּון, וועלכן ער האָט געקענט ווי א סטודענט פון אוניווערזיטעט.

— האָק מיר אוים מיינע גאָלדענע ציינער, נאָר לאָז מיך לעבן...

באַם סטודענט האָט זיך אויפגעוועקט דער „געוויסן". ער האָט אים אוים-געהאַקט די ציינער און געלאָזט לעבן.

דער ערשטער יודען-ראַט

דעם 4-טן יולי איז אַריינגעפאָרן אַפן שולהויף א טאַקסי און צוויי דייטשן מיט ביקסן אַף די אַקסלען האָבן באַפוילן אַרויסרופן דעם ווילנער ראָוו. עס איז צו זיי אַרויסגעקומען דער שטאָט-שאַמעס כאַים מאיר גאָרדאָן, א הויכער שיינער איד מיט א ווייסער באָרד. „דו ביסט עס דער ווילנער ראָוו?"—האָט איי-נער פון די דייטשן אָנגעשטעלט אַף אים די ביקס. גאָרדאָן האָט געענטפערט, אַז ער איז בלויז א שאַמעס; דער ערשטער ראָוו, רובינשטיין, איז אין אַמעריקע, און דער צווייטער ראָוו, כאַים אויזער גראָדזענסקי, איז געשטאָרבן.

— אויב אַזוי, — האָבן די דייטשן געמאָלדן דעם שאַמעס, — ביסטו דער ראָוו. ביז מאָרגן דאַרפסטו אויפשטעלן א אידן-ראַט.

עס איז גערופן געוואָרן א פאַרזאַמלונג פון די ווילנער קלאַל-טוער, אונטערן פּאָרזיץ פון דעם אַלטן און גוט באַקאַנטן דר. גערשוני. גערשוני האָט דער-קלערט, אַז די וועלכע מען וועט אויסקלייבן אין אידן-ראַט, טאָרן זיך נישט אָפּזאָגן. עס איז געבליבן ווי זיי וואָלטן געגאַנגען אַף קידעש-האַשעם. און ער האָט זיך ביטער צעוויינט. אין אידן-ראַט זיינען אויסגעקליבן געוואָרן 16 פּערזאָן. צווישן זיי: דר. יאַנקעוו ווינאַדסקי. האַראַוו שום. עליעזער קרוק, אדוואָקאַט פינ-

בעם קאָן. פרוי דר. שאבאד, סאול טראַצקי און דער באַנקיר לאַנגבאַרט. פארן פאַר זיצער איז אויסגעקליבן געוואָרן אינזשעניער סאול טראַצקי.

דער אידן - ראַט האָט זיך אריינגעקליבן אַף סטראַשון-גאַס 6. אין ביניען פון דער געוועזענער ביבליאָטעק „מפיצי-השכלה".

דאָס ערשטע וואָס איז ארויפגעלייגט געוואָרן אַפן אידן-ראַט איז צו-נויפזאַמלען דאָס גאָלד און די ווערטזאַכן פון דער אידישער באַפעלקערונג.

*

ווי נאָר עס זיינען אריין אין ווילנע די דייטשן, האָט נאָך געפּרואווט אַנגורטן זיינע קויכעס דער אַלטער ווילנער קלאַל-טוער, דער געוועזענער פאָרזיצער פון דער ווילנער אידישער קעהילע דר. יאַנקעוו וויגאָדסקי.

צו 85 יאָר איז אים באַשערט געווען צו זען דעם האַקנקרייץ איבער זיין היים-שטאָט. ער איז שוין געווען קראַנק, קוים וואָס געגאַנגען. ווען די נייע מאַכטהאָבער האָבן אָנגעהייבן זייער מאָרד איבער דער אידישער באַפעלקערונג, זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געלאָפן צו וויגאָדסקין. באַ דעם האָט מען צוגערויבט אַ זון, באַ יענעם — אַ טאַטן, זאָל ער ווי אַלעמאָל זיי העלפן, זיי ראַטעווען.

דער קראַנקער וויגאָדסקי האָט זיך אויפגעהויבן פון בעט, אָנגעטאָן זיינע שוואַרצע קליידער מיט די אָקאָרשט אָנגענייטע לאַטעס, גענומען אַ שטעקן און איז אַוועק צום רעפערענט פאַר אידישע איניאַנים מורער אַפּצושרייען די גזיירעס. דער שטורמיסט באַ דער טיר האָט אים נישט אריינגעלאָזט. געהייסן וואַרטן אַף די טרעפּ. אין אַ שעה אַרום איז ארויסגעקומען מורער.

דער זאָקן איז צוגעגאַנגען נעענטער, זיך פאָרגעשטעלט ווער ער איז און דערציילט דעם נייעם הערשער וועגן די גרויסע אַוולעס, וואָס ווערן אָפּגעטאָן לענגאַבע די אידן. מורער האָט ניט געענטפערט קיין וואָרט. ווען דער זאָקן האָט גע-רעדט, האָט ער ארויפגעצויגן אַף דער האַנט אַ ווייסע הענטשקע און וויגאָדסקין אַראָפּגעשליידערט פון אַלע טרעפּ.

דער זאָקן האָט זיך קוים אויפגעהויבן, זיך אַרומגעווישט דאָס בלוט און מיטן ברוק, ווי אַלע אידן, זיך אַוועקגעלאָזט אַהיים. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעוויטש-גאַס. ס'איז געווען דעמאָלט ווען עס איז אַרוים דער געזעץ, אַז די הויפּט-גאַסן זיינען פאַרווערט פאַר אידן. עס איז גלייך אויסגעוואַקסן אַ כאַ-פּער און אים אַ נעם געטאָן.

צופעליק האָט עס באַמערקט אַ נישט-אידישער פּראָפעסאָר, ער האָט אויס-געקויפט דעם זאָקן און אים געבראַכט אַהיים.

פון דעמאָלט אָן איז שוין דער אַלטער קלאַל-טוער נישט אַרוים פון שטוב. ביז איינמאָל איז געקומען צו זיין שטוב אַ טאַקסי. מען האָט אים ארויסגעשלעפּט פון בעט און אַוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

מײַן פרוי האָט אים געזען אין טורמע. א כוידעש לאַנג האָט אים שווײַנע-בערג געמאַטערט. צו ווײַגאַדסקין אין קאַמער האָט ער אַרײַנגעוואָרפן מײַסים. די אידן, אַנגעכאַפּטע פון פאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס, האָבן זיך געצוווּנגען צו דעם זאָקן און געמאָנט בײַ אים אַ טרײַסט. ווײַגאַדסקי האָט געמונטערט די פאַרמישפּטע. איטלעכן האָט ער געהייסן צערײַסן זײַן געלט און אַרײַנוואַרפן אין אָפּטרעט, אויך דאָס גאָלד און צירונג, קעדײַ עס זאָל ניט אַרײַנפאַלן אין די מערדערישע הענט. ער האָט געזאָגט, מען זאָל רואיק אויפנעמען דעם טויט, אַזוי ווי אונ-דזערע זיידעס אַף קידעש-האַשעם.

די האָק

...מײַן מאַמע האָט אַף אַ רעגע פאַרגעסן דעם דײַטשן געזעץ. זי האָט געשטעלט אַ פוס אַפן טראָטואַר. אַ שטורמיסט האָט זי אָנגעכאַפּט פאַר די האָר און געשמיסן מיט אַ נאַגײַקע איבערן פּאָנים. ווען זי איז שוין געלעגן אַ פאַרבלוטיקטע אין רינשטאָק, האָט ער זיך הויך פאַנאַנדערגעלאַכט און איז אַוועק. אַ שאָכנטע האָט זי געבראַכט אַהיים. איך האָב איר אַרומגעוואַשן דאָס בלוט און צום ערשטן מאָל דערפילט אין זיך דעם פײַער פון נעקאָמע.

מיטאַמאָל האָבן זיך אין פאָדערהויז דערהערט טריט. איך האָב זיך באַ-האַלטן אין אַ טונקעלן צימערל, וואו ס'איז געווען אונדזער קיך... עס זײַנען אַרײַנ-געקומען 2 כאַפּונעס. איך שטיי אין צימערל צוגעשפּאַרט צו דער וואַנט און הער, וואָס די כאַפּונעס רעדן. אַזוי ווי עס איז אַן אָרעמע סאַלקע, זוכן זיי נישט קיין גאָלד. זיי פרעגן בלויז, צי ס'זענען דאָ מענער. דערהערט אַז נישט, רופט זיך אײנער אָן: „מען דאַרף אַ זוך טאָן — די זשידעס האָבן זיך אויסגעלערנט צו באַהאַלטן".

איך הער, ווי עס עפנט זיך די טיר פון דעם פינצטערן צימערל און עמיץ גייט אַרײַן מיט אַן עלעקטריש לעמפּל. איך שפּאַר זיך אָן לעבן צעבראָכענעם אויוון און דערטאַפּ אַ האַק. איך גיב זיך אַ וואָרט, אַז אויב דער כאַפּון וועט מיך באַמערקן און וועלן מיטנעמען, שפּאַלט איך אים מיט דער האַק דעם קאָפּ.

אָט איז ער אַרײַן. איך זע אַ שוואַרצן קאַפּעליוש און אַ פּאָנים מיט אַ שי-טער בערדל. מיטן לעמפּל פּאָבעט ער איבער די ווענט. דער איקער זוכט ער אין די ווינקעלעך. דער כאַפּון גייט אַרײַן טיפער. איך הער שוין זײַן אָטעם. ער שטעלט זיך מיט דער פּלייצע צו מיר, די האַק, צוגעוואַקסן צו מײַן דלאָניע, וואַרט, איך זאָל אויספירן מײַן וואָרט. איך וואַרט, ער זאָל זיך אומקערן און מיך באַמערקן.

דער כאַפּון האָט אַלץ און אומעטום באַלויכטן, בלויז הינטער זײַן פּלייצע איז אים נישט אײַנגעפאַלן צו זוכן. און ער איז אַרויס פון צימער.

מיין ערשטע „מאַלינע“

אין מיין צימערל אַף ווילקאָמירער 14, אין שטענדיקער טויט-שרעק פאַר די כאַפּונעס און אָנגעפּלייצטע שטורמיסטן, וואָס האָבן זיך אויך אַ לאָז געטאָן איבער די אידישע שטיבער, בין איך געלעגן טאָג ווי נאַכט, צוגעדעקט מיט שמאַטעס, און געמאַכט פּלענער ווי און וויאַזוי זיך אויסצובויען אַ „מאַלינע“ — אַ וואָרט, וואָס איז פּאָפּולער געוואָרן בײַ דער אידישער באַפעלקערונג. אַ „מאַלינע“ דאָס האָט געהייסן אַן אָרט, וואו מען קען זיך באַהאַלטן פון די כאַפּו-נעס.

מיין שטוב איז אַ הילצערנע סאַלקע אפן צווייטן גאָרן. דער בוידעם איז אַן אָפּענער, מען וועט זיכער געפינען. די כאַפּונעס האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן; לעצטנס קומען זיי מיט העק און אפילו מיט שפּיר-הינט. דאָס איינציקע אָרט איז דער קוימען פון צעבראָכענעם אויוון אין קיך. ביינאַכט האָב איך פאָרזיכטיק אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און בין אַרויפגעקראָכן אין דער הויך, פונקט אַנטקעגן דער לבנה... דריי נעכט האָב איך זיך געמאַטערט אין דעם קוימען און פאַרסמט די לונגען אין דער שטיקנדיקער סאַזשע. איינמאָל איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק, אַז אונטערן בלעכענעם דעכל, וואָס גייט אַראָפּ פון דעם פענצטער, באַדאַרף זיך געפינען אַ פּוסט אָרט. אויב מען זאָל פון ערגעץ דורכ-שניידן אַן אַריינגאַנג און אים גוט פאַרמאַסקירן, איז מעגלעך דאָרט אַריינצו-קריכן און „וואוינען“. אין פאָדערהויז, פאַרן עפענען די טיר, האָט זיך געפונען אַ טונקל קעמערל אַף צו האַלטן האָלץ. אין יענעם קעמערל האָב איך אַרויס-געריסן אַ ברעט און געמאַכט אַן אַריינגאַנג אונטערן בלעכענעם דעכל. די מאַ-לינע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַ ביסעלע צו נידעריק. איך האָב בלויז געקענט ליגן אין דער גאַנצער לענג און עס איז קוים געווען מעגלעך זיך איבערצודרייען אַף דער אַנדערער זייט.

ביים אַריינקריכן מיט די פיס פאָרויס פלעג איך נאָכדעם צוציען די ברעט אַף צוריק און פאַרדרייען מיט אַ דראָט אינעווייניק, מען זאָל נישט קענען צוקומען. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אין דער מאַלינע זיבן וואָכן. איך האָב אויס-געבויערט דורכן בלעך אַ פּיצל עפענונג און פאַר דעם ביסל שיין אין פאָרם פון אַ נאָדל-ליכט האָב איך געשריבן מיינע לידער „פּענימער און זומפּן“.

די בלעך, אָנגעוואַרעמט פון דער יוליקער זון, האָט צעבריט מיין לייב. איך פלעג קוים דערוואַרטן, אַז עס זאָל אָנקומען דער אָוונט. איןביין-האַשמאָ-שעס פלעגט זיך צושאַרן אהער מיין פרוי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אָן לאַטעס, און מיר דערלאַנגען פון אונטערן ברעט אַ שטיקל ברויט. עפענען די מאַלינע האָב איך נישט געוואָלט, ווייל צו יעדער רגע קענען זיך אָנטראָגן די כאַפּונעס.

*

אונטער מיר, אין דער אונטערשטער פּוסטער דירע (די זין האָט מען פון דאָרטן צוגעכאַפּט, די אַלטע מאַמע איז געשטאָרבן) האָט זיך אַריינגעקליבן אַ

געוועזענער באַאַמטער פון ווילנער מאַגיסטראַט, איינער אַ ניקאָלאַי פּטאַשעק. ער האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די עטלעכע נאָך געבליבענע אידישע איינוואוינער. אין אָוונט פלעגט ער זיך אָנזויפן אויף די טרעפּ און רייניקן זיין ביקס. איינמאָל האָט ער זיך באַרימט פאַר די שכנים, אַז ער קומט נאָרוואָס פון דעם שטעטל פּאָדבראָדז, וואו ער האָט מיט זיינע אייגענע הענט דערשאָסן 50 אידן. אויף אים איז דאָס געווען צו גלויבן. איבערן גאַנצן הויף האָבן זיך געלופטערט זיינע אָנגערויבטע זאַכן. גראָד איז מיין באַהעלטעניש אויסגעקומען אייבער זיין בעט. און די מינדסטע באַוועגונג מיינע אויבן, מיין קלענסטער שאָרך, האָט זיך געהערט ביי אים אין די צימערן. עמעצער האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז רייניקן זון, — איך, הייסט עס — האָט מען נישט געזען אַראָפּפירן פון די טרעפּ, מיסטאָמע באַהאַלט ער זיך ערגעץ אויס. פּטאַשעק איז אַרויף צו מיין מוטער אַ קוק טאָן.

די גאַנצע צייט פון מיין בראָטן זיך אין דער מאַלינע האָב איך אויסגעמיטן פון דאָרטן אַרויסצוגיין. אפילו ביינאַכט. איך האָב געוואוסט, אַז קוים וועל איך געכאַפּט פון די היצלעס, איז שוין מיין לעבן פאַרשפּילט. אין דער באַהעלטעניש בין איך געוואָרן קראַנק. איך האָב אָבער באַשלאָסן נישט אַרויסצוגיין פון דאָרטן. מיין מאַמע האָט זיך געבעטן ביי מיר, האָט אַריינגעשעפּטשעט אין אַ ספּעציעלן שפּאַלט, וואָס דורך אים פלעג איך דערהערן, איך זאָל אַרויסקריכן אָנכאַפּן לופט און דעם קראַנקן גוף אביסל צוהיילן. איינמאָל האָב איך זיך געלאָזט איינרעדן — אַרויסגעקראָכן פון דער באַהעלטעניש און אַריין אין שטוב. עס איז געווען פרייטיק-צו-נאַכט, די מאַמע האָט געבענטשט ליכט. אין פענצטער האָט אַריינגעקוקט דער מאַי-בוים, ווי אַ בסורע פון פרידן. איך האָב זיך אויסגעטאָן האַלב-נאַקעט און גענומען זיך אַרומוואַשן. אין דער זעלבער צייט איז אַריין פּטאַשעק. מיך באַמערקט. ער האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק, געפרעגט דער מאַמען צי עס איז אַ גוטע דירע ביי איר? ער וויל בעסער זיך אַרויפקליבן אויבן, אונטן שטערט מען אים צו שלאָפן. אַלץ איינס, זאָגט ער, וועט מען איינגיכן אייך אַלעמען אַריינטרייבן אין געטאָ, וויל ער באַצייטנס אונדז יאַרשענען און פאַרכאַפּן די וואוינונג. מיין מאַמע איז פאַרטאָן אין ליכט-בענטשן. זי האָט נישט געהערט זיינע רייד. ער האָט זיך העפלעך געזעגנט און פאַרמאַכט די טיר. איידער איך האָב זיך נאָך באַוויזן אָנצוטאָן דאָס העמד, ערשט איך הער אַ געלויף, אַ געפּילדער: אַ שטורמיסט מיט פּטאַשעקן רייסן זיך אַריין דורך דער טיר. ווי אַזוי איך האָב זיך דעמאָלט אַרויסגעריסן פון זייערע הענט, פאַרשטיי איך אַד היאָם נישט. פלינק ווי אַ בליץ, בין איך אַרויסגעשפּרונגען אין פאָדערהויז און זיך באַהאַלטן צוריק אין דער מאַלינע.

אַ פאַרווײַלונג באַ דייטשן

ווייטער ליגן אין דער מאַלינע האָט שוין נישט געהאַט קיין זינען. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן, זיך אַריבערכאַפּן אין שטאָט. איך האָב געוואוסט, אַז

אַרויף גאַס, לעבן די שעסקינער בערג, אין די אַמוניציע-לאַגערן, אַרבעטן אידן. איך האָב פאַרטראַכט זיך אַריבערצוכאַפּן אָן לאַטעס אַהינצו און פון דאָרטן שוין, ווי אַ איד, מיט דער גאַנצער קאָלאָנע, אַפּמאַרשירן אין שטאָט.

איך האָב אָנגעשריבן אַ צוואָע (טאָמער כאַפּט מען מיך), פאַרוקט זי אין דער באַהעלטעניש, וואו איך בין זיבן וואָכן אָפּגעלעגן אין פיבער, און שאַבעס ביינאַכט דעם 5-טן אויגוסט 1941, האָב איך זיך אַריבערגעכאַפּט אַף אַ צווייטן הויף, זיך דאָרט באַהאַלטן אַף אַ בוידעם און באַטאָג האָב איך אָוועקגעשפּאַנט אָן לאַטעס מיטן טראָטואַר צו די שעסקינער בערג.

באַגאַנגען בין איך אַ גרויסן פעלער. ליגנדיק אונטערן בלעכענעם דעכל אין דער פינצטערניש האָב איך אַ טאָעס געהאַט אין אַ טאָג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז היינט איז גאָר זונטיק, און דעם טאָג טרייבט מען נישט די אידן צו דער אַרבעט.

לעבן סורטעס ציגעלניע האָט מיך אָפּגעשטעלט אַ שיקערער שטורמיסט און געפאָדערט דאָקומענטן. געזען, אַז איך בין אַריינגעפאַלן, זאָג איך אים: „איך בין אַ איד און האָב פאַרגעסן אָנטאָן די לאַטעס".

— גוט וואָס דו האָסט אָנגעטראָפן אַף מיר, נישט אַף מיינע קאָלעגן, — ווייזט ער מיטן פינגער אין דער אָנטקעגנדיקער ריכטונג, — זיי וואָלטן דיר אָפּגעשניטן די אויערן. איך, זעסטו, וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן. היינט ביינאַכט וועל איך דיך אָפּלאָזן, נאָר איצט וועסטו גיין מיט מיר, דו וועסט שפּילן אין אַ צירק..

איך זוך אין גדאַנק אַן אייצע, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. איך נעם אַראָפּ פון מיין האַנט דאָס זייגערל, גיב עס אים און בעט, ער זאָל מיך באַפרייען. דער שטורמיסט צעלאַכט זיך, רוקט אַריין אין קעשענע די האַנט, ציט אַרויס פון דאָרטן אַ צענדליק זייגערלעך און ווייזט מיר ווי ביים מאַכן אַ מיסכער:

— אין פּאָניעוויעזש האָט מיר אַ איד געוואָלט אָפּגעבן זיין נייעם צוויי-גאָרנדיקן מויער, אַבי איך זאָל אים שיסן וואָס גיכער. און ביי אַ צווייטן האָב איך געבעטן זיין האַנט-זייגערל, וועל איך אים לאָזן לעבן, איז דאָס געווען פאַר אים שאָד... נאָר דיר, — קלימפּערט ער מיט די זייגערלעך, — וועל איך נישט טאָן קיין שלעכטס. איך שווער באַ היטלערן! דו וועסט בלויז באַ מיר שפּילן אין צירק, מער גאָרנישט.

וואָס אַזוינס דער שטורמיסט האָט פאַרטראַכט, האָב איך נישט געקענט באַנעמען. איך האָב געהאַט בלויז איין פאַרלאַנג: ער זאָל מיך נאָר נישט אוועקשלעפּן אין דער לוקישקער טורמע, פון וואַנען עס זיינען שוין צו מיר דערגאַנגען גרוסן, ווי אַזוי שווינענבערג פייניקט. איך האָב געקלערט אַנטלויפן. נאָר דעם שטורמיסט איז נאָכגעגאַנגען, ווי זיין שאָטן, אַ שוואַרצער קודלאַטער הונט. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן בלויז אין דעם פאַל, ווען איך וועל זיך איבערצייגן אַף זיכער, אַז דער שטורמיסט פירט מיך צום טויט.

אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעגאַנגען זיינע צוויי קאָלעגן. זיי האָבן געפירט צוויי אידן מיט געלע לאַטעס. דערזען, אַז זייער קאָלעגע איז אויך נים מיט לוידיקן, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפרייט.

— מאַרש! — האָט אַ פּייף געטאָן איינער פון די צוגעקומענע שטורמיסטן און אָנגעוויזן אונדז דעם וועג וואוהין צו גיין. די דריי זיינען נאָכגעגאַנגען אונדז פון הינטן און געטריבן ווי די שאָף. דער הונט איז פּאַרויסגעלאָפן, ווי דער שליח פון טויט. אַזוי זיינען מיר געגאַנגען ביז צו דער ווילקאָמירער גאַס, צו דער אַלטער קלויז.

אויפן וועג האָב איך זיך אומגעקוקט אויף מיינע צוויי מיטגייער. דער ערש־טער איז דער 80-יעריקער ראָוו פון אונדזער גאַס, קאַסעל. דער „אַלטער" האָט מען אים גערופן. אַ נידעריקער, גרייכט קוים מיין אַקסל, וויס ווי שניי, די שוואַר־צע לאַנגע קאַפּאָטע מאַכט אים נאָך נידעריקער. מיר דאַכט, עס איז אַ קינד פאַר־גרימירט פאַר אַ זאָקן. מיר איז אויסטערליש, וואָס ער גייט אָן אַ שטעקן. איך דערמאָן זיך, אַז דער שטורמיסט, וואָס האָט אים אָקאָרשט צוגעפירט, האָט זיך געשפּילט מיט אַ שטעקן. פאַרזיכטיק טו איך אַ בייג דעם קאָפּ אויף אַהינטער, און מיין חשד באַשטעטיקט זיך: עס איז דער שטעקן פונעם אַכציק-יעריקן ראָוו.

דער צווייטער איז אַ יונג אינגל, מוישקע — אויך אַ באַקאַנטער פון דער זעלבער גאַס. ער גייט דעם קאָפּ אַראָפּגעבויגן, קוקט אויפן ברוק און זיין פּנים פיבערט אין רויזלעכע פלעקן. דאָס צעשראָקענע אינגל איז אַ קאָנטראַסט צו דעם זאָקנס רואיקייט. דער טויט איז נאָך פאַר אים צו גרויס, מוישקע קען אים ניט אריינעמען.

מיר האָבן אַלע דריי נישט געוואוסט, וואוהין מען פירט אונדז. דאָס אינגל האָט געקוקט אַ צעשראָקענער, דאָ אויף מיר, דאָ אויף דעם זאָקן, מיט אַזאַ אויס־דרוק, ווי אין אונדז וואָלט זיך באַהאַלטן זיין גורל.

לעבן דער אַלטער קלויז האָט שוין געוואַרט אַ האַמוין, וועלכן די דייטשן האָבן באַצייטנס צונויפגעטריבן אויפן ספּעקטאַקל. דער שטורמיסט, וואָס האָט זיך געשפּילט מיטן זאָקנס ביינערדיק שטעקעלע, האָט אונדז דרייען צוגעפירט צו דער וואַנט פון דער קלויז און געהייסן זיך אויסטאָן. ערשט איצט האָב איך באַ־מערקט, ווי איבער דער גאַנצער לענג פון דער גאַס איז איבערגעצויגן אַ סייפער־טוירע מיט די סימאָנים פון רעדער, וואָס זיינען איבער איר דורכגעפאָרן. אַכוץ דער צעראַלטער סייפער-טוירע איבער דער גאַס, איז אַ הויפן סיפריי-טוירעס גע־לעגן לעבן דער קלויז, מיט צעריסענע פאַרבלוטיקטע מענטעלעך, דורכגעזוימטע מיט זילבערנע פּעדים. און לעבן זיי, אַ בערגל אָנגעהויפטע ברעטלעך אין פאָרעם פון אַ שייטער.

— „אויסטאָן זיך!" . . .

— הייסט עס, אַז מען קלייבט זך אונדז פאַרברענען, — איז מיר דורכגע־לאָפן אַ געדאַנק. איך האָב אַ קוק געטאָן אויפן זאָקן, און זיין בליק האָט אָפּגע־טוירט מיין מוירע. בלויז דאָס אינגל האָט געוויינט: „מאַמע!"

דער שטורמיסט האָט אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און נאָכאַמאָל איבער־געבאַזערט דעם באַפעל: — „אויסטאָן זיך!" אָבער דאָס מאָל שוין נישט מיט קיין שטילן קאָל, נאָר מיט אַזאַ געוואוי, אַז אַ צוקוקער האָט פון שרעק אַ פראַל געטאָן

אַף דער ערד פון פּאַרמעט. דער שטורמיסט האָט מיט אַ שוועבעלע אונטערגעצונדן דעם שייטער.

דער ערשטער האָט זיך אויסגעטאָן דער ראָוו. זיין דאַרער איינגעשרומפּענער גוף, אין שיין פון אויפגייענדיקן שייטער, האָט אויסגעזען ווי אַ וואַקסענע יאָרצייט-ליכט אויסגעבויגן און געל. נאָך אים — איך. די הענט אַליין, נישט הערנדיק די באַפעלן פון געדאַנק, האָבן אַראָפּגעצויגן מיינע לייבטע זומערדיקע קליידער. צולעצט האָט זיך אויסגעטאָן דאָס אינגל. די קליידער האָט ער געהאַלטן אין די הענט, ווי שלאַנגען, און ניט געוואוסט מיט זיי וואָס צו טאָן. דער שטורמיסט האָט באַפוילן אונז אַלעמען צונויפליינן די קליידער אין איין פּעקל, ער אַליין האָט אַלץ צוגעדעקט מיטן ראָווס טאַלעס-קאָטן.

מיר האָבן געדאַרפט טאַנצן אַרום פייער און זינגען, זינגען אַף רוסיש. דער ראָוו האָט קיין רוסיש נישט געקענט. ער האָט געשוויגן. איצט איז שוין צוגעלאָפן אַ צווייטער שטורמיסט — דער וואָס האָט געקלימפּערט מיט די זייגערלעך — און אַ שטופּ געטאָן דעם ראָוו צום פייער.

דער ראָוו האָט פאַרמאַכט די אויגן. דער רויך האָט אים אַרומגעקנוילט. ס'האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיין מויל אַן „אוי".

געענדיקט מיטן זינגען, האָט מען שלאָגנדיק אונדז באַפוילן רייסן די סייפער-טוירעס און זיי וואַרפן אין פייער.

די ערשטע סייפער-טוירע האָבן די דייטשן אַריינגעשטעקט דעם נאַקעטן זאַקן. דער פּאַרמעט איז געווען האַרט, די סייפער-טוירע איז אַרויסגעפאַלן פון זיינע הענט און האָט צוגעדעקט דעם פלאַקער. דאָס פייער האָט זיך אין אָנהויב פאַרשטיקט, פאַרטונקלט. שפּעטער האָט דער פלאַקער מיט נאָך מער קראַפט זיך אַדורכגעריסן דורכן פּאַרמעט און מיט אַ געקנאַק אַ פלייץ געטאָן אין דער הויך צו דעם פייער פון זון-אונטערגאַנג.

דאָס אינגל האָט געגאָסן טרערן, זיך צוגעדעקט מיט די הענט דעם קאָפּ, זיינע האָר זאָלן זיך נישט אָנכאַפּן.

מיר האָבן זיך אָנגעטאָן. די זון איז פאַרגאַנגען.

די שטורמיסטן זיינען קוועלנדיק אַוועק.

דער ראָוו איז אַריין אין דער כאָרעוועער קלויז און זיך געשטעלט דאַוונען. דאָס אינגל איז אַנטלאָפן, איך בין אויך אין קלויז אַריין, זיך אַוועקגעלייגט אין אַ ווינקל, אין דערוואַרטונג אַפן מאָרגנדיקן טאָג.

פּופּציק געקעפּטע

עטלעכע וואָכן האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אַף סאַלטאַנישאָק, אַ פאַרשטאָט פון ווילנע, ביי דער מישפּאָכע פון דעם באַקאַנטן ווילנער רעוואָלוציאָנער באַסטאַצקי, וועלכער איז אין יאָר 1936 געפאַלן אין שפּאַניע. פון מיין נייער צייטווייליקער היים בין איך צוזאַמען מיט די געבליבענע מענער פון דער מישפּאָכע

באַסטאַצקי געגאַנגען אַרבעטן אין אַמוניציע-לאַגערן אַף די שעסקינער בערג. ווען נישט די האַרציקע מישפּאָכע, וואָס האָט מיך אַריינגענומען צו זיך, וואָלט איך שוין לאַנג ניט געווען צווישן די לעבעדיקע. אַרבעטן האָב איך געמוזט גיין, קעדיי צו באַקומען אַ שיין פונעם ווילנער אַרבעטס-אַמט; אין יענע טעג איז עס גע ווען די איינציקע רעטונג קעגן די כאַפּונעס. די באַסטאַצקיס האָבן איבער מיר איינגעשטעלט זייער לעבן. ווייל נישט קיין איינגעמאָלדענעם האָט מען נישט געטאָרט אַרויפלאָזן אַף דער שוועל. און יעדער איד, וועלכער איז געגאַנגען זיך איבערמעלדן אַף אַ צווייטער וואוינונג, איז שוין נישט צורקגעקומען פון פּאָ-ליציי צירקל אַהיים.

די אַרבעט אין די אַמוניציע-לאַגערן איז באַשטאַנען אין אויפקלייבן די קוילן, גראַנאַטן, באָמבעס, וואָס די רויטע אַרמיי האָט נישט באַוויזן אויפצורייסן פאַרן פאַרלאָזן די שטאָט. מיט מיר צוזאַמען האָט דאָרטן געאַרבעט לייב שריפּט-זעצער — דער גוט-באַקאַנטער און באַליבטער אַקטיאָר. ער האָט אויסגעזען געל און אויסגעדאַרט, ווי נאָך אַ טיפוס-קרענק. מיר האָבן נישט דערלאָזן, ער זאָל שווער אַרבעטן, אים צוגעטראָגן די פּאָרציע זופּ און געקויפט פאַר אים בײַ די פּויערים עפּל. די עפּל איז אים שטענדיק אַ שאָד געווען אויפצועסן. ער פלעגט אַרויסנעמען זיין אַלט מעסערל, זיי צעשניידן אַף דינע באַלאָקים און אָנפילן מיט זיי דעם אונטערשלאָק פונעם רעקל, די זשאַנדאַרן, וואָס קאָנטראָלירן אַף די גאַסן, זאָלן גאָרנישט געפינען. די עפּל האָט ער געטראָגן אַהיים, פאַר זיין קראַנק טעכטערל.

— איך שפּיל מיין לעצטע ראָליע — האָט ער מיר געזאָגט. — דער אַקטיאָר לייב שריפּטזעצער, וואָס זיין גאַנץ לעבן האָט ער געשפּילט שאָלעם אַליינעמען, שפּילט איצט די קאָמעדיע „מענאַכעם-מענדל אונטערן האַקן-קרייץ”.

מיט מיר צוזאַמען האָט דאָ געאַרבעט האַפּמעקלער, דער דיריגענט פון סימ-פאָנישן אָרקעסטער אין ווילנער ראַדיאָ. ווען ער איז געגאַנגען מיט דער קאָלאָנע אַהיים האָט אַף אים אָנגעוויזן אַ מאָסער, אַז ער האָט געאַרבעט אין ראַדיאָ. מען האָט אים אַוועקגעפירט אין טורמע.

די שטימונג בײַ די אַרבעטער איז געווען אַ ביטערע. די דייטשן, וואָס זיי-נען שוין געווען בײַ לענינגראַד, האָבן זיך באַרימט אין זייערע בלעטער, אַז מאָר-גן — איבערמאָרגן וועט פאַלן די שטאָט. איבער די גאַסן פון ווילנע האָבן די דייטשן ספּעציעל אַרומגעפירט קאָלאָנעס געפאַנגענע רויטאַרמייער, אויסגעהונ-גערטע, נאַקעטע, צו באַווייזן דערמיט דער באַפעלקערונג, ווער עס איז דער זיגער.

✻

איינמאָל, ס'איז געווען אַ וואָכן צוויי פאַרן אַריינטרייבן די אידן אין געטאָ, איז פון יענער זייט דראָט פון אונזער שוין נייעם אַרבעטפּלאַץ אין בורבישאָק, פאַרבייגעגאַנגען אַ פּויערטע און מיר אָנגעוויזן אַז דאָ „וואו עס איז אַ געלער זאַמד, ליגן באַגראָבן 50 אידן, די דייטשן האָבן זיי געקעפּט; זי האָט עס צופעליק

אַליין געזען, ניט ווייט פון דאַנען האָט זי געפּיטערט איר ציג, די זעלבע ציג, וואָס זי פּיטערט אויך איצטער. די דייטשן האָבן דאָ געבראַכט געבונדענע יונגע אידן און מיט אַ האַק אָראָפּגעהאַקט זיי די קעפּ".

איך האָב דערציילט וועגן דער געשיכטע קאַפּלאַן-קאַפּלאַנסקין, אונדזער בריגאַדיר, ער האָט נישט געגלויבט. די פּויערטעס האָבן ליב צו באַלבען, — האָט ער אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט.

מיטיק-צייט, ווען די וועכטער זיינען אַוועק פון פּלאַץ, האָב איך גענומען אַ רידל און אָנגעהויבן גראָבן אינעם זאַמד. נישט דערגראָבנדיק קיין האַלבן מעטער, האָט זיך דער רידל אָנגעשטויסן אָף עפּעס האַרטס. איך האָב אָפּגעשאָטן דעם זאַמד און דער רידל איז פאַרקילט געוואָרן אין מיינע הענט. אַ גוף אָן אַ קאָפּ איז געלעגן אריבערגעוואָרפן איבער אַ צווייטן. די העלדזער האָבן נאָך אויסגעזען רויז און פריש. פון איינעם אַ פּלייצע האָט ווי אַ בלינד אויג אַראָפּגעקוקט אַ געלע לאַטע.

מער האָב איך שוין נישט געגראָבן. טיפער ווי דעם עמעס וועל איך נישט דערגרייכן. איך האָב בלויז אַראָפּגענומען די געלע לאַטע פונעם הרוג. און זי פאַרדריקט אין פויסט.

אין אַן אָרן פּאָר מייסים

...אָף סאָלטאָנישאָק האָבן זיך אָנגעהויבן רעוויזיעס. וואו זיך צו באַהאַלטן איז נישטאָ. מיין פּאַפּירל, אַז איך אַרבעט, איז שוין גאָרנישט ווערט. אָט זיינען אַוועק צו דער אַרבעט עטלעכע מענער פון דער מישפּאָכע באַסטאַצקי און זיך ניט צוריקגעקערט. צו וואָס דאַרפן די באַפונעם זוכן איינציקווייז אין די שטיבער, אַז אַ סאַך גרינגער איז אָנצוכאַפּן אַ גאַנצע מאַכנע! איך האָב גערעכנט אַוועקצוגיין מיט אַ גרופּע אידן אין אַ לאַגער, וואו מען גראָבט טאָרף, אין רעשע, ביאַלאָוואַקיע און אַנדערש-וואו זיינען שוין געווען אַזוינע לאַגערן.

פּינכעס קאָן, דער דעמאָלטיקער פאָרזיצער פון ערשטן אידנראַט, האָט געראָטן מיין פרוי, איך זאָל בעסער אַוועקגיין אין קענע אָף אַרבעט בא אַ פּאָרעץ אין אַ מאַיאָנטעק. אויך די פּריצים האָבן רעכט געהאַט אויסצונוצן די אידן. דאָרט האָט זיך דעמאָלט אויסבאַהאַלטן דער דירעקטאָר פון דער ווילנער פּערעץ-גימנאַזיע יויסעף טעפּער. עס האָט זיך געדאַכט, אַז ווייטער פון שטאָט, צווישן וועלדער, וועט מען נישט פילן אַזוי די רעציכעס.

איך בין אַוועק אָף סטראַשון-גאַס 6, אָפן הויף פון אידן-ראַט, קעדיי זיך אָנצושליסן אָן אַ גרופּע, וואָס קליבט זיך אין קענע. פּינכעס קאָן האָט מיך דערזען פון פענצטער וואו ער אַמטירט, און האָט מיך אַריינגערופן צו זיך. זיין פּאָנים איז געווען געל און צעקנייטשט, ווי די לאַטע אָף זיין ברוסט. ער האָט זיך אָקאָרשט אומגעקערט פון מורערן. אַלץ וואָס ביז איצטער איז געשען, איז נאָר אָן אָנהויב. עס וועלן נאָך זיין פּראָוואָקאַציעס. עס וועט נאָך זיין אַ געטאָ. אידיש בלוט וועט

באַפאַרבן ווילנע. אין איינס איז אָבער קאָן זיכער: אין דייטשלאַנדס פּאָלשטענדי-קער מאַפּאָלע.

איך דערציל קאָנען, אַז איך האָב באַשלאָסן צו פּאָלגן זיין אייצע, — איך קען מער נישט אָנקוקן די פּענימער פון אונדזערע מערדער, איך קען מער נים זען, ווי מען טרעט אונדז מיט די פּיס.

ער ענטפערט מיר באַהערשט, קאַלט, אַז איך האָב שוין נישט וואוהין צו פאָרן. מיט אַ האַלבער שאָ צוריק האָט ער זיך דערוואוסט, אַז די אַרבעטער צו-זאַמען מיט טעפּערן האָט מען נעכטן צעשאָסן. בלויז איינער איז אַנטלאָפן — דאָס איז ש. קאַטשערגינסקי. איז דאָס נאָך ווייניק; דערווייס איך זיך פון באַ-קאַנטע: דאַוויד אומרון האָבן אַוועקגעשלעפּט די כאַפּונעס; דעם לאַנגיעריקן פּאַרזיצער פון ווילנער ליטעראַטן-פאַריין מוישע שאַליט האָט צוגענומען די גע-שטאַפּאָ; דער אַקטיאָר מאַרים לאַמפּע, וואָס אַ פּאָר שאָ פאַר דער מילכאָמע האָט ער געענדיקט שפּילן אין טעאַטער „דאָס גרויסע געווינס”, האָט די גאַנצע צייט זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין האָטעל. די כאַפּונעס האָבן זיך דערוואוסט און ער איז פאַרשלעפּט געוואָרן ווי אַלע אַנדערע.

איך פרעג אָן אייצע וועגן זיך. וואָס טוט מען ווייטער? וואו זאָל איך אַנטרו נען ווערן? זיך פאַרקיווערן? קאָן דערציילט מיר וועגן מורערס באַפעל, אַז אַפן הויף פונעם אידן-ראַט מוזן שטענדיק און צו יעדער צייט זיך געפינען 50 אידן. אויב, זאָגט קאָן, ס'איז פאַראַן 49, קען איך דאָ בלייבן. מיר ציילן איבער; ס'איז דאָ פונקט 50. קאָן זוכט אַן אויסוועג. ער וויל מיך ראַטעווען. ער קען אָבער נים אַרויסשיקן פונדאַנען קיין מענטשן. ווייל דאָס מיינט: אים איבערגעגעבן אין די הענט פון די כאַפּונעס. איך באַמערק זיין פאַרלעגנהייט און זאָג אים: איך וועל זיך דאָ אַליין ערגעץ באַהאַלטן און קיינער וועט מיך נישט זען.

אַפן הויף איז שטיל. פון דעם אָפענעם פענצטער, וואו די ביבליאָטעק „מפיצי-השכלה”, טראָגן זיך טפילעס. מען דאַוונט מיירעוו. אונטן אַף די טרעפּ זיצט אַ הייפל אידן. אינמיטן דער „ישיבה-בחור” פון סטעפּאַן-גאַס — אַ כיראָ-מאַנט און „פּאַרויסזעער”, אידן שטופּן זיך, איטלעכער וויל פון אים הערן אַ וואָרט.

עס איז געוואָרן טונקעלער. איך האָב אָנגעהויבן צו זוכן אַ באַהעלטעניש. אַף יענעם הויף האָט זיך געפונען די כעוורע-קאַדישע. אין אַ ווינקל זיינען אָנ-געשטעלט געווען אָרנס פאַר מייסים. איך בין אַריינגעקראָכן אין אַן אָרן, צוגעמאַכט איבערן קאָפּ דעם דעק, געלעגן אין דער פאַרשטיקטער לופט, און אַזוי ליגנדיק אין אָרן האָב איך אויסגעוועבט מיין ליד „איך ליג אין אַ מיסע”.

*

אַף מאָרגן אינדערפרי, ווען איך בין אַרויסגעקראָכן פון אָרן, איז דער הויף שוין געווען פול. דאָ האָבן זיך אידן פאַרזאַמלט, זיך אויסגעשטעלט אין קאָלאָנעס און יעדער קאָלאָנע מיט איר בריגאַדיר איז אַוועק צו דער אַרבעט.

צום ערשטן מאָל, פאַר איבער צוויי כאַדאָשים, האָב איך דערזען דאָ באַקאַנטע פּנימער. אָט איז יאַנקעוו בערעגאָלסקי, דער אַרטיסט פון באַקו, וואָס איז מיט אַ פּאָר טעג פאַר דער מילכאָמע געקומען שפּילן טעאַטער קיין ווילנע. די געלע לאַטע אָף זיין האַרצן איז עפּעס גרעסער ווי ביי אַלעמען. זי רייסט מאַמעש די אויגן. ער זאָגט מיר אָן די סימכע, אַז זיין פרוי האָט געבוירן אַ אינגל. דער אַרטיסט בליאַכער איז פאַרשמייעט ביז גאָר. ער האָט אַרויסגעקראָגן צען שיינען ביי זיין פעלדפעבל און צעטיילט זיי די באַקאַנטע. איך טרעף כאַים סעמיאַטיצקין, דעם פרומען דיכטער פון די „טראָפּנס טוי", וואָס זינגט ער האָט דערזען ווי מען קוילעט אונדז, האָט ער אָנגעהויבן רויכערן אום שאַבעס. פרוי שאַליט קומט זיך דער ווימן אין אידן-ראַט פּראָטים וועגן איר צוגערויבטן מאַן — דעם פאָרזיצער פון ווילנער ליטעראַטן-פאַריין. מאַמעס באַגלייטן זייערע זין און בענטשן זיי פאַרן אוועקגיין. איך באַגעגן דאָ אַ קראַנקע, אַ פאַרוויינטע גויעך פּרילוצקים פרוי פּאַולע; זי מאַכט באַמיונגען צו ראַטעווען איר אַרעסטירטן מאַן. זי איז פאַרקראָכן אַזש אין געשטאַפּאָ צו נויגעבויערן אַליין. יענער האָט צוגעזאָגט, איבערגעכאַזערט דריי מאָל, אַז די דייטשן אַכטן געלערנטע. פּאַולע האָפט און האָט קיין קויעך נישט צו האָפן.

אין דער זעלבער צייט איז אַריינגעפאַרן אַפן הויף פון אידן-ראַט אַן אַגאָלע. דער שוואַרצער מייסים-פירער מיט דער געלער לאַטע האָט דערציילט די אַרומיקע: זאַלמען-בער דער קאַברען אַפן זאַרעטשער בייס-אוילעם האָט זיך אויסבאַהאַלטן מיט זיין מישפּאָכע זאַלבעצווייט אַפן בוידעם פון דער טאַהאַרע-שטוב. מ'האָט אים געמאַסערט, נעכטן אָוונט זיינען געקומען שטורמיסטן, אויפגעזוכט די באַהאַלטענע, זיי באַשולדיקט, אַז בייגאַכט האָבן זיי געצונדן פייער און געגעבן צייכנס די פיינטלעכע עראָפּלאַנען. אין זאַלמען-בערס מישפּאָכע זיינען געווען 3 ווייבער און 4 קינדער, צוויי פון זיי אויפעלעך. די אידן האָבן געפּרוּווט טאַינען, אַז זיי האָבן גאָרנישט קיין שוועבעלעך, אַז די קינדער רויכערן נישט קיין פּאַפּיראָסן. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. די מענער האָט מען געגעבן רידלען און געהייסן אויסגראָבן אַ קייווער. די שטורמיסטן האָבן פאַר די מאַמעס אין די אויגן צעשמעטערט די קינדער אָן דיביימער. די מענער און די פרויען באַגראָבן לעבעדיקע. דער איינציקער איז געבליבן זאַלמען-בער. ער איז אַנטלאָפן צווישן די מאַצייוועס, זיך אויסגעגראָבן אַ קייווער און דאָרטן לעבט ער.

דער מייסים-פירער האָט נאָך ניט געענדיקט זיין טרויעריקע געשיכטע, איז אַריינגעלאָפן אַ יונגערמאַן און מיט טרערן אין די אויגן גענומען דערציילן: ער איז געגאַנגען מיט אַ גרופּע אידן אַפן פּאָלאָצקער טראַקט, וואו זיי אַרבעטן ביים פאַריכטן דעם ברוק. ביים ראַנד פון שטיבל-וואַלד האָבן זיי דערזען אַ שרעקלעך בילד: פינף יונגע אידן זיינען צוגעבונדן צו באַזונדערע ביימער, מיט די הענט אָף די רוקנס. זייערע לייבער זיינען צעשניטן פּאַסנווייז. קענטיק, מיט נאַהייקעס. אים דאַכט זיך, אַז עמעץ פון זיי לעבט נאָך. ער האָט געוואָלט זיי באַפרייען, אַראָפּנעמען פון די ביימער, האָט קיינער פון זיינע כאַווירים נישט גע

דער טויער פון ווילנער געטאָ אױף רודניצקי־גאַס

די סאָרטירונג באַ דעם טויער פון געטאָ, בעת׳ן דער „שכיטע" פון די „געלע שײַנען".

האָט ביי זיך קיין מעסער. ער איז געקומען אָנזאָגן: לויפט צום שטיבל-וואַלד, ראַטעוועט אונדזערע ברידער!

איך האָב באַשלאָסן צו דער אַרבעט נישט גיין. דער טויט וויסט נישט פון קיין גרענעצן. איך האָב זיך דורכגעדרייט דורך די גאַסן, און אַף דאָמיניקאַנער זאַוואַולעק בין איך אַרויף צו מיין פרוים עלטערן.

בראַנפן און בלוט

(דערציילט פון מאָטל גדוד. געבוירן אין 1922, אין ווילנע)

„דאָס איז געווען אין חודש יולי 1941. — איך בין צוזאַמען מיט מיין טאַטן אַוועק אַרבעטן אפן אַעראָדראָם אין פּאָרובאַנעק. מיר האָבן באַקומען שיינען, אַז מען טאָר אונז נישט פאַרהאַלטן און זענען געווען צופרידן, וואָס מיר זענען אַרויס פון דער מאַלינע.

איינמאָל, ווען איך האָב זיך אומגעקערט מיט מיינעם אַ כאַווער פון דער אַרבעט, האָט אונדז אָנגעיאָגט אַף באַקשט אַ טאַקסי, און דריי דייטשע אָפּיצערן, באַמערקנדיק די געלע לאַטעס, האָבן אונדז באַפוילן אַריין אין טאַקסי. פאַרנדיק האָבן זיי אויפגענומען אפן וועג נאָך 6 אידן און האָבן אונדז אַלעמען אַוועקגעפירט אין בערנאַדינער גאָרטן. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן ביי אַ פינף הונדערט אידן. מען האָט אונדז געהאַלטן ביז נאַכט שטרענג באַוואַכט פון פּאָליציי. אויסגעשעפּט פון היציקן טאָג פון מיין שווערער אַרבעט אין פּאָרובאַנעק, האָב איך איינגעדרעמלט צווישן אַ קופּע אידן. ווען איך האָב געעפנט די אויגן איז שוין אויפגעגאַנגען די זון. אַנטקעגן מיר איז געשטאַנען אַ „שוואַרצע וואָראָנע“, עס הייסט אַ גלאַנציקע לאַסט-מאַשין מיט קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערלעך. פון הינטן האָט זיך געעפנט אַ טיר, און אַ דייטשער אָפיציר מיט אַ שאַרבנדל אפן הוט האָט אַראָפּגעצויגן די אייזערנע טרעפּלעך.

מען האָט אונז באַפוילן איינציקווייז אַרויפגיין. דער אָפיציר האָט געציילט. ווען אין אויטאָ האָבן זיך שוין געפונען 35 אידן, האָט ער אַ הויב געטאָן די האַנט און דעם 36-טן, וועלכער איז געשטאַנען שוין אפן טרעפּל, האָט מען אָפּגעשטופּט צוריק. דער אָפיציר האָט אונז פאַרשלאָסן פון דרויסן, און אַליין האָט ער זיך אַריינגעזעצט מיטן שאָפער אין דער קאַבינע.

ווי דרויסן אַזוי אינעווייניק איז דער אויטאָ שוואַרץ. קיין בענק זענען נישטאָ. בלויז די 6 וועכטער האָבן געהאַט וואו צו זיצן. — רעדן האָט מען ניט געטאָרט. וויינען —אויך ניט. פאַר אַ מינדסטער באַוועגונג האָבן אונדז די וועכטער געשלאָגן, געשטאָכן מיט באַגנעטן. נאָכן אָפּפאָרן אַן ערעך אַ צען מינוט האָט זיך די „וואָראָנע“ אָפּגעשטעלט. דער אָפיציר האָט אויפגעשלאָסן דאָס טירל. די 6 וועכטער זיינען אַראָפּגעשפרונגען און אַוועק אָן אַ זייט. איך האָב דערזען אַ פאַרקאַן פון שטעכל-דראָט און אַ מויער פון ברעטער. אפן מויער — אַ גרויסער פּאַפּיר-פּלאַקאַט:

„אכטונג! לעבנס-געפאַר! מינירט!“

ווען די וועכטער זיינען אַראָפּגעגאַנגען, האָט מען אונז געפירט ווייטער. די טיר איז שוין נישט געווען פאַרשלאָסן. ווען דער אויטאָ האָט זיך אָפּגע-שטעלט צום צווייטן מאָל, איז צוגעקומען צום טיר שווינענבערג, אַף וועמען ער האָט אָנגעוויזן מיטן פינגער. יענער האָט באַדאַרפט אַראָפּגיין.

מיך האָט ער אויסגערופן דעם זיבעטן. דורך דער אָפענער טיר פון אויטאָ האָב איך געזען, ווי מען דערשיסט מיינע באַקאַנטע. אין א גראָבן, וואָס האָט געצויגן צו אַ גרויסן קייווער, האָט מען באַדאַרפט זיך אויסטאָן. ווען דער מענטש איז שוין געווען נאַקעט, האָט אים שווינענבערג אַריינגעפירט אין גרוב און מיט אַ רעוואָלווער געשאָסן אין נאַקן.

איך האָב וואָס גיכער געוואָלט אומקומען. אַ נאַקעטער בין איך אַריינגע-לאָפן אין גרוב און געהערט אַ כאָרכלעניש פון נאָך לעבעדיקע מענטשן. ווען עס האָט אַ קנאַל געטאָן אַ שאָס פון אַ רעוואָלווער, בין איך געפאַלן אַפן רוקן. איך בין געפאַלן מיסטאַמע אַ רעגע פריער פאַרן שאָס. אַף אַזאַ אויפן האָט מיך די קויל אויסגעמיטן. איך האָב געהערט, ווי עס רעדט שווינענבערג מיט די דערביי-איקע סאָלדאַטן. ער האָט זיי געלערנט, ווי מען דאַרף אומברענגען. אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָב איך דערפילט אַף זיך אַ זשיפּענדיקן גוף, און אַ שטראָם בלוט האָט זיך אַריינגעגאָסן אין מיין מויל. איך האָב געהערט, ווי דער מענטש גויסעסט און ווי עס קאָכן זיינע געדערים. אין יענער רעגע האָב איך פאַרלאָרן דעם באַוואוסטזיין. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט איז שוין געשטאַנען די זון הויך. זי האָט דורכגעלויכטן דאָס בלוט, וואָס האָט פאַרשוואומען מיינע אויגן. קיין שיסעריי איז שוין נישט געווען. אַ ווינטעלע האָט מיך דערפרישט. שפּעטער אַ ביסל האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי פון מאַשין-געווער. דאָס האָבן די וועכ-טער דורכגעשטעפּט דעם קייווער. דעמאָלט בין איך ליכט פאַרוואונדעט גע-וואָרן.

ווען די שיסעריי האָט אויפגעהערט צום צווייטן מאָל, האָבן די שיסער, אַ טייל אין מיליטערישע מונדירן, אַ טייל ציווילע, זיך אָוועקגעזעצט באַם קייווער-ראַנד און געטרונקען בראָנפן. שיקערע איז מען זיך צעגאַנגען פון קייווער. נישט ווייט אַף אַ בערגל איז געבליבן אַ וואַך.

אַז אַרום האָט זיך פולשטענדיק באַרואיקט, בין איך אַ נאַקעטער אַרויסגע-קראָכן פון גרוב און געפּויזעט דורך גראָז און קוסטעס ביז איך בין אָנגעקומען צו דעם דראָטענעם פּאַרקן. פונדערווייטנס האָב איך דערזען די „וואָראָנע“, וואָס איז ווידער געקומען אָנגעפּאַקט מיט מענטשן.

אַ פּאָליאַק האָט מיך אַריינגעלאָזן אין שטוב, האָט פאַרבונדן מיין וואונד און געגעבן מיר קליידער. איך האָב איבערגענעכטיקט, זיך אָנגעטרונקען מיט מילך און אַף מאָרגן באַגינען אַוועק אין שטאָט.

ווען איך האָב דערציילט וועגן מיינע איבערלעבונגען אין פּאָנאַר, האָט מיין אייגענער טאַטע מיר נישט געוואָלט גלויבן“.

פּאָנאַר

פּאָנאַר — דאָס איז אַ דאַטשע-אָרט הינטער ווילנע, אַפן זיבעטן קילאָ-מעטער פונם גראָדנער שליאַך. רעכטס וויקלט זיך די ווילִיע און פאַרשווימט הינטער בערג. די געגנט איז באַרימט מיט איר שיינער לאַנדשאַפט. זי איז באַזונגען דורך אַדאַם מיצקעוויטש. נאַפּאָלעאָן האָט זיך אין ווילנע געהאַט אויסגעדריקט, אַז ער וואָלט אַף די הענט אַריבערגעטראָגן פּאָנאַר קיין פראַנקרייך.

דאָס אָרט געפינט זיך רעכטס פון דער באַן-ליניע ווילנע—וואַרשע. אַפן צענטן קילאָמעטער. דאָרטן געפינען זיך גרויסע גריבער, וואָס זענען פריער באַשטימט געווען פאַר מיליטערישע צוועקן. און צוויי קלענערע גריבער. אינעווייניק אויסגעפּלאַסטערט מיט שטיינער און צעמענט.

ווי נאָר עס זענען געקומען די דייטשן, האָבן זיי דערשמעקט דאָס אָרט, עס איז געווען ווי אָנגעמאָסטן פאַר זייערע מאָרד-פּלענער. פון רעכטס גייט דער טראַקט, דורך וועלכן מען קען מיט אויטאָס אַריינפירן די קאָרבאָנעס; פון לינקס — די באַן-ליניע.

ווען די טויט-פאַבריק איז שוין געווען פאַרטיק, און דאָס וואָרט „פּאָנאַר" איז געוואָרן אַ שרעק און אַ קללה, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אין ווילנע אַ מאַפּע, וואו פּאָנאַר איז נישט דערמאָנט געוואָרן. דאָס אָרט איז נאָר באַפלעקט געווען מיט גרינס...

די ערשטע אָדער די גרויסע פּראָוואָקאַציע

דעם 31טן אויגוסט 1941 האָט דער דייטשער אָפיציר שווײַנענבערג צוזאַמען מיט זיינע אַדיוטאַנטן ווייס און העריינג אַרומגערינגלט מיט אַ ספּעציעלן שיסער-באַטאַליאָן די אידישע קוואַרטאַלן: אידישע גאַס, יאַטקעווער-גאַס, סטראַשון-גאַס, גלעזער גאַס, גאָען-גאַס, דאָמיניקאַנער געסל, לידסקע און דייטשע גאַס. שווײַנענבערג איז געלאָפן איבער די הויפן מיט אַ נאַהייקע, געשמיסן, מען זאָל וואָס גיכער, אין מעשעך פון צען מינוט, אַרויס אַפן הויף, מיטנעמען קען מען בלויז אַ האַנט-פּעקל מיט דאָס סאַמע ווערטפולסטע פון פאַרמעגן. ווער עס וועט צו דער צייט נישט אַראָפּגיין, וועט דערשאָסן ווערן אַפן אָרט.

איך בין דעמאָלט געשלאָפן. אַ שמיץ פון אַ נאַהייקע האָט צעשניטן מיין שלאָף. איך האָב אַ שפּרונג געטאָן פון בעט און דערזען קעגן מיר שווײַנענבערגן מיט אַ הינטל בײַ דער זייט.

שווײַנענבערג איז געלאָפן איבערן שטוב און מיט דער נאַהייקע געכראַשטשעט די איינוואוינער, זיי געטריבן אַפן הויף. זיין פּאָנים האָט זיך מיר אַריינגעשרויפט אין אויג.

איך בין אַראָפּ אַפן הויף. אידן מיט פּעקלעך אין די הענט זיינען געשטאַנען

מיט ווייב און קינד און געוואַרט אַף אַ „ישועה". אַלע האָבן גערעדט, אַז דאָס פירט מען אין געטאָ. און דאָך האָט קיינער נישט געגלויבט. האָט עמעצ זיך דער-וועגט צו זאָגן, אַז דאָס פירט מען ערגעץ אַנדערש, האָבן מענטשן אים פאַר-שאָלטן.

איך האָב געפּרואווט אַנטלויפן. אַריינגעקראָכן אין אַ ליידיקער שטוב, אויס-געזעצט די שויבן און בין אַרויסגעשפּרונגען אַפן גאַס. אַ פּאָליציאַנט האָט מיך באַמערקט, אָנגעצילט די ביקס. איך האָב זיך אַריינגעצויגן צוריק און זיך אויסגע-מישט מיט די שכיינים. איך האָב געזוכט מיין פרוי. זי איז ערגעץ פאַרשוואונדן. זיך עפּשער געראַטעוועט? קיינער וויים נישט.

אין הויף זענען אַריינגעקומען צוואַנציק פּאָליציאַנטן. דער עלטסטער האָט געהייסן דעם אוילעם זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין אַ ריי. שווייגענבערג האָט געהאַלטן אַ רעדע, אַז מען פירט אונז אין געטאָ. מען זאָל גיין רואיק און פאָלגן די באַפעלן. ער האָט אַרויסגענומען אַ קעסטל ציגאַרן און פאַרגעלייגט צו רויכערן. די צוואַנציק שיסער האָבן אונז גענומען אונטער באַגנעטן און אַרויס-געפירט דורכן טויער פון הויף. דאָס איז געווען 12 ביינאַכט. פאַרויס און הינ-טער מיר האָבן זיך געצויגן מאַכנעס פון אַנדערע געסלעך און אַנדערע הויפן. קומענדיק צו זאַוואַלנע, נענטער אין דער ריכטונג צו לוקישקער טורמע, האָבן אַלע שוין דערזען, אַז מען פירט נישט אין געטאָ. ווייבער האָבן אָנגעהויבן וויי-נען, זיך רייסן פאַר די האָר. די דרימלענדיקע קינדער אַף זייערע אָרעמס האָבן זיך אויפגעכאַפּט אין שרעק, און שטאַרקער זיך איינגעקלאַמערט אין די מאַמע-שעס העלזער.

ביים ראַג פּאַרטאָווע האָבן מיר אָנגעיאָגט נאָך אַ פּאַרטיע. צווישן זיי האָב איך דערזען מיין פרוי. איך האָב געוואָלט אַריבערלויפן אַהין. אויב אומקומען — איז צוזאַמען. נאָר אַ גלאַנציקער באַגנעט האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג.

שוין נאָענט צו דער טורמע, איך וויים נישט וויאַזוי, האָט זיך מיר איינ-געגעבן צו אַנטלויפן. איך געדענק בלויז, אַז אין קאָפּ איז מיר ליכטיק געוואָרן, ווי געטראָפן פון אַ בליץ. איך בין געלאָפן אָן אַ פּלאַן, אָן אַ כעשבן. מיר האָט געדאַכט, איך האָב דורכגעבראָכן ווענט, דורכגעשניטן מויערן.

איך האָב זיך אויפגעכאַפּט ביים ברעג ווילי. ס'האָט גענומען טאָגן. פּונקט אַנטקעגן מיר, אַף דער אַנדערער זייט, האָב איך דערקענט מיין הויז. דאָרטן איז מיין מאַמע. קען זיין, זי קוקט איצט דורכן פענצטער צו מיר אַהערצו. קען זיין, זי רופט אַצינד מיין הילף: אַ שטורמיסט קוילעט!

*

אַף מאָרגן, דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941, זיינען איבער די ווילנער גאַסן פאַנאַנדערגעקלעפּט געוואָרן פּלאַקאַטן מיטן פאָלגנדיקן אינהאַלט:

„נעכטן, דעם 31-טן אויגוסט 1941, איז געפאַלן אַ שאָס אַף אַ דייטשן מיליטערמאַן. אונז האָט זיך איינגעגעבן צו כאַפּן דעם מערדער.

ער איז א איד. זאָל די אַרישע באַפעלקערונג וויסן זיין, אז די אידן וועלן דערפאַר טייער באַצאָלן.

געביטס-קאָמיסאַר פון ווילנע

היננסט."

אין דעם זעלבן טאָג איז די צייט פון גיין איבער די גאַסן רעדוצירט געוואָרן פאַר אידן ביז דריי בייטאָג. דערביי איז אין געזעץ געזאָגט געוואָרן, אַז פון 3 בייטאָג זיינען אַלע אידן מעכויעוו צו זיין אין די שטיבער: נישט אף די הויפן, אָדער ערגעץ אַנדערש-וואו.

אַכוץ דעם האָט היננסט באַפוילן, אַז די אידן מוזן גלייך אַריינטראָגן אין די פּאָליציי-צירקלען זייער גאַנץ גאָלד, זילבער און צירונג. א איד טאָר נישט האָבן מער ווי דריי הונדערט סאָוויעטישע רובל. דאָס הייסט דרייסיק מאַרק, דאָס הייסט — צוויי קילאָ ברויט, וואָס מען טאָר נישט קויפן.

אין לוקישקער טורמע

וואו עס קומען אַהין די פאַרכאַפּטע, דאָס האָט קיינער נישט געוואוסט, מען האָט זיי גערופן „זיך פאַרשרייבן אף אַרבעט" אין דער לוקישקער טורמע. א סאַך יידן, נישט קענענדיק שוין אויסהאַלטן פון די כאַפּונגעס, זיינען אַוועק זיך פאַרשרייבן פרייוויליק. בעסער, האָבן זיי געטראַכט, וועלן מיר טראָגן שטיינער, איידער ליגן אין גרוב און ביסלעכווייז אויסגיין.

מיין פרוי, וואָס האָט געהאַט דעם שלימאַזל אַריינצופאַלן בעיס דער גרויסער פּראָוואָקאַציע אין דער לוקישקער טורמע, האָט מיר שפּעטער, נאָך איר באַפרייאונג דערציילט, וואָס זי האָט געזען דאָרטן:

„גלייך, ווען מיר זיינען געקומען אפן לוקישקער מאַרק, נאָך נישט דערגייענדיק צו דער טורמע, האָט אונז איבערגענומען א שפּאַלער ציוויל-געקליידעטע פּאָליציי. מיר האָבן געמוזט דורכגיין צווישןביידע רייען און אויפנעמען פון די ראָצכים דעם ערשטן קאַבאַלעס-פּאַנים, איבער מיין קאָפּ האָט זיך צעבראָכן א שטעקן, פיל קינדער און זקיינים זיינען צו דער טורמע נישט דערגאַנגען. געפאַלן אפן מאַרק. די אַנדערע אידן האָבן זיי געמוזט מיטשלעפּן אונטער די אייזערנע קלעפּ. פרויען זיינען געטראָטן אף קינדער. קינדער האָבן זיך געוואַלגערט לעבן צעטראָטענע מאַמעס. ענדלעך זענען מיר אין טורמע. גלייך ווי מיר זענען אַריין הינטערן טויער, האָט מען באַפוילן אונדז אָפּצוּוואַרפן אָן א זייט די געבראַכטע פּעקלעך מיט די אויבערשטע בגאָדים. נאָכדעם האָט מען געעפנט טירן און מיט די פיס אונדז אַריינגעשפּאַרט אין גרויסע שוין אָנגעפּראָפּטע קאַמערן. מען איז געלעגן אין, ענגשאַפט איינער אפן אַנדערן. קיין לופט איז נישט געווען. מען האָט נישט געקענט זיך באַוועגן, שטעלן א טראָט.

אַף מאָרגן ביינאַכט איז געקומען שווייִנענבערג מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל, ווי אַ קאַצעוו, און מיט דער נאַגייקע אין האַנט. ער האָט זיך געשטעלט אינמיטן זאַל אַפּן קערפּער פון אַ פאַרכאַלעשטער פרוי, געהייסן אַלעמען זיך אומקערן מיט די פּענימער צו די ווענט און אָנגעזאָגט: פאַרן אויסדרייען דעם קאָפּ וועל איך פאַרפייניקן צום טויט! ער האָט געשניטן מיט זיין נאַהייקע און אַרויסגעגעבן באַפעלן: אויפשטיין! זעצן זיך! אויפשטיין! זעצן זיך!

א פרוי האָט זיך אויפגעהאָנגען אַף די ווינדעלעך פון איר קינד. מענטשן פלעגן פאַלן פאַרכאַלעשט, ווי מילבן אַרום פייער. מען האָט געוואַרט אַפּן טויט, ווי אַפּן איינציקן אויסלייזער. נאָר קיין גרינגן טויט האָט אונדז שווייִנענבערג נישט פאַרגונען. ער האָט אונדז אָפּגעהאַלטן אין די קאַמערן איבער א וואָך. יעדער נאַכט פלעגט ער קומען אין די קאַמערס און איבערכאַזערן זיין גימנאַסטיק. ווער עס האָט זיך אויפגעשטעלט, אָדער זיך געזעצט פאַר דער צייט, איז אין דער זעלבער סעקונדע צעשניטן געוואָרן פאַסנווייז. אַפּן זעקסטן טאָג האָבן די וועכטער מיט אייזערנע האַקנס אַרויסגעשלעפּט פון די קאַמערס די דערשטאָכענע, דערשטיקטע און פאַרפייניקטע, מען האָט זיי געשלעפּט איבער די לאַנגע בלוטיקע קאָרידאָרן און זיי אַריינגעוואָרפן אין דעם קאַמער פון אַלגעמיינעם קלאָזעט.

פאַר אַרויסגיין דערליידיקן א באַדערפעניש האָבן די וועכטער זיך געהייסן טייער באַצאָלן, נישט ווינציקער ווי טויזנט רובל א מאָל. שפּעטער איז דער פרייז געשטיגן און דערגאַנגען ביז צען רובל גאָלד. אויך קיין וואַסער פלעגט מען אומזיסט נישט געבן, פאַר א טרונק האָט מען באַצאָלט א זייגערל אָדער א ווערטפולן רינג.

אַ טייל אידן פון אַנדערע קוואַרטאַלן, וואָס האָבן אויסגעמיטן די פּראָוואָקאַציע, האָבן נעפּרואווט אונטערקויפן די דייטשן, כדי צו ראַטעווען פון דער טפיסע זייערע ווייבער און קינדער.

דער אָבער-לייטענאַנט פון די בורבישקער 'אַמוניציע-לאַגערן, וואַגנער, איז פאַר אַ סאַך גאָלד אַוועק אין דער טורמע אַרויסציען אכט אידן. ער איז אַריין מיט דער האַסקאָמע פון שווייִנענבערג אין די קאַמערס און האָט אַרויסגערופן אכט נעמען, ווען ער האָט אויסגערופן דעם נאָמען גאָלדבערג, אַ פרוי פון קאַלוואַדיער נום. 60, וואָס איז שוין געלעגן אַ דערשטאָכענע דורך שווייִנענבערגס קינזשאַל, האָב איך אין מיין פאַרצווייפלונג אויסגערופן: איך! — און דער אָבער-לייטענאַנט האָט אַ געשריי געטאָן: „שנעלער! ליוס!”

שווייִנענבערג אַליין האָט אונז אַרויסגעפירט צום טויער. אין האַנט האָט ער געהאַלטן א רעוואָלווער. ער האָט געמאָלדן:

— איך ווייס אַלץ. אויב איר וועט עמעצן דערציילן כאָטש א וואָרט וועגן דעם, וואָס איר האָט דאָ געזען, וועט איר מעקאַנע זיין דעמאָלט אייערע ברידער, האָט ער אָנגעוויזן אַף דער טורמע.

באַם אַרויסגיין פון טורמע האָט אַ פרוי פאַרטשעפּעט מיט איר שאַל אָן שווייִנענבערגס אַ קנעפּל פון שינעל. דער טאַליען האָט זי פאַרהאַלטן און א געשריי געטאָן: „צוריק!” ער האָט זי אומגעקערט צוריק אין טורמע.

ווידער בײַ דער מאַמען

וואוהין גייט מען ווייטער? איך בין געלעגן ביי דער ווויליע האלב נאַקעט און זיך געברענט אף דער זון, איך זאָל ניט אויסזען פאַרדעכטיק. אַוונט-צייט בין איך אריבער דעם טייך און באַרוועסערהייט זיך אריינגעשאַרט צו דער מאַמען. פּטאַשעקס אָנגערויבטע זאַכן האָבן זיך נאָך אַלץ געוואָלפּטערט אפן הויף. די פון ווינט אָנגעבלאָזענע בלוזעס און העמדער האָבן אויסגעזען ווי מיסים.

די מאַמע האָט שוין אויסגעוויינט דעם בליאַסק פון אירע אויגן. זי איז געווען זיכער, אז מען האָט מיך שוין דערשאָסן. איטלעכס מאָל, ווען זי האָט געהערט א שאָס פון דער אנטקעגנדיקער טורמע, האָט זי געמיינט, אז עס איז אין מיר.

איך דערוויס זיך נייעס וועגן באַקאַנטע שכיינים: ד ע ם האָט מען גע-כאַפּט, י ע נ ע ם האָט מען געשאָסן. און דעם אלטן כאַזן פון סקאָפּאָווקערס הויף האָבן געכטן אָנגעכאַפּט די שטורמיסטן, אים געהייסן אויסגראָבן א טיפן גרוב, וועדליק זיין הויך, באַפוילן אים נאָכדעם אריינגיין און ביזן האַלדז אים פאַרשאָטן מיט ערד. זיינע טעכטער האָט מען אויסגעטאָן נאַקעטע און באַפוילן אַרומטאַנצן ארום טאַטן.

פאַרטאָג האָב איך זיך געזעגנט מיט דער מאַמען, פּאַזע די ברעגן פון דער ווויליע אוועק אף סאַלטאַנישאָק, — ווידער צו דער מישפּאָכע באַסטאַצקי.

צ י ג י י נ ע ר

בײַ די סאַלטאַנישקער גערטנער האָב איך באַגעגנט א טאַבאָר ציגיינער. אַן אַלטער איז געגאַנגען פאָרויס מיט א קינד אָנגעהאָנגען אַף זיין אַקסל. פּאַ-מעלעך האָט ער צוגעשמיסן די פערד. א ציגיינערקע האָט זיך געשפּילט מיט אירע גלעזערנע קאָרעלן און בעיים-מאַיסע געזונגען א ראָמאַנס. אין אָנהויב האָב איך מעקאַנע געווען דעם פריערן שייוועט — זיי טראָגן דאָך נישט קיין לאַטעס. און אַזוי ווי איך באַטראַכט די פאַרבייפאָרער, שפּרינגט עמעץ אראָפּ פון דעם וואָגן, לאָזט זיך לויפן פאָרויס און רעדט צו מיר אַף א קלינגעוודיקן אידיש:

— דערקענסט מיך?

איך בין געבליבן נישטוימעם: טכילעס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אז עס איז דער ברודער פון מאַריע קוויעק, — דער ציגיינערישער זינגערן, מיט וועל-כער איך האָב זיך אַמאָל געהאַט באַקענט. נאָר פון וואַנען האָט ער זיך אויס-געלערנט אידיש? לאַנג האָב איך נישט געדאַרפט וואַרטן. דער ציגיינער האָט אַליין זיך פאָרגעשטעלט:

— איך בין כאַים גאָרדאָן, דערקענסט נישט?

ערשט איצט האָב איך אים דערקענט. מיט צוואַנציק יאָר צוריק האָבן מיר

צוזאמען געלערנט אין „בית יהודה“. נאָך קינדווייז, געדענק איך, האָט מען אים גערופן כּאימקע דער ציגיינער.

ווי אַזוי ער קומט אין ציגיינערשן טאַבאָר? עס איז אַ פּאָשעטע מאַיסע: ווען די דייטשן זיינען אריין קיין ווילנע, האָט כּאים זיך געפונען הינטערן שטאָט אין דעם דערפל דאָלניע. דעם פאָריקן שאַבעס האָט פּאָליציי אַרומגערינגלט דאָס דערפל און אַלע אידן אַוועקגעשיקט קיין וועליטשאַן. אַהין זיינען דורכן טאָג געבראַכט געוואָרן די אידן פון קענע, אַנדרעלישאָק, סעדניק, לאַווארישאָק, שומסק, סאָראָק-טאַטאר, דאָלניע און ניי-ווילייקע. מען האָט אַלע מענער געגעבן רידלען און זיי באַפוילן אויסצוגראָבן אַ לאַנגן אָקאָפּ אין דער פאָרעם פון אַ דאַלעד. די פרויען מיט די קינדער האָט מען געהאַלטן באַזונדער. ביז אָוונט האָט מען געגראָבן. ביים זון-פאַרגאַנג, ווען דער אָקאָפּ איז שוין געווען פאַרטיק, האָט פון אַנטקעגנדיקן וועלדל זיך א לאָז געטאָן א בינטל אָרטיקע פּאַשיסטן און אַרומ-גענומען מיט אַ פייער דעם צעטומלטן אוילעם. מען איז געווען אַזוי געפּלעפט, אַז קיינער איז זיך ניט צעלאָפן. מיט די רידלען אין די הענט איז מען געפאַלן אין אָקאָפּ. עס איז אַלץ געווען אַזוי פּלוצלינג, אַז קיינער האָט ניט באַוויזן צו זען דעם טויט. צופעליק איז גאָרדאָן געשטאַנען הינטער אַ בוים און די קוילן זענען פאַרבייגעפלויגן לעבן זיין אויער. בעיס-מאַיסע האָט ער זיך צעטומלט אַליין, ניט פאַרשטאַנען וואָס דאָ טוט זיך. נאָר דאָס פלייצנדיקע בלוט אויפן גע׳לן זאמד האָט אויפגעוועקט זיין באַוואוסטזיין. ער האָט אריינגעיאָגט אין א קאָרן-פעלד און זיך דאָרט באַהאַלטן.

אַף מאָרגן אינדערפרי האָט ער געזען דורך די זאַנגען, ווי דער געשטאַ-פּיסט ווייס, איז אָנגעקומען מיט א טאַבאָר ציגיינער און זיי באַפוילן אַריינצוואַר-פן די דערשאָסענע אין די גריבער.

ווען ווייס איז אַוועקגעפאָרן, איז גאָרדאָן אַרויסגעקראָכן פון די זאַנגען און געבעטן די ציגיינער, זיי זאָלן אים נעמען מיט זיך. דער אַלטער, זיין נאָמען איז פעדאָר, האָט אים גוט באַטראַכט און געהייסן זיך אריינזעצן אין וואָגן. ער האָט געשמיסן מיט דער בייטש זיינע קינדער, וואָס האָבן געפּרוּווט זיך צורירן צו די קליידער פון די דערשאָסענע. צו כּאימען האָט ער גערעדט:

— איך ווייס, אַז מאָרגן, איבערמאָרגן וועט דאָס זעלבע געשען מיט מיר...

כּאים האָט מיר פאָרגעלייגט, איך זאָל גיין מיט אים. פעדאָר איז א ברי-ליאַנט א מענטש, ער וועט ניט האָבן דאַקעגן. וואָס שייך מיין בלייכן פּאָנים, וועט ער מיר איינשמירן מיט הינטישן פעטס, פון דעם ווערט איינגעברוינט די הויט, און איך וועל אויסזען ווי ער — עס וועט מיך קיינער ניט דערקענען.

איך האָב געדאַנקט דעם ציגיינער, און זיך אָפּגעזאָגט פונעם גליק. איך קען ניט איבערלאָזן מיינע אייגענע. איך ווייס נאָך ניט דעם גוירל פון מיין פרוי. נעכטן האָב איך זי איבערגעלאָזן ביי דעם טויער פון דער טורמע.

כּאים האָט זיך מיט מיר געזעגנט. ער האָט נאָכגעיאָגט דעם ציגיינערשן טאַבאָר, וואָס האָט געוואַרט אַף אים ביים אַנטקעגנדיקן קלויסטער.

צווישן פריינט

איך בין ווידער בא דער מישפּאָכע באַסטאַצקיס. וואוהין צו גיין אַנ־דערשוואו האָב איך ניט געהאַט. פאַר די עטלעכע טעג האָט זיך די מישפּאָכע פאַרקלענערט. עס האָבן געפעלט דריי מענער: זיי האָבן זיך ניט צוריקגעקערט פון דער אַרבעט.

אינדערפרי זיינען די געבליבענע מענער פון דער מישפּאָכע באַסטאַצקי, צוויי זין און אַ שוועסטערקינד, אַוועק ווי אַלע טאָג צו דער אַרבעט. איך בין אויך געגאַנגען. איבערבלייבן אין דער היים, קען מען אַריינפאַלן צו די כאַ־פּונעס, כאָטש אויך דאָס אַרבעטן איז שוין ניט מער קיין גאַראַנטיע: פיל אַר־בעטנדיקע מאַכנעס האָט מען גלייך פון דער אַרבעט אַוועקגענומען אין טורמע.

אַפן אַרבעטס-פּלאַץ האָט געפעלט בא אַ העלפט מענטשן. זיי האָבן גע־וואוינט אין די אידישע געסלעך און זיינען אַריינגעפאַלן בעשאַס דער פּראָוואָ־קאַציע. נאָר די געבליבענע האָבן געאַרבעט ווייטער. ווידער האָט מען גע־האַנדלט מיט די אַרומיקע פּויערים, זיך געדונגען פאַר אַ רובל און עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, ווי איטלעכער האָט אונטערגעקויפט דעם טויט.

מיטיק-צייט איז געקומען דער באַלעבאָס, דער פעלדפעבל הערדער, און אויפגערופן אַרום זיך אַלע זיינע קנעכט. ער האָט גערעדט עפּשער אַ שאָ. געוואָלט אונדז איבערצייגן אין זיין גוטסקייט, אין זיין אָרנטלעכקייט. דער־ציילט מיט אויפגעבלאָזענעם פּאַטאָס, אַז זיין בעסטער יוגנט - כאָווער איז גע־ווען אַ איד; אַז די נירנבערגער געזעצן וואַרפט ער זיך ניט אונטער, כאָטש אַליין איז ער אַ פּאַרטיי-מאַן פון 1926. צום סאָף האָט ער פאַרגעלייגט עס זאָלן אויפ־הויבן די הענט יעניקע אידן, וועמענס ברידער, שוועסטער, אָדער קרויווים זיינען אַריינגעפאַלן אין דער לוקישקער טורמע. ער וועט אַלעמען באַפרייען. אַפילע אין מילכאָמע - צייט מוז מען זיך אויפירן מאָראַליש... ער, דער פעלד־פעבל הערדער, וועט אַזוינס ניט דערלאָזן. ביי אים איז רעכט צו ראַפּאָרטירן אין בערלין.

אַלע, מיט מיר בעסויכעס, האָבן אויפגעהויבן די הענט. ביי איינעם האָט געפעלט אַ ברודער, ביים צווייטן — אַ ווייב, ביי אַ דריטן — אַ קאָרעוו. אַנ־דערע האָבן אויפגעהויבן די הענט אַף טראַף — שוין עטלעכע מעס-לעס ווי זיי נעכטיקן ניט אין שטוב, ווער קען וויסן וואו זיינען די נאָענטסטע?

נאָכדעם ווי קאַפּלאַן - קאַפּלאַנסקי, דער בריגאַדיר, האָט אויפגעשטעלט די רעשימע, פאַרשריבן אַלע נעמען פון די ברידער און קרויווים, האָט דער אַרטיסט, דער פעלדפעבל הערדער, פאַרטרויט עפּעס קאַפּלאַנסקין אַפן אויער און איז אַוועקגעפאָרן אַף זיין טאַקסי.

קאַפּלאַנסקי האָט אונדז געמאָלדן, אַז דער פעלדפעבל פאָדערט דריי גאָל־דענע זייגערס פון דער פירמע „ציטאַ", פאַר זיין ווייב אַ קאַראַקולענעם מאַנטל,

פינף פּאָר שיך און שטיוול, שאַמפּאַניער און פוטער, ווייל אַליין האָט ער קיין צייט ניט דאָס צו זוכן. וואָס גיכער מען וועט אים געבן די מאַטאָנעס, אַלץ גיכער, זאָגט צו דער פעלדפעבל, וועט ער אַוועקפאָרן מיט דער רעשימע אין דער טורמע און וועט ראַטעווען די געפאַנגענע.

אויף מאָרגן זיינען די מאַטאָנעס גרייט געווען. דער פעלדפעבל הערדער איז געקומען אויף זיין טאַקסי און באַוויליקט זיי צו נעמען.

אין אַ שעה אַרום, ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט, איז ער אַוועק־געפאָרן קיין קאָוונע.

דער סאָף פונעם ערשטן אידנראַט

פון די אָנגעקומענע אַרבעטער פון שטאָט דערוויס איך זיך: דעם 1־טן סעפּטעמבער 1941 איז געקומען אין אידנראַט בוראַקאַס, איינער פון די שעפן פון דער היגער איפּאַטינגאַ און געגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז אויף מאָרגן ניין פרי דאַרף דער אידנראַט צושטעלן אויף ווילנער 12, אפן הויף פון דער איפּאַ־טינגאַ, צען וועגענער, אויב די וועגענער וועלן ניט זיין, וועט עס דערנאָך דעם אידנראַט פאַרדריסן. בוראַקאַס האָט גוט געוואוסט, אַז אַלע פערד און וועגענער האָט מען באַ די אידן שוין לאַנג קאָנפיסקירט. אויך דער אידנראַט האָט פאַרשטאַנען, אַז עס איז בלויז אַ שפּיצל, אַז בוראַקאַסן גייט טאַקע דערין, דער אידנראַט זאָל דעם באַפעל ניט אומשטאַנד זיין אויסצופירן. פונדעסטוועגן האָט פינכעס קאָן ניט געוואָלט מיט די אייגענע הענט העלפן דער פּראָוואָקאַציע. עס האָט זיך איינגעגעבן באַ ניט־אידישע פורמאַנעס אָפּצוקויפן פורן און מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין דער איפּאַטינגאַ. נאָר בוראַקאַס האָט די מאַטאָנע ניט אָנגענומען.

— עס איז שוין צו שפּעט, — האָט ער אַרויסגעצויגן דעם זייגער. — עס איז שוין צען מינוט נאָך ניין...

אַרום עלף פרי איז געקומען אין אידנראַט שווייגענבערג מיט צוויי באַ־וואָפנטע געהילפן, ער האָט אויסגעשטעלט ביי די ווענט אַלע, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און געטאָן אַ געשריי:

— ווער פון אייך האָט עס אָנגענומען די באַשטעלונג?

עס איז אַרויסגעטראָטן פינכעס קאָן און געמאָלדן:

— איך.

— הייסט עס, דו האָסט עס ניט אויסגעפירט די פאַראָרדענונג? — האָט שווייגענבערג אַ שניט געטאָן קאָנען מיט דער נאַהייקע. — עס איז נאָך אַלץ צו שוואַך ביי אייך דער זיקאָרן. איך וועל אייך נעמען צו זיך, וועט איר בעסער פאַרגעדענקען. — און ער האָט אָפּגעקליבן צו זיך 16 אידן, צווישן זיי פינ־כעס קאָן, האַראַוו קאַץ, דער פאַרוואַלטער פון „מפיצי השכלה" קראַסנער.

סאול טראַצקי א. אנד., וואָס האָבן זיך דאָרט צופעליק געפונען, זיי אויסגע-שטעלט פאַרוויז. און שווײנענבערגס געהילפן האָבן זיי אָפּגעפירט אונטער באַ-גנעטן אין טורמע.

אף דער טיר פון אידנראַט האָבן די דייטשן אויפגעהאָנגען א שלאָס.

דער בלוטיקער שפּאַס

דעם 6-טן סעפּטעמבער 6 אזייגער פאַרטאָג, ווען איך און די גאַנצע מישפּאָכע באַסטאַצקי זיינען נאָך געשלאָפן, האָט זיך דערהערט אינדרויסן א פּייפעריי און א ווילד צאַקען פון פערדישע טלאָען. צוגעשפּרונגען צום פענצטער האָב איך דערזען, אז די היגע פּאָליציי טראָגט זיך ווי א היישעריק איבער די גאַסן. די שטוביקע האָבן זיך גלייך אָנגעטאָן, מען האָט געקוקט דורכן פענצטער און זיך געגרייט אף אן אומגליק. די גאַסן זיינען געווען געשלאָסן. אָן דאָקומענטן האָט מען קיינעם ניט דורכגעלאָזן. וואָס אונדז דערוואַרט האָבן מיר נאָך ניט געוואוסט, נאָר אַלע האָבן געפילט, אז עס גרייט זיך אן ענדערונג.

עס האָט זיך מיטאַמאָל דערהערט א געבראַזג פון שויבן. פונקט אַנטקעגן אונדזער פענצטער, אין א שכיינעסדיקן הויז, האָט א פּאָליציאַנט מיט א האַק אין האַנט געזעצט אין א אידישער טיר, קענטיק, א פאַרשלאָסענער, און געשריי-טשעט, מען זאָל וואָס גיכער אים עפענען. ווען די טיר האָט זיך געעפנט, האָט ער געשריגן צו די איינוואוינער, זיי זאָלן אַרויסגיין אינדרויסן. ווען אַן אַלט פּאָרפאָלק איז געאָרעמט אראָפּגעגאַנגען פון די טרעפּלעך, האָט ער זיי איבער-געגעבן א צווייטן, זיין געהילף, און אים אָנגעוויזן די ריכטונג, וואוהין זיי אוועקצופירן.

— נאָך וואָס וואַרטן מיר אין שטוב? באַלד וועט דאָך פּאָליציי אויך אהער אריינקומען. און וואוהין זיי שלעפּן ווייסט דאָך ווידער קיינער ניט. בע-סער אַנטלויפן! — זאָגט שמערל, איינער פון דער מישפּאָכע, — אַנטלויפן צו דעם ארבעטס - פּלאַץ אף די שעסקינער בערג, עס איז דאָך ניט וייט, סאַכאַקל א האַלבער קילאָמעטער. קען זיין, מירן דאָרט געפינען אונדזער דייטש, דעם פעלדפעבל הערדער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „דער סובאָטניק". נעכטן האָט ער דאָך באַקומען אַזויפיל מאַטאָנעס, צוגעזאָגט צו פאַרטיידיקן זיינע אידן. עפּשער וועט ער באַשיצן איצט?

זאַלבעדריט, איך, שמערל און זיין שוועסטערקינד דער סטודענט, האָבן מיר זיך ווי שטענדיק אוועקגעלאָזט צו דער ארבעט. מיר האָבן אויסגעמיטן די הויפּט-גאַס, און דורכן הויף און געךטנער זיך דערנענטערט צו די בערג. די פּאָליציי האָט אונדז, קענטיק, ניט באַמערקט, מיר זיינען דורכגעשוואוּמען צווישן הויכע קוסטן פּאַמידאָרן און מיר זיינען ארויסגעקומען צו די שעסקינער בערג.

נאָר דאָ האָט אונדז אָנגעיאָגט אַ רייטער... ער איז געלאָפן גאַלאָפּ איבער די שטויביקע װעגן, אונדז אָנגעיאָגט און געהייסן זיך אָפּשטעלן.

דער רייטער האָט נישט גערעדט קיין וואָרט, ער האָט אױף שטום־לאָשן אונדז געהייסן מיטגיין און באַ אַ טײַכל האָט ער אונדז איבערגעגעבן אַ צווייטן. יענער האָט שוין געטראָגן אַ העלם און די ביקס האָט ער געהאַלטן אונדז אַנט־קעגן.

דער מענטש מיטן העלם האָט אונדז געטריבן פאָרויס און געשמייכלט צו זײַן ביקס. דער גיסנדיקער שווייס אױף זײַן אָנגעהיצטן פּנים איז דאָס מיעסטע, וואָס איך האָב געזען אין מײַן לעבן.

באַם ארויפגיין אױפן באַרג, איז אַ יונגע פּויערטע אונדז אָנגעגאַנגען אַנט־קעגן. דער מענטש מיטן העלם האָט זי פאַרטשעפּעט, אַ קניפּ געטאָן אין באַק און געזאָגט צו איר:

— דיר געפעלן זייערע זאַכן? קום, איך וועל דיר באַלד זיי געבן.

די פּויערטע האָט אים ניט געענטפערט. ער איז געבליבן באַליידיקט. הינ־טערן באַרג האָבן געוואַרט שוין אַנדערע. אַלע אין העלמען. ער האָט געהייסן אונדז זיך אומדרייען מיט די פּלייצעס און מיט די הענט פאַרשטעלן זיך די אויגן.

איך האָב ארויפגעלייגט אױף די אויגן די פינגער. זיך צוגעהערט, ווי פאָרויס פאַר מיר זינגט אַ פויגל, ווי אַהינטער מיר ווערן אָפּגעצויגן פון ביקסן די שלעסער, און צווישן די פינגער אױף מײַנע אויגן האָב איך דערזען אַ שפּרי־צנדיקן פייער — אַ נעקנאַל, איבערן געקנאַל — צווייגן...

איך האָב אַ פאַל געטאָן אין גראָז. דער ערשטער געדאַנק, וואָס האָט אַ שניט געטאָן דעם באַוואוסטזײַן, איז געווען, צי בין איך טאַקע טויט? זיך אי־בערצייגט, אַז ניט, האָב איך אַ קוק געטאָן אױף די כאַוויירים. איינער איז גע־שטאַנען אױף די קני און דער צווייטער האָט זיך אפילו ניט אײַנגעבויגן.

הייסט עס, מיר לעבן? טאָ וואָר האָט דאָ אין אונדז געשאָסן, ערשט איצטער האָב איך דערהערט הינטער מײַן פּלייצע אַ געלעכטער. און דער מאַן מיטן שטאָלענעם העלם האָט אונדז געזאָגט מיט אַ שמייכל:

— עס איז געווען אַ שפּאַס, הייבט זיך אויף, איך וועל אײַך פירן אין געטאָ.

דער וועג צום געטאָ

מיר האָבן אַלץ ניט געגלויבט. געמיינט, אַז דאָס איז איינע פון די פּראָ־וואָקאַציעס. צוקומענדיק אָבער נענטער צו ווילקאָמירער גאַס, וואוהין דער שטאָלענער העלם האָט אונדז געפירט, האָב איך דערזען, ווי מען פירט אויך אַנדערע גאַנצע מאַכנעס.

אױף ארויף ווילקאָמירער גאַס, וואו עס איז געווען אַמאָל די „גרויסע מיל",

האָט מען די קופּעס אידן אויפגעטריבן אפן הויף, געהייסן דאָרטן וואַרטן. איך האָב דערזען פאַר זיך מיינע אַלטע באַקאַנטע שכינים און כאַוויירים פון לאַנגע יאָרן. אַלעמען האָט מען באַגינען אַרויסגעריסן פון די הייזער, ניט דערלויבט מיטנעמען קימאַט גאָרניט פון דעם אייגנטום, און גלייך ווי די באַלעבאַטים האָבן איבערגעטראָטן זייערע שוועלן האָט מען די טירן פאַרכאַסמעט און ביים אַריינגאַנג אַרויפגעקלעפּט אַ צעטל:

„דויטשישע אייגנטום!"

די באַלעבאַטים האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט זייערע שמאַטעס אפן הויף. געקוקט אַף די צוגערויבטע הייזער און געוואַרט געדולדיק אַף נייע ניסיוינעס.

אויך די הייזער האָבן אויסגעזען ווי צעטומלט. צום ערשטן מאָל פאַר לאַנגע יאָרן האָט מען אַרויסגעריסן די באַלעבאַטים. עס איז אַוועק פון זיי די וואַרעמקייט.

דער הויף האָט געקוואַלט, געפּלייצט מיט אידן. ערשט געבוירענע קינ-דער, גויסעסדיקע זקיינים, טראַגעדיקע פרויען, אַלץ איז אויפגעמישט אין דעם רוישנדיקן קעסל - גרוב.

די געיאָגטע האָבן ניט געוויינט, דער ערעוו-געטאָ האָט אויסגעברענט די טרערן, פאַרשטיינערט די געפילן. מען האָט דערשפּירט דעם שווידער פון דער צייט, דערשמעקט, אַז עפּעס גרייט זיך אַן ענדערונג.

איך דערמאָן זיך אַ פרוי מיט אַ בלייכן אויסגעצויגענעם פּאָנים, זי איז געשטאַנען מיט אַ קינד אַף איר אָרעם לעבן פאַרקאַן און אַרויסגעקוקט צו איר הויז. דאָס קינד האָט געוויינט, האָט אויסגעשטרעקט די הענטלעך איבערן פּלויט, וואו עס איז געשטאַנען דער וואַכמאַן, וואָס האָט געהיטן די געפאַנגע-נע. דער וואַכמאַן האָט געגעסן עפּל. ער האָט אַרויסגענומען פון קעשענע אַן עפּל און געגעבן דעם קינד. דאָס קינד האָט אויפגעהערט וויינען און זיך גע-נומען צו דעם עפּל. די פרוי האָט אַרויסגעריסן בא דעם קינד די מאַטאָנע און צוריק אַ וואָרף געטאָן דעם סאָלדאַט, דערביי האָט זי געזאָגט:

איך דאַרף ניט פון אַ מערדער קיין ראַכמאָנעס!

נאָך עמעץ איז געזעסן איינגעבויגן אַף אַ שטיין, די פינגער איינגעוואַקסן אין באָרד, און איבערן הויף האָט זיך געטראָגן זיין ניגן פון טילים.

עס האָט זיך דערהערט אַ פייף, צוויי אָפיצירן, אַ דייטשער און אַ הי-גער, זיינען אַריין אין הויף און געהייסן אַלעמען זיך אויסשטעלן אין רייען. צו פיר אין אַ ריי. דערביי האָט דער היגער אונדז געזאָגט, אַז דאָס פירט מען אונדז אין געטאָ.

מען האָט גענומען זיך רירן. בא די זייטן האָט אונדז אַרומגערינגלט די פּאָליציי.

אפן וועג זיינען צוגעקומען נאָך מענטשן פון די שכיינעסדיקע געסלעך. פּאָליציי, באַגלייט מיט ספּעציעלע אָנווייזער, זיינען געלאָפן פאָרויס און אַרויס-געטריבן יענע, וואָס זיינען נאָך געווען אין די הייזער. אַ סאַך אידן, וואָס ביז

איצט זיינען זיי געלעגן אין באהעלטעניש, האָבן זיך דערוואוסט, אַז מען פירט אין געטאָ. זיי האָבן מוירע געהאַט אַליין צו בלייבן. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז נאָכדעם ווי מען וועט אַריינטרייבן אין געטאָ, וועט מען פאַרברע-נען די אידישע הייזער. דעריבער איז מען אַרויסגעקראָכן פון דער פינצטערניש און זיך צוגעשטעלט אין די רייען. אַזוינע האָט מען גלייך דערקענט: זיי האָבן אויסגעזען ווי גייענדיקע מייסים.

אַ פאַרבייגייער, וואָס איז אָנגעקומען פון שטאָט, איז אַף אַ ווייל אַריינגעשפּרונגען צו אונדז אין דער מאַכנע און דערציילט זיינעם אַ באַקאַנטן:

— עס זיינען פאַראַן צוויי געטאָס; אַף רודניצקער גאַס און אַף דער אידישער. אָבער ניט אַלע ווערן אַהין געפירט. גאַנצענע גאַסן מיט הונדערטער און טויזנטער מענטשן פירט מען ניט אין געטאָ, נאָר אין דער לוקישקער טורמע.

ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען אונדזער הויז, אַף ווילקאָמירער 14, האָב איך דערזען אַפן באַלקאָן מיין מאַמען. זי איז געשטאַנען אָנגעלענט אָן פּאָ-רענטש, מיטן גראָבן קאָרבן-מינכע אונטערן אָרעם, מיט אַ פּעקעלע באַ דער זייט, און ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן — אַראָפּגיין און זיך אָנשליסן אָן דער ריי, אָדער וואַרטן ביז וואַנען די פּאָליציי וועט אַראָפּיאָגן. זי איז געשטאַנען צעטומלט אַפן באַלקאָן און אירע פאַרטערטע אויגן האָבן מיך געזוכט צווי-שן אוילעם. מיר האָבן זיך ביידע דערזען. איך בין אַוועק ווייטער. דער וואַכמאַן האָט ניט געלאָזט זיך אָפּשטעלן.

ווען די מאַכנע איז געקומען אַף דער גרינער בריק, האָב איך דערזען, ווי באַרג-אַראָפּ פון קאַלוואַריער גאַס גייט אַ צווייטע מאַכנע, נאָך גרעסער ווי אונדזערע. זי ווערט אויך געפירט אין אַ קייט פון פּאָליציי.

ביים אַרויפטרעטן אַף דער גרינער בריק האָבן אַלע דערשפּירט, אַז אָט דאָ וועט זיך אָנטשיידן אונדזער גוירל. אויב מען וועט פירן פאָרויס, דורך ווילנער צו מיצקעוויטש-גאַס, איז אַ סימען, אַז מען וועט קומען אין געטאָ. אויב באַם אַריבערגיין די בריק וועט מען פאַרקערעווען די מאַכנע אַף רעכטס, צו דער לוקישקער טורמע, איז אַ סימען, אַז מען פירט צו אַן עקזעקוציע.

איך בין געגאַנגען אין דער שפּיץ פון אונדזער מאַכנע. דער שווערער האַרבסטיקער מאַנטל האָט געפּאַרעט מיין לייב. דער מאַנטל איז ניט מיינער, עס איז דאָוויד אומרוס. מיר האָבן זיך ביידע געביטן פאַרן אַריינגיין אין וויל-נע. אַפן פּלייצע האָב איך נאָך געטראָגן אַ זעקל בולבע. איך האָב עס געטראָגן פאַר אַ זקיינע, וואָס איז שיער נישט געפאַלן.

באַם אַריבערגיין די גרינע בריק האָט אַף אַ מינוט זיך אָפּגעשטעלט דאָס האַרץ. וואוהין וועט מען פירן, רעכטס, אָדער פאָרויס, איין טראָט, פינף טריט, צען... מען האָט אָוועקגעפירט פאָרויס.

מען האָט געאיילט. די הינטערשטע האָבן געטראָטן אַף די פיס. געוואָלט יואָס גיכער אַריבערגיין דעם וועג, זיין וואָס ווייטער פון דער לוקישקער טורמע.

ווען מיר זיינען דורכגעגאַנגען בעשאַלעם די גרינע בריק, האָב איך אומ-געדרייט דעם קאָפּ אף הינטער און זיך געוואָלט איבערצייגן, וואָס איז מיט דער גאַס אַהינטער אונדז. און איך האָב דערזען, ווי די הונדערטער אין אַ שפּאַלער פון גלאַנציקע באַגנעטן ווערן פאַרקערעוועט אף רעכטס אין דער ריכ-טונג צו דער לוקישקער טורמע.

*

מען האָט געפירט אין געטאָ ווערליק אַ געגוועם פּלאַן. אַ סאַך גאַסן, ווי דער פאַרבייגייער האָט ריכטיק דערציילט, האָט מען גלייך טאַקע, אַנשטאָט גע-טאָ אוועקגעפירט צום טויט. פאָלגנדיקע גאַסן זיינען צו דער געטאָ ניט דער-גאַנגען: פון מיצקעוויטש-גאַס, טאַרטאַקי, פּאָרטאָווע, ביידע פּאָהולאַנקעס, קאַל-וואַריער (פון 50-טן נומער ביז נומער 1 זיינען דערגאַנגען). פּיראַמאָנט, אַ טייל זוויערינייע, וועגלאַווע, אַנטאָקאָל א. אנד. צוזאַמען ביי אַ צען טויזנט מענטשן.

די טויערן פון געטאָ

קומענדיק צו מיצקעוויטש-גאַס האָב איך דערזען אַן אויסטערליש בילד: ביי אַ צוואַנציק מענטשן, אַנדערע האַלב-נאַקעטע, אַנדערע אָנגעטאָן אין מע-שוגאָים-העמדלעך, מיט ווילדע אויפגערייצטע פּענימער, האָבן מאַרשירט פאַר-וויז אפן בריק און באַ דער זייט האָט געשפּאַנט מיט מעדאַלן אפן ברוסט אַ דייטשער אָפיציר.

דאָס זיינען געווען אידישע מעשוגאָים פון אַנטאָקאָלער שפּיטאָל. די דייטשן האָבן זיי אַרומגעפירט איבער דער גאַרער שטאָט, קעדיי צו ווייזן פאַר דער ניט-אידישער באַפעלקערונג „די אידישע ראַסע". דורכגעפירט די גאַנצע שטאָט, האָט מען אַנגעשלאָסן די מעשוגאָים אָן דער שפּיץ פון אונ-דזער מאַכנע. פאָרויס איז געפאָרן אַן אויטאָ מיט אַ גרויסן האַקנקרייץ און אַ פילם-אַפּעראַטאָר האָט פאַראייביקט דאָס בילד.

אויך אַנדערע גאַסן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אָן אונדזער מאַכנע. יונגע מענער זיינען דאָרט געווען ווייניק. די באַפּונעס האָבן זיי אויסגעכאַפּט נאָך פריער. דער איקער זיינען דאָס געווען פרויען, קינדער און זקיינים. עס האָבן זיך מיטגעשלעפּט אויך קראַנקע און קאַליקעס, אַרויסגעטריבענע פון די שפּיטע-לער. אין זייערע בלאָע שפּיטאָל-קליידער האָבן זיי דער פּראָצעסיע צוגעגעבן אַ באַזונדערן אומהיימלעכן אויסזען.

אף דייטשישער גאַס, לעבן פונקס ביכער-קראָם, האָבן אַ בלענד געטאָן צוויי ווייסע טויערן: איינער לינקס, אפן ראָג אידישער און דייטשישער, דער צווייטער רעכטס — אף גיטקע טויבעס זאַוואָלעק. די טויערן זיינען געווען

פאַרמאַכט. אַרום און אַרום איז געשטאַנען פּאָליציי. די באַוועגונג איז געווען אָפּגעשטעלט.

בײַ די טויערן האָט אונדז אָפּגעוואַרט העריגנ, שווײַנענבערגס אַדיוטאַנט, אַ געלער אויסגעצויגענער דײַטש מיט אַ שאַרבנדל אויפן היטל, און האָט געשליידערט מיט די פויסטן הין און הער, ווי אַ שיקערער דיריגענט. דאָס האָט ער אָנגעוויזן וואוהין די אידן זאָלן גיין — אין דער ערשטער געטאָ אָדער אין דער צווייטער. רעכטס איז געווען די ערשטע, לינקס — די צווייטע. עס האָט זיי ביידן אָפּגעטיילט די דײַטשישע גאַס.

ווען עס איז געקומען מײַן ריי, האָט ער מיך אָנגעקוקט ווי אַ מענטשן־פרעסער זײַן קאָרבן. אָנגעקוקט און אָנגעוויזן מײַן אָרט, דערבײַ האָט זײַן אויסדרוק מיר געזאָגט: „איך בין הײַנט זאַט, איך וועל דיך פרעסן אן אַנדערש מאָל".

דורך די אָפּגעבויגענע ברעטער פון דעם הילצערנעם נישט־פאַרענדיקטן טויער האָט מיך אַ פּוס אַרײַנגעשטופּט אין גיטקע־טויבעס זאַוואָלעק — דאָס פאָדער־הויז פון דער ערשטער געטאָ.

א. סוצקעווער מיט זיין רעטערן יאַנאָווא באַרטאָ-
שעוויטש באַם אַריינגאַנג צו דער באַהעלטעניש

פּאָנאַר. געוועזענע לעבנס.

צווייטער טייל:

הינטערן טויער

דאָס פּאָנים פון געטאָ

איך בין געשוואומען אין דעם קאָכעדיקן מענטשן-שטראָם און האָב ניט געקענט זיך אָפּשטעלן, ניט געפונען קיין ברעג, קיין אָנהאַלט. אידן מיט שמאַטעס און פּעק זיינען געלאָפן איבער די הויפן און פאַרכאַפּט וואוינונגען. די וואוינונגען זיינען געווען פרייע. דאָס האָט שוויינענבערג מיט א וואָך צוריק אַרויסגעריסן פון דאָרט די איינוואוינער און זיי פאַרשלעפּט אין טורמע. די ניט - אידישע באַפעלקערונג, וואָס האָט געוואוינט אין דעם קוואַרטאַל פון דער געטאָ, האָט פריער אינמיטן דער נאַכט זיך געמוזט אַרויסקלייבן.

איך האָב דערזען די דיכטערן לייע רודניצקי. זי איז געשוואומען, ווי איך, אינעם האַמוין, מיר האָבן זיך אויסגעקניפּט פון אוילעם און זיינען אַריין אין מייערקעס הויף, וואו עס האָט געוואוינט אַמאָל מאָטקע כאַבאַד. אירע ערשטע ווערטער זיינען געווען:

— זיי וועלן לענינגראַד ניט נעמען!

אַף לידסקע געסל האָבן מיר געפונען א וואוינונג. מיר זיינען געווען נאַיוו — געמיינט, מען וועט זיך קענען אָפּרוען. די דירע איז געווען א ליידיקע. די רעשטלעך פון דער באַלעבאַטישקייט האָבן זיך געוואַלגערט אַף דער ערד. אַף א שטול אין א ווייקשאַף האָט זיך געזאַלצן פלייש, אין א לאָבן ברויט האָט געשטעקט א מעסער און אַפן טיש איז געשטאַנען א ניט-דערזופּטע גלאָז טיי.

איך האָב זיך געלייגט אַף א שטרויענעם געלעגער און אויפגעקליבן די געדאַנקען. וואו בין איך? וואו איז די פרוי? וואו איז די מאַמע? דער טאָג האָט זיך געצויגן לאַנג, ווי א יאָם, וואָס מען זעט דעם ברעג ניט. עס איז נאָך איצט דריי אַזייגער. דער קאָפּ ברענט. איך ווער פאַרסאַרפּעט.

איך האָב געפונען א קרוג וואַסער און עס אַרויפגעגאָסן אַפן קאָפּ. מיר איז געוואָרן לייכטער. איך האָב א פאַל געטאָן אַפן שטרויענעם געלעגער און פאַרזונקען אין שלאָף.

אין אָוונט איז געקומען די דיכטערן און מיך אויפגעוועקט. מיר איבערגעגעבן א גרוס פון דער מאַמען. זי לעבט: א באַקאַנטער האָט זי געזען אין געטאָ. מיר זיינען אַראָפּ אין גאַס. באַגעגנט כאַווירים — דעם אַרטיסט בערעגאָלסקין און שאַבסע בליאַכערן. זיי דערציילן, אַז די גאַנצע געטאָ איז פאַנאַנדערגעטיילט מיט טויערן, אויך אינעווייניק פון איין גאַס אין דער אַנדערער איז ניט מעגלעך דורכצוגיין. די טויערן אין געטאָ גופע זיינען מיר גאָרניט געפעלן. איך האָב באַשלאָסן זיך אַרויסצובאַקומען אַף רודניצקער גאַס. עס איז די הויפּט-גאַס פון דער געטאָ. מיין באַגלייטערן האָב איך פאַרלאָרן אין וועג. דורך בוידעמער און לעכער האָב איך זיך דערשלאָגן פון לידסקער געסל אין דער הויפּט-גאַס. אַלץ נייע און נייע מאַכנעס זיינען אַריינגעשוואומען פון שטאָט. איך האָב דערזען צווישן זיי מיין פריינט קאַלמאַנאָוויטש — דעם באַ-

קאַנטן געלערנטן, מיטאַרבעטער פון „איוואָ". ער איז פאַרוואַקסן מיט אַ שי־טער בערדל. איך האָב זיך אַריינגעשניטן צווישן אוילעם און אים גענומען אונטערן אָרעם.

— שאָלעם־אַלייכעם אַ אידן, וואָס מאַכט איר?

קאַלמאַנאָוויטש האָט זיך דערפרייט, מיר געקלאַפּט איבערן אַקסל.

— אויב נאָר צווישן אידן, איז שוין גוט...

*

אויף רודניצקער 6, וואו דער ביניען פון דער רעאַל־גימנאַזיע, איז פול מיט מענטשן. יעדער וויל זיך אַריינכאַפּן אין אַ דירע אָט דאָ אפן הויף. מען זאָגט, אַז דאָ וועט זיך געפינען דער אידנראַט און דאָס אָרט איז זיכערער, ווי ערגעץ אַנדערש. דערווייל איז ניט מעגלעך אַדורכצוגיין. איטלעכער האָט זיך צוגעוואָרצלט צום באָדן און גיט ניט אָפּ קיין שפּאַן; גלייך עס וואָלט זיך אונ־טער אים געפונען אַן אוצער.

איך זע אַן אַלט פּאָרפּאָלק, מאַן און ווייב. ביידע ליגן אויף אַ וועגעלע און קוקן אויף דער געטאָ. ביידע זיינען פּאַראַליזירט. ווי נאָר עס איז אַריין די פּאָליציי אַרויסצוטרייבן פון דער דירע, האָט זיי אָפּגענומען הענט און פיס. אַ קאָרעוו האָט זיי אַריינגעלייגט אין אַ וועגל און געבראַכט אַהערצו, איך האָב געוואָלט זיי העלפן, געפרעגט זייער פאַרלאַנג. דער אַלטער האָט אַ צוק גע־טאָן מיט די ליפּן און שטיל, אָבער געגנוג דייטלעך אויסגערופן:

— גיט מיר סאַם!

איך האָב זיך דערוואוסט, אַז זייער פאַמיליע איז באַראַנאָווסקי.

די אַקטריסע וויטאַלינאַ, האָט מיך געצויגן פאַר דער האַנט.

— קומט מיט מיר. אַ דירע האָט איר שוין? איך האָב נאָך אַ פריי אָרט. אַניט וועט מען עס אויסכאַפּן.

אויף דעם זעלבן הויף, אין דער וואוינונג פון סויכער שטשיבוק, האָב איך זיך איינגעמאָשטשעט אין אַ ווינקל. דער באַלעבאָס, וואָס האָט דאָ געוואוינט פון פריער, האָט זיך שטאַרק געברויגעזט אויף זיינע נייע ניט־נעבעטענע קוואַר־טיראַנטן — דער אַלטער שטשיבוק איז נאָך דערווייל באַלעבאָס, עס האָט קיינער קיין רעכט ניט אָנצורירן זיין אייגנטום. פון דער וואַנט הענגט נאָך אַראָפּ זיין פּאָרטרעט מיט די לעבעדיקע פאַרדרייטע וואָנצעס, וואָס קוקן אויף דער וועלט מיט גאַדלעס און מיט האָנאָר.

עס איז געוואָרן טונקל. איך לויף איבער הויפן און געסלעך צו געפינען מיינע נאָענטסטע. די געטאָ איז גרעסער ווי איך האָב געמיינט: רודניצקער גאַס, אָשמענער, שפּיטאָל־גאַס, דיסנער, שאַוולער, סטראַשון־גאַס, לידסקע און

דריי הויפן פון קאַרמעליטן-גאַס. דאָס אַלץ איז אונדזער „אייגנטום". ניט אומעטום איז אָבער מעגלעך אדורכצוגיין. סטראַשון-גאַס איז פאַרשפּאַרט מיט אַ מויער. לידסקע האָט ביכלאַל ניט קיין דורכגאַנג. מען קען אַהער צוקומען נאָר דורך די בוידעמער. צו די דריי הויפן אַף קאַרמעליטן - גאַס האָבן די אידן דורכגעהאַקט ווענט דורך נומ. 6, 14, און 16 פון רודניצקער גאַס. אַף שפּי-טאַל-גאַס באַגעגנט מיך ליבע גראַדע, די פרוי פון דעם דיכטער כאַים גראַדע, זי אַרבעט אין אידישן שפּיטאָל, וואָס גייט אַריין אין געטאָ, זי איז אַ קראַנקן-שוועסטער. זי פירט מיך אַריין אַפן שפּיטאָל-הויף און ברענגט פאַר מיר אַ קוביק מילך. מען טראָגט אַ פאַרסאַמטן. עס איז דער אַלטער דר. גערשוני. איך טרינק די מילך און וואַרג זיך.

דעם טויער, וואָס פאַרצוימט סטראַשון-גאַס, האָבן שוין הענט אויפגע-ריסן. איך טראָג זיך אַהין. אַפן הויף, וואו עס איז געווען ניט לאַנג דער ערש-טער אידנראַט, זיצט דער לערער טורבאָוויטש, אָנגעלענט אָן אַ בערגל שטיינער און פאַרשרייבט עפּעס אין אַ ביכל. דאָס פירט ער אַ טאָג-בוך. אַף סטראַשון-גאַס 1 האָב איך געפונען מיין מאַמען. אין אַ כאַרעווער הויז, ביי דער שיין פון זון-פאַרגאַנג, איז זי געשטאַנען און געדאַוונט.

אַפן קיך האָט זיך געוואַרעמט טיי. די שכיינים האָבן געגרייט עסן. אַ מיידל מיט אַ שפּיגעלע אין האַנט האָט זיך געפאַרבט די ליפּן. מען האָט גע-לאַכט, געוויינט, געצירעוועט זאַכן.

*

עס איז געווען אַ ליכטיקע נאַכט. איך האָב ניט געקענט איינשלאָפן. גע-רעדט איז די פרוי, וואָס האָט גערעדט צו איר שאָכנטע: — „די ערשטע נאַכט אין געטאָ איז ווי די ערשטע נאַכט אין קייווער".

איך בין אַראָפּ מיט די טרעפּ אַפן הויף. אַף די גאַסן, אין לעוואָנע-שיין זיינען געלעגן קופּעס מענטשן. ניט פאַר אַלעמען האָט געסטייעט דירעס, איז מען געלעגן אַף דער ערד, ווי פיש ארויסגעשליידערט אַף אַ זאַמדיקן ברעג...

לעבן יאַגיכעס קלויז האָב איך באַגעגנט קאַלמאַנאָוויטשן. אויך ער האָט ניט געקענט איינשלאָפן. ווי איך, איז ער אַראָפּ אין גאַס זיך איינצוקוקן אין דעם כורבן.

מיר זיינען געגאַנגען צוזאַמען. איך האָב מוירע געהאַט אויסצורעדן אַ וואָרט, צו באַליידיקן די שטילקייט.

אַף רודניצקער 4, לעבן הילצערנעם טויער, איז געלעגן אַף אַ בינטל שמאַטעס אַ האַלב-נאַקעטע פרוי און זיך געוואָרפן אין פאַליקע. די לעוואָנע האָט באַלויכטן אירע צעווינטיקטע האָר און מיט אַ גרינעם אומהיימלעכן קאָ-ליר באַפאַרבט אירע באַקן.

די צווייטע פּראָוואָקאַציע און דער צווייטער אידנראַט

אַף מאָרגן האָט מען זיך דערוואוסט נייעס. אַלע מענטשן, וואָס זיינען גע-
וועזן אַף לידסקע, דאָס געסל דורך וועלכן איך האָב זיך קוים אדורכגעריסן,
האָט שוויינענבערג באַנאַכט ארומגערינגלט מיט כאַפּונעס און אַלעמען אוועק-
געפירט אין דער ריכטונג צו פּאָנאַר. אַ קליינעם טייל האָט מען אַף מאָרגן צו-
ריק געבראַכט און ווידער זיי אריינגעשפּאַרט אין די ביידע געטאָס. עס איז
געטאָן געוואָרן צו באַרואיקן און פאַרטומלען דעם אוילעם, קיינער זאָל ניט
וויסן, צי זיינע נאָענטע האָבן זיך אומגעקערט אָדער ניט. גיין פון איין געטאָ
אין דער צווייטער איז געווען פאַרבאָטן.

דאָס אוועקנעמען די אידן פון לידסקע האָט מען אָנגערופן „די צווייטע
פּראָוואָקאַציע". צוזאַמען האָט מען דאָרט אויסגערויבט ביי אַ 2 טויזנט מאַן.
ווען אַ הונדערט האָבן זיך אָבער אומגעקערט צוריק, איז געוואָרן די שטימונג
אַ בעסערע.

דעם זעלבן טאָג האָט מורער באַשטימט אַ אידנראַט. בעראָש איז געוואָרן
אוועקגעשטעלט יאַנקעוו גענס, אַ געוועזענער אָפיציר פון דער ליטווישער אַר-
מיי, אַ איד פון קאָוונע. צום אידנראַט האָבן געהערט: דער באַנק-באַאַמטער
פריד, דער סויכער זיידשנור, דער זשורנאַליסט טראַפּידאַ, אדוואָקאַט פראָילאָ-
וויטש, אדוואָקאַט מילקאָנאָוויצקי און אַנדערע.

דער אידנראַט איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אָרדענונג אין גע-
טאָ. גענס, דער אידן-פאָרשטייער, האָט געשאַפן אַן אָרטיקע פּאָליציי. ער האָט
אָרגאַניזירט די אַדמיניסטראַציע אין געטאָ, געשאַפן אַ מין סטרוקטור פאַר
דעם מעשונעדיקן צושטאַנד. ער האָט אויסגעקליבן צוגעפּאַסטע יונגעלייט, זיי
אָנגעטאָן אַפן אָרבל בלאָע טאַשמעס מיט ווייסע מאָגן-דאָווידס און פון היינט
און ווייטער האָט מען זיי געמוזט פאָלגן, אויספירן אַלע זייערע באַפעלן. קעדיי
מען זאָל פאָלגן אַף אַן עמעס, איז געעפנט געוואָרן אַף לידסקע געסל אַ טורמע
און ביי דער טורמע דריי פּאָליציי-קאָמיסאַריאַטן. פאַר יעטוועדער זינד, ווי גיין
אין אַ פאַרקערטער ריכטונג, גיין ווען מען טאָר ניט, עס הייסט שפּעטער ווי צען
אזייגער באַנאַכט, אָדער פאַרן שטערן די רו — איז מען געוואָרן באַשטראָפט
מיט געלט אָדער מיט ארעסט. מען האָט אפילע געשאַפן אין געטאָ אַ געריכט
מיט אַ גענויעם שטראָף-קאָדעקס און ספּעציעלע מאַלבושים פאַר די פּאַרטיי-
דיקער, אָנקלאָגער און פּראָקוראָר.

*

דער אידנראַט האָט שוין דייטלעך געזען, אַז די שפּיל איז צום טייוול.
ער האָט געוואוסט, אַז די שכיטע האָט זיך אריבערגעטראָגן אין ווייס-רוסלאַנד
און אַז דער ציל פון די דייטשן איז אונדז אַלעמען אויסראָטן ביז איינעם. גענס
האָט געמיינט, אַז אים וועט זיך איינגעבן צו באַפרייען אַ טייל איינוואוינער

פון געטאָ. ער האָט געשפּילט אַף דער צייט. געוואַרט, עס זאָל זיך דערנענטערן דער פראָנט. די דייטשן זאָלן ניט באַוויזן אויסצופירן זייער רעציכע. ער האָט געגלויבט מורערן און וויסן. דער לעצטער פּלעגט קומען צו אים אין געטאָ אַף מיטיק. די צוויי טאַליאַנים האָבן געגנסן פאַרזיכערט, אַז דעם ווילנער געטאָ וועט מען ניט ליקווידירן. געגנס האָט געגלויבט און פּלעגט דורכאויס איינרעדן דעם אוילעם, מען זאָל גוט אַרבעטן, ווייל דער געטאָ האַלט זיך נאָר אַדאַנק דער אַרבעט. ער האָט געשאַפן אין געטאָ וואַרשטאַטן, אויפגעבויט פאַך-שולן, די יוגנט זאָל זיך אויסלערנען אַ פאַך.

זיין אידישע פּאָליציי, וואָס צום גוטן קען מען זי ניט דערמאָנען, פּלעגט מאַכן אין די נעכט רעוויזיעס און צונעמען דאָס געפונענע גאָלד און די יוערטפולע זאַכן. מיט דעם האָט געגנס אונטערגעשמירט זיינע דייטשן. אַ סאַך מאָל האָט ער באַ זיי געפּועלט, אַרויסגענומען פון טורמע געפאַנגענע שוין ערעוו דער עקזעקוציע.

געגנס האָט ניט פאַרשטאַנען, אַז ער איז בלויז אַ וועדקצייג אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ, אַז וועלנדיק העלפן אידן, העלפט ער אין דער עמעסן די דייטשן און זייערע פינצטערע מאַיסים.

אַ בינטל געזעצן

די ערשטע פאַראָרדענונג, וואָס מורער האָט אַריינגעשיקט אין געטאָ דעם אידנראַט, איז געווען:

אַף מאָרגן אינדערפרי דאַרף הענגען אַפן געטאָ-טויער אַ שילד: „אַכטונג! יודען-פירטעל, זעוכע געפאַר! איינטריט פיר ניט יודען פערבאָטען!"

אַ צווייטע מעלדונג אַפן טויער האָט געוואָרנט, אַז עס איז פאַרבאָטן אַריינצוטראָגן אין געטאָ יעטוועדער מין שפּייז און האָלץ.

אין מעשעך פון דער זעלבער נאַכט האָט מען געמוזט מורערן צושטעלן אַ רעשימע וויפל איינוואוינער עס געפינען זיך אין געטאָ, זייערע יאָרן, פאַכן, אַדרעסן און צי זיי האָבן שיינען, אַז זיי אַרבעטן.

דער אוילעם האָט ניט געוואוסט, ווי איז בעסער, רעגיסטרירן זיך, צי ניט. די, וואָס האָבן געהאַט שיינען, האָבן מערסטנס זיך רעגיסטרירט; די, וואָס האָבן קיין שיינען ניט געהאַט, האָט מען אַף מאָרגן געצוואונגען אַריבערצוגיין אין דער צווייטער געטאָ. נאָר ווען די ווייבער און קינדער זיינען קאָלאָנעסווייז אַרויס דורכן טויער אין דער ריכטונג פון דער צווייטער געטאָ, אַף דער אַנ-דערער זייט גאַס, זיינען זיי אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ קאָרדאָן פּאָליציי און קיינמאָל האָט מען זיי שוין מער ניט געזען. אַ טייל נאָר האָט מען אַריינגע-פירט אין דער צווייטער געטאָ, קעדיי דער אוילעם זאָל נישט וויסן, ווער עס לעבט און ווער ניט.

פון דער צווייטער זייט געטאָ ווידער האָט מען פאַכלייט באַפוילן צו גיין

אין דער ערשטער געטאָ. זיי זיינען אָבער אהין ניט געקומען. אויך זיי האָט מען שוין מער ניט געזען.

עס איז ניט מעגלעך אויסצורעכענען די סעריעס געזעצן און באפעלן, וואָס זיינען אָנגעקומען פאר דער געטאָ. איך וועל בלויז פּרוּוון ברענגען א קליין בינטל און זאָל א נאָרמאַלער מענטש פּרוּוון עס באַנעמען:

אידן טאָרן ניט קוקן דורך די פענצטער, וואָס גייען ארוים אויסער דער געטאָ. דעריבער מוזן די פענצטער גוט פארקלאַפּט זיין אָדער פארשמירט אָף טונקל.

אידן איז פארבאָטן צו רעדן וועגן פּאָליטיק.

אידן טאָרן ניט רעדן אָף דייטש.

פאר האנדלען אָדער רעדן מיט א ניט-אידן ווערט דער איד דער-שאָסן. אידן טאָרן ניט טראָגן קיין וואָנצעס (דער געזעץ איז ארויסגעגעבן געוואָרן דערפאר, מען זאָל לייכטער דערקענען דעם אידן, ווען ער גייט אין שטאָט).

עס איז פארווערט צו עסן פעטס.

אידישע פרויען טאָרן זיך ניט פארבן די האָר, זיך ניט שמינקען די ליפּן.

מען טאָר ניט דאַווענען. מען טאָר זיך ניט לערנען.

פון א זעקס-יאָריק קינד ביז א זאָקן דאַרף יעדער טראָגן געלע לאַטעס סיי אין געטאָ, סיי אויסערן געטאָ. דערביי מוזן די לאַטעס זיין גוט צוגענייט אָף אַלע שפּיצן, און מען דאַרף זיי טראָגן אָף דער לינקער זייט ברוסט, און אָף דער פּלייצע.

אז א דייטש קומט אריין אין געטאָ, מוז מען פאר אים אראָפּ-נעמען דאָס היטל. דערביי טאָר מען זיך ניט נויגן און זאָגן גוט-מאָרגן.

עס איז פארווערט אריינצוטראָגן אין געטאָ בלומען.

אידישע פרויען טאָרן ניט געבוירן, אויב א פרוי וועט געבוירן ווערט זי געטויט צוזאַמען מיטן קינד.

ווען די געשטאַפּאָ האָט אָפיציעל געמאָלדן דעם דירעקטאָר פון געטאָ-שפּיטאָל דר. מעדליס, אז פון בערלין איז אָנגעקומען א געזעץ, וואָס פארבאָט אידישע פרויען צו געבוירן קינדער, איז אין געטאָ פאָרגעקומען אן עמעסע צערודערונג. מען האָט ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט די טראָגעדיקע פרויען, מיט די ערשט געבוירענע אויפעלעך. מאַמעס זיינען אַוועק געבוירן מיטן באַ-וואוסטזיין, אז זייערע קינדער וועט מען פארסאַמען. אָבער אויך אָט דעם געזעץ האָט מען געפּרואווט שפּעטער גרינג אויסעקענען? זיין. מען פלעגט גלייך פון בראַך-שטול באהאַלטן די ניי-געבוירענע אין א פארמאַסקירטן צימער. באַנאַכט, שטי-לערהייט פלעגן די מאַמעס אהין אריינקומען און געבן זויגן די קינדער. ווען די

קינדער זיינען עטוואָס אויפגעוואקסן, האָט מען זיי פאַרמאָלדן אין די אָפּיציע לע געטאָ - אמטן עלטער ווי זיי זיינען.

די ראַנגלעניש פון דער אידישער פרוי פאַר געבוירן אין געטאָ א קינד, עס זאָל זיין א טרייסט נאָך די אומגעקומענע עלטערן, נאָכן דערמאָרדעטן מאַן און עס זאָל אויפהאַלטן דאָס ווייטערדיקע לעבן און די צוקונפט פון פאָלק — האָט אָנגעהאַלטן אין געטאָ ביז די לעצטע טעג. און אומפאַרגעסלעך איז דאָס בילד, ווען בלייבע מאַמעס מיט נײַ-געבוירענע קינדער אויף די הענט, קינדער געבוירענע קעגן דייטשן געזעץ, אויסבאַהאַלטענע אין גריבער, אויף בוידעמער, אין היילן, זיינען שפּעטער געשלעפּט געוואָרן דורך די געסלעך צום טויט.

די צעטומל-קאַלירן

גלייך ווי די דייטשן זיינען אריין אין ווילנע האָט זיך אָנגעהויבן א כאַ-פּעניש אויף אידישע מענער. מען האָט זיי געשלעפּט אויף פאַרשידענע ארבעטן און אויף דער נאַכט זיי צוערשט אָפּגעלאָזן אויף צוריק; קעדיי מען זאָל די אַר-בעטנדיקע אפן גאַס ניט ארעסטירן, האָבן זיי באַקומען פון זייערע ארבעטס-געבער שיינען. אפן שיין איז געווען א פאָטאָגראַפיע פון דעם ארבעטנדיקן אידן. א שיין מיט א פאָטאָגראַפיע האָט זיך גערעכנט פאַר א גוטן שיין. גלייכ-צייטיק זיינען געווען שיינען אָן פאָטאָגראַפיעס.

נאָך די שיינען מיט די פאָטאָגראַפיעס האָט מען אָנגעהויבן ארויסגעבן „ווייסע שיינען", באַשטעטיקטע פון ארבעטס-אמט אין ווילנע. דער שיין איז געווען ביז א טערמין. דאָס הייסט, ביז יענעם טאָג „טאָר" מען דעם אידן ניט שיסן. אלע מענער, וואָס האָבן צו יענער צייט ניט געהאַט קיין ווייסן שיין, זיינען פאַרשלעפּט געוואָרן צום טויט דורך די כאַפּונעס. שפּעטער האָט מען גאַנ-צע ארבעטער - קאָלאָנעס מיט די ווייסע שיינען אוועקגעפירט אין פּאָנאַר. די שיינען זיינען געוואָרן א מיטל אויפצוזאַמלען די אידן אין א מאַסע, עס זאָל גרינגער זיין זיי צו פאַנגען.

ווען מען איז אריין אין געטאָ האָט א גילטיקער ווייסער שיין געמוזט אויף זיך האָבן דעם שטעמפּל „פאַך ארבעטער", קעדיי צו באַקומען אָט דעם גליקלעכן שטעמפּל האָט מען געצאָלט דעם ארבעטער-אמט טויזנטער.

אָבער גראָד אָט די, וואָס האָבן געהאַט די שטעמפּלען, זיינען פאַרנאַרט געוואָרן אין דער לוקישקער טורמע.

געענדיקט מיט די שטעמפּלען, איז א נייע צעטומלעניש: אַזוי ווי עס איז אָנגעקומען פון הימלערן א באַשטעטיקונג, אַז קלוימערשט דער ווילנער געטאָ דאַרף בלייבן אויף שטענדיק (אַזוי האָבן די דייטשן איינגערעדט), האָט דער דייטשער ארבעטס-אמט ארויסגעגעבן דעם אידנראַט פאַר דער ערשטער געטאָ געלע שיינען פאַר דריי טויזנט פאַכלייט. די דריי טויזנט גליקלעכע האָבן נאָך געלט איינשרייבן אין דאָקומענט זייערע מישפּאָכעס. געבענטשט איז דער יע-

ניקער, וואָס האָט באַקומען פון דעם אידנראַט אַזאַ געלן שיין, עס איז אַ „לעבנס-שיין" — אַזוי האָבן איינגערעדט די דייטשן.

ווידער האָט געלויערט אַ שכיטע. ווידער האָבן זיך אידן געקליגט. יע-דער האָט געמיינט, ער וועט זיך אויסדרייען. מען האָט געצאָלט מיט גאָלדענע צען-רובלדיקע פאַר די געלע פּאַפּירלעך, מען האָט נאָכגעמאַכט פאַלשע, זיך צוגעשריבן צו „גליקלעכע". מיידלעך מיט געלע שיינען האָבן אין געטאָ כאַ-סענע געהאַט, דאָס איז געווען זייער נאָדן. אַ מאַמע פּלעגט זיך אויסדריקן וועגן איר קינד: „איך היט עס, ווי מיין געלן שיין".

דעם 24-טן אָקטאָבער האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ שכיטע אויף די, וואָס האָבן ניט קיין געלע שיינען. די, וואָס האָבן שיינען האָט מען געהייסן צוזאַמען מיט זייערע מישפּאָכעס אַוועקגיין אַפן אָרט פון ארבעטס-פּלאַץ און איבערוואַרטן די שכיטע.

קעדיי מען זאָל דורכלאָזן אַ מישפּאָכע-מיטגליד דורכן טויער, האָט ער געמוזט האָבן אַ קאַרטן בלאָען צעטל — אין פאָרעם פון אַ וויזיט-קאַרטל, מיט אַ דייטשן שטעמפּל. קינדער האָבן זיך גערעכנט בלויז ביז 16 יאָר. אויב על-טער האָט מען אים דורכן טויער ניט דורכגעלאָזט. אין אַ פּאָר טעג אַרום, ווען אין געטאָ איז שוין געוואָרן דורכגעפירט די שכיטע, האָבן די, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, זיך אומגעקערט אין געטאָ.

דעם 3-טן נאָוועמבער איז ווידער געווען אַ פאַראָרדענונג, אַז אַלע, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען, מוזן צוזאַמען מיט זייערע מישפּאָכעס אַריבערקלייבן זיך אין דער צווייטער געטאָ. דאָרט זיינען זיי אָפּגעווען ביזן 5-טן נאָוועמבער. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אין דער ערשטער געטאָ געקוילעט די אַלע, וואָס האָבן נישט פאַרמאָגט קיין געלע שיינען. בא דער אַקציע מיט די געלע שיינען, זיינען אומגעקומען אַן ערעך 8 טויזנט מענטשן.

ווען אַ איד מיט אַ געלן שיין איז אַוועק צו דער אַרבעט — האָט ער גע-דאַרפט איבערלאָזן זיין ווייב אַ קאָפּיע פון זיין שיין. אַניט איז זי געווען אויס-געשטעלט, די קאָנטראָלאָרן זאָלן איר נעמען אין פּאָנאַר.

די קאָלירן - צעטומלונג האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט. יעדער איינציקער, וואָס האָט ניט קיין געלן שיין, האָט געמוזט פאַרמאָגן אַ ראָז פּאַפּירל. דאָס דאָזיקע פּאַפּירל איז גילטיק נאָר פאַר דער געטאָ. אַרויסגיין מיט דעם דורכן טויער קען מען ניט. עס ווערן אַרויסגעלאָזט בלויז די, וואָס פאַרמאָגן געלע שיינען. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ יאָגעניש נאָך די ראָזע קאַרטלעך. די דאָ-זיקע שיינען זיינען איינגעטיילט געוואָרן אין צוויי קאַטעגאָריעס: מישפּאָכע - שיינען און שוץ-שיינען. די מישפּאָכע-שיינען האָבן באַקומען די פאַמיליע-מיט-גלידער פון די „געלע"; די שוץ-שיינען האָבן געדאַרפט באַקומען די ניט-אַר-בעטס-פייאיקע און די קינדער.

דעם 21-טן דעצעמבער איז אין געטאָ פאָרגעקומען אַ באַפּעניש אויף די, וואָס האָבן ניט קיין ראָזע שיינען. די באַפּעניש האָט געדויערט דריי טעג.

דורכגעפירט האָט זי די אַרטיקע „אימפּאַטינגאַ". פון קעלערן און מאַלינעס האָט מען צונויפגענומען ביי אַ טויזנט נעפאַשעס און אַוועקגעפירט צום טויט.

אַ נייע פאַראָרדענונג: איטלעכער, וואָס פאַרמאָגט אַ ראָזן שיין, מוז נאָך האָבן צו אים אַ בלאָען, אַניט לאָזט מען ניט אַרויס צו דער אַרבעט אין שטאָט. איינציקן האָט מען אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן גרינע צעטלען. נאָך די גרינע זיינען באַטל געוואָרן אַלע שיינען. די נויטיקע אַרבעטער האָבן באַקומען פּעסער און אַרבעטס - ביכלעך און בלעכענע נומערן, וואָס איטלעכער האָט געדאַרפט טראָגן אַפן האַלדז. מיין נומער איז געווען 475. די רעשימע פון די נומערן מיט די רעשימעס פון זייערע טרעגערס איז געלעגן אין אַרבעטס-אַמט, ביים געביטס-קאָמיסאַר און אין געשטאַפּאָ. די נומערן פלעגט מען ניט אַרויסגעבן אָן אַן אַרבעטס-ביכל.

אויך מיט די נומערן איז נישט געווען אַזוי פּאַשעט. צוויי גוויראַלעס האָט שפּעטער צעטיילט די באַפעלקערונג: נידעריקע נומערן און הויכע נומערן. אין אויגוסט 1943 האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויסראָטונגס - אַקציע אויף די הויכע נו-מערן — פון נומ. צען טויזנט און ווייטער. די איבעריקע נומערן האָבן אין יענע טעג ניט געליטן.

דער סיסטעם מיט די קאָלירטע שיינען, נומערן און ביכלעך איז געווען די האַמצאָע פון נויגעבויערס קאַבינעט. די קאָלירן זיינען געווען ניט צופע-ליק. דער ציל איז געווען — צעטומלונג. די רעזולטאַטן פון די קאָלירטע פּאַ-פּירלעך זיינען ענלעך צו אַ פּסיכישער לופט - אַטאַקע, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעווענדעט אין די ערשטע מילכאָמע-טעג. די פּסיכישע לופט-אַטאַקע באַ-שטייט דערין, וואָס באַנאַכט לאָזט זיך אַראָפּ נידעריק אַן אַעראָפּלאַן און נעמט וואַרפן אויף אַ באַפעלקערטן פּונקט ווירבלענדיקע פּראָזשעקטאָר-שיין פון צענדליקער קאָלירן. די איינוואוינער נעמען לויפן אין פּאַניק. עס טרעפט אויך, אַז בעיים אַזעלכע לופט - אַטאַקעס פלעגן מענטשן ניט זעלטן פאַרלירן דעם זינען.

די געטאָ-אידן האָבן אָבער ניט געהאַט וואוהין צו לויפן.

שטורמיסטן

אַז אַ איד זאָל מער-ווייניקער געזיכערט זיין, אַז ביז אַ געוויסער דאַטע וועט מען אים ניט דערשיסן, האָט ער פריער געדאַרפט האָבן אַ ווייסן שיין, דאָס הייסט אַ פּאַפּירל פון אַרבעטס-אַמט, אַז ער אַרבעט אין אַ דייטשער אונ-טערנעמונג. איצט איז אַרויס אַ נייעס: אויפן ווייסן שיין מוז געשטעלט ווערן אַ שוואַרצער שטעמפּל: „פאַך-אַרבעטער". ווער עס האָט ניט דעם שטעמפּל, איז דאָס זעלבע ווי ער האָט ניט קיין שיין.

עטלעכע טויזנט געטאָ-איינוואוינער האָבן באַקומען דעם גליקלעכן שטעמ-

פֿל. איך האָב דעם שטעמפּל ניט געהאַט, ווייל איך בין ניט געגאַנגען אויף אַר־בעט. מיינע באַקאַנטע אין געטאָ האָבן מיר געראָטן, איך זאָל גיין כאָטש אויף אַ טאָג אָדער צוויי אויף אַרבעט, קעדיי מען זאָל מיר אָפּשטעמפּלען דעם ווייסן שיין.

איך האָב געפֿאָלגט די אייצע פֿון מיינע פֿריינט און זיך געלאָזט אוועקפֿירן דורך שטורמיסטן אין די קאַזאַרמעס אויף פּיראַמאָנט, לעבן אַלטן אידישן בייס־אוילעם. די גרופּע, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט, איז באַשטאַנען פֿון 6 מאַן. צוויי שטורמיסטן האָבן אונדז געבראַכט צו אַ קופּע באַלקנס און געהייסן זיי אַריבערטראָגן אויף אַ צווייטן הויף. דערביי האָבן די שטורמיסטן אָנגעזאָגט, אַז יעדער איד מוז טראָגן אַ באַלקן, זאַלבעצווייט טאָר מען ניט.

איך האָב אָנגעליינט אַלע מיינע קויכעס און אַרויפֿגעהויבן דעם קלאָץ אויף מיין אַקסל. איך בין געגאַנגען און מוירע געהאַט צו קוקן אַפֿן שעטעך, וואָס טיילט מיך אָפּ פֿון אָרט, וואו איך דאַרף אים אוועקלייגן. באַם פֿאַרבייגיין די צוויי שטורמיסטן האָב איך דערפֿילט אַ שניט פֿון אַ נאַהייקע און אַ געשריי: „לאויפֿען”!

איך האָב געהערט, ווי עס טרעשטשען מיינע ביינער. פֿון מיין קאָפּ איז גערונען בלוט און פֿאַרטונקלט מיר די אויגן. איך האָב דערזען די וועלט דורכן קאָליר פֿון בלוט. פֿונדעסטוועגן בין איך געלאָפֿן. דער מעשוגענער לעבנס־קויעך האָט מיך געטראָגן פֿאָרויס.

אוועקגעלייגט די באַלקנס אויף אַן אָרט, בין איך אוועק צוריק. מיט דער נאַסער שווייסיקער העמד האָב איך אויסגעווישט מיינע פֿאַרלאָפֿענע אויגן. די שטורמיסטן האָבן געלאַכט. איך האָב געהערט, ווי איינער האָט עפּעס איינגע־רוימט דעם אַנדערן אויף מיין כעשבן. און ווי נאָר איך האָב זיך איינגעבויגן אויפֿצוהויבן אַ נייעם באַלקן באַפֿעלט מיך מיין האַר, איך זאָל אויפֿהייבן צוויי: „עס איז געווען גרינג, ער וועט מיך אויסלערנען אַרבעטן”. דעם זעלבן באַפֿעל האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אַלטן שטשיבוק. עס איז דער זעלבער שטשי־בוק, וואָס צו אים אין וואוינונג האָב איך זיך פֿאַרקליבן אין ערשטן טאָג באַם אַריינקומען אין געטאָ. ער האָט זיך געבעטן ביי די שטורמיסטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן, ער איז שוין אַלט זיבעציק יאָר, ווי קומט ער אויפֿצוהויבן אַזאַ מאַסע?

דערזען אַ רעוואָלווער, האָט ער פֿונדעסטוועגן די באַלקנס אויפֿגעהויבן. אויך איך האָב אַרויפֿגעטאָן אויף ביידע אַקסלען די באַלקנס, זיי אַרומגעקלאַ־מערט מיט די הענט און געלאָזן זיך אין ווייטן וועג אַריין. מען זאָל מיר נאָר ניט באַפֿעלן לויפֿן! — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. אָבער ווי נאָר איך בין פֿאַר־בייגעגאַנגען די 16־יאָריקע שטורמיסטן, האָט מיר ווידער אַ שניט געטאָן די נאַהייקע, און ווידער: „לאויפֿען.”

איך האָב געפֿילט, אַז איך וועל ניט אויסהאַלטן: עס ברעכן זיך די אַקסלען.

פאַרוואָס לויף איך? פאַרוואָס גיב איך נאָך די שטורמיסטן? אַלצאייננס האָב איך מער קיין קויעך ניט. נאָך אַ רעגע, און דאָס האַרץ פּלאַצט מיר. — — —

איך האָב אַ שלײדער געטאָן די באַלקנס און גענומען לויפן. ניט לויפן, נאָר אַנטלויפן. די שטורמיסטן זיינען געווען פאַרנומען מיט שטשיבוקן. ער איז געלעגן אויף דער ערד אונטער די באַלקנס און קוים געזשיפּעט.

לויפנדיק בין איך אַריינגעפאַלן אין אַ קאַלך-גרוב. שנירלעך בלוט האָבן זיך געצויגן פון מיין לייב און געריטלט דעם צעלאָזענעם קאַלך. איך בין דאָרט געלעגן ביז אָוונט און אַנטלאָפן אין געטאָ.

*

די געשיכטע מיטן שטעמפּל „פּאַך - אַרבעטער" האָט זיך נאָך ניט געענדיקט. אין זעלבן אָוונט האָט מען אַריינגעשיקט אין געטאָ אַ מעלדונג: אַלע, וואָס האָבן אויף די שיינען דעם שטעמפּל „פּאַך - אַרבעטער" דאַרפן אַראָפּגיין אָפּן הויף. ווער עס האָט ניט דעם שטעמפּל דאַרף בלייבן אין דער היים.

אַלע, וואָס זיינען אַראָפּ צו די טויערן זיינען צוריק שוין ניט אַרויף.

איך בין צום טויער ניט געגאַנגען. מיר האָט געקלעקט אויף היינט דער שטעמפּל אויף מיין פּנים.

אין דער צווייטער געטאָ

אַז קיין צוויי געטאָס וועלן אין ווילנע ניט זיין, דאָס האָט געפילט יע-דערער. קיינער האָט אָבער אויף זיכער נישט געוואוסט, וועלכע געטאָ עס וועט אי-בערבלייבן — די ערשטע, צי די צווייטע. עטעס, אין דער ערשטער זיינען מער פאַך-אַרבעטער, אין דער צווייטער גיט מען אָבער בעסער עסן... מישפּאָ-כעס האָבן זיך בעקיוון צעטיילט. אַ העלפט איז געווען אין דער ערשטער, די אַנדערע העלפט אין דער צווייטער. אין פאַל, ווען מען וועט איין געטאָ ליקווי-דירן, זאָל כאָטש איבערבלייבן פון דער מישפּאָכע אַ זייכער. דערוויל דערוויס איך זיך, אַז דער גאַנצער הויף, וואו עס האָט געוואוינט מיין מאַמע, איז אַרי-בערגעוואָרפן אין דער צווייטער געטאָ. איך האָב באַשלאָסן זיך אַהין אַריינצו-באַקומען און אַהער ברענגען די מאַמען. עס איז געווען ערעוו יאָם-קיפּער 1941. איך בין אַרוים מיט אַ קאָלאָנע צו דער אַרבעט אין שטאָט און זיך צוריקגעקערט מיט אַן אַנדער קאָלאָנע, וואָס איז נעבעכיקן געגאַנגען אין דער צווייטער געטאָ.

מיין מאַמען האָב איך געפונען. זי האָט זיך געגרייט צום יאָנטעוו. זי האָט געטראָגן אַ טונקעלן קלייד, וואָס ביז איצט האָב איך עס קיינמאָל נישט באַ-מערקט. פון דער טונקעלער קלייד האָט זיך אויסגעטיילט איר גראָער קאָפּ. אויך אַזא גראָקייט האָב איך קיינמאָל ניט באַמערקט. די האָר האָבן אַזש געבלענדט, געלויכטן ווי אַ קרוין.

מיין מאַמע האָט נישט געוואָלט זיך צוריקקערן. זי האָט שוין מער קיין קויעך נישט. און, אַכוץ דעם, איז שוין באַלד יאָנטעוו. זי קלייבט זיך צו קאָל-נידרע. מיך האָט זי געראָטן איך זאָל צוריקגיין. דאָרט, מיינט זי, איז פּאָרט זיכערער. דאָ זיינען דאָך מערסטנטייל אַלטע און קינדער. זי האָט אָנגעצונדן ליכט, מיך געבענטשט און איז אַוועק צו קאָל-נידרע.

*

איך בין אַרויס איבער די געסלעך. אידן מיט קיטלען אונטער די אָרעמס האָבן געאיילט אין די קלויזן. אין אַלע פענצטערלעך האָבן געפלעמלט ליכט. דער איקער איז פול געווען אַפן שול-הויף. מען האָט געאיילט אין דעם כסידישן שטיבל, אין דער גרויסער שיל און, מערסטנטייל, אין גאַנצן קלויז, ווי דאָרט וואָלט געווען זיכערער, אַז די טפילעס וועלן פאַרנומען ווערן.

פון אַ הויף האָב איך דערהערט אַ געזאַנג. עס האָבן געטראָגן זיך אידי-שע ווערטער. איך בין נאָכגעגאַנגען די קלאַנגען. זיי האָבן מיך אַרויפגעפירט אַף טרעפּ.

אין אַ לאַנג, שמאָל צימערל אָן פענצטער איז געזעסן דער לערער גער-שטיין צווישן אַ קרייז קינדער און געזונגען מיט זיי פערעצעס ליד „האָפ, ניט וויט איז שוין דער פרילינג".

גערשטיין האָט געענדיקט זינגען און מיך האַרציק אַרומגענומען.

— איר זייט דאָ?

— איך בין געקומען הערן אייער כאָר, — האָב איך געענטפערט. איך האָב געקוקט אַף זיינע זינגער און מיינע אויגן זיינען פאַרלאָפן מיט טרערן.

ער האָט צונויפגענומען די קינדער נעענטער, זיי געשטעלט אין אָרדענונג ווערליק די שטימען, און איבערן בוידעם, איבער דער געטאָ, איבער דער גאַ-רער וועלט האָט זיך צעקלונגען:

און זאָל ווי ווייט
נאָך זיין די צייט
פון ליבע און פון שאָלעם, —
דאָך קומען וועט
צי פרי, צי שפּעט
די צייט עס איז קיין כאָלעם.

*

ווי נאָר איך האָב זיך אַרויסגעכאַפּט פון דער צווייטער געטאָ, איז אַהין געקומען שווייענבערג מיט דער היגער איפּאַטינגאַ און זיך גענומען צו דער אַרבעט. דאָס מאָל האָט ער ווידער צוגעטראַכט עפּעס אַ נייעס. ער האָט דורכ-

געפירט די שכיטע מיט אַ סיסטעם: איין הויף האָט ער צוגענומען, דעם אַנדערן האָט ער געלאָזן. נאָר עס איז געווען פאַר אים וויניק מענטשן. ער איז געקומען נאָך אַ באַשטימטער צאָל קעפּ, און די צאָל דאַרף פאַרפילט ווערן, מיט איינעם ניט מער און מיט איינעם ניט ווינציקער. שווייִנענבערג איז אַוועק אין די קלויזן און האָט אַוועקגעפירט צום טויט די אידן אין די קיטלען און טאַלייסים.

ער האָט געבראַכט מאַנדאָלינעס און באַפוילן שפּילן. באַם פירן צו דער טורמע האָט מוישע פרומקין, אַ באַכער פון אַכצן יאָר, אַ געשריי געטאָן: „לאָזט זיך ניט פירן! צעלויפט זיך אין די גאַסן!" אין דער מאַכנע איז געוואָרן אַ מעהומע. פרויען האָבן זיך אויסגעלייגט אַפן ברוק און זיינען נישט געגאַנגען ווייטער. זקיינים זיינען געבליבן פאַרשטיינערט. יונגטלעכע זיינען זיך צעלאָפן.

שווייִנענבערג האָט באַפוילן שיסן. צענדליקער זיינען געבליבן טויטע, און די לעבעדיקע האָבן זיי געמוזט מיטטראָגן. פונדעסטוועגן זיינען היפּשע זיך צעלאָפן, צווישן אַנדערע אויך דער באָכער פרומקין.

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון דער צווייטער געטאָ איז פאָרגעקומען דעם 28-טן נאָוועמבער 1941.

ווען אין דער צווייטער געטאָ זיינען שוין קיין אידן ניט געווען, האָט זיך אין דער צייטונג „גאָניעץ צאַדזעננִי" באַוויזן אַ נאָטיץ, אַז די אידן פון דער צווייטער געטאָ זיינען אויסגעשטאָרבן פון עפּידעמיעס און אַז די געסלעך זיינען פריי צום פאַרקער.

„די נאַכט פון געלע שיינען"

דעם 28-טן אָקטאָבער 12 ביינאַכט איז אין געטאָ אַ מעהומע. עס איז אָנגעקומען פון געשטאַפּאָ אַ באַפעל: אַלע אידן, וואָס פאַרמאָגן „געלע שיינען", דאַרפן מאָרגן פרי צוזאַמען מיט זייערע מישפּאָכעס אַוועקגיין צו דער אַרבעט.

אין דער ערשטער געטאָ האָבן נאָך דעמאָלט געלעבט אַ 23 טויזנט אידן. געלע שיינען האָבן געהאַט 3 טויזנט. צוזאַמען מיט די מישפּאָכעס — און די צוגעשריבענע — איז אַרום ניין טויזנט. איז וואָס וועט זיין מיט די איבעריקע? די געגנג אויסגעפּרואוווטע האָבן פאַרשטאַנען: אַף די, וואָס וועלן איבערבלייבן אין געטאָ, וועט זיך אַף מאָרגן אָנהייבן אַ שכיטע. ווער עס האָט נאָר געהאַט אַ מאַלינע איז אַוועקגעלאָפן זיך באַגראָבן. נאָר עס האָבן זיך מאַלינעוועט אויך אַ סאַך מיט געלע שיינען.

אין אַ שאָ אַרום נאָכן באַפעל, פונקט איינס אַזייגער ביינאַכט, איז געקומען מורער און אַרומגערינגלט דעם געטאָ מיט קוילנוואַרפער. די, וואָס האָבן געהאַט געלע שיינען, האָבן זיך צוגעגרייט פּעקלעך און געוואַרט עס זאָל ווערן טאָג.

איך האָב קיין גזלן שיין ניט געהאַט. ביי מיין פּרוּוו איז אַזאַ שיין געווען. אין איעש בין איך אַרומגעלאָפן איבער די געסלעך. איך האָב נישט געוואָלט דערלעבן דעם באַגינען אין געטאָ. איך בין אַנטלאָפן צו מיין מאַמען. זי האָט זיך געראַטעוועט פון דער צווייטער געטאָ און איצטער איז זי אין אַ כורווע אויף סטראַשון-גאַס. איר פּאַרפייניקט פּנים האָט דערוועקט אין מיר אַ קוויטש, ניי בלוט אַריינגעגאָסן אין האַרצן. איך האָב זי באַהאַלטן אין אַ קעלער, דעם אַריינגאַנג צוגעדעקט מיט שטיינער. עס זאָל ניט זיין קענטיק, און אַליין מיט אַ האַק אָוועקגעלאָפן צום טויער. איך האָב באַשלאָסן זיך דורכרייסן דורך רודניצקער גאַס. באַם טויער האָב איך שוין געטראָפן אַ האַמוין. יעדער איינער האָט זיך געוואָלט דורכרייסן. אַנטרינען ווערן, כאָטש אין שטאָט איז ניטאָ קיין באַהעלטעניש.

מיט דער האַק אונטערן מאַנטל האָב איך זיך דורכגעריסן צום טויער. איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק און געגומען זעצן אין די ברעטער. דער פּאָ-ליציאַנט אויף דער אַנדערער זייט האָט דערהערט די קלעפּ, האָט ער אָן עפן געטאָן דעם טויער. אין דעם מאָמענט האָט זיך מיר און נאָך עטלעכע מענ-טשן פון האַמוין איינגעגעבן דורכצורייסן.

ווי נאָר איך האָב זיך דורכגעריסן דורכן טויער, האָב איך אַ פאַל געטאָן אויפן ברוק. עס איז געווען איינס ביינאַכט. גיין טאָר מען ניט — וואו איך וועל זיך נאָר קערן, וועלן מיר פאַרהאַלטן פּאַטרולן. דער איינציקער אויסוועג — זיך אַריינכאַפּן אין דערבייאיקן קלויסטער.

די קלויסטער-טיר איז געווען אָפן. איך בין אַריין און האָב צוגעמאַכט די טיר. איך האָב זיך אַרויפגעדרייט אויף די טרעפּ און צוגעקומען צו די גלע-קער. אַרום דער געטאָ זיינען געשטאַנען קוילנוואַרפער. אידן זיינען אַרומגע-לאָפן אין געטאָ מיט ליכט און געזוכט אַ באַהעלטעניש.

דורך דער נאַכטיקער ווילנע

ווי לאַנג וועל איך זיך באַהאַלטן אין קלויסטער? אינדערפרי וועט מען קומען און מען וועט מיך געפינען. עס איז מיר איינגעפאַלן אַוועקצוגיין הינטער דער שטאָט אין דער געגנט זוויערינייעץ. איך האָב אויסגעטאָן די שיך, די האַק אַריינגעקוקט אין גאַרטל. פאַרשוואָרן זיך אַליין, נישט אַריינ-צופאַלן קיין לעבעדיקער דעם סוינע אין די הענט און שטילערהייט אויף די שפּיץ-פינגער, האָב איך זיך אַרויסגעשאַרט פאַזע דער וואַנט. אויפן ראָג זאַ-וואַלנע האָב איך געטראָפן אַ אידן איינגעוואַקסן אין אַ נישע פון אַ טויער. זיין געטאָ - פענצטער גייט אַרויס אין שטאָט, האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אַ שטריק. איצט ליגט ער דאָ מיט אַ צעקלאַפּטן פוס. ער האָט כאַראָטע אויף זיין טואונג. איך העלף אים זיך אויפשטעלן... נעם אים אונטערן אָרעם און

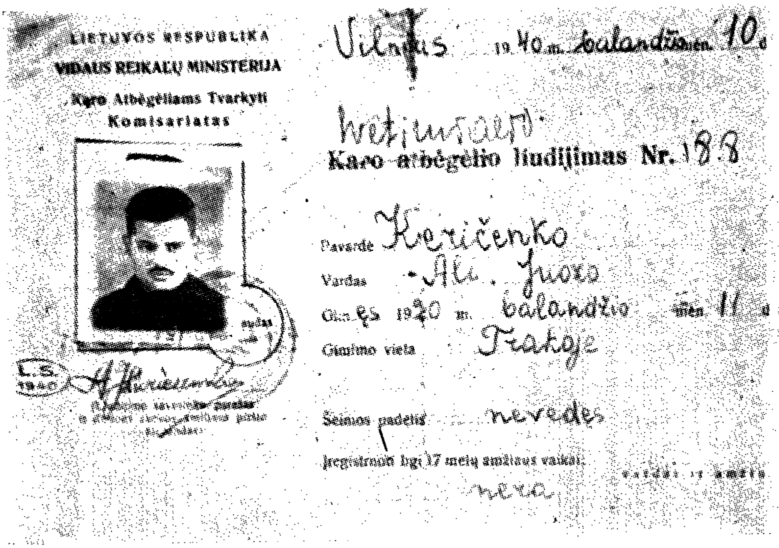
LIETUVOS RESPUBLIKA
VIDAUS REIKALŲ MINISTERIJA
Karo Atbėgėliams Tvarkyti
Komisariatas

Vilnius 1940 m. balandžio mėn. 10 d.

Karo atbėgėlio liudijimas Nr. 188

Pavardė Keričenko
Vardas Ali Juozo
Gim. 1920 m. balandžio mėn. 11 d.
Gimimo vieta Trakoje
Šeimos padėtis nevedęs
Įregistruoti iki 17 metų amžiaus vaikai: nėra

L. S.
1940

איצכאָק מאַצקעוויטש — דער פאַלשער פּאַס פון דעם העלדישן קעמפער — אנטיילנעמער אין דער ערשטער דיווערסיע

דריי פּאַרטיזאַנער העלדינס
(פון רעכטס אף לינקס):
זעלדע טרעגער, רייזל קאר-
טשאַק און וויטע קעמפנער

פרעג, צי ער האָט ערגעץ אין שטאָט באַקאַנטע. ניין, ער האָט קיינעם נישט. ער איז אַ וואַרשעווער פּאָליט. איך לייג אים פּאָר מיטצוגיין און זאָג אים די ריכטונג.

דער פּאָליט איז מאַסכּים. ער דערציילט, אַז זיין נאָמען איז ראָזנבוים, אַ וואַרשעווער אַדוואָקאַט.

איך הייס אים זיך אויסטאָן די שיך, זיי זאָלן נישט קלאַפּן אין ברוק. ער הויבט אָן זיך קווענקלען: אים וועט זיין קאַלט. איך באַפעל אים פּאַשעט. ער פּאָלגט מיך און טוט אויס די שיך. לעבן דער קאַרשול, אויף זאַוואַלנע, באַגעגנט אונדז דער אומגליק. עס לויפן אָן צוויי פּאָליציי-לייט און פאַרשטעלן אונדז מיט ביקסן דעם וועג. קיין אַנדערע ברייירע איז נישטאָ. איך דערצייל זיי דעם עמעס: מיר זיינען אַנטלאָפן פון געטאָ. איך נעם אַרויס אַ פּאָר קאַלעוועס, וואָס איך האָב מיטגענומען פון געטאָ און רוק זיי אים אַריין אין האַנט. די מאַטאָנע איז אים קענטיק געווען צום האַרצן.

ער ראָט אונדז צוגיין אויף נאָוויגראָד: דאָרט וועלן מיר נישט טרעפן קיין פּאַטרולן. אין דער צייט, וואָס איך האָב אונטערגעקויפט איינעם, האָט ראָזענבוים זיך געשושקעט מיטן צווייטן פּאָליציאַנט. דער אַדוואָקאַט האָט זיך פּאַדאַקשנט און נישט געוואָלט אָפּגעבן זיין זייגער. דער זשאַנדאַר האָט געוואָרנט, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. איך האָב געמוזט באַרויקן דעם אַנדערן מיט מיינע דריי הונדערט רובל.

דורך נאָוויגראָד האָבן מיר זיך פאַרקערעוועט אויף וויוואָולסקע. דורך וויוואָולסקע — אויף קליין פּאָהולאַנקע — צו זאַקרעט. דורכן זאַקרעטער וואַלד, האָב איך געטראַכט, וועלן מיר אַריבערגיין דעם סטראַטעגישן בריק איבער דער וויליע און קומען אויף זווערינעץ.

אויף אַרום פּאָהולאַנקע איז אָנגעקומען אַ פּאַטרול. מיר האָבן זיך באַהאַלטן הינטער ביימער און ער האָט אונדז נישט באַמערקט.

ביים צוקומען צום טויער, וואָס פירט אַריין אין וואַלד, איז אַ וואַכמאַן געזעסן און פאַרשטעלט דעם אַריינגאַנג. דער אַדוואָקאַט וויל, מיר זאָלן גיין אויף צוריק, ווייל דער וואַכמאַן וועט אונדז באַלד כאַפּן און איבערגעבן אין געשטאַפּאָ.

איך האָב אַרויסגעצויגן די האַק, זי געהאַלטן אויף הינטער און מיט גיכע טריט זיך אַ לאָז געטאָן צום טויער.

מיר זיינען פאַרבייגעגאַנגען דעם וואַכמאַן און זיך אַריינגעשלייכט אין וואַלד. ווי אַזוי דער וואַכמאַן האָט נישט דערהערט, פאַרשטיי איך נישט ביז היינט צו טאָג: אָדער ער איז געווען טויט, אָדער שיכּור; גיכער פון אַלץ טויט-שיכּור.

ווי נאָר מיר זיינען אַריין צווישן די ביימער, זיינען אונדז באַפאַלן הינט מיט אַזאַ געוויי, מיט אַזאַ בילעניש, אַז מיסים וואָלטן זיך געדאַרפט אויפכאַפּן פון די קוואָרים. נאָר דער וואַכמאַן האָט זיך נישט אויפגעכאַפּט.

עפשער א וויאָרסט נאָכאַנאַנד האָבן אונדז נאָכגעיאָגט די הינט. ווי נאָר זיי האָבן זיך איינגעשטילט, האָט דער אַדוואָקאַט ראָזנבוים א פאַל געטאָן אַף דער ערד: ער האָט מער קיין קויעך נישט; זיין האַרץ האָבן צעריסן די הינט; דאָ וועט ער זיך אויסגראָבן א קייווער און אַריינקריכן. פון מיר פאַר-לאַנגט ער בלויז איין זאַך: איך זאָל אים גוט פאַרשיטן. שפּעטער אַביסל באַטראַכט ער זיך:

— נו גוט, זיינען מיר אַדורך בעשאָלעם, אָבער וואָס וועט זיין ווייטער? וואו וועלן מיר זיך אַהינטאָן ווען עס וועט אויפגיין די זון?

— לאָמיר אָקאָרשט אַריבערגיין די סטראַטעגישע בריק, — דינג איך זיך מיטן וואַרשעווער, — און נאָכדעם וועלן מיר זען, עפשער וועט געשען א נעס.

אין זאַקרעטער וואַלד האָב איך פאַרבראַכט מיין יוגנט. מיינע ערשטע לידער האָב איך געשריבן אין שאָטן פון זיינעביימער. נאָר איצט איז ער געענדערט, נישט צום דערקענען. איך דריי זיך שוין א שאָ ביי די ברעגן פון דער ווילִיע. איך קען בעיין-אויפן נישט געפינען די בריק. צום טייוול! וואו איז זי אַהינגעקומען?

דעם אַדוואָקאַט האָב איך געהייסן צוואַרטן, נישט אָפּטרעטן פון אָרט, און איך בין אַוועק מיט דער ווילִיע אויפזוכן די בריק.

די נאַכט איז געוואָרן טונקעלער עס האָט גענאָגט אַן עסעדיק רעגנדל. איך האָב געניִשטערט אומעטום, נאָר די בריק פאָרט נישט געקענט געפינען.

באַם דרייען זיך צווישן די ביימער אין לויער אַף דער בריק, ערשט א שטראָל פייער האָט א שניט געגעבן איבער מיין קאָפּ. און וואו איך האָב זיך געדרייט זיינען מיר נאָכגעשפּרונגען די פּאַסן בלענדנדיקע שיין. בעיס-מאַיסע האָב איך גאָר נישט פאַרשטאַנען — געפילט בלויז, אַז איך בין געפאַנגען פון א פייערדיקער כאַיע, ביימער ווערן שאָטנס, שאָטנס ווערן ביימער, און ניט אַנדערש די כאַיע וויל מיך פאַרצוקן.

איך האָב א שפּרונג געטאָן פון דעם טייך-ברעג און זיך אַראָפּגעקייקלט צו דער ווילִיע. צו דעם שטראָמענדיקן וואַסער. דאָס וואַסער האָט מיך דער-פרישט, אָפּגעקילט דאָס האַרץ. ערשט איצט האָב איך באַמערקט, אַז דאָס פייער שטראָמט פון א פּראָזשעקטאָר, די שטראַלן דרייען זיך אַרום און זוכן מיינע שפּורן; דאָס בין איך אַריינגעפאַלן אין א נעץ פון לופט - שוץ. דער גערויש-אויפנעמער האָט קענטיק דערהערט מיין גאַנג, האָט מען א לאָז געטאָן דעם פּראָזשעקטאָר.

איך בין אַף אַלע פיר געקראָכן צו דעם שלאָפנדיקן אַדוואָקאַט. זיך אַוועקגעזעצט לעבן אים אָפּרוען. ווען עס האָט גענומען טאָגן, האָב איך דער-זען די בריק. צוויי שאָ האָב איך זי געזוכט, אַרויסגעוויזן האָט זיך, מען דאַרף זי גאָרנישט זוכן: מיר ליגן לעבן דער בריק.

יאַנאָװע באַרטאָשעװיטש

אריבערגעגאנגען די סטראַטעגישע בריק, שוין אַף זוױערינ־יעץ, האָט זיך דאָס אידל פאַר מיר מוידע געװען, אַז דאָס אין דער געגנט װאױנט זײַנער אַ באַקאַנטער, אַ קליענט, װעלכן ער האָט אַמאָל פאַרטיידיקט. ער גייט אַהין און ער װעט זיך שוין דאָרט באַהאַלטן. נאָר מיטנעמען אַ צװײטן, ס'הייסט מיך — קען ער נישט, װײַל מען װעט אַרױסװאַרפן ביידן. קיין גרױסע איבעראַשונג איז עס פאַר מיר נישט געװען. איך בין אװעק זוכן מאַזל. אַזױ װי איך האָב דאָ קיינעם נישט, האָב איך געמאַכט זיך אַ סימען: איך װעל אַרײַנגיין אין דריטן געסל, אָנקלאַפּן אין דער זיבעטער טיר, דאָרטן, האָף איך, װעל איך גע־פינען שוץ און רעטונג.

אַזױ בין איך אָנגעקומען אַף העלענע גאַס 21, צו דער מישפּאָכע באַר־טאָשעװיטש.

אַ באַרװעסע אַלטיטשקע האָט מיר געעפנט די טיר. איך בין אַרײַן און מײַן צונג איז געװען געליימט. נישט געקענט אפילע זאָגן קיין „גוט מאָרגן”. איך האָב זיך געזעצט אַף אַ באַנק און געשװיגן. בלױז די האַק האָב איך אַרױסגעצױגן און זי אַװעקגעלייגט אַפּן טיש.

די אַלטיטשקע האָט פאַרשלאָסן די טיר, אַראָפּגעלאָזן אַפּן שייבל דאָס פאָרהענגל און איז צוגעגאַנגען צו מיר. איך בין אַ ביסל געקומען צו זיך און איך האָב אָנגעהױבן צו דערציילן װער איך בין, פון װאַנען איך בין אַנטרונען. אירע אַלטע אױגן זײַנען פאַרלאָפן מיט טרערן.

— באַרואיק זיך, ליבער, — האָט זי מיר געגלעט דעם קאָפּ. — דו װעסט זײַן באַ מיר, איך װעל דיך אױסבאַהאַלטן ביז איבער דער מילכאָמע. אין קעלער װעל איך דיר צוגרייטן אַ בעט, דאָרטן װעסטו באַ מיר װאױנען.

דערװײַל ביז װאָס האָט זי מיך אַרױפגעפירט אַפּן בױדעם, מיך מעכאַבעד געװען מיט הייסער מילך, צוגעדעקט מיט דרײַ פעלצן און געהייסן זיך אױס־רוען.

איך האָב זיך אױפגעכאַפּט איז שוין געװען אָװנט. די אַלטיטשקע איז אַרױפגעקראָכן אַפּן בױדעם, זיך אַװעקגעזעצט לעבן מיר און מיר האָבן לאַנג גערעדט. איך האָב איר דערציילט אַלצדינג, װאָס מיט מיר האָט פּאַסירט. דערציילט, אַז מײַן מאַמע איז אין געטאָ, אַז מײַן פרױ איז אױך דאָרטן און אַז איך װײס נישט װאָס מיט זײ ביידן איז געשען.

— זײ געדולדיק, — האָט מיך געטרייסט די אַלטיטשקע, — מיר װעלן זיך באַמיען צו דערװיסן. און איצט קום מיט מיר. איך האָב אַרײַנגעטראָגן אין קעלער שטרױ, געמאַכט דיר אַ געלעגער; איך האָב אַרײַנגעשטעלט אַ קליין שייבעלע. זאָלסט באַטאָג האָבן אַ ביסעלע ליכט.

מיר זײַנען אַראָפּ אונטן. דער אַרײַנגאַנג אין קעלער איז געװען אין

דרויסן. די אַלטע איז צוערשט אַרויס אַפן הויף, אַ קוק געטאָן, צי קיינער גייט נישט. און מיך אַף שטום-לאָשן אַרויסגערופן.

אין קעלער איז געווען וואַרעם. מיט דעם רייעך פון קאַרטאָפל האָב איך איינגעאָטעמט היימישקייט. איך בין אַריינגעקראָכן אין דעם שטרויענעם געלעגער און לאַנג, ביז טיף אין דער נאַכט אַריין, גערעדט מיט דער פינצ-טערניש.

*

אינדערפרי איז אַריינגעקומען יאַנאָווע, אַזוי האָט געהייסן די גוטע פרוי. מיין באַשיצערן האָט געבראַכט מיר עסן און אַ בוך צום לייענען. זי האָט מיר אויך אָפּגעגעבן אַ גרוס פון איר מאַן. ער איז אַ גאַזן-קערער, דינט אין דער שטאָטישער עלעקטראָסטאַציע. נעכטן בייַנאַכט, ווען ער איז געקומען פון דער אַרבעט, האָט אים יאַנאָווע וועגן מיר דערציילט. דער אַלטער האָט זיך זייער איבערגענומען מיט זיין פרוים גוטסקייט און האָט געזאָגט: „עס איז גוט, אַזוי, מען דאַרף אַ מענטשן ראַטעווען". אויך זייער זון קאַזימיעזש ווייס שוין, אַז איך באַהאַלט זיך אויס בײַ זיי אין קעלער. זי האָט אים אַוועקגעשיקט צו זען, וואָס עס טוט זיך בײַ דער געטאָ.

ווען דער זון איז צוריקגעקומען, האָט זי מיר דערציילט:

די געטאָ איז אַרומגערינגלט מיט קוילנוואַרפער. אינעווייניק הערט זיך אַ שיסעריי. נאָענט צו דער געטאָ לאָזט מען קיינעם נישט צו. פון אַ באַגעגנ-טער קאָלאָנע אַרבעטער האָט זיך קאַזימיעזש דערוואוסט, אַז אַלע די, וואָס האָבן געלעבט שיינען, זיינען אינדערפרי צוזאַמען מיט זייערע מישפּאָכעס אַוועק צו דער אַרבעט. ווער אָבער עס האָט נישט געהאַט קיין געלן שיין, איז פאַר-בליבן אין געטאָ, וואוהין עס האָבן זיך פאַרטאָג אַריינגעריסן דייטשע סאָלדאַטן. אין אָוונט איז ער נאָך אַמאָל אַוועק צום געטאָ. ער האָט געזען, ווי פון טויער זיינען אַרויסגעפאָרן אויטאָס, פון די אויטאָס האָבן זיך געטראָגן געשרייען.

*

אין קעלער האָב איך נישט געקענט איינליגן. מיך האָט געהויבן פון אָרט. צי אַזוי באַהאַלט איך זיך דאָ, ווען איך ווייס נישט דעם גוירל פון מיינע נאָענטסטע?

איך האָב אויסגעזאָגט מיין ביטער האַרץ פאַר מיין רעטערן. איך האָב איר דערציילט, וואו מיין שוועסטער אַרבעט. מיין שוועסטער אַרבעט אין גערטנער אַפן הויף. ער טראָגט דאָרטן שטיינער און ציגל אַף אויסצובויען אַ גאַראַזש. אַפן זעלבן הויף, לאָזט זיך אויס, קומט צו פאָרן איר שוועסטער פון דאָרף. זי האָט אַ דערלויבעניש אַהין אַריינצופאָרן און ברענגען קאַרטאָפל. מאָרגן, פרייטיק דאַרף קומען איר שוועסטער, וועט יאַנאָווע נעמען איר דערלויבעניש און וועט אַליין אַריינפאָרן אין הויף. זי וועט זיך שוין זען מיט מיין שוועער.

אַף מאָרגן איז טאַקע איר שװעסטער געקומען. יאַנאָװע האָט זיך אָנ-געטאָן װי אַ פֿױערטע,געגומען באַ דער שװעסטער די דערלױבעניש. מיטגע-נומען אַ כױש די קאַרטאָפֿל אַ גרױסן לאַבן ברױט און איז אַװעקגעפֿאָרן צום הױף פֿונעם געריכט, װאו ביז איצט האָט זיך געפֿונען די געשטאַפּאָ. אין אַ פּאָר שאָ ארום איז זי געקומען צוריק אַ גליקלעכע. זי האָט אױפֿגעזוכט מײַן שװער, אים איבערגעגעבן פֿון מיר אַ גרוס, אים איבערגעגעבן דעם לאַבן ברױט און זיך דערװאוסט דורך אים, אַז מײַן פֿרוי לעבט, אַז שױן צװײ טעג װי נאָך דער אַרבעט לאָזט מען נישט גײן צוריק אין געטאָ, מען פֿירט זײ אַלעמען נעכ-טיקן אין דער לוקישקער טורמע.

יאַנאָװע האָט נישט גערוט. מײַנע לײדן זײַנען געװאָרן אירע. זי איז גע-װען מיר איבערגעגעבן, װי אַן אײגענע מאַמע. יעדן אינדערפֿרי פֿלעגט זי אַװעק-שפּאַנען אין שטאָט און דערװיסן זיך, װי עס האַלט אינעם געטאָ. צוליב מיר האָט זי אַרויסגעטריבן פֿון שטוב איר מאַנס אַ קרױװע, יענע זאָל נישט מערקן, אַז איך געפֿין זיך אין קעלער, יענע האָט אַ לאַנגע צונג און קען אױספּלאַפּ-לען.

אײנמאָל האָט מיר יאַנאָװע געבראַכט אַ צײַלעמל, עס זאָל מיך אױסהיטן פֿון סאַקאָנע. „שאַטן קען עס נישט”, — האָט זי ליבלעך גערעדט צו מיר, „איז טו עס אָן, זון מײַנער...”

דורך יאַנאָװען האָב איך באַקומען אַ צעטעלע פֿון מײַן פֿרוי. אין דעם צעטעלע שרײַבט זי מיר, אַז מײַן מאַמעס באַהעלטעניש האָט אױסגעהאַלטן. די דײַטשע שפּיר-הינט האָבן נישט געפֿונען דעם אַרײַנגאַנג. אין געטאָ איז הונגער. עס פֿעלן דאָרט טױזנטער מענטשן. עס גרײט זיך װידער אַ שכיטע. די „גליקלעכע, װאָס פֿאַרמאָגן געלע שײַנען, דאַרפֿן זיך אַריבערקלײַבן אין דער צװײטער געטאָ, װאָס איז שױן קימאַט פּוסט.

איך האָב איבערגעלײענט יאַנאָװען דעם בריװ. און װי צװײ סטראַטעגן איבער אַ מאַפּע האָבן מיר באַטראַכט די סיטואַציע. קודעם, זאָגט זי, דאַרף מען זען, אַז דײַנע נאָענטסטע זאָלן נישט לײַדן קײן הונגער. נאָכדעם װעלן מיר אַ טראַכט טאָן װײַטער.

זי איז אַװעק אין שטאָט. אָפּגעהיט די צײַט, װען מײַן שװער מיט דער קאָלאָנע אַרבעטנדיקע קערט זיך אום אין געטאָ און האָט מיט אים אָפּגע-רעדט, אַז פּונקט נײַן אַזײגער אָװנט זאָל מײַן פֿרוי זי אָפּװאַרטן אין געטאָ באַ אַ באַשטימטן טױער. זי, יאַנאָװע, װעט קומען פֿון דער צװײטער זײַט און דורכ-שטופּן אונטערן טױער אַ לאַבן ברױט.

פּונקט נײַן אַזײגער אין אָװנט פֿלעגט יאַנאָװע שױן זײַן באַ דעם באַ-שטימטן טױער, זעקס קילאָמעטער פֿון איר הײם, און אונטערשפּאַרן ברױט פֿאַר מײַן הונגעריקער מישפּאָכע.

אײנמאָל האָט זי אַ פּאָליציאַנט געכאַפּט בײַם אונטערשפּאַרן דאָס ברױט. ער האָט געסטראַשעט, אַז אויב זי װעט נאָכאַמאָל אַזױנס טאָן, װעט זי פֿאַר-

פוילט ווערן אין דער לוקישקער טורמע. אַף מאָרגן איז זי אוועק ווידער, אונ-טערגעשטופּט ברויט און געבראַכט מיר בריוולעך. זי האָט נישט גערוט, גע-זוכט מיטלען ווי אַזוי צו ראַטעווען מיין מישפּאָכע. זי האָט אָפּגערעדט מיט איר שוועסטער, אַז איך צוזאַמען מיט מיין פרוי וועלן אַריבערפאָרן צו איר אין דאָרף. אויך מיין מאַמע וועט זי אַרויסנעמען פון געטאָ. זי האָט שוין גערעדט וועגן דעם מיט איר אַלטן, מיין מאַמען וועט זי אַריינעמען צו זיך, אַפן אָרט פון דער אַרויסגעטריבענער קרייווע. יענע איז דאָ איינגעמעלדעט, וועט נישט זיין פאַרדעכטיק.

*

עס האָט אָנגעהייבן צו ווערן קאַלט. דער פראָסט האָט איינגעפרירט מיין שייבל. יאַנאָווע האָט אַריינגעטראָגן אַ לעמפּעלע — מיר זאָל זיין ליכטיק. מיר געבראַכט פּאַפּיר, איך זאָל קענען שרייבן.

איינמאָל, עס איז געווען ערעוו ניי-יאָר, איז יאַנאָוועס מאַן אַראָפּגעקו-מען אין קעלער און מיך געבעטן איך זאָל, נישט אַנדערש, אַרויפגיין אויבן. ער האָט צוגעגרייט בראָנפן, אַ גוטע וועטשערע, נאָר אַז איך ליג אין קעלער, קען ער זיך נישט צורירן צום עסן. קיין כיישעק האָב איך נישט געהאַט, נאָר עס האָט נאַרנישט געהאָלפן. איך האָב זיך געמוזט אויפהויבן און בייזיין די סודע.

באַ דעם געדעקטן טיש אי זגעזעסן אַ גאַסט, דעם אַלטנס אַ קאָרעוו. ער איז געקומען צו פאָרן אַף יאָנטעוו אַזש פון ווייזדוקלע, אַ קליין שטעטעלע אין דער ליטע. אַף מיין פראַגע, וואָס הערט זיך אין שטעטל, האָט מיר דער פויער דערציילט:

אין דעם שטעטעלע האָבן געוואוינט צוויי הונדערט אידן. לאַנגע יאָרן האָבן זיי געלעבט מיט די ליטווינער ווי ברידער. ווי נאָר עס זיינען אַריין די דייטשן, האָבן זיי אויפגעקליבן די צוויי הונדערט אידן און זיי פאַרשפּאַרט אין דער סינאַגאָגע.

יאָנאַס, דער גאַלעך פון שטעטל, האָט באַשלאָסן צו ראַטעווען די קינדער פון די אומגליקלעכע. ער האָט דרייסיק קינדער אַרויסגעגאַנוועט פון דער שול און זיי באַהאַלטן אין קלויסטער. אַף מאָרגן איז געקומען דיטריך, דער שטעט-טלשער קאָמיסאַר, און מיט אַ בינטל שטרוי אונטערגעצונדן די שול.

דער געיאָמער פון די ברענענדיקע איז גאָרנישט מעגלעך צו דערציילן. צוויי פויערים זיינען צוזעענדיק די גרוילן מעשוגע געוואָרן. אַ דריטער איז געוואָרן אַזוי אויפגעבראַכט, אַז ער האָט אויסגעשריגן צו די דייטשן: „איר זייט מערדער, נישט קיין מענטשן!” די דייטשן האָבן אים גלייך דערשאָסן און אַריינגעוואָרפן אין פייער.

ווען די גופים האָבן נאָך געטליעט אין אַש, האָט זיך דיטריך דורך אַ מאָ-סער דערוואוסט, אַז דער גאַלעך האָט אויסבאַהאַלטן דרייסיק קינדער. צוזאַמען מיט פּאָליציי איז ער אַוועקגעלאָפן צום קלויסטער. דער גאַלעך האָט זיך גע-

שטעלט אין טיר און נישט צוגעלאָזן די מערדער. „אויב איר גייט אומברענגען די קינדער, האָט ער געזאָגט, ווייל איך אומקומען מיט זיי צוזאַמען". אַ שאָס אין קאָפּ האָט אים אַוועקגעלייגט בײַ דער שוועל. ערשט דעמאָלט האָט מען זיך אַ וואָרף געטאָן אויף די קינדער, אַ כאַפּ געטאָן די אומגליקלעכע, און דרייסיק קעפּלעך צעשמעטערט אָן די ווענט.

*

די אַלטינקע יאַנאָווע האָט נישט אויפגעהערט צו העלפן מיין מישפּאָכע. אַ כוץ ברויט פּלעגט זי אויך אונטערשפּאַרן אוגמערן טויער פליייש און קאַר-טאָפל. אַ סאַך מאָל האָב איך זיך געמוזט מיט דער אַלטיטשקער פּאַשעט דינ-גען. איך האָב זיך נישט געקענט פאַרגינען אָנצונעמען אירע געשמאַקע עסנס. איך האָב געוואוסט, אַז זי איז אַן אָרעמע און זי גיט מיר אָפּ דעם ביסן פון איר מויל.

איינמאָל האָט יאַנאָווע מיר דערציילט:

אויפן קאַטעדראַל - פּלאַץ האָט זי געזען אַ טליע. דריי דייטשן האָבן גע-בראַכט אַהער אַן עלטערן מענטש און האָבן אים עפנטלעך אויפגעהאָנגען. אויף זיין ברוסט איז געווען צוגעגרייט אַ ווייס שטיקל לייוונט מיט ווייסע אויסיעס: „פאַרן אויסבאַהאַלטן אַ אידן".

„נאָר מיך, — זאָגט די אַלטיטשקע, — וועלן זיי נישט איבערשרעקן. איך האָב זיי אין דער ערד מיט זייערע געזעצן אינאיינעם! — אויף צו לעהאַכעס די דייטשן, וועל איך דיך דאַווקע אויסבאַהאַלטן.

איך בין געוואָרן קראַנק, האָט מיך יאַנאָווע אַרויפגעפירט אויבן, אין אַ זייטיק צימערל, אַריינגעלייגט אין בעט און גערופן צו מיר אַ דאָקטאָר. דערביי האָט זי אויסגעמאַרקירט אַזוי, אַז ווען דער דאָקטאָר איז געקומען, איז שוין געווען טונקל. דעם דאָקטאָר האָט זי דערציילט, אַז איך בין איר זון, וואָס איז אַקאָרשט אַנטלאָפן פון דער קאַטאָרגע אין דייטשלאַנד. דער דאָקטאָר האָט מיך אַרומגעזען, מיך אויסגעפרעגט וועגן דער שטימונג אין בערלין און איז געווען צופרידן, וואָס מען גלויבט נישט היטלערן. ער האָט פעסטגעשטעלט, אַז ביי מיר זיינען אָנגעריירט די לונגען און האָט מיר פאַרשריבן אַ רעצעפּט.

דעם דאָקטאָרס רעצעפּט האָט מיר געהאָלפן. איך האָב זיך דערפילט בעסער. די אַלטיטשקע האָט זיך מיט מיר געאַמפּערט. זי האָט נישט געוואָלט, איך זאָל ווידערגיין אין קעלער. זי האָט אָפּגעטיילט דאָס צימערל מיט אַ פאָר-האַנג און קיינעם צו מיר נישט אַריינגעלאָזן.

פונדעסטוועגן בין איך אַראָפּ אונטן. איך האָב מוירע געהאַט פאַר אַ מעסירע. איך האָב גוט געוואוסט, אַז אויב מען וועט מיך מאַסערן און געפינען, וועט אויך מיין רעטערן באַצאָלן מיטן לעבן.

מער אין קעלער האָב איך נישט געקענט איינליגן. דער געוואָמער פון געטאָ האָט מיך געוואָרגן ווי אַ שלייף. דער געדאַנק, אַז איך האָב איבער-

געלאָזן אַף הפקר מיין מאַמען, האָט מיך געדריקט ווי די באַלקנס בײַ די שטורמיסטן. איך וועל אַוועקלויפן אַף צוריק און בעטן בײַ דער מאַמען מחילה, יאַנאָווע האָט נישט געוואָלט מיך אָפּלאָזן.

— זיי דאָ, — האָט זי מיר איינגערעדט, — איך וועל ברענגען דיין מאַמען אַהער.

אין יענע טעג האָט זיך גראָד געמאַכט אַזוי, אַז אַ שאָכז פון הויף האָט מיך באַמערקט. איך האָב אויסגענוצט דעם צופאַל און בײַנאַכט אַנטלאָפן פון דער באַהעלטעניש.

און איך בין געקומען צוריק אין די פאַרבלוטיקטע געסלעך.

צוריק אין געטאָ

דעם געטאָ האָב איך נישט דערקענט. איך האָב זיך אָפּגעוואוינט פון די באַוועגונגען, פון דעם גאַנצן סטיל. אַלע האָבן מיר אויסגעזען אומנאָרמאַל, עפּעס אַנדערע מענטשן. איך האָב נאָכגעקוקט זייער געאייל, די צוקנדיקע זשעסטן, די פּיל גרוי-האָריקע מיט יונגע פּנימער. איך האָב זיך איינגעהאָרכט אין זייער שפּראַך. קיינמאָל האָב איך נישט געהערט אין ווילנע אַזאַ אידיש. עס איז די שפּראַך פון אַ לעבן, וואָס וויל זיך נישט אונטערגעבן דעם טויט.

איך טרעף באַקאַנטע. איך בין פאַר אַלעמען אַ גרויסע איבעראַשונג. מען איז געווען זיכער, אַז איך ליג שוין אַף פּאָנאַר. אַף ווען איך פרעג זיך נאָך, איז קימאַט קיינער נישטאָ. מען דערציילט וועגן גליקלעכע, וואָס זיינען געשטאָרבן אַפן בעט. די לערערן מאַלקע כאַימסאָן איז געלעגן אין געטאָ-שפּיטאָל מיט אַ שווערער קרענק. זי האָט נישט צוגעלאָזן קיין דאָקטוירים און נישט גענומען קיין רפואות, זי האָט געוואָלט שטאַרבן און האָט דערגרייכט איר ציל.

פון די דריי און צוואַנציק טויזנט נפשות, וואָס איך האָב איבער-געלאָזן אין דער ערשטער געטאָ, האָב איך געפונען אַ העלפט. אַף די פינגער קען מען אָנציילן גאַנצע משפּחות. ביי יעדערן פעלט עמעצער. דאָ — אַ מאַ-מע, דאָ — אַ קינד, נאָר מען לעבט ווייטער, מען לעבט און מען האָפט.

איך דערוויס זיך, אַז איינער פון די קאָרבאָנעס, איז דאָס קינד פון דאָ-וויד אומרו.

וועגן דער נאַכט פון די געלע שיינען, דערציילט מען זיך אויסטערלישע זאַכן. אידן האָבן זיך געראַנגלט, נישט געוואָלט גיין.

די פרוי גאַלפּערן פון סאַדאָווע 9 האָט מען געכאַפּט אין אַ מאַלינע. בײַ איר ברוסט האָט זיך געטוליעט איר קינד. דערזען די דייטשן איז זי געוואָרן משוגע. זי האָט אַ כאַפּ געטאָן איר קינד און עס אַ וואָרף געטאָן אין די מערדער.

טעוועקע פּעלץ, פון דער ווילנער אונטערוועלט, האָט איבערגעריסן אַ דייטש דעם גאָרגל. נאָכדעם האָט ער זיך איבערגעטאָן אין זיינע קליידער און אַרויסמאַרשירט פון געטאָ.

לויפנדיק איבערן געטאָ מיט שפּיר - הינט, האָבן כאַפּונעס אַנטדעקט אַ מאַלינע. מיט העק האָבן זיי אויפגעריסן די ברעטער און זיך אַריינגעריסן אינעווייניק. אַף אַ שעניק איז דאָרט געלעגן אַ קרעכצנדיקע פרוי און איר ערשט געבוירן קינד איז נאָך נישט געוועזן אָפּגעריסן פון איר נאָפּל. די פרוי האָט זיך געבעטן ראַכמים:

— רירט מיך נישט, לאָזט מיך געבוירן, איר זייט דאָך מענטשן, איר האָט דאָך אויך קינדער.

עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. דאָס קינד האָט מען אַ ריס געטאָן פון דער מאַמעס נאָפּל, ביידן אַרויפגעוואָרפן אַף אַן אויטאָ און אַוועקגעפירט קיין פּאָנאַר.

ביענע קאַץ, אַ שילערן, האָט מיר דערציילט: „אין דער נאַכט פון די נעלע שיינען האָבן כאַפּונעס זיך אַריינגעריסן אין אונדזער שטוב און געהייסן מיטגיין.

מיין גאַנצע מישפּאָכע, טאַטע-מאַמע, שוועסטער און קינדער, האָט מען צוזאַמען מיט אונדזער הויף פּאַרטריבן אין דער לוקישקער טורמע. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעטאָן ביז די אונטערוועש. די קליידער האָט מען ביי אונדז גלייך צוגענומען און מיט אייזערנע שטעקנס געשלאָגן איבער די פּלייצעס. אַזוי זיינען מיר געלעגן ביז פּאַרטאָג. דעמאָלט איז אַריינגעקומען וויים און געהייסן זיך אָנטאָן. ווען מען האָט אים געזאָגט אַז די וואַכלייט האָבן צוגענומען די קליידער, האָט ער אָנגעהויבן שטאַרק צו ריטשען:

— ווער האָט זיך דערוואַגט עס צו טאָן! ווי אַזוי וועט איר איצט אָנקומען צו דער אַרבעט! נישט אַנדערש, איך וועל אייך מוזן איצט אָפּפירן אין מאַשינעס!

די קינדער האָט מען אָפּגעטיילט באַזונדער. די מענער — אויך. נאַקעטע האָט מען אונדז געלאָדן אין לאַסט-מאַשינען און אַוועקגעפירט. איידער די מאַשין איז אָפּגעפאָרן, איז וויים אַריינגעשפּרונגען אין מאַשין און געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע:

— איר זאָלט וויסן זיין: איך בין אייער טאַטע. איך פיר אייך איצט אין פאַבריק צו דער אַרבעט. אין וואָס די אַרבעט וועט באַשטיין, וועט איר זיך באַלד איבערצייגן.

ער האָט אַרויסגענומען אַ שאַכטעלע צוקערקעס און איטלעכן געטיילט. אַ סאַך האָבן געגלויבט זיין פאַרזיכערונג. מען האָט אויפגעהערט וויינען און געבאָלעמט וועגן דער נייער אַרבעט. אַנדערע האָבן שוין אַפילע זיך צעשמייכלט. איך האָב נישט געגלויבט אַף קיין האָר. איך האָב געוואוסט, אַז מיין וועג איז שוין דער לעצטער. איך מוז אָבער מוידע זיין, אַז אַ צוקערקע האָב איך גע-

נומען. איך האָב געטראַכט ביי זיך אַזוי: אויב זי איז מיט סאַם, איז אַוואַדע גוט: איך וועל זיך מער נישט מאַטערן.

ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין פּאָנאַר, האָט מען אונדז מיט בייטשן אַריינגעטריבן אין אַ גראָבן.

— דאָ וועט איר אַרבעטן, — האָט זיך פּאַנאַנדערגעלאַכט ווייס, און זיין געלעכטער האָט זיך אויסגעמישט מיט דער קראַקעריי פון די קראָען. ער האָט אונדז געהייסן אַראָפּוואַרפן די העמדער און וואַרטן אַף אונדזער ריי. ווען עמעצער האָט אַזוי גיך נישט דערהערט אָדער זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן, האָט ווייס אַרויסגעצויגן אַ שפּיז און געוואָרנט: ווער עס וועט זיך גלייך נית אויסטאָן, וועל איך אויסשטעכן די אויגן.

און אַף איינער אַ פּרווּ האָט ער אויסגעפירט זיין וואָרנונג.

אינעם גראָבן האָבן זיך געפונען ביי אַ פּאָר הונדערט פּרויען. קינדער זיינען געווען ווייניק. מען האָט זיי אין טורמע אָפּגעטיילט באַזונדער. אַנדערע מאַמעס האָבן אָבער אויסבאַהאַלטן בעיס דער סאָרטירונג די קינדער און איצטער טוליען זיי זיך צו די מאַמעשע העלדזער.

אויב פון אָנהייב האָט מען געוויינט און געיאָמערט, האָט מען זיך וואָס ווייטער אַלץ מער „באַרואיקט”. באַ אַ צוויי הונדערט טריט פון אונדז איז פאָרגעקומען די עקזעקוציע. איך האָב געזען מיט די אייגענע אויגן, ווי מען האָט אומגעבראַכט מיין טאַטן. מען האָט אים פריער פאַרטויבט מיט אַ שווערן אייזן, נאָכדעם געשאָסן. ער איז געפאַלן אַ פאַרבלוטיקטער אַף אַ קופּע מייסים.

לעבן מיר איז געלעגן מיין שוועסטער; מוישעלע, איר צוויי - יעריק קינד, האָט געכליפּעט אַף איר ברוסט. ווען אַף אַ רעגע האָט זיך באַרואיקט די שיסעריי, האָב איך געהערט ווי מיין שוועסטער זינגט עפּעס. דאָס האָט זי פּאַרוויגט איר קינד מיט דעם באַקאַנטן פאָלקס-ליד:

לולינקע, מיין פייגעלע,
לולינקע, מיין קינד.
כ׳האָב אָנגעוואוירן אַזאַ ליבע,
ווי איז מיר און ווינד.

מיין שאָכנטע האָט געהאַט ביי זיך עסנווארג. זי האָט אַרויסגענומען ברויט מיט פּוטער און געגעסן. אַנדערע האָבן גענומען איר נאָכטאָן. באַם זון-פאַרגאַנג איז אָנגעקומען אונדזער ריי. צענדליקערווייז האָט מען געפירט דורכן גראָבן און אַרייגעפירט אין אַ ריזיקן קיווער, אַן ערעך פון דרייסיק ביז פערציק מעטער. וואָס ווייטער מען איז געגאַנגען, אַלץ טיפער האָט זיך געצויגן דער גראָבן. אינעם אָרט, וואו ער האָט זיך פאַרייניקט מיטן קיווער, איז עס טיף געווען אַ זיבן מעטער.

מיין צענטל איז געווען די לעצטע. ווידער איז אָנגעלאָפן ווייס און

געהייסן זיך שטעלן. ער האָט אונדז געבראַכט אַ קאַלדרע, צעריסן זי אין צען כאַלאַקים און איטלעכן געהייסן מיט די שמאַטעס זיך פאַרבינדן די אויגן. איך בין געווען די ערשטע אין דער ריי. הינטער מיר איז געווען מיין מאַמע און מיין שוועסטער.

— זיך אָנהאַלטן איינער דעם אַנדערן פאַר די לענדן! האָט אונדז באַפוילן וויס, און ער האָט אויסגעשטרעקט אַ שטעקן, אָן וועלכן איך זאָל זיך אָנהאַלטן און גיין פאָרויס.

איך האָב אָנגעטראָטן אויף גאָר וואַרעמע קערפּערס. זיי האָבן געוויגט זיך אונטער מיר ווי אַ מאַטראַץ. ווען מיינע פיס האָבן אָנגעטראָטן אויף די קערפּערס האָבן זיך דערטראָגן צו מיר פאַרשידענע קלאַנגען.

פּלוצים האָב איך דערהערט אַן אויסגעשריי „פייער!״ און הינטער מיר דעם אויסרוף פון מיינער אַ שוועסטער:

— גאָט!

איך האָב געפילט, ווי מיין טייערע איז געפאַלן, איך בין געפאַלן לעבן מיין שוועסטער און פאַרלוירן דעם באַוואוסטזיין.

פאַרטאָג בין איך געקומען צו זיך. איבער מיר זיינען געלעגן מייסים פאַר-גאָסענע מיט קאַלך. איך האָב דערקענט מיין שוועסטער. מוישעלע האָט זיך צו-געטוליעט צו איר ברוסט. איך האָב זיך אַרויסגעגליטשט פון אונטער דער שווערער מאַסע. איך בין אַריין אין גראָבן געפונען אַ בעגעד. צופעליק האָב איך דערטאַפּט דאָרטן מיין אייגן העמד. איך האָב אָנגעטאָן, אַרויפגעכאַפּט עפּעס אַן אַלטן מאַנטל און ניט האָבנדיק וואוהין צו גיין אַנדערשוואו, בין איך אוועק צוריק אין געטאָ.

אין געטאָ - שפּיטאָל בין איך געלעגן אַ כוידעש. אין מיין אַקסל זיינען גע-ווען צוויי קוילן. ווען איך האָב דערציילט די דאָקטוירים מיינע איבערלעבונגען, האָבן זיי ניט געוואָלט גלויבן.

*

די שכיטעס האָבן זיך ניט געענדיקט.

אין די מויערן אויף סטראַשון-גאַס 1, 2, און 3 האָבן געלעבט ביי ניין הונדערט מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט אַפן הויף פון געשטאַפּאָ, די דאָזיקע אַרבעטער זיינען „באַשיצט״ געווען פון שוויינענבערג. אין דער „נאַכט פון געלע שיינען״ האָט מען די ניין הונדערט גאָרניט געטאָן. נאָך דער אַרבעט פלעגט מען זיי פירן נעכטיקן אין דער לוקישקער טורמע. נאָך דער שכיטע האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע בלאָקן און ווידער געגאַנגען אַרבעטן אין געשטאַפּאָ אַפן הויף. אַלע ניין הונדערט האָבן געהאַט געלע שיינען.

אָנהויב יאַנואַר 1942 זיינען אין די דריי בלאָקן אינמיטן דער נאַכט גע-קומען געשטאַפּיסטן און געמאָלדן, אַז ווער עס אַרבעט נאָר אין געשטאַפּאָ

אפן הויף זאַל אראָפגיין אונטן: מען פירט זיי ווידער אין דער לוקישקער טורמע, קעדיי צו באשיצן.

די ניין הונדערט האָבן פריווויליק אוועקגעשפּרייזט אין דער לוקישקער טורמע. בלויז צוויי פּאָליציאַנטן האָבן זיי באגלייט. פּיל איינוואוינער פון אנ- דערע הויפן, דערהערט אזא גליק, האָבן זיך אויך אריינגעכאפּט אין די רייען און אוועק מיט אלעמען.

פון די ניין הונדערט זיינען צוריקגעקומען דריי הונדערט. בא די פאר- בליבענע אין טורמע, וואָס האָבן געטראָגן בעסערע קליידער האָט מען געצוואונ- גען זיי אויסצוטאָן. די מענטשן זיינען געבליבן נאקעט און זיינען פארפרוירן געוואָרן אפן הויף פון טורמע. צווישן די פארפרוירענע איז געווען אידל איליא- שעוויטש, דער געוועזענער סעקרעטאר פון בעקער-פאריין אין ווילנע, ווי אויך דער יונגער געלערנטער כאיעס.

מיין מאַמעס טויט

איך בין אוועק צו דער מאַמען. זי האָט מיר אָנגעזאָגט א סימכע: מיין פרוי האָט געבוירן אין געטאָ-שפּיטאָל א קינד. מיין מאַמע האָט פארגעסן אָן מורערס געזעצן, אז קינדער, געבוירן אין געטאָ, מוזן געטויט ווערן.

אף מאָרגן נאָך מיין קומען איז שוין דאָס קינד ניט געווען: מורערס בא- פעל איז אויסגעפירט געוואָרן.

ניט באוויזן קומען צו זיך נאָכן אומגליק מיטן קינד, ערשט א נייער אומ- גליק: איך גיי צו מיין מאַמען, און מיין מאַמע איז פארשוואונדן.

איך דערוויס זיך, אז דאָס איז די ארבעט פון דעם דייטשן אגענט אָבער- הארט. ביינאַכט איז ער געקומען אף שפּיטאָל-גאַס 7, וואו עס האָט געוואוינט מיין מאַמע, און האָט אוועקגעפירט דעם גאַנצן הויף אין טורמע.

שטאָט און געטאָ

די דייטשן זיינען אריין אין ליטע אונטער דער מאַסקע פון „באפרייער". זיי האָבן געשריבן ארטיקלען וועגן דער „היסטאָרישער פארברידערונג מיטן ליטווישן פאָלק" און האָבן אָנגעטאָן די פּאָליציי אין ליטווישע אוניפאָרמען.

קעדיי צו באווייזן, אז די ליטווינער זיינען קלוימערשט די באלעבאָטים אין לאַנד, איז אויפגעבלאָזן געוואָרן די סינע פון די ליטווינער צו די פּאָלאַקן. אפן קאַפע-הויז „דער גרינער שטראָל" איז געהאָנגען א שילד: „פיר יודען אונד פּאָלען — איינטריט פערבאָטען!"

מארטין וויס, דער אָנפירער פון דער ליטווישער פאשיסטישער „איפּאַ-

טינגא", האָט זיינע מיטאַרבעטער אָנגעטאָן אין אַלטע ליטווישע אוניפאָרמען. זייער „ארבעט" אין פאָנאַר איז געוואָרן פילמירט. שפּעטער האָבן די דייטשן געסטראַשעט די ליטווינער: „איר וועט ניט טאָן, וואָס מיר הייסן, וועלן מיר באַווייזן דער וועלט, ווי איר האָט אויסגעקוילעט די אידן". דערנאָך האָט מען די פילמען געוויזן אין בערלין. די פּראָטעסטירנדיקע ליטווישע אינטעליגענץ האָט מען פאַרשיקט אין קאָנצענטראַציע-לאַגערס.

די נעמען פון די ווילנער גאַסן זיינען געוואָרן דייטשע, איבער פיל האָ-טעלן, רעסטאָראַנען, קאַפע-הייזער האָט זיך אַלץ אָפטער געוויזן דער אויפ-שריפט: „נור פיר דויטשן". פון די בעסטע וואוינונגען אַף מיצקעוויטש-גאַס, זאַקרעט, שלאָס-גאַס און פּאָהולאַנקע האָט מען ארויסגעשליידערט די איינ-וואוינער און אָפּגעגעבן זיי דער „אויסדערוויילטער ראַסע".

אַלע סאָוועטישע לערנביכער זיינען געוואָרן פאַרברענט. אויך די ביכער פון די ליטווישע שרייבער, וועלכע האָבן זיך עוואַקואירט קיין סאָוועטנפאַר-באַנד, ווי די ווערק פון צווירקאַ, גירא, ווענצלאָוואַ, קאַרסאַקאַס און סאַלאָמעא נערים האָט מען פאַרברענט. אַף זייער אָרט האָט זיך באַוויזן „מיין קאַמף" אין ליטוויש.

די ווענט פון די טויערן זיינען פאַרקלעפּט געוואָרן מיט בילדער, ווי אַזוי דער איד קוילעט אוים די ליטווינער. עס האָבן זיך באַוויזן אַנטי - אידישע פילמען. עמיל יאַנינגס האָט געשפּילט אין דער ראָל פון אַ אידישן שווינדלער. עס האָט זיך געעפנט אַ העצערישע אויסשטעלונג. פאַרן ארויסגעבן אַ באַהאַל-טענעם אידן איז דערקלערט געוואָרן אַ פּרעמיע.

קאָוונע האָט שוין געהייסן קאַוענבורג.

די אָקופּירטע באַלטישע מעלוכעס האָבן די דייטשן אָנגערופן „אָסטלאַנד", „אָסטלאַנד" האָט געדאַרפט פאַרייניקט ווערן צו די מיזרעך-פּרייסן. דער באַלע-באָס איבער די פאַרכאַפּטע לענדער איז געווען דער רייכס-מיניסטער אַלפרעד ראָזענבערג.

אין פעברואַר 1942 ווערט ליטע פּראָקלאַמירט פאַר אַ „זעלבסשטענדיקע מעלוכע". דערפאַר דאַרף זי באַצאָלן מיט צוויי הונדערט טויזנט סאָלדאַטן.

די ליטווישע געזעלשאַפט האָט דערשפּירט דעם טאַם פון דער דייטשער פּאָליטיק. עס האָט זיך אָנגעהייבן אַ שאַרפע קאַמפּאַניע קעגן דער מאָביליזאַציע. אין דעם דורכפאַל פון דער מאָביליזאַציע האָבן די דייטשן באַשולדיקט די ליט-ווישע אינטעליגענץ.

און דאָ קומט אַן אָפיציעלע מעלדונג:

„דער אוניווערסיטעט מיט אַלע זיינע אָפּטיילונגען ווערן געשלאָסן. פאַר די איניאָנים פון בילדונג אין ליטע ווערט באַשטימט אַ ספּעציעלער באַפולמעכ-טיקטער".

עס איז דערקלערט געוואָרן אַן ארבעטס - מאָביליזאַציע.

נאָר אויך אין דער ארבעטס-ארמיי האָבן די ליטווינער זיך ניט געאײלט. מען האָט זיך אָנגעהויבן באַהאַלטן אין מאַלינעס.

*

די דײַטשן האָבן גענומען זיך כאַפּנענען צו די פּאָלאַקן. מען האָט זיי גע-געבן אָנצוהערן, אַז אויב זיי וועלן זיך „גוט אויפירן", וועט מען זיי אָפּגעבן ווילנע. ווען עס האָט זיך ניט איינגעגעבן אַרײַנצוציען די פּאָלאַקן, האָבן זיך אָנגעהייבן איבער דער שטאָט מאַסן-אַרעסטן.

די געשטאַפּאָ האָט זיך דעמאָלט גענומען צו די פּאָלאַקן. מען האָט אָפּ-געצוימט גאַנצע קווארטאַלן און די פּאָלאַקן מיט קינד און קייט אַרויסגעפירט קיין דײַטשלאַנד.

*

די העצע פון די דײַטשן האָט ניט באַווירקט די גרונט-באַפעלקערונג פון ווילנע אין איר באַציאונג צו די אידן. איך מיין ניט, פאַרשטייט זיך, די „אי-פּאַטינגא", די ליטווישע געשטאַפּאָ און די שאַוליסטן. באַזונדערס דאַרף דער-מאָנט ווערן צו גוטן די אָרטיקע אינטעליגענץ, וואָס די טראַדיציעס פון הומאַ-ניזם און מענטשלעכקייט איז געווען ביי איר צו פעסט, אַז דער דײַטשער גע-שטאַנק זאָל זי פאַרשיקערן.

שוין די ערשטע טעג פון דעם געוואַלדיקן טעראָר, ווען דער פאַשיסטי-שער געזעץ האָט געוואָרנט, אַז פאַרן ריידן מיט אַ אידן קומט די גרעסטע שטראָף, האָט אַ באַדייטנדיקע צאָל אידן זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט באַ די ניט - אידישע שכנים. אין די צייטונגען האָט מען ניט אויפגעהערט צו וואָרע-נען די פּויערים: „אויב איר וועט פאַרקויפן אייער סכוירע אידן, זאָלט איר ניט זוכן ביי דער מאַכט קיין בעסער". אָבער פיל פּויערים פלעגן מיט אַ קיוון אַריינ-פאָרן אין זיימיקע געסלעך, קעדיי צו פאַרקויפן זייער סכוירע די באַגעגנטע אידן. און ווייל דער איד איז געקריוודעט, האָט מען די סכוירע אים פאַרקויפט פאַר וועלוועלער.

פיל פּאָלאַקן און ליטווינער האָבן ביי זיך אין די דירעס אויסבאַהאַלטן אידן. צווישן זיי וועלן מיר געדענקען אַזעלכע נעמען ווי: יוליאַן יאַנקאַוסקאַס, יאַנאָווא באַרטאָשעוויטש, מאַריאַ אַבראַמאָוויטש, וויקטאָריאַ גזשמילעווסקא. דאָס הויז פון די לעצטע צוויי אויף פּאַהולאַנקע 16 איז געווען אַ מאַקעם-מיקלעט פאַר צענדליקער געיאָגטע. די זשורנאַליסטין שימייטע, האָט געשאַפן אין שטאָט אַ קאָמיטעט צו ראַטעווען אידן, פאַר דעם האָט מען זי פאַרפייניקט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ (1), מאַריאַ פערעצקא האָט געראַטעוועט דעם דר. סעדליס

(1) די זשורנאַליסטין שימייטע לעבט און געפינט זיך אין פראַנקרייך (באַ-מערקונג פון אַרויסגעבער).

מיט זיין מישפּאָכע, דעם דר. קאמאי מיט דער טאָכטער און צענדליקער אנדערע באַזאָרגט מיט פּוילישע דאָקומענטן און פאַנאַנדערגעשיקט צו באַקאַנטע אין דאָרף. פּראָפ. סטאַקאוסקאַס האָט געראַטעוועט 16 אידן, צווישן זיי דר. ליבאָ מיט דער פאַמיליע און דעם ניין-יעריקן קינסטלער זאַלמען באַק. פּראָפ. טשעזשעווסקי האָט געראַטעוועט דעם פּראָפ. פּעסעל מיט זיין פרוי און קינד און די לערערן זלאַטע קאַטשערגינסקי.

אויך אַ סאַך שטאָטישע גאַלאָכים האָבן זיך געהאַלטן זייער ווירדיק. דער ווילנער ביסקופּ רייניס, האָט געפּריידיקט אין די קלויסטערס, מען זאָל העלפן די געיאָגטע אידן. אַזוי האָבן אויך געהאַנדלט די ביסקופּן פון פּאָניעוויעזש און קאָוונע. דער גאַלעך פון ווײַדוקלע איז דערשאָסן געוואָרן לעבן זיין קלויסטער ביים פאַרטיידיקן אידישע קינדער.

*

לויט די דייטשע געזעצן האָבן מאַן און ווייב זיך געמוזט פאַנאַנדערגיין, אויב עמעץ פון זיי איז אַ איד, אָדער שטאַמט ביזן דריטן דאָר פון אידן. דער איד האָט געמוזט אַוועקגיין אין געטאָ און דער ניט-איד האָט רעכט געהאַט צו וואוינען אין שטאָט. קינדער פון די געמישטע פאַמיליעס, אויב דער טאַטע איז געווען אַ איד, זיינען פאַררעכנט געוואָרן פאַר אידישע און האָבן געמוזט זיך געפינען אין געטאָ.

דער דר. מעדיצין אקסען, אַ פּאָלאַק, האָט כאַסענע געהאַט מיט אַ אידיש מיידל פון מיכאַלישאָק. זיין פרוי מיט די קינדער האָט די געשטאַפּאָ אַרעסטירט און שפּעטער אַריינגעוואָרפן אין געטאָ. דר. אַקסען איז געקומען צו זיין פרוי. האָט זיך אויסגעלערנט אין געטאָ אידיש און האָט דורכגעמאַכט דעם גוירל פון די אידן אין געטאָ.

אין געטאָ האָט אויך געוואוינט א דאָנער קאָזאַק. זיין פרוי איז געווען אַ אידישע.

סטאַסיע, אַן אַלטע דינסט בא דער מישפּאָכע ליפּקאָוויטש, איז אַריין אין געטאָ צוזאַמען מיט איר באַלעבאָסטע. ווען מען האָט אומגעבראַכט די אידישע פרוי, איז סטאַסיע געוואָרן אַ מאַמע פאַר די פאַריאָסעמטע קינדער.

דעם זינגער רוזשינסקי האָט מען געפירט שיסן. אַ פאַרבייגייער האָט אים דערקענט. רוזשינסקי איז געווען אַן אָפיציר אין דער פּוילישער אַרמיי. דער פאַרבייגייער האָט געדינט ביי אים אין פּאָלק. דערזען, אַז מען פירט זיין אָפיציר צום טויט, האָט ער זיך גענומען בעטן בא דעם וואַכמאַן, ער זאָל באַפרייען דעם אַרעסטירטן. פאַר אַ גאָלדענעם זייגער האָט דער וואַכמאַן זיך געלאָזט איבעררייִדן. ער האָט אָבער געזאָגט, אַז אַזוי ווי דער געשטאַפּאָ-ביניען איז דאָ ניט וויט און פון פענצטער זעט מען דאָס אָרט פון די עקזעקוציעס, מוז ער אויספירן דעם באַפעל: ער וועט צופירן דעם אַרעסטירטן צו דעם גרוב

און שיסן איבער זיין קאָפּ. זאָל יענער אַ פּאַל טאָן און ליגן אַזוי אין גרוב ביז אָוונט.

אין אָוונט איז צו דעם גרוב געקומען דער געוועזענער סאָלדאַט פון רוזשינסקיס פּאָלק און האָט אים אַוועקגעפירט צו זיך אַהיים. רוזשינסקי איז אַרויס פון גרוב אַ גרויער.

ביי זיין רעטער האָט ער אָפּגעלעבט אַ כוידעש. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן איבער דער געגנט אָבלאַוועס, איז ער מיט מאַטערניש צוריקגעקומען קיין ווילנע און אַריין אין געטאָ. זיין רוסישע פרוי איז געקומען צו אים, זי האָט אָנגענומען זיין גורל און געטראָגן אַ לאַטע.

דער רעפערענט פאַר אידישע איניאַנים

מורער, דער רעפערענט פאַר אידישע איניאַנים באַם געביטס-קאָמיסאַר הינגסט, איז אַלט סאַכאַקל 24 יאָר. ער איז אַן אָפּיציר. זיין טאַטע איז געווען אַ טאַליען אין אַ וויטער דייטשער פּראָווינץ. דער זון האָט געהאַלטן פון טראַדיציע און ניט פאַרשעמט זיין טאַטן. ער איז דערצויגן געוואָרן באַ דער היטלער-יוגנט אין נירנבערג. דאָרט האָט ער שטודירט „אידן-קענטעניש".

מורער האָט ליב געהאַט זיך צו שפּילן מיט „זיינע" אידן. ער פלעגט אומגעריכט אָנפאָרן צום טויער פון דער געטאָ און קאָנטראָלירן יעדן איינעם, וואָס קערט זיך אום פון דער אַרבעט. פאַרן געפינען עסנוואַרג פלעגט ער אַליין אַוועקפירן אין טורמע. אַן אַנדערשמאָל פלעגט ער באַטאַפּן די לאַטעס, ווען אַ שפּיץ פון דער לאַטע איז געווען אָפּגעריסן, האָט ער שוין דעם קאָרבן ניט אָפּגעלאָזט. ווען ער פלעגט געפינען געלט, אָדער בלומען, פלעגט ער הייסן די טויער - פּאָליציי שמייסן דעם פאַרברעכער. דער איקער האָט ער ליב געהאַט זיך צוקוקן ווי מען שמייסט יונגע מיידלעך. ער פלעגט זיך שטעלן באַ דער זייט און שרייען: שטאַרקער! שטאַרקער!

איינמאָל האָט ער באַגעגנט אַ פּאַרטיע אידן. ער האָט זי קאָנטראָלירט און געפונען באַ איינעם אַ קילאָ מעל. ער האָט אַלע צוואַנציק אַרעסטירט און אַליין בייגעווען אין פּאָנאַר באַם אויספירן די עקזעקוציע.

אין געטאָ איז ער געווען אַן אָפּטער אַריינגייער. ער האָט געהאַט אַן אייגענעם שליסל צום טויער און ווען ס'האָט זיך אים געגלוסט איז ער געקומען. ער האָט ליב געהאַט צו פאַרברענגען אין באָד אויף סטראַשון-גאַס 6, דאָרט פלעגט ער זיך אָוועקשטעלן מיט פאַרלייגטע הענט און קוקן אויף די נאַקעטע ווייבער. איינמאָל איז ער צו נענטער, זיי באַטאַפּט און אויסגערופן:

— איר זייט צו פעט, איך וועל זיך סטאַרען, איר זאָלט ווערן דאַרער!

באַם באַזוכן די וואַרשטאַטן אין געטאָ, פלעגט ער באַפעלן, מען זאָל אַרונטערקריכן אונטער די טישן און וואָיען ווי הינט.

נאָך דער שכיטע פון פיר טויזנט פּראָווינצער אידן, וואָס אנשטאָט זיי צו פירן קיין קאָוונע האָט מען זיי פארקערעוועט אַף פּאָנאַר, האָט מורער צו זיך גערופן דעם געטאָ-פארשטייער גענסן און זיך אַנטשולדיקט, אַז עס איז געווען אַ טאָעס. דערביי האָט ער אים געזאָגט, אַז נאָך דער מילכאָמע וועט ער דעם געטאָ פארברייטערן: ער וועט צוגעבן די סטעפן-גאַס.

אין מאַי 1943 האָט מורער פאַנאַנדערגעטיילט די אידישע בריגאַדירן (די אָנפירער פון דער ארבעט) געדרוקטע דייטשע טעקסטן, וועלכע די בריגאַדירן האָבן געמוזט איבערגעבן די דייטשע ארבעטס-געבער און אַרויסבאַקומען אַן אונטערשריפט, אַז די דייטשן האָבן עס געלייענט. אין די טעקסטן איז צווישן אַנדערן געזאָגט געווען: די אידן ארבעטן נאָר צייטווייליק. אַ דייטש דאַרף צו יעדער צייט געדענקען, אַז זיין גרעסטער סוינע איז דער איד.

דייטשע בּאַרמהאַרציקייט

באַ מיין צוואַנג-ארבעט אין אַ דייטשער אונטערנעמונג אַף וויוואָלסקע 18, איז מיר אויסגעקומען זיך צו באַקענען מיט אַ דייטשן שפּיטאָל. דער שפּיטאָל-הויף איז אַרויסגעקומען פּונקט אַנטקעגן מיין פאַרקן, הינטער אים פלעגן אַרומשפּאַצירן מילכאָמע - אינוואַלידן. עס איז דערגאַנגען צו מיר אַ געמיש פון שפּראַכן: רומעניש, אונגאַריש, איטאַליעניש, שפּאַניש, פיניש און אַנדערע שפּראַכן — סאָלדאַטן פון היטלערס פאַרבינדעטע אַרמייען. אין דעם שפּיטאָל זיינען קיין דייטשן נישט געלעגן.

איך פלעג זען די קאַליקעס און בלינדע. אָפּטמאָל פלעגן אַנדערע אפילע צוגיין צום פּאַרקן, ריידן מיט די אידן און פרעגן ביי זיי נייעס. די אינוואַלידן פלעגט מען געבן גוט צו עסן. פאָטאָגראַפירט זיי. דער סעקרעטאַר פון דער ווילנער נ. ס. ד. אַ. פּ. (נאַציאָנאַל - סאָציאַליסטישע דייטשע ארבעטער - פּאַרטיי) ספּאָרקעט, אַ געוועזענער לעדער-סוחער פון ביאַליסטאָק, פלעגט האַלטן פאַר זיי רעפעראַטן. זייער אָפט פלעגן די אינוואַלידן שרייבן בריוו, דערציילן זייערע קרויווים און עלטערן, ווי גוט זיי איז באַ די דייטשן, ווי זאָרגעוודיק זיי ווערן געהיילט. אָפּט פלעגן צו זיי קומען רומענישע, אונגאַרישע, איטאַליענישע, שפּאַנישע און פינישע זשורנאַליסטן. אין דער "Vilnaer Zeitung" האָב איך געלייענט אַן אינטערוויו מיט איינעם אָט אַזאַ זשורנאַליסט. ער האָט זיך ניט געקענט אָפּלויבן פון דער דייטשער זאָרגעוודיקייט, פאַר דער מענטשלעכער באַציאונג צו די קראַנקע. ווען איך וועל קומען אין מיין פאָטערלאַנד, — האָט ער פאַרענדיקט דעם אינטערוויו, — וועל איך דערציילן מיין פאָלק איבער דער דייטשער באַרמהערציקייט.

שטענדיק איז מיר אויסגעקומען פאַרדעכטיק, וואָס נאָך אַזאַ באַזוך פון זשורנאַליסטן ווערט אַף מאָרגן דער הויף אַ פּוסטער און אויך אין דער שפּיטאָל-געביידע איז נישט צו מערקן דורך די פענצטער קיין באַלאַכעס.

וואוהין זיינען עס אהינגעקומען די בלינדע און די קאַליקעס?

אנטקעגן דעם שפּיטאָל-אריינגאַנג איז געווען דער אידישער ארבעטער - לאַגער „קיילים". איינמאָל איז מיר דאָרטן אויסגעקומען צו נעכטיקן, ווייל די געטאָ איז געווען באַוואַכט, און אַזוי ווי איך האָב געטראָגן ביי זיך געווער, האָב איך נישט געטאָרט אהין גיין. ביינאַכט, אַזייגער 12, האָב איך דערהערט אַ גערויש פון אַ זיך אָפּשטעלנדיקן אויטאָ. אַף אַזוינס בין איך געווען שפּי-רעוודיק. פאַר אַ אידן פון געטאָ ווערט יעדער שאָרך, יעדע באַוועגונג גלייך פאַרבונדן מיט אַ סאַקאָנע. איך האָב אַ שפּרונג געטאָן צום פענצטער מיט פּאַ-כעד. מיין פריינט בעלקינד, בא וועמען איך האָב גענעכטיקט און וואָס האָט מער ווי אַ יאָר געלעבט אין לאַגער, האָט זיך אָבער ניט דערשראָקן.

— עס איז ניט צו אונדז, — האָט ער מיך באַרואיקט. — דאָס איז מען געקומען ארויספירן די אינוואַלידן אין פּאָנאַר...

בעלקינד האָט זיך צערעדט: וואָס, איר ווייסט ניט? פריער היילט מען זיי, מען גיט זיי גוט עסן, מען ברענגט אהער זשורנאַליסטן, און נאָכדעם קומט וויים מיט זיין אויטאָ, נעמט אריין אין מאַשין די בלינדע, די איינפוסיקע, און אין אַ שאָ אַרום קומט ער ווידער מיט אַ פּוסטן אויטאָ. די אינוואַלידן זאָגט מען, אַז מען פירט זיי ערגעץ אַנדערש, צו באַשיצן זיי, ווייל אין שטאָט ריכט מען זיך קלוימערשט אַף סאָוועטישע עראָפּלאַנען. אַ סימען, אַז מיינע ווערטער זיינען ריכטיק, — האָט בעלקינד מיך איבערצייגט, — קענט איר אַליין זען: לאָמיר זיצן באַם פענצטער אַ שאָ, וועט אָנקומען דער זעלבער אויטאָ און דער שאָפער וועט ארויסטראָגן די קוליעס פון די דערשאָסענע.

ווען בעלקינד האָט גערעדט, האָב איך אַליין געזען בא דער לעוואָנע-שיין, ווי מען פירט די אינוואַלידן איינציקווייז צו דעם אָפענעם אויטאָ.

אין אַ שאָ אַרום האָט זיך צוריקגעקערט דער אויטאָ. דער שאָפער האָט אריינגעטראָגן אין שפּיטאָל די קוליעס. מען קען שוין ארויספירן אַ צווייטע פּאַרטיע. און ווען דער שפּיטאָל וועט פריי ווערן, וועט מען, זעט אויס, ברע-גען נייע.

*

דעם 17-טן יולי 1942 האָט וויים אַוועקגעפירט פון געטאָ 86 זקיינים און זקיינעס קיין פּאָנאַר-פּאָכפּיעשקי, פינף קילאָמעטער פון ווילנע, אין ביניען פון דער אמאָליקער קאָלאָניע „טאָז".

וויים האָט באַפוילן, מען זאָל אהין ברענגען פון געטאָ קעסלען און געווע-שפּייז פאַר די אַלטע לייט; קראַנקנשוועסטער אין ווייסע כאַלאַטן דאַרפן באַ-דינען די זקיינים. וויים האָט געבראַכט אהין צוויי פוד פּוטער.

דער פּענסיאָן אַף פּאָכפּיעשקי איז געווען פאַר דער געטאָ אַ רעטעניש. קיינער האָט ניט געוואוסט, וואָס דאָ קומט פאָר. עס איז אריבער אַ טאָג, אַ צוויי-טער, אַ דריטער, און די 86 האָבן זיך צווישן די גרינע וועלדער פאַריכט אין

געזונט. צווישן די פענסיאָנערן איז אויך געווען די נײַנציק-יעריקע טערעסאַ קאַכאַנאָווסקאַ, וואָס צו ניין יאָר האָבן זי די עלטערן אָפּגעשמאַדט. ווייס האָט זי אויסגעפונען אין אַ פּוילישער באַגאַדעלניע און צום סאָף פון איר לעבן דערמאָנט אין איר אידישקייט.

זעקס טעג האָט ווייס אָפּגעהאַלטן די זקיינים אין פענסיאָן, אָפן זיבעטן איז ער געקומען מיט אויסלענדישע געסט און מען האָט פאָטאָגראַפירט די אַלטע לייט. גלייך נאָכדעם האָט ער אַלעמען אוועקגעפירט אַף פאָנאַר.

אין מאי 1943 בין איך געשיקט געוואָרן אַרבעטן אָפן ווילנער באַן. אַהין איז געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מוזיי און איך מיט נאָך כאַוויי־רים האָבן געדאַרפט די קאַסטנס אַריבערפירן אין שטאַטישן אַרכיוו אַף איגנאַ־טאָווער געסל.

צוזאַמען מיטן מוזיי זיינען אָנגעקומען צען וואַגאָן מיט קליינע קינדער, אַן ערך פון דריי יאָר ביז צען. באַ יעדן וואַגאָן איז געשטאַנען אַ דייטש און געהיט, אַז די קינדער זאָלן נישט אַרויסקריכן.

די אַרבעטער אָפן באַן האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט די קינדער. זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז זיי זיינען פון סמאָלענסק.

עס איז פאַרבייגעגאַנגען דער מאַשיניסט און געזאָגט די אַרומיקע: די קינדער זיינען באַשטימט אַף פאָנאַר.

דעמאָלט האָבן די אַרבעטער זיך געווענדעט צו די דייטשן און זיך צו זיי אָנגערופן:

— עפשער פאַרקויפט איר די קינדער?...

צוערשט האָבן זיך די דייטשן געקווענקלט. דערנאָך אָבער, עס שמעקט מיט געשעפט, האָט מען אָנגעהויבן מיסכערן:

— 5 מאַרק אַ קינד!

די אַרומיקע האָבן זיך צוגעכאַפּט צו די וואַגאָנעס און גענומען אויס־קלייבן קינדער.

דערזען, אַז די סכוירע גייט, האָבן די וואַכלייט געהויבן דעם מעקעך:

— צען מאַרק אַ קינד!

וויבאַלד דער מעקעך האָט ניט אָפּגעשראָקן, האָט מען ווידער געהויבן דעם פּרייז: פופצן מאַרק!

און אַזוי האָט עס דערגרייכט ביז דרייסיק מאַרק אַ קינד.

קימאַט אַלע קינדער האָט מען אויסגעקויפט פון פאָנאַר. די דייטשן מיט דעם געלט אין קעשענע האָבן דערביי אָפּגעלאַכט פון די נאַרישע מענטשן.

*

מיטן פלי-פלאַץ אין פאָרובאַנעק, וואו עס האָבן געאַרבעט אַ פּאָר הונ־דערט אידן, האָט אָנגעפירט דער האַמבורגער דייטש, דער פעלדפעבל האַנס רעג־נער. רעגנער איז געווען אַ שרעק פאַר די אידישע אַרבעטער. ער האָט אַזוי לאַנג

פראָוואָצירט און געפּייניקט, ביז די אַרבעטער האָבן אים אָנגעקלאָגט פאַר מורערן...

נאָכדעם האָט ער נאָך מער זיך איזדעקעוועט איבער זיינע קאָרבאָנעס. איינמאָל, ווען עטלעכע אידן האָבן פאַרשפּעטיקט צו דער אַרבעט, האָט ער ווי אַ שטראָף אויך פאַר אַנדערע געטאָן אַזוי: ער האָט אויסגעקליבן פון די רייען צוואַנציק אַרבעטער און געמאָלדן זיי, אַז צוליב דעם, וואָס מען סאַבאָטירט און מען קומט נישט צו דער צייט אָף דער אַרבעט, וועט ער זיי גוט אָנלערנען: פון די צוואַנציק, וואָס ער האָט אָפּגעקליבן, וועט ער צען דערשיסן. ווען ער וועט אָפּגעבן די קאָמאַנדע — „לאָופען"! דאַרפן אַלע צוואַנציק זיך אַ לאָז טאָן אי־בערן פּלי - פּלאַץ, צו אַן אָנגעמערקטן צייכן, אַ קילאָמעטער ווייט. די ערשטע צען, וואָס וועלן אהינצו אָנקומען, וועלן בלייבן לעבן. די איבעריקע, וואָס ווע־לן ניט דערלויפן, וועט ער דערשיסן.

רעגנער האָט זיך אָוועקגעזעצט אָף אַ ראָוער און אַ געשריי געטאָן: „לאָו־פען!" די צוואַנציק האָבן זיך אַ ריס געטאָן און גענומען יאָגן. רעגנער איז זיי נאָכגעפאָרן אָן אַ זייט און ווי אַ ריכטער אָף אַ געוועט - לויף אָבסערווירט דעם געיעג.

צווישן די לויפער זיינען געווען יונגנטלעכע און אידן אין עלטער פון פופ־ציק יאָר. געווען אויך אַ טאַטע מיט אַ זון. זייער פאַמיליע איז פּוזיריסקי. דער טאַטע האָט זיך אָנגעהאַלטן אָנעם זון. איין איד איז געפאַלן. עס האָט אים געפּלאַצט דאָס האַרץ. שוין נאָענט צו דעם פיניש - צייכן איז געפאַלן אַ צוויי־טער. נאָר רעגנער האָט אָפּגענאַרט: די דערלאָפענע צען האָט ער דערשאָסן, די פאַרשפּעטיקטע האָט ער געלאָזט לעבן.

*

פיר טויזנט פּראָווינצער אידן פון מיכאַלישאָק, סוויענציאַן, אָשמענע, סוויר, האָט מען דעם פינפטן אַפּריל 1943 עוואַקואירט פון זייערע שטעטלעך. מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אין קאָוונע. מיט דער פּראָוואָקאַציע האָט אָנגעפירט דר. וואָלף אַליין, דער געביטס - קאָמיסאַר פון ווילנער געגנט, — אַ געוועזענער שעף פון קאָנצענטראַציע לאַגער אין דאַכאַו.

די באַן האָט זיך אָבער פאַרקערעוועט צום הויפּט - קייוועך אין פּאָנאַר. דאָרטן האָט שוין אָפּגעוואַרט ווייס מיט זיינע מענטשן, און וואָגאָנעסווייז האָט מען גענומען אויסשיסן די אידן. אין דער אַקציע האָט זיך, אַגעוו, באַטייליקט עלען רעגנער, די געוועזענע סטודענטקע פון האַמבורגער אוניווערסיטעט און איצטער ווייס' געליבטע, אַן אַקטיווער מיטגליד פון עקזעקוציע-פּאָלק אין פּאָנאַר.

נאָך דער שכיטע איז דערגאַנגען צו ווייסן, אַז זיבן אידן האָט זיך איינגע־געבן פון פּאָנאַר צו אַנטלויפן, איצט געפינען זיי זיך אין געטאָ. ווייס איז געקומען אין געטאָ און געפאָדערט באַ דעם אידנראַט — מען זאָל אים טייקעף

ארויסגעבן די אנטלאָפענע פון פּאָנאַר. פון פּאָנאַר, האָט ער געטאַינעט, טאָר קיינער ניט אנטלויפן.

ניט באַקומען די אנטלאָפענע, האָט וויים באַפוילן זיינע מעשאָרסים, מען זאָל אים טייקעף אָפּקלייבן זיבן אידן. אים איז אַלציינס, צי זיי זיינען די שול-דיקע, אָדער ניט.

מען האָט אים געבראַכט זיבן אַלטע לייט. צווישן זיי עטלעכע קראַנקע. ווען וויים האָט דערזען די אַלטע, האָט ער זיך אָנגעצונדן אין צאָרן און זיינע אויגן האָבן שיער ניט אַרויסגעשפּאַרט דורך די ברילן.

— עס איז מיר אַ שאַנד צו קומען מיט אַזעלכע אין פּאָנאַר, — האָט ער געטופּעט מיט די פיס. — יונגען, איך באַדאַרף יונגע!

ער איז אַריין אין געטאָ-טורמע און דערזען יאַשקע מאַטיקאַנסקין, אַ גע-זונטער, שיינער באָכער פון אַ יאָר 19. וויים האָט זיך אַזש צעשמייכלט. זיין צאָרן איז אַוועק ווי אַ רויך.

— אָט אַזעלכע דאַרף איך! — האָט ער אין פרייד אויסגעשריגן צו זיינע מיטהעלפער, — אָט אַזעלכע דאַרף איך!

ער האָט אָפּגעלאָזט פון די זיבן איינעם אַ קאַליקע, און אים פאַרביטן מיט יאַשקע מאַטיקאַנסקין.

*

סאָלאָמאָן גאַרבעל — אַ פּאָליציאַנט פון געטאָ (לויטן אויפטראַג פון דער פּאַרטיזאַנער אָרגאַניזאַציע) דערציילט:

דעם 6-טן אַפּריל 1943, אַף מאָרגן נאָך דער שכיטע איבער די פיר טויזנט פּראָווינצער אידן, וואָס זיינען געפירט געוואָרן קלוימערשט אַף קאָוונע און די באַן האָט זיי געבראַכט אין פּאָנאַר, איז וויים אַריינגעפאָרן אַף אַ ראָווער אין געטאָ און גערופן די אידישע פּאָליציי מעקאַבער צו זיין די טוי-טע. מיר זיינען אַוועק זאַלבעצענט. וויים איז פאָרויס געפאָרן אַף זיין ראָווער און געוויזן דעם וועג.

שוין אַ האַלבן קילאָמעטער פון פּאָנאַר, נאָענט פון דער באַן-ליניע, האָבן מיר געפונען טויטע. דאָס זיינען געווען די, וואָס האָבן געפּרואווט אַנטלויפן. די דייטשן האָבן אין זיי נאָכגעשאָסן. אַפן טויער, וואָס האָט געפירט צום אָרט פון די עקזעקוציעס, איז געהאַנגען אַ שילד: „איינטריט אויך פיר דויטשע אָפי-צירע שטרענג פערבאָטען!״ דורך דעם זעלבן טויער זיינען אַריינגעצויגן געווען רעלסן — די קאַרבאָנעס, וואָס קומען אָן מיטן באַן, זאָלן גלייך דערפירט ווערן צו די גריבער. וואָס ווייטער מיר זיינען געגאַנגען, אַלץ שרעקלעכערס האָבן מיר געזען. דאָס גראָז איז רויט געווען פון בלוט. דאָס גאַנצע פעלד איז פאַרלייגט געווען מיט מייסים. די ביימער זיינען באַשפּריצט געווען מיט מאַרך. באַ די שטאַמען זיינען געלעגן צעשמעטערטע קינדער ,איך האָב געזען אַ סאַך קינדער איבערגעריסענע אַף העלפט, אַ פיסל דאָ און אַ פיסל דאָרטן. אַנדערש-

וואו האָב איך באַמערקט בלויז קינדערשע קעפּלעך. אַפּן פּלאַץ האָבן זיך גע־וואַלגערט דאָקומענטן, וויזיט - קאַרטלעך, פאָטאָגראַפיעס, צעריסענע רובלס. צווישן די מייסים איז געלעגן אויך אַ דייטש מי טאַן איבערגעשניטענעם גאָרגל. דאָס האָט אים, קענטיק, דערשטאָכן אַ איד, אַנטלויפנדיק פון וואגאָן. ווייס האָט אונדז געגעבן בראַנפן און אָנגעזאָגט: „אַרבעטן זאָל מען ערלעך". די אָנגע־טאָנענע מייסים זאָל מען אויסטאָן און זיי באַגראָבן מיט אַן אָרדענונג. די קליי־דער זאָל מען אײַנוויקלען אַן אַ זייט, באַזונדער די מענערשע, באַזונדער די ווײַ־בערשע. דאָס געפונענע גאָלד האָט ער געהייסן אַרײַנוואַרפן אין אַן עמער. דער, וואָס וועט זיך דערוואַגן צו גאַנווענען, וועט ער דערשיסן. אָפּגעזאָגט די אַלע אינסטרוקציעס, האָט ער אונדז אַרויפגעפירט אַף אַ דערבייאיק בערגל, אָנגע־וויזן אַף באַזונדערע פאַרברוקירטע פלעצער און געזאָגט:

— דאָ ליגן אידן פונעם באַפּונעם-פעריאָד. דאָס וואָרט באַפּונעם האָט ער געזאָגט אין אידיש און געשמייכלט דערביי פון זיין גרויסער באַהאַוונטקייט. — דאָ ליגן ציגיינער. דאָ ליגן די יעניקע, וואָס האָבן געזאָגט („ניע דאַמי סיען"), 1) ד. ה. פּאָלאַקן. דאָ זיינען ליטווינער, וואָס זיינען קעגן אונדז. דאָרטן זיינען קריגס געפאַנגענע פון גאַנץ רוסלאַנד, און דאָרט, — האָט ער אָנגעוויזן אין דער ווייט ביים האָריזאָנט, — איז נאָך די ערד אַ פּוסטע. נאָר דאָס איז ניט אַף לאַנג: אַף דער וועלט זיינען נאָך צופיל מענטשן!

באַם מעקאַבער זיין די קאָרבאָנעס האָבן נאָך אַנדערע געלעבט. מיר האָבן נישט געוואוסט, וואָס צו טאָן, נאָר באַם אויפהויבן זיי פון אָרט זיינען די פאַר־וואונדעטע געשטאָרבן. אַ סאַך אידן האָבן געהאַט מיט זיך טאַלייסים. באַ אַנ־דערע האָבן מיר געפונען אין די קעשענעס בריוו. פאַרנדיק אין די פאַרדראָ־טעוועטע באַנען, האָבן זיי דאָס אָנגעשריבן. אין איין בריוו, געדענק איך, איז אַזוי געווען:

„אידן, מען פירט אונדז שיסן! איר זאָלט נעמען נעקאָמע! — פלעקסער פון סוויענציאַן".

באַם אַרויסטראָגן די פאַרבלוטיקטע פּעק פון די וואַגאָנעס האָבן מיר גע־פונען איינגעוויקלט אין שמאַטעס אַ לעבעדיק קינד. דאָס קינד האָט זיך באַ־האַלטן און קיינער האָט עס ניט באַמערקט. זיין נאָמען איז בערעלע גאָלד־שטיין פון מיכאַלישאָק. ער האָט דערקענט, אַז מיר זיינען אידן און זיך גע־בעטן: „ראַטעוועט!" מיר האָבן אים אויסגעהיט פון ווייסן און אַריבערגעטראָ־גן אין געטאָ.

מיר האָבן מעקאַבער געווען באַ אַ פינף הונדערט אידן: אַלע, וואָס זיינען געלעגן צעוואָרפענע איבער די פעלדער, אַלע, וואָס האָבן זיך ניט אויסגעטאָן און זיך געפּרואווט צעלויפן. די איבעריקע זיינען געלעגן אָנגעוואָרפן אין אַ טאָל און מען האָט זיי געדאַרפט בלויז פאַרגיסן מיט כלאָרקע.

---

1) מיר וועלן זיך ניט אונטערגעבן (פּויליש).

מיר זיינען זיכער געווען, אַז דאָ וועלן מיר שוין בלייבן — וויס וועט אונדז דערשיסן. נאָך פּלוצלינג איז ער אָנגעקומען אַ שיקערער און צו אונדז געזאָגט: „איר זייט די איינציקע, וועלכע זיינען געווען אַף פּאָנאַר און קערן זיך אום אַהיים. דאָס איז דערפֿאַר, ווייל איר זייט ערלעכע אידן".

פאַרן צוריקגיין אין געטאָ האָב איך געזען אַן אויסטערליש בילד: דער קייווער, וואו מיר האָבן באַגראָבן די אידן, האָט זיך אָנגעהויבן צו באַוועגן און פון מינוט איז ער געוואַקסן אַלץ העכער... וויס האָט אונדז בארואיקט: דאָס נעמען געשוואָלן ווערן די קערפּערס און הויבן די ערד.

*

די טשעכישע אידן האָבן פון פּאָנאַר נישט געהערט. זיי זיינען געווען טאַקע זיכער, אַז דאָס פירט מען זיי אַף אַרבעט. די זיכערקייט האָט זיך גע-נומען דערפון, וואָס פּופּציק טשעכישע פּאָליציאַנטן האָבן זיי באַגלייט אין וועג. די פּאָליציי האָט נישט געוואוסט אַליין, אַז דאָס פירט מען צו דער שכיטע. ווען די אידן האָבן אַרויסגעוויזן מוירע זיך אַרויסצוקלייבן פון דער היים, האָבן די דייטשן געזאָגט: קעדיי איר זאָלט האָבן צוטרוי, אַז מיר פירן אייך אַף אַרבעט, נישט אַנדערש-וואו, וועלן מיר אייך מיטגעבן טשעכישע פּאָליציי אייך צו באַהיטן... די אידן זיינען געוואָרן באַרואיקט. מען איז געפאָרן.

אַף דער באַן-סטאַציע אין ווילנע האָבן אַרבעטנדיקע געטאָ-אידן באַמערקט דעם עשעלאָן.

וואוהין פאָרט איר? — האָבן געפרעגט די ווילנער.

— נאָך דער שטאָט פּאָנאַרי, — האָבן געענטפערט די טשעכישע בירגער און זייערע בליקן האָבן זיך איבערגעקוקט מיט דער טשעכישער פּאָליציי.

מען האָט זיי אומגעבראַכט צוזאַמען. אַף מאָרגן האָט מען אַריינגעפירט אין געשטאַפּאָ קליידער מיט לאַטעס און טשעכישע אוניפאָרמען.

די קליידער

די קליידער פון די אומגעבראַכטע האָט מען זאָרגעוודיק געהיט. אין געשטאַפּאָ-הויף, אין די לאַגערן האָט מען געצוואונגען די געטאָ-אידן צו סאָר טירן די מאַלבושים. מייער, אַ ווינער דייטש, האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. דער סיסטעם איז געווען אַ פּאַשעטער: שיך באַזונדער, מאַנטלען באַזונדער, און אַזוי אויך יעטוועדער קלייניקייט, וואָס מען פלעגט געפינען אין די קליידער.

די לאַטעס — פלעגט מען דאַרפן אַראָפּרייסן, קעדיי אין דייטשלאַנד, וואו-הין די סכוירע ווערט אָפּגעפירט, זאָל מען נישט וויסן, אַז דאָס שטאַמט פון אידן. דערביי אָבער האָט מייער אָנגעזאָגט, אַז צו איינציקע פון די פאַרשיידנ-

אַרטיקע אָפּצייכנס און לאַטעס זאָל מען איבערלאָזן פֿאַר אים. דאָס קלייבט ער אַ קאָלעקציע. און צייכנס זיינען געווען פֿאַרשיידענע:

ווייסע, פּירקאַנטיקע טיכלעך און אינעווייניק אין אַ געלן קרייז אַ J (יודע). בלויע אָרעמבענדער מיט אַ ווייסן מאָגן-דאָוויד. געלע מאָגן-דאָווידס מיט אַ שוואַרצן קאַנט און אינעווייניק אַ Jude (די לעצטע זיינען פֿון דעם עשעלאָן טשעכישע אידן, וואָס מען האָט געבראַכט אין ווילנע). לאַטעס געלע, בלויז אַ מאָגן-דאָוויד, און לאַטעס רויטע, פּירקאַנטיקע. אויך די נומערירטע בלעכלעך, וואָס מען פֿלעגט טראָגן אין ווילנע אַף די העלדזער, אויסער דער לאַטע. פֿאַרשיידנסטע דאָקומענטן און שיינען פֿון אַלערליי קאָלירן. דאָס אַלץ האָט מען געדאַרפֿט אָפּגעבן מייערן, דעם פֿרומען קאַטאָליק, ער זאָל אין דער צוקונפֿט האָבן אַן אָנדענק פֿון דער אַלטער אייראָפּע.

איבער די קליידער פֿלעגן אָפֿט די געשטאַפּאָווצעס זיך קריגן. כאָטש איט-לעכער פֿון די מערדער האָט פֿאַר דער צייט זיך אָנגערויבט טשעמאָדאַנעס מיט גאָלד. דאָך איז יעדערן געווען אַ שאָד דורכצולאָזן די געלעגנהייט. ביים סאָר-טירן און באַטאַפּן די קליידער פֿלעגן זיך אַף זיי אַרויפֿוואַרפֿן אין די צענ-דליקער געשטאַפּאָ - לייט.

ווייס, דער הויפּט-שוטעף צום געשעפֿט, האָט זיך באַליידיקט: וואָס הייסט? ער האָט אויפֿגעגראָבן דעם גאָלד - קוואַל און אַנדערע נעמען עס צו? פֿון דעמאָלט אָן האָט ער זיך גענומען אין פּאָנאַר אַ געהילף, וואָס זיין אַרבעט איז באַשטאַנען בלויז אין דורכטאַפּן די קעשענעס פֿון די דערשאָסענע — ערשט נאָכדעם האָט מען גענומען די בגדים אוועקפֿירן אין געשטאַפּאָ.

נאָך יעדער שחיטה האָבן די דייטשן דערפֿילט צו די פֿאַרבליבענע „אַ ראַכמאָנעס". די ערגערע שיך, ווי אויך מאַנטלען פֿון די הרוגים, האָבן זיי אַריינגעשיקט אַ מאַטאָנע פֿאַר דעם געטאָ.

איך האָב געזען אַמאָל אין געטאָ אַ וואָגן שיך. איך האָב דערקענט צווישן זיי דער מאַמעס אַ טופֿל.

דער באַלעבאָס פֿון פּאָנאַר

ווען שווייננבערג האָט שוין אין ווילנע זיינס אָפּגעטאָן, האָט מען אים ערגעץ אָפּגעשיקט אַף אַן אַנדער „אַרבעט".

מאַרטין ווייס איז געוואָרן זיין פֿאַרבייטער, איז געוואָרן דער שעף פֿון דער איפּאַטינגאַ, דער באַלעבאָס פֿון פּאָנאַר.

ווייס איז געווען נישט בלויז אַן אויספֿירער. ער האָט געטאָן זיין אַרבעט נישט ווייל אַזוי האָט אים נויגעבויער באַפֿוילן. ניין! ער האָט ליב געהאַט זיין „קונסט", ווי דער מוזיקער זיין פֿידל. זיין גרעסטע פֿרייד איז געווען, ווען מיט

די אייגענע הענט האָט ער דערשטיקט אַ קינד. אין פּאָנאַר גופא, נישט ווייט פון די גריבער, האָט ער זיך אויסגעבויט אַ דאַטשע.

דעם 17־טן יולי 1941, ווען ער איז נאָך געווען שווייַנענבערגס געהילף, האָט ער געמאַכט די ערשטע רעפּעטיציע. אונטערן אויסרייד, אַז אידן האָבן געהאַרגעט אַ דייטש האָט ער פּאַגראָמירט די גאַס נאַוויגראַד.

פינף הונדערט אידן האָט ער געשאָסן אַפן גאַס. עטלעכע טויזנט האָט ער געכאַפּט און אַוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

אַפן וועג האָט ער באַפוילן אַרויסצוציען פון די הויזן די גאַרטלען, אַזוי אַז די הויזן זיינען אַראָפּגעפאַלן. די אידן האָבן זיי נישט געקענט אויפהויבן, ווייל די הענט האָט מען געמוזט האַלטן אין דער הויך, פאַרבראָכן איבער די קעפּ. פאַרויס פון דער פּראָצעסיע איז געגאַנגען דער ראָוו פון נאַוויגראַד — סעגאַל.

דעם 6־טן סעפּטעמבער 1941, אין דעם טאָג ווען מען איז אַריין אין געטאָ, האָט ווייס אַריינגעפירט פאַרן הענטל דורכן געטאָ - טויער דאָס מיידעלע גיטע פער־לאַוו, וועלכע האָט נישט געהאַט קיין געלע לאַטע. דאָס מיידעלע, אַן עלף - יעריקע שילערין פון דער ווילנער רעאַל־גימנאַזיע, האָט מיסטאָמע געמיינט, אַז ווייס איז אַ „גוטער דייטש”, וואָס וויל זי ראַטעווען פון די כאַפּונגעס. נאָר די שילערין האָט געהאַט אַ טאָעס. ער האָט זי אַוועקגעשטעלט ביי אַ וואַנט און דערשאָסן.

*

זעלדע איינהאָרן, וואָס איז אַנטלאָפן פון פּאָנאַר (זי האָט זיך אויסבאַהאַל־טן צווישן קוסטעס און צוגעקוקט פונדערווייטנס, ווי מען דערשיסט איר מיש־פּאָכע) האָט מיר דערציילט, ווי אַזוי עס איז אומגעקומען צערנע מאַרגענשטערן, די טאָכטער פון אַ ווילנער לערער, אַ וואונדער שיין מיידל פון אַכצן יאָר.

...זי איז געגאַנגען אינאיינעם מיט איר מאַמען און קליינעם ברודערל. נאָ־ענט בא דער גרוב האָט מען איר געהייסן זיך אויסטאָן — ווער עס האָט נישט גע פאָלגט, האָט מען אויסגעשטאָכן די אויגן. עס איז געוועז אָוונט. אָקאָרשט איז אַרויס די לעוואָנע. ווען צערנע איז צוגעגאַנגען צו דער גרוב שוין האַלב אויס־געטאָן, איז צוגעלאָפן ווייס, זי גענומען אונטערן אָרעם און זי אָפּגעפירט אָן אַ זייט: „ער וויל זי ראַטעווען”. צערנע האָט זיך געריסן פון זיינע הענט, געוואָלט בעסער אומקומען מיט איר מאַמען און קליין ברודערל, וואָס זיינען שוין געלעגן דערשאָסענע. נאָר ווייס האָט זי נישט אָפּגעלאָזט: „אַזאַ שיין מיידל ווי דו, — האָט ער געטאַינעט, — טאָר נישט שטאַרבן”. צערנע האָט געוויינט. געוואָלט פון אים אַנטלויפן, נאָר ווייס האָט זי געהאַלטן פאַר דער האַנט און נישט גע־לאָזט לויפן.

— ווי שיין איז די וועלט, — האָט ער אָנגעוויזן אַף די ביימער, אין וועמענס צווייגן האָט זיך געזיפּט די לעוואָנע, — און דו, יונג מיידל, ווי שיין דו ביזט אין לעוואָנע שיין!...

אזוי האָט ער גערעדט צו איר. געמאָלט פאַר דער אומגליקלעכער די שיינ-קייט פונעם לעבן, און פון הינטער-אַרום האָט ער אויסגעצויגן דעם רעוואָלווער און אַריינגעשאָסן אין איר קאָפּ. נאָכדעם האָט ער זיך הויך פאַנאַנדערגעלאַכט און אַ גויסעטדיקע אַוועקגעשלעפּט דאָס מיידל צו דער גרוב.

*

ווייס קאַריערע איז גיך געשטיגן. פון אַ פּאָשעטן פעלדפעבל איז ער געוואָרן אַ הויפּט-פירער, און שפּעטער — אַ שטורעמפירער. אַף די עפּאָלעטן זיינען אים אָנגעוואַקסן זילבערנע אָפּציכנס, און אַף דער ברוסט — אַ האַקנקרייץ מיט אַ שווערדל.

ער האָט אַליין אנטיילגענומען אין אַלע שכיטעס און אומגעבראַכט מיט די אייגענע הענט טויזנטער מענטשן.

ווי אַ שפּאָרבער, וואָס מאַכט נישט קיין אונטערשייד אין זיין רויב, האָט ער נישט געמאַכט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן, אויב נאָר עס האָט זיך גע-האַנדלט וועגן טויטן זיי. צו זיין קאָלעקציע האָבן אים געפעלט ציגיינער. האָט ער געמאַכט אַן אָבלאַווע אין וואַלד, צונויפגענומען ציגיינער מיט די פערד און בוידן און אַריבערגעפירט אין זיין קעניגרייך... פינף הונדערט פּוילישע גייסטלע-כע, גאַלאָכים און נאָנעס, האָט ער אַרויסגענומען פון בענעדיקטינער מאָנאַסטיר און געבראַכט אין לוקישקער טורמע. דאָרטן האָט ער זיי געהייסן זיך אויסטאָן און האָט באַקליידט זיי מיט די בגאָדים פון דערמאָרדעטע אידן. מיט געלע לאַ-טעס אַף די ברוסטן האָט ער אַוועקגעפירט די פינף הונדערט קיין פּאָנאַר און זיי אומגעבראַכט. דאָס האָט מיר דערציילט דער איד ברענאַייזן, וועלכער איז דע-מאָלט געזעסן אין טורמע.

צו ווייס אויפטו מוז מען אויך צורעכענען דאָס, וואָס ער איז געווען דער אָרגאַניזירער און אויפבויער פונעם דייטשישן מעלוכעשן שאַנד - הויז אַף סו-באַטש-גאַס 9.

„סבוירע" פאַר זיין אונטערנעמונג האָט ער זיך דערוואָרבן אַזוי: ער האָט אַרומגערינגלט מיט זיין באַנדע היצלם דעם קאַפעהויז „גרינער שטראַל" און אַלע מיידלעך און פרויען, אומאָפּהענגיק צי זיי זיינען געווען אַליין אָדער מיט קאַוואַ-לערן, האָט ער מיטגענומען און אַוועקגעפירט אַף סובאַטש.

די מיידלעך האָבן נישט געטאָרט פון דאָרטן אַרויסגיין. פאַר „גוטער אוי-פירונג" פלעגן זיי באַקומען מעדאַלן. קעדיי קיינער זאָל נישט אַנטלויפן, האָט מען באַ אַלע מיידלעך אַף די פיס אויסגעברענט שטעמפּלען. ווי אַ רעזולטאַט פון ווייס אויפטו, קען מען זען איצטער אַף די ווילנער גאַסן פרויען מיט באַנדאַזשן אַפן אויבערשטן טייל פוס.

ווען אַף ווייס אָרט איז באַשטימט געוואָרן קיטעל, האָט זיך ווייס איבער-געפּעקלט אַף ראָסע-גאַס 10, אין די געשטאַפּאָ-גערטנער און זיך באַשעפטיקט מיט כאָוועץ בלומען.

דאָס געזעץ-בוך

ביזן לעצטן טאָג פון דער ווילנער געטאָ זיינען נאָך געווען אַזוינע פּאַראַקשנטע אידן, וועלכע האָבן זיך איינגערעדט, אַז נישט אַלעמען האָט מען אין פּאַנאַר אומגעבראַכט: דאָרטן זאָל מען האָבן די אידן סאָרטירט — און די געזונטע אַוועקגעשיקט אַף אַרבעט.

דערביי האָט זיך דעם זאָגער אויסגעדאַכט, אַז צווישן די געזונטע איז געווען זיין קינד, אָדער זיין טאַטע.

אין דער ווילנער געטאָ איז געווען אַ באַזונדער קאַבינעט, וואו ספּעציעל אַראָפּגעבראַכטע דייטשע פּראָפעסאָרן האָבן צוגעטראַכט די פאַרשיידנסטע פּלענער, ווי אַזוי צו פייניקן און דערנאָך אומברענגען די אידן. פּראָפעסאָר גאָטהאַרט, געוועזענער לעקטאָר אין אַ בערלינער אוניווערזיטעט און איצטער פאַרטרויאונגס - מאַן ביי הימלערן, האָט אָנגעשריבן אַ גענויעם קאָדעקס מיט פינף הונדערט פּאַראַגראַפן, וואו עס ווערט דערקלערט מיט אַלע גענויאיקייטן, ווי אַזוי מען זאָל פאַרטיליקן פעלקער. דער ווילנער איד קאַמערמאַכער, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר אַן עלטסטער איבער די צוואַנגס - אַרבעטער אפן הויף פון געשטאַפּאָ, האָט מיר אין געטאָ דערציילט, אַז אים האָט זיך איינגעגעבן אַריינצוקוקן אין גאָטהאַרטס געזעץ - בוך. אָט זיינען עטלעכע פּאַראַגראַפן, וואָס ער האָט פאַרגעדענקט:

סטאָם דערשיסן אַ איד, הייסט — נישט אויספירן דעם באַפעל פון הימלערן. אַ איד מוז פריער געפייניקט ווערן.

עס איז נישט דאווקע געזאָגט געוואָרן, אַז די עקזעקוציע דאַרפן אויספירן דייטשן. פאַרקערט, עס איז געוואונטשן, אַז אַ דייטש זאָל בלויז זיין דער באַפעלגעבער; די עצעם-אויסראָטונג דאַרפן אויספירן אַנדערע.

די פּראָצעדור פון טויטן דאַרף מען דורכפירן געהיים. קיינער טאָר זיך ניט דערוויסן דאָס אָרט פון דער עקזעקוציע, קעדיי די איבערגעבליבענע זאָלן זיך ניט צעלויפן.

אין דעם זעלבן געזעץ-בוך איז געווען צוגעגעבן אַ טאַקאָנע — ספּעציעל וועגן ווילנע. דאָרטן איז געזאָגן געוואָרן בעפּיירעש אַזוי: דער ווילנער איד איז דער געפערלעכסטער אין דער וועלט. „אויב עס וועלן איבערבלייבן אין ווילנע כאָטש אַ צען אידן, הייסט עס, אַז מיר האָבן אונדזערס נישט דערגרייכט. ראַבמאָנעס צו דעם סוינע, איז פאַראַט לעגאַבע דער מעלוכע".

אַכוץ דעם פאַרטיליקן פיזיש די אידישע באַפעלקערונג, האָט די געשטאַפּאָ אַלץ געטאָן אַף צו ברעכן די אידישע מאָראַל און פאַרמיעסן אַף אייביקע צייטן די אידישע געשיכטע. דאָס לעצטע איז געווען פאַר די ראָצכים אַזוי וויכטיק, ווי די עצעם אויסראָטונג. אָט איז דער פּאָראַגראַף: „צווינגען אידן פאַרן פרייז פון צייטווייליקן לעבן אומצוברענגען זייערע ברידער. די צייטווייליק - לעבן - גע

בליבענע פאַרוואַנדלען אין גייסטיקע מייסים, אַז אַ ברעקל ווילן, אַז האַרץ און אַז נעווים. זיי זאָלן זיין בלינדע אויספירער פון די דייטשע באַפעלן".

*

אַרום צוועלף טויזנט אידישע מענער האָבן די כאַפּונעס, נאָך ביז דער געטאָ, אוועקגעשלעפּט אין טורמע. הונדערטער זיינען אַרעסטירט געוואָרן פאַרן נישט אויספירן דעם געביטס - קאָמיסאַרס הינגסט באַפעלן — די געלע לאַטע איז נים געווען צוגעניים ווי עס באַדאַרף צו זיין; אַ איד האָט נישט אָפּגעגעבן זיין גאָלד און זילבער; עמעצער האָט זיך פאַרגעסן און איז געגאַנגען אויפן טראָטואַר... אין אַלע אַזעלכע פאַלן האָט מען די אידן אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע. וואוהין די אוועקגעפירטע קומען אהין — האָט מען נישט געוואוסט. די ווייבער, וואָס האָבן זיך געקליבן בא דער טורמע, האָט מען געמאָלדן, אַז אין אַ כוידעש אַרום וועלן זיך די מענער אומקערן; געלט און עסנוואַרג באַוויליקט מען צו נעמען.

נאָר די מענער האָבן שוין דעמאָלט אין קיין פּעקלעך זיך נים גענויטיקט. מען האָט זיי אַלעמען אויסגעהאַרגעט. די אידן אויף דער „פרייי" האָבן אָבער נים געגלויבט. נויגעבויערס קאַבינעט אין געשטאַפּאָ איז געווען געננוג כיטרע אויף צו צעטומלען די באַפעלקערונג מיט קאָלערליי קונצן. ביי אַ הונדערט פון די געכאַפּטע מענער האָט מען ווירקלעך אוועקגעשיקט לעבן פּסקאָוו אויף אַרבעט. פון דאָרטן האָבן זיי געשריבן בריוו. אַ פרייד האָט אַרומגענומען די ווילנער אידן: יעדערער האָט זיך געטראַכט, אַז זיין זון לעבט, אַז זיין טאַטע וועט זיך בעקאָרעוו אומקערן.

ווען די אידן זיינען שוין געווען אין געטאָ און עס איז נישט אַריבער אַ טאָג, מען זאָל אויך פון דאָרטן נישט פירן צו דער שכיטע, האָט מען נאָך אַלץ נישט געגלויבט, ריכטיקער נישט געוואָלט גלויבן, אַז די מענטשן וועלן זיך שוין נישט אומקערן.

עס האָט נישט געהאָלפן דאָס שווערן זיך פון דערבייאיקע פּויערים, אַז זיי האָבן אַליין געזען פון דער ווייטן די פּראָצעדור פון דער עקזעקוציע. נאָך מער: אין יאַנואַר 1942 איז אַנטלאָפן פון טויטן - גרובן די באַקאַנטע ווילנער לערערן טעמע קאַץ. זי איז צוריקגעקומען אין געטאָ אַ פאַרגאָסענע מיט בלוט און דער-ציילט מיט אַלע געגויאיקייטן, ווי אַזוי זי איז אַרויסגעקראָכן פון אונטער אַ קופּע דערשאָסענע.

„אַלעמען האָט מען אין פּאָנאַר אומגעבראַכט. קיינער פון די געכאַפּטע וועט זיך נישט אומקערן. מען וועט אונדז אַלעמען אומברענגען" — האָט זי גערעדט צום אידן - ראַט, צו אירע באַקאַנטע דאָקטוירים אין געטאָ - שפּיטאָל, וואו מען האָט אַרויסגענומען די קוילן פון איר לייב. אָבער קיינער האָט עס נישט געוואָלט הערן. יעדערער האָט זיך געטראַכט: אויב אַפילע עס איז עמעס, וועט עס מיט מיר נישט פּאַסירן. בלויז אַ קליינע צאָל באַוואוסטזיניקע יונגנט

האָט געגלויבט אין דער ריכטיקייט פון איר דערציילן און האָט פון די ערשטע טעג אין געטאָ געגרייט אַ ווידערשטאַנד די דייטשע טאַליאַנים.

שפּעטער, ווען דאָס וואָרט פאַנאַר איז נישט אַראָפּ פון די ליפּן און מען האָט גענומען זיך צעלויפן פונעם געטאָ אין פּראָווינץ, איז געשען אַזוינס:

דער פאַרמיטלער פון געטאָ און געביטס-קאָמיסאַר, אַ שעף פון דער ווילנער איפּאַטינגא בוראָקאָס פלעגט צושטעלן פּראָדוקטן פאַר דער געטאָ. דער איד טראַפּידאַ, וואָס פלעגט גיין צו אים — אין שייכעס מיטן אַרויסקריגן פאַר דעם געטאָ ברויט, האָט דערזען איינמאָל אויף בוראָקאָס טישל אַ רעשימע מיט אויסגעשריבענע פּראָדוקטן פאַר דריי געטאָס. דערביי איז באַ די ווערטער „דריטער געטאָ" געווען צוגעגעבן אין קלאַמערן: „אין פּאָנאַר".

געטאָס זיינען געווען דעמאָלט אין ווילנע צוויי. ווען דעם, אַז עס איז פאַראַן אויך אַ געטאָ אין פּאָנאַר האָבן אידן זיך דערוואוסט פון טראַפּידאַ. ער האָט דאָס אַליין געזען דעם אויפשריפט ביי בוראָקאָסן: פּאָנאַר — די דריטע געטאָ!

ווידער האָט זיך דער אוילעם באַרואיקט. נויגעבויערס קאַבינעט האָט דערגרייכט דאָס זייניקע.

פונוואַנען האָט מען גענומען שפּייז

ווי מיר ווייסן פון די ערשטע געזעצן, האָט אַ איד נישט געטאָרט פאַרמאָגן ביי זיך מער ווי דריי הונדערט רובל, דאָס הייסט דרייסיק מאַרק (אין שטאָט און אין געטאָ האָבן געגאָלטן ביידע וואַלוטעס. איין מאַרק איז גלייך געווען צו צען רובל). דעם 6-טן סעפּטעמבער 1941 באַגינען האָט מען פּלוצלינג זיך אַריינגעריסן אין די הייזער און אין מעשעך פון איין טאָג פּוסט געמאַכט די שטאָט פון דער אידישער באַפעלקערונג. נישט אַלע האָבן באַוויזן אַפילו מיטצונעמען אַ שטיקל ברויט און אַ האַנטוך. דאָס האָב און גוטס איז טייקעף פאַרכאַסמעט געוואָרן מיט אַן אויפשריפט: „דויטשעס אייגנטום", עמעס, אין דערוואַרטונג אויף אַ געטאָ האָבן אייניקע זיך געקליגט פון פריער און פאַרגראָבן אין דער ערד אַ טייל פון זייער פאַרמעגן. די גרעסערע זאַכן, ווי מאַנטלען, קליידער, שיך א. אז. וו. האָט מען אָפּגעגעבן צו באַהאַלטן די נישט-אידישע שכיינים. אָבער דאָס אַלץ האָט, פאַרשטייט זיך, נישט געלייזט די פראַגע פון דערנערונג און קליידונג.

אַרום ניין און צוואַנציק טויזנט מענטשן האָבן זיך צוערשט געפונען אינעם געטאָ. אויף דער דאָזיקער צאָל האָט מען אַרויסגעגעבן ברויט - קאַרטן אויף 7849 קילאָגראַם ברויט אויף פינף טעג. דאָס הייסט, אַן ערעך פופציק גראַם אויף אַ מענטש אַ טאָג.

וועדליק דעם באַפעל פון מורערן, האָט דער אידנראַט אַליין אויסגעהאַנגען אויפן טויער אַ שילד, וואָס האָט געוואָרנט, אַז דאָס אַריינטראָגן עסנוואַרג און האָלץ איז פאַרבאָטן.

אין די ערשטע טעג איז מען אַרומגעלאָפן אין דער געטאָ, ווי מעשוגע. אין קאַמף פאַרן לעבן האָט מען פאַרגעסן דעם טויט. מען האָט זיך אויפגע-רעדט מיט דערבייאיקע נישט-אידישע שכיינים, וואָס זייערע פענצטער זיינען אַריינגעקומען אין געטאָ, און עס האָט זיך אָנגעהייבן אַ האַנדל, אין אָנהייב איז אָט דער האַנדל פאַרגעקומען פרימיטיוו: פון אַ פענצטער האָט זיך אַראָפּ-געלאָזן אַ שטריק, אַפן שטריק האָט דער געטאָ-מענטש אָנגעבונדן געלט, ווערט-זאַכן אָדער קליידער. דער שאַכן פלעגט עס צונעמען און מיטן זעלבן שטריק אַראָפּלאָזן אין געטאָ פּראָדוקטן. ערעוו יאָמקיפּער האָבן אַף אַזאַ אויפן זיך אַראָפּגעלאָזן צו צענדליקער הענער. אַרומגערינגלט מיטן טויט, האָט מען נישט פאַרגעסן שלאָגן קאַפּאָרעס. שפּעטער האָט דער האַנדל אָנגענומען גרויסע פאַר-מען. איבער די בוידעמער פון דייטשישע 21, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט די מויערן פון אויסערן געטאָ, דורך דער מאַלינע אַף סטראַשון-גאַס 3, פלעגט מען אַריינשמוגלען נאַכט נאָך נאַכט צענדליקער פורן קאַלערליי פּראָדוקטן.

צוזאַמען מיט אַנדערע לעבנס-וויכטיקע אַנשטאַלטן, האָט זיך בא דער גע-טאָ-אַדמיניסטראַציע געשאַפן אַ באַשפּייזונג - אָפּטייל, וואָס האָט געפּרואווט מיט ריזיקאַלישע מיטלען ראַטעווען די באַפעלקערונג פון הונגער-טויט.

באַנאַנד מיט די פּראָדוקטן, וואָס מען פלעגט אַרויסגעבן אַף די קאַרטעס אין די שטאָטישע קאָאָפּעראַטיוון (ברויט, גרויפּן, פערדן-פלייש, קאַרטאָפל), פלעגט מען אַריינפירן עסנווארג אויך אומלעגאַל. דאָס האָט געקאָסט געלט און שרעק. געלט פאַר די זשאַנדאַרמען, וואָס היטן דעם טויער, און שרעק פאַר מו-רערן, וועלכער האָט געטשאַטעוועט ווי אַ הונט.

עס זיינען געשאַפן געוואָרן אין געטאָ 5 פאָלקס - קיכן. צווישן זיי איז איין קיך באַשטימט געווען פאַר קינדער, און איינע — די קיך אַף שאַוולער 5 — פאַר פרומע, וואָס היטן אָפּ קאַשרעס. אין אָקטאָבער 1941 ווערט געעפנט דער אָפּ-טייל פאַר געזונט-שוץ, אַף סטראַשון-גאַס 12 ווערט באַלד אָרגאַניזירט אַ מילך-קיך פאַר גאָר יונגע קינדער און קראַנקע. נישט אַזוי לייכט איז עס אַלץ אָנגע-קומען. אין געטאָ איז גאָרנישט נישט געווען — נישט קיין האָלץ און נישט קיין קעסלען. נאָר די אָקשאָנעס צום לעבן האָט עס דורך אַ פּאָר נעכט באַשאַפן. פון כאָרעווע אידישע רעסטאָראַנען האָט מען אַריינגעבראַכט קעסלען. און מיטן האָלץ פון צענומענע הייזער האָט מען די קעסלען געוואָרעמט.

אין נאָוועמבער 1941, אין סאַמע מיט פון די בלוטיקע געשעענישן, ווען די געטאָ - באַפעלקערונג האַלט קעסיידער אין פאַלן, האָבן די פאָלקס - קיכן אַרויסגעגעבן 66 טויזנט מיטיקן.

אין יאַנואַר 1942 האָט מורער געענדערט די סיסטעם פון באַזאָרגונג: אַנ-שטאָט אַרויסגעבן דייטשישע ברויט - קאַרטן האָט ער דעם סכום פּראָדוקטן אַריינגעשיקט אין געטאָ אַף אַזוי פיל מענטשן, וויפל עס האָבן געאַרבעט אין די וואַרשטאַטן און אונטערנעמונגען פון שטאָט און געטאָ, און געהאַט דערצו די נעהעריקע שיינען, צוזאַמען האָט זיך עס באַקומען פּראָדוקטן פאַר צוועלף

טויזנט מענטשן. פאַר זיי האָט דער באַשפּייז-אָפּטייל געדראַפּט צעטיילן די נייע אָפּגעדרוקטע „אידישע" שפּייז - קאַרטן.

צוזאַמען מיט די צוריקגעקערטע פון באַהעלטעניש און אַנטלאָפענע פון פּאַנאַר זיינען געווען דעמאָלט אין געטאָ אַרום 18 טויזנט מענטשן. 6 טויזנט זיינען געבליבן אָן שפּייז-קאַרטן. מען האָט זיי גערופן „ווייסע שיינען", ווערליק דעם נאָמען פון אַמאָליקן ווייסן שיין, וואָס איז מער נישט גילטיק. דערצו נאָך האָט אַ באַזיצער פון אַ געלן-שיין מוירע געהאַט צו וואוינען אינאיינעם מיט אַ „ווייסן שיין". מען האָט פאַרשטאַנען: אין דער נאָענטסטער שכיטע וועלן גיין די ווייסע שיינען. אויב מיט זיי אינאיינעם וועלן וואוינען אויך אַנדערע קאַליען, וועלן די כאַפּונעס נישט מאַכן קיין בילעק.

אין געטאָ זיינען שוין דעמאָלט געווען דריי קאָאָפּעראַטיוון פאַר די 2 טויזנט אַרבעטער, וואָס האָבן געהערט צום אידן-ראַט און האָבן געאַרבעט בלויז אין געטאָ אין די פאַרשידנסטע אינסטיטוציעס און וואַרשטאַטן. אין די דריי קאָאָפּעראַטיוון האָט מען אַריינגעשמוגלט פיל שפּייז אַף אַן אומלעגאַלן וועג. די אָנגעהעריקע צו די דאָזיקע קאָאָפּעראַטיוון האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו באַשפּייזן די ווייסע שיינען. זיי האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט צו פאַרטיידיקן די אָרעמע...

פונעם דאָזיקן קאָמיטעט האָבן זיך שפּעטער אויסגעבילדעט דריי וויכטיקע אינסטיטוציעס: סאָציאַלע פאַרזאָרגונג, געזעלשאַפטלעכער הילפס - קאָמיטעט און ווינטער הילפס - קאָמיטעט.

די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט געהאָלפן מיט געלט און פּראָדוקטן אַלע יע-כידים און קרייזן, וואָס האָבן זיך צו איר געווענדעט. פאַרן כוידעש דעצעמבער 1941 האָט די אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן 26.950 מיטיקן און באַ 400.000 רובל מעזומען געלט. מיט אַ צעטל פון דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג האָט מען געהיילט אומזיסט אין דעם געטאָ שפּיטאָל, מען האָט באַקומען אומזיסטע רעפּועס אין אַפּטייק און באַזונדערע צוגאָבן, ווי מילך און פּוטער פאַר שוואַכע מענטשן, וואָס האָבן זיך אין דעם גענויטיקט. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך באַ-פרייט פון צאָלן דירע-געלט און פאַרשידענע שטייערן אין געטאָ.

פאַרן יאָר 1942 - 1943 האָט דער אַנשטאַלט אַרויסגעגעבן דער באַפעל-קערונג אַנדערהאַלבן מיליאָן רובל געלט, מיטיקן און היילונג און האָט אויסגע-האַלטן אין געטאָ פאָלגנדיקע אַנשטאַלטן: טאָג-היים, קאָנסולטאַציע פאַר קינ-דער, אינטערנאַט „ילדים" און „ילדות" און דעם מוישעוו-זקיינים. דאָס געלט האָט דער הילפס-קאָמיטעט באַקומען פון פאַרשידענע קוואַלן: פון קאָנפיסקיר-טער וואַלוטע, פון די שטייערן, וואָס איטלעכער געטאָ - בירגער האָט געמוזט צאָלן דער געטאָ - פאַרוואַלטונג א. א. וו. די סאָציאַלע פאַרזאָרגונג האָט אויך נעהאָלפן די קאָנצענטראַציע - לאַגערן אין רעשע, בעזדאַן, ביאַלאָוואַקיע און די געבליבענע געטאָס אין סווינציאַן און אָשמענע.

נאָך אַן אַנדער אויפגאַבע האָט אויסגעפירט דער געזעלשאַפטלעכער

הילפס קאָמיטעט, און ווענעמס פאַרוואַלטונג עס זיינען געווען פאַרשטייער פון אַלע גרופּירונגען אין געטאָ.

אין געזעלשאַפטלעכן הילפס - קאָמיטעט פלעגט מען נישט קומען בעטן. מען האָט געגעבן אַליין. זיך דערוואוסט, אַז אַ לערער, אַ שרייבער, אַן אַקטיאָר, אָדער אַ פרוי פון אַן אומגעבראַכטן געזעלשאַפטלעכן טוער געפינט זיך אין שווערע באַדינגונגען, פלעגט מען אַריינטראָגן צו יענעם אין שטוב געלט, ברויט, קליידער אָדער אומזיסטע קאַרטלעך אויף מיטיקן אין די ניי-אויסגעבויטע גע-היימע קיכן.

אין משך פון יאָר 1942-1943 האָט דער געזעלשאַפטלעכער הילפס - קאָמיטעט געהאַט אויפגעקליבן אין געטאָ 2 מיליאָן רובל. דאָס געלט איז אַריינ-געקומען אויף אַן אָרגאַניזירטן אופן: די דריי הונדערט אידישע איינסן, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט (צוזאַמען אַרום אַכט טויזנט מענטשן) האָבן כוידעש-לעך זיך געמוזט באַשטייערן פאַרן הילפס - קאָמיטעט. די גרויס פון דער באַ-שטייערונג איז געווען וועדליק די מעגלעכקייטן פון די איינסן: דאָס הייסט, וועלכע איינסן האָבן מער געשלעפט בײַ די דײַטשן. און געשלעפט האָבן אַלע. אויב מען האָט געאַרבעט אין „פערפלעגונגס - אַמט" האָט מען געשלעפט פּראָ-דוקטן. אויב אין „שניידער-שטובע" — איז קליידער. און אויב אין „פעלד - קאָמאַנדאַנטור" — פלעגט מען „נעמען" שטיוול, פעלצן.

כוץ די איינסן, פלעגן אויך צאָלן גרויסע שטייערן פאַרן הילפס - קאָמיטעט די קאָלעריי געהיימע קראָמען, רעסטאָראַנען, קאַפע-הייזער, וואָס האָבן זיך באַ-וויזן אין געטאָ שוין אין די ערשטע טעג. דער רעסטאָראַטאָר דאָווידקע פון סטראַשון - גאַס 1 האָט זיך באַשטייערט פאַרן הילפס - קאָמיטעט מיט 20 טויזנט רובל. דער אויפגעקומענער גוויר ווייסקאָפּ האָט אַרויסגעלייגט דאָפּלט. פאַרן הילפס - קאָמיטעט איז אויך אָנגעקומען געלט פון וואַרשע. דאָס האָט גע-שיקט גיטערמאַן — דער דירעקטאָר פון דזשאָינט.

דער ווינטער הילפס - קאָמיטעט האָט זיך דער איקער פאַרנומען מיט באַ-זאָרגן קליידער פאַר דער באַפעלקערונג פון געטאָ. ווי מיר ווייסן, זיינען נאָכאַ-נאַנד פאָרגעקומען אין געטאָ שכיטעס. די 15 טויזנט, וואָס זיינען אוועק צום טויט, האָבן זייערע קליידער איבערגעלאָזט אין געטאָ. מען האָט אָט די קליידער געזאַמלט און צעטיילט די לעבעדיקע. אויך אַ טייל פאַרבלוטיקטע מאַלבושים פון די דערמאָרדעטע איז קעגן אונדזער ווילן אַריינגעקומען אין געטאָ, און עס איז נישט געווען קיין אַנדער ברייררע: די לעבעדיקע האָבן עס אָנגעטאָן.

אָבער דאָס אַלץ האָט נישט פאַרדעקט די נאַקעטקייט פון דער באַפעלקע-רונג. דער ווינטער-הילפס-קאָמיטעט האָט געפירט אַן אינטענסיווע אַרבעט אין אויפזאַמלען בײַ דער באַפעלקערונג קליידער. ווער עס האָט געהאַט צוויי פּאָר קליידער, צוויי קאָסטיומען, צוויי פּאָר שיך, האָט ער איין פּאָר געדאַרפט אָפּגעבן דעם קאָמיטעט. איבער דער געטאָ האָט זיך באַוויזן אַ לאָזונג: דעם הונגעריקן — ברויט, דעם נאַקעטן — בגאָדים.

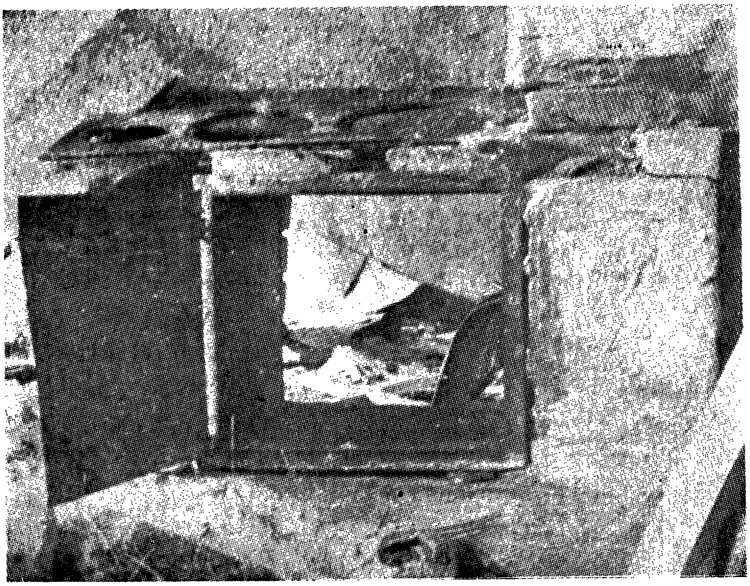

די קינדער-מאַלינע אין דעם קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ.
אַף סובאָטש-גאַס

שמואל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר
פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע
אין ווילנער געטאָ און שפּעטערדיקער
קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער
מאַכנע „פּאַרן ניצאָכן"

טויזנטער פּאָר שיך, מאַנטלען און קאָסטיומען האָט מען איבערגעגעבן און פאַריכט אין די וואַרשטאַטן פון געטאָ.

אין משך פון איין חודש האָט דער קאָמיטעט אויך אויפגעזאַמלט אַ מיליאָן רובל אַף צו פאַריכטן, איבערנייען און אויך אויפנייען נייע קליידער — פון די דורכן קאָמיטעט קאָנפיסקירטע שטאָפן, וואָס פלינקע הענט האָבן אַרויסגעטראָגן פון די דייטשישע מאַגאַזינען.

50 פּראָצענט באַפעלקערונג פון געטאָ האָט גענאָסן אַף פאַרשידענע אופאַנים פון דער סאָציאַלער הילף. די אַנדערע העלפט האָט זיך פאַרנומען מיט „קריגן" פון דייטשישן קוואַל כּפּייצים. עס האָט זיך געשאַפן אַן אַרגאָ (אַ פאַר-שטעלטע שפּראַך): דער פּאַראָל „עפּל" איז געוואָרן אַן אָנגענומענער סימען, אַז עס גייט אַ דייטש און מען דאַרף זיין פאָרזיכטיק. — „נעם אַ ראָפּטע און פליו-בּע אָן" — האָט באַטייט: נעם אַ טאָרבע און שיט דאָרט אריין גרויפּן אָדער צו-קער. — קיין דייטש זעט עס נישט. אַ „קאָמפּרעס" האָט געהייסן אַ ספּעציעל אויפגענייטער דאָפּלטער קאָרסעט, וועלכן מען פלעגט אָנטאָן אונטער אַלע קליי-דער אפן נאַקעטן לייב און אים אָנפילן רונד אַרום מיט מעל, קעדיי אַף אַזאַ אופן דורכצוטראָגן דורך דער טויער-וואַך די אין שטאָט איינגעקויפטע אָדער געגאַנוועטע סכוירע.

די באַטאַפּערס ביי דעם געטאָ-טויער האָבן זיך אָבער גיך געכאַפּט אַף די קונצן מיט די קאָמפּרעסן. די סטאַטישע באַפעלקערונג פלעגט אָנזאָגן מיט צען גאַסן פריער די פון דער אַרבעט צוריקמאַרשירנדיקע אידן, אַז באַם טויער קאָנטראָלירט מורער. און איין איד פלעגט גלייך איבערגעבן דעם צווייטן: „דער מעם איז אין מאָקעם!" (דאָס הייסט: מורער איז אין געטאָ). דעמאָלט פלעגט זיך די גאַנצע קאָלאָנע זען אריינכאַפּן אין אַ געסל און איבערוואַרטן ביז דער טייוול וועט אוועק פון געטאָ.

נאָר מורערן איז שווער געווען צו נאַרן. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז צוליב זיין זכוס קערן זיך נישט אום די קאָלאָנעס. ער פלעגט וואַרטן ביז 6 אין אָוונט — די צייט, ביז וואַנען פאַר די אַרבעטנדיקע אידן איז דערלויבט אַרומצוגיין אין שטאָט, און דעמאָלט פלעגט ער אַרומפאָרן אַף זיין אויטאָ איבער אַלע גאַסן און אויפזוכן די „פאַרזינדיקטע" אידן. די שטראָף איז געווען אַ דאָפּלטע: פאַר דעם, וואָס דער איד גייט אַרום נאָך 6 אַזייגער און פאַרן טראָגן אַ „קאָמפּרעס".

דער פּאַיאָק ברויט, וואָס די דייטשן האָבן איינגעשטעלט פאַר אַן אַרבעטנ-דיקן אידן איז געווען: דריי מיט אַ פערטל קילאָגראַם ברויט אַ חודעש. דער באַ-שפּייז - אָפּטייל אין געטאָ האָט אָבער אומלעגאַל אַרויסגעגעבן פאַרן חודעש יוני 1942 צו 6 קילאָגראַם ברויט פאַר אַ געטאָ-בירגער. כוץ ברויט האָט מען נאָך באַקומען פון דעם באַשפּייז-אָפּטייל 0,55 קילאָגראַם פלייש און 0,35 צו-קער. אין דעם זעלבן חודעש האָבן די פאָלקס-קיכן אַרויסגעגעבן אומזיסט און פאַר אַ קליינעם געצאָלט 93.449 מיטיקן און 21.831 אָוונטברויטן. פון די פּרי-וואַטע בעקערייען און באַשפּייז-אָפּטייל איז פאַרטיילט געוואָרן 110 טאָן ברויט

און קאַרגע 16 טאָן גרינסן. די מילך־קיך האָט אַרויסגעגעבן אומזיסט 4355 ליטער מילך.

✽

פאַר דער אַרבעט אין שטאָט און אין די געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן די אַרבעטער פּאַקטיש גאָרנישט באַקומען. „איר לעבט אַ דאַנק דעם, וואָס איר אַרבעט, און וואָס בעסער איר וועט אַרבעטן, אַלץ לענגער וועט איר לעבן". — אַזוי האָט געטאָינעט מורער. אַזוי האָבן געטאָינעט דער דייטשישער אַרבעטס־אַמט און געשטאַפּאָ.

אַ סאַך פון די, וואָס האָבן געהאַט געלע שיינען, און די קאָלערליי שכי־טעס האָבן זיי דערוויל דירעקט נישט אָנגערירט, האָבן געגלויבט, אַז די אַרבעט וועט זיי אויך ווייטער ראַטעווען. געאַרבעט אָבער האָבן אויך יענע, וואָס האָבן נישט געגלויבט. ווייל אַנישט האָט מען נישט באַקומען קיין פּאַס און קיין ברויט קאַרטל. אין דעם האָט מען ווירקלעך אין יענע באַדינגונגען נישט געקענט עקזיסטירן אַפילו אַ טאָג.

די סיסטעם פון פאַרקנעכטונג איז געווען אַזוי ראַפינירט, ווי די סיסטעם פון מאָרדן. סאָף יאַנואַר 1942 האָט זיך אין דער ווילנער פּרעסע באַוויזן אַ נאָטיץ וועגן דער גרויסמוטיקייט פונעם געביטס־קאָמיסאַר הינגסט:

דער טאַריף פון אַרבעטס־לוין פאַר דער אידישער באַפעלקערונג איז געהעכערט געוואָרן".

און ווירקלעך, מען האָט געמאָלדן די אידישע אַרבעטער, אַז פון ערשטן דעצעמבער באַקומען זיי אַ העכערן לוין. דערפאַר אָבער ווערט אויך געהעכערט די אַרבעטס־צייט אויף צוויי שעה.

אַלע אַרבעטער האָט מען איינגעטיילט אין פינף קאַטעגאָריעס: ערשטע קאַטעגאָריע — נישט קוואַליפיצירטע, באַקומען פאַר אַ שעה אַרבעט 30 פעניג. צווייטע: האַלב־קוואַליפיצירטע — 34 פעניג, דריטע: פאַך ־ אַרבעטער — 38 פעניג, פערטע: 44 פעניג, און פינפטע קאַטעגאָריע־בריגאַדירן — צו 50 פעניג.

אין דער עמעסן האָט מען אָבער קיין איין קאַטעגאָריע נישט באַקומען מער ווי צו 15 פעניג אַ שעה. דאָס איבעריקע פלעגט צונעמען דער געביטס־קאָמיסאַר. די העכערונג פון די קאַטעגאָרעס איז, הייסט עס, געווען בלויז אַ מיטל נאָך מער צו באַרייכערן דעם געביטס־קאָמיסאַר הינגסט. און קעדיי צו מעהאַנע־זיין דעם אונטערנעמער איז דער אַרבעטס־טאָג פאַרלענגערט געוואָרן אויף צוויי שעה.

אין דורכשניט האָט דער געביטס־קאָמיסאַר פאַרדינט אויפן כעשבן פון אַ אידישן אַרבעטער 25 פעניג אַ שעה. אַזוי ווי אין דער אונטערנעמונג האָבן געאַרבעט קאָרעוו אַכט טויזנט אַרבעטער, פלעגט הינגסט פאַרדינען פון דער געטאָ אַרום אַ האַלבן מיליאָן מאַרק אַ כוידעש.

אָבער די 15 פעניג פלעגט דער אידישער אַרבעטער אויך נישט באַקומען. מען פלעגט אַראָפּרעכענען פאַרשידענע שטייערן, און אָפטער פון אַלץ פלעגט אים נאָך אויסקומען צו דערצאָלן די אויסנוצערס.

ענלעך צו דעם איז אויך געווען די לאַגע מיט דער געטאָ-פּראָדוקציע. מען האָט איינגעשטעלט אין געטאָ צענדליקער ווארשטאַטן: בלעכעריי, שלאָסעריי, מעבל סטאָלעריי, טאָקעריי, עלעקטראָטעכנישע, שניצעריי, קעסל - ווארשטאַטן, שניידעריי, שטעפּעריי, שוסטער, פלעכטעריי, פארבעריי, א קארטאָנאַזש-פאַבריק און אנדערע. און פאַר אַלע אויסארבעטונגען פלעגט באַקומען געצאָלט — היננסט. נאָר וואָס מער באַשטעלונגען מען פלעגט אריינשיקן אין געטאָ, אַלץ מער האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז די געטאָ איז געזיכערט, אַז צוליב דער ארבעט לעבט מען.

אין יאַנואַר 1943 זיינען געווען אין געטאָ 34 געהיימע בעקערייען — 6 גרויסע און 28 קלענערע. די פּרייזן אַף ברויט זיינען געווען אָפּהענגיק פון דעם סכום מעל, וועלכן מען האָט געהיים אריינגעפירט. פלעגט א טראַנספּאָרט מעל דורכפאַלן, פלעגן זיך די ברויט-פּרייזן הייבן. געווען א צייט, ווען א קילאָ ברויט האָט געקאָסט אין געטאָ 300 רובל. די דורכשניטלעכע פּרייז איז אָבער געווען 40 רובל א קילאָ. די בעקערייען פלעגן אויך אָנעמען פּריוואַטע מעל און אויסבייטן אַף ברויט. פאַר א קילאָ מעל פלעגט מען געבן א קילאָ ברויט. דאָס איבעריקע איז געגאַנגען פאַר די אומזיסטע קיכן.

אין געטאָ האָט מען מאָנטירט א מיל. א העלפט פון די מאַשין - טיילן האָט מען געגאַנוועט אין שטאָט, די איבעריקע אַליין דערמאַכט אין די מעכאַנישע ווארשטאַטן, די מיל האָט געאַרבעט דורך טאָג און נאַכט. די גרויס פון געמעל האָט דערגרייכט דריי טאָג א מעסלעס. דער קאָנסטרוקטאָר פון דער מיל, אינזשיניער פּאָליאַק, האָט אויך אויפגעבויט א מאַשין צו מאָלן גרויפּן. מען האָט אויך געשאַפן א פאַבריק צום אויסנוצן קארטאָפל-שאָלעכץ און פארפרוירענע קארטאָפל. פון דער שאָלעכץ האָט מען ארויסבאַקומען קראָכמאַל און פון די געפרוירענע קארטאָפל — סיראָפּ, וואָס איז געוואָרן אויסגענוצט דורך א צווייטע פאַבריקל אַף צו מאַכן צוקערקעס.

אַפן זעלבן וועג, ווי מען פלעגט אריינשמוגלען מעל, פלעגט מען אויך אריינפירן האָלץ פאַר דער געטאָ. דערוואוסט זיך, אַז מורער איז אָוועקגעפאָרן, פלעגן צענדליקער פורן מיט האָלץ, ווי זיי וואָלטן נאָר וואַרטן אַף דער מינוט, אריינפאָרן אין געטאָ. האָלץ האָט מען אויך איינגעפירט לעגאַל — פון די וועלדער, וואו עס זיינען געווען אידישע לאַגערן. נאָר אַנשטאָט מורערס דערלויבעניש אריינצופירן, לעמאַשל, צען פורן, פלעגט מען מיט דער זעלבער דערלויבעניש אריינפירן נאָך צען, און נאָך צען — ביז וואַנען עס האָט זיך געלאָזן. דערביי פלעגט זיך שטענדיק געפינען אונטערן האָלץ עפּעס אנדערש: א זעקל קאָרן, קארטאָפל און אפילע א שנאַפּס.

*

א ביז גאָר ווייכטיקע ראָל אין געטאָ האָבן געשפּילט די קוימען-קערער. אין געטאָ זיינען געווען 18 קוימען-קערער נאָך פון פאַר דער מילכאָמע

אַמאָל איז דער פּאַך געלעגן אין דורכאַוים אידישע הענט. נאָך דער גרינדונג פון דער געטאָ האָבן אויסגעפעלט קוימען-קערער פאַר דער שטאָט, מורער איז געווען געצוואונגען אָנצוקומען צו די 18 אידן.

די 18 קוימען-קערערס האָבן באַקומען געלע שיינען און באַזונדערע פּריווילעגיעס. זיי האָבן געמעגט אַריינגיין און אַרויסגיין פון געטאָ צו יעדער צייט און געהאַט דאָס רעכט איינציקווייז צו גיין איבער דער שטאָט אין די נישט-אידישע וואוינונגען. אַזוינע רעכט האָט נישט געהאַט קיינער. א דאַנק אָט די פּריווילעגיעס זיינען די קוימען-קערער געוואָרן פאַרבינדלער צווישן דער אָפּגעשלאָסענער געטאָ און דער שטאָטישער באַפעלקערונג. זיי פלעגן אַרומלויפן אין שטאָט איבערן טראָטואַר מיטן שוואַרצן עמערל און בעזים אַף די פּלייצעס, פלעגן אָפּגעבן בריוולעך פון די געטאָ-אידן פאַר זייערע נישט-אידישע פריינט און פלעגן אָפּנעמען און ברענגען פאַר די געטאָ-מענטשן זאַכן און געלט, איבערגעלאָזטע צום היטן באַ די געוועזענע שטאָטישע שכיינים. באַם אַריינגאַנג צוריק אין געטאָ פלעגן די קוימען-קערער אַריינטראָגן פּראָדוקטן אין די עמערס פאַר סאַזשע, וואָס זיינען אויבן פאַרמאַסקירט געווען מיט די שוואַרצע בעזימער.

דערזען, אַז די קוימען-קערער זיינען באַזונדערס נויטיק פאַר דער געטאָ, האָט מען אין געטאָ באַשלאָסן דעם פּאַך צו פאַרברייטערן. מען האָט געעפנט קורסן און אין מעשעך פון צוויי וואָכן זיינען צוגעקומען צוואַנציק שפּאָגל-נייע ספּעציאַליסטן. די נייע פאַכלייט זיינען פריער געווען: אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, סאָכרים, נאָר זיי האָבן גיך זיך אַקלימאַטיזירט אין דער אַטמאָספער פון סאַזשע. דער פּאַך איז געווען דער סאַמע כאַשעווער. איך דערמאָן זיך מיט וויפל פאַכמענישן שטאָלץ עס האָט זיך געלאָזט מיטן שוואַרצן עמערל דער באַקאַנטער ווילנער אַדוואָקאַט קאַפּלאַן. ער האָט אויסגעזען, ווי א געבוירענער קוימען-קערער.

איצט איז מען שוין זאַלבעפערציק, און די „שוואַרצע" האָבן געשאַפן א סטאַטוט: יעטוועדער קוימען-קערער מוז דריי מאָל א טאָג אַריינטראָגן אין זיין סאַזשע-עמער קאָרענע מעל אין געטאָ.

נאָר פון לאַנג זיך דרייען דורכן געטאָ-טויער אַהין און צוריק זיינען אויך די פּריווילעגירטע קוימען - קערער אַריין אין א פאַרדאַכט. דעמאָלט האָבן זיי זיך אויפגערעדט מיט די פיל נישט-אידישע וועכטער, וואָס האָבן געוואוינט אַרום געטאָ און גענומען אַריינטראָגן פּראָדוקטן דורך די פאַרייניקטע בוידעמער. די הויפּט-מאַלינע איז געווען דורכן קלויסטער לעבן דעם לידסקער געסל.

באַ דעם טראָגעניש באַנאַכט זיינען אויך געפאַלן קאָרבאָנעס. א געשטאַפּאָ-אַגענט האָט איינמאָל באַמערקט דעם קוימען-קערער הערץ, ווי ער קלעטערט אַף א דאַך מיט א זאַק קאַרטאָפל. דער אַגענט איז אים נאָכגעלאָפן מיט א רעוואָלווער, אים שטאַרק צעשלאָגן און אַוועקגעפירט אין געשטאַפּאָ. ער האָט

איך צונענומען הערצס פרוי מיט א מיידעלע פון דריי יאר. די גאנצע מישפאָכע האָט מען דערשאָסן אין פּאָנאר.

*

דאָס קולטור-לעבן אין ווילנער געטא, האָט זיך אָנגעהייבן אין זעלבן טאָג, ווען מען איז אריין אין געטאָ.

אין געטאָ האָט דער קויעך פון שאַפן זיך נישט אויסגעלאָשן.

די שולן

מירע בערנשטיין, די געוועזענע דירעקטאָרן פון דער ווילנער רעאל-גימנאזיע, האָט אין טאָג פון גיין אין געטאָ מארשירט מיט אירע טאַלמידים צוזאמען.

איר מאַכנע האָט מען פארשפּארט אין דער צווייטער געטאָ. דעם זעלבן אָוונט האָט מירע אויפגעקליבן אירע קינדער און געלייענט זיי שאָלעם - אַליי-כעמס א מאיסע.

אין דער כאָרעווער קאבראנישער קלויז, אפן שול - הויף, האָט זי אָרי-בערגעטראָגן די רעאל-גימנאזיע. אין אָנהייב איז באַשטאַנען איר שול פון 130 טאַלמידים. זי האָט זיי איינגעטיילט אין גרופּן. יעדע גרופּע ווערליק איר אנטוויקלונג. ווען איין גרופּע האָט געלערנט, האָט די אַנדערע געקאָכט עסן. פּאריכט מאַלבושים. אינגיכן זיינען צוגעקומען לערער: מאַלקע כאימסאָן און דער לערער גערשטיין. כאימסאָן האָט געלערנט ליטעראטור, און דער קראַנקער יאקאָוו גערשטיין — געזאנג. די שילער האָבן ליב געהאַט די לערער, האָבן געפונען אין זיי די פארלוירענע עלטערן. פון דער כאָרעווער און צעגראָמירטער סטראשון-ביבליאָטעק האָבן די לערער אויסגעקליבן פאר זייערע טאַלמידים בי-כער. יעדער באגינען פלעגט מירע איבערציילן די קינדער, און אַלע אינדערפרי איז געווען קלענער די צאָל — דורך די נעכט פלעגט די מערדערישע האַנט אוועקרייסן קאָרבאָנעס. נאָר אַף מאָרגן האָט מען געלערנט ווייטער.

אָקטאָבער 1941 האָט מירע מיך פארבעטן אַף א פאָרשטעלונג אין איר שול. די כאָרעווע קאבראָנישע קלויז איז געווען נישט צו דערקענען. דער אָרן-קוידעש איז באהאנגען מיט גרינס. אַף די פענצטער — וואזאָנעס. די ווענט פארקלעפּט מיט ציטאַטן פון אידישע שרייבער.

די קינדער — פון הונדערט מיט דרייסיק איז שוין פארבליבן פערציק — האָבן אַלע געלויכטן אין יאָנטעוודיקע העמדלעך. רויטע בלימעלעך האָבן באַ-פּוצט זייערע ברוסטן.

אינמיטן דער פאָרשטעלונג האָט זיך דערהערט א טומל. די פאָרשטע-לונג איז געגאַנגען ווייטער. **ווען א שאָס אָבער האָט דורכגעשניטן די שויב,**

איז מירע אַרוים אינדרויסן — זען וואָס דאָ טוט זיך. איבער די הויפן און געסלעך זיינען געלאָפן כאַפּונעס. מען האָט געכאַפּט מענטשן און זיי געפירט צום אויטאָ, וואָס באַם טויער.

מירע איז אַריינגעקומען צוריק, אַרויף אַף דער בינע און געמאָלדן:

— קינדער, די וואָס ווילן אונדז אומברענגען זיינען דאָ אין געטאָ. קיינער זאָל נישט שרייען, זאָל זיך נישט צעלויפן. שטיל און טומל זאָל מען אַרונטערקריכן אונטער דער בינע. די ערשטע זאָלן אַרונטערגיין די אינגסטע, און אַזוי ביזן לעצטן, לויטן סיידער פון די יאָרן.

אַ גאַנצע נאַכט האָט מירע געוואַכט באַ דער טיר: אויב די כאַפּונעס וועלן זיך אַריינרייסן אין קלויז, וועט זי זיין דער קאָרבן פאַר אַלע: די כאַפּונעס וועלן מיינען, אַז דאָ איז קיינער מער נישטאָ און וועלן זיך באַגנוגענען מיטן איינציקן קאָרבן.

די כאַפּונעס זיינען אין קלויז נישט אַריין. זיי האָבן אָנגעכאַפּט די באַשטימטע צאָל קעפּ און זיינען אַוועק פון געטאָ.

באַ דער ליקווידאַציע פון דער צווייטער געטאָ איז פון די 130 איבערגעבליבן בלויז 7 שילער. מירע האָט זיי אַריבערגעטראָגן אין דער ערשטער געטאָ.

*

פון די 29 טויזנט, וואָס זיינען אַריין אין דער ערשטער געטאָ, האָבן די לערער גלייך פאַרעגיסטרירט די פאַראַנענע קינדער. 2712 איז געווען זייער צאָל. מען האָט גלייך רעמאָנטירט די כאַרעווע געביידעס און געשאַפן דאָרט שולן. מען האָט באַזאָרגט די קינדער מיט קליידער און עסן, מיט ביכער און פּאַפּיר. די, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאָט, האָבן עס געבראַכט פאַר די קינדער אַ מאַטאָנע. דער שול-היגיענישער פּונקט האָט געזאָרגט פאַרן געזונט.

דער כאַראַקטער פון די שולן אין געטאָ האָט זיך פיל נישט געענדערט פון דער לאַנג-יאָריקער ווילנער טראַדיציע.

די קינדער האָבן אַליין מיטגעהאָלפן אין אויסבויען די געהיימע שולן. מען האָט אויסגעפּוצט די צימערן מיט בילדער פון שרייבער, מיט וואַנט-צייטונגען און גרינס. מען האָט אויסגעמאָלט מאַפּעס און געהאַלטן רעפעראַטן.

*

ווינטער 1942 האָבן זיך געלערנט אין געטאָ 1500 קינדער. דאָס לערנען זיך איז געווען אומזיסט. פאַר אומפאַרמעגלעכע און פייאיקע טאַלמידים האָט די לערערשאַפט באַשטימט סטיפּענדיעס.

אין יולי 1943 האָט מען איינגעפירט אין געטאָ אַלגעמיינעם שול-צוואַנג. אין דער צייטונג „געטאָ-ידיעות" נום. 45 האָט זיך באַוויזן פאָלגנדיקע נאָטיץ:

„עס ווערט געוואָרנט, מען זאָל אויספירן די פאָראָרדענונג וועגן שול-צוואַנג, אנישט וועט מען די שולדיקע איבערגעבן צום געטאָ-געריכט״.

א קינד אין געטאָ איז נישט צו פארגלייכן מיט א קינד פון די רואיקע צייטן. ווער עס האָט פארזוכט א מאַלינע, איז שוין געניט אין לעבן, האָט מער אכראַיעס פאר זיך און פאר דער געזעלשאפט. א קינד אין געטאָ, אויב נאָר עס האָט עלטערן אָדער קרויווים, וואָס גייען אינדערפרי צו דער ארבעט, דאַרף קאָכן פאר זיי אין שטוב מיטיק, מוז זאָרגן, אַז מורער, וואָס קאָנטראָלירט די וואוי-נונגען, זאָל די שפּייז נישט געפינען. אויב דאָס קינד איז א יאָסעם, דאַרף עס זאָרגן נאָך מער: עס מוז זיין א שניידער, א שוסטער, א סטאָליער, א בעקער. און דאָך האָט דער גרעסטער טייל געטאָ-קינדער באַזוכט די שולן.

די געטאָ-שולן האָבן קעסיידער זיך אַנטוויקלט. עס איז געגרינדעט געוואָרן א ספּעציעלע שול - אָפּטיילונג באַם אידנראַט. בעראָש פון דער אָפּטיילונג איז געשטאַנען דער אַלטער ווילנער לערער אַליצקי און די לערערין ראָכל ברוידאָ.

באַם סאָף געטאָ איז די שול-אָפּטיילונג באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע אינ-סטיטוציעס: צוויי קינדער-גערטנער פאר קינדער פון פאָרשול-עלטער, דריי פאָלקס-שולן פאר קינדער אין עלטער פון זיבן ביז דרייצן יאָר, אָנגעפירט דורך די לערער באָרעך לובאָצקי, גייקין און בושעל. א געהיימע פאָלקס-שול, אָרגאַני-זירט דורך דער שול-אָפּטיילונג אין ווילנער קאָנצענטראַציע-לאַגער „קיילים״. אָנגעפירט דורך דעם לערער יאַנקל קאַפּלאַן, א גימנאַזיע אין געטאָ, — דירעק-טאָר לייב טורבאָוויטש. א מוזיק-שול — געשאַפן דורך די מוזיקער א. סליעפּ און טאַמאַרע גערשאָוויטש, — און א טעכניקום אונטער דער אָנפירונג פונעם אינזשיניער שרייבער.

די גימנאַזיע איז אנטשטאַנען אין פרילינג 1942. דער דירעקטאָר לייב טורבאָוויטש האָט זיך געהאַלטן פאר דער פּראָגראַם פון דער אַמאָליקער רעאַל-גימנאַזיע. ער איז געווען שטרענג און א סאַך געפאָדערט. פינף זיינע שילער האָט ער פארהאַלטן אַף נאָך א יאָר. דערפאַר איז ער געווען גליקלעך, ווען א טאַלמיד האָט זיך גוט געלערנט. ער האָט מיך איינמאָל באַגעגנט א דערפרייטער און באַוויזן א ווערק וועגן ראַמבאַם, געשריבן פון זיין 16-יאָריקער שילערן ראַטנער.

אין דער גימנאַזיע האָבן זיך געלערנט בא 150 טאַלמידים. עס זיינען געווען פאָלגנדיקע לימודים: אידיש, העברייאיש, מאַטעמאַטיק, פיזיק, אידישע געשיכ-טע, נאַטור-וויסנשאַפט, געאָגראַפיע, כעמיע, לאַטיין, ענגליש, צייכענען און גימ-נאַסטיק. די טאַלמידים האָבן געאַרבעט אינטענסיוו, פלעגן שרייבן שריפטלעכע ארבעטן און האַלטן רעפעראַטן. בעיים די לימודים פון כעמיע איז מען געגאַנגען באַקוקן די געהיימע פאַבריקן און לאַבאָראַטאָריעס אין געטאָ, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט סאַכארין, זייף, סיראָפּ, קראָכמאַל, ביר א. א. וו.

די נאַטור-וויסנשאַפטלעכע לימודים האָבן זיך באַזירט אַף אַן אַליין אויפ-געקליבענעם מאַטעריאַל. די קינדער פלעגן אַרומלויפן איבער די געסלעך און

יאָגן זיך נאָך פּארוואָגלטע פלאַטערלעך. און ווי אַפגענאַרט און אומעטיק מען איז געבליבן, ווען אַ פלאַטערל האָט זיך אַריבערגעהויבן איבער די טויערן פון דער געטאָ...

די עלטערן, וואָס זיינען געגאַנגען אַף צוואַנגס-אַרבעט, פלעגן אויך אַריינגאַנוועגן פון שטאָט פאַר זייערע קינדער בלומען, בלעטער און געוויקסן.

די מוזיק-שול האָט געהאַט אָפּטיילונגען פאַר קלאַוויר, פידל און געזאַנג. אין דער שול האָבן זיך געלערנט 100 שילער. עס פלעגן פאָרקומען עפנטלעכע קאָנצערטן פון די שילער. דער פּיאַניסט קאָמפּאָזיטאָר אַליק וואָלקאָוויסקי, אַ צוועלף יאָריקער, האָט באַגייסטערט דעם עולם מיט זיינער אַן אייגענער שאַפונג, וועלכע ער האָט אַליין אויסגעפירט. עס האָבן זיך אויך אויסגעצייכנט דער אַכט-יאָריקער טויבנהויז און די עלף - יאָריקע פידלערן דיניע בעניאַקאָווסקי.

ד טעכנישע שול האָט אין קורצע זעקס כאָדאָשימדיקע קורסן אַרויסגעלאָזט צענדליקער עלעקטראָטעכניקער און שלאָסער.

לעקאָוועד די, וואָס האָבן געענדיקט די שולן, האָט מען צום סאָף יאָר איינגעאָרדנט פייערלעכע סיאָמים. דער אַביטוריענט פון דער געטאָ - שול האָט באַקומען אַן אָפיציעלן אַטעסטאַט מיט אַ וואונטש וואָס גיכער באַפרייט צו ווערן פון געטאָ. צו יעדן אַטעסטאַט האָט דער דירעקטאָר בייגעלייגט אַ רויז.

אויסער די סיאָמים זיינען אויך פאָרגעקומען שול - יאָנטויווים פאַר די עלטערן.

באַ די שולן איז געווען אַ יוגנט-קלוב. דאָרט זיינען יעדער אָוונט געקומען די שילער און אין אַ ריינעם ליכטיקן זאַל האָט מען געגרייט די לעקציעס. אין קלוב איז אויך געווען אַ לייען-זאַל, אַ צימער צו פאַרווײַלן זיך און וואַרשטאַטן, וואו די יוגנט, וואָס לערנט זיך בייטאָג, זאָל אין די אָוונט-שאָען זיך אויסלערנען אַ פאַך. דער יוגנט-קלוב איז געווען איינגעטיילט אין באַזונדערע סעקציעס. מיט די סעקציעס האָבן אָנגעפירט: לערער, שרייבער און געלערנטע. מען האָט זיך פאַרנומען מיט ליטעראַטור, געשיכטע, שפּראַך, מאַטעמאַטיק, פיזיק. מען האָט אויך געקליבן פאָלקלאָר און מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דער געטאָ. די דראַמאַטישע סעקציע האָט געגרייט ספּעקטאַקלען.

*

צו דער שול-אָפּטיילונג האָבן געהערט 70 לערער. זיי האָבן געשאַפן אַ פאַריין. אין די אָוונטן פלעגט מען זיך צונויפטרעפן אַף אַרומריידן וועגן נייעס אַף די פראָנטן. יעדן פרייטיק האָבן פאַרשידענע לערער דאָרט געהאַלטן רעפעראַטן. אינטערעסאַנט זיינען געווען די שמועסן וועגן דער פּסיכאָלאָגיע פון געטאָ-קינד. דער לערער-פאַריין האָט אויך איינגעאָרדנט פאַר די לערער סעמינאַרן. באָרעך לובאָצקי האָט געלייענט וועגן מאָדערנער פּסיכאָלאָגיע. די היסטאָריקערן דר. ליזע גאָרדאָן — וועגן דער אַנטוויקלונג פון קאַפּיטאַליזם.

די לערער האָבן געשטרעבט צו שאַפן באַ די קינדער אַן אילוזיע פון אַ

נאָרמאַלן לעבן. זיי האָבן געגלויבט, אַז די גאולה איז שוין נאָענט און האָבן אָט דעם גלויבן געפּלאַנצט אין די קינדערשע הערצער. זיי האָבן געשטרעבט מיט אַלע קויכעס, אַז די קינדער זאָלן אַרויסגיין פון געטאָ נישט קיין פאַרקריפּלטע, נאָר מענטשן שטאַלצע, באַוואוסטזיניקע, געזונטע און פייאיקע צו ווייטערדיקער אַרבעט.

אויסער די דערמאָנטע שולן, וואָס האָבן געהערט צו דער שול־אָפּטיילונג אין געטאָ, זיינען נאָך געווען אַנדערע לערן־אַנשטאַלטן, ווי אַ קונסט־שול, אַ שול פאַר ריטמיק און פּלאַסטיק (אָנגעפירט דורך נינע גערשטיין), אַ דראַמאַטישע שול א. א. געווען אויך צוויי אינטערנאַטן, אַ טאָג־היים, פאַך־קורסן, אַ כיידער און צוויי ישיבות.

*

לויט אַ באַפעל פון מורערן האָבן אין געטאָ זיך נישט געטאָרט געפינען קיין ראַבאָנים. מען האָט נישט געטאָרט דאַוונען און דורכפירן קיין רעליגיעזע צערעמאָניעס. ווי די מאַראַנען בעיס דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, האָבן די רעליגיעזע אידן זיך נישט אָפּגעזאָגט פון זייער גלויבן. אין ראָוו שאָולקעס קלויז האָבן זיי געגרינדעט אַ ישיבה אָפן נאָמען פון ראָוו כאַים־אויזער גראָדזענסקי. עס האָבן זיך דאָרט געלערנט דרייסיק באָכערים, דער ראָש־ישיבה איז געווען איצכאָק קאַרניקס. שפּעטער איז אויך געוואָרן אַ ישיבה־קטנה פאַר קינדער. דער ראָש־ישיבה איז געווען אַרן בערעק.

די ישיבה־לייט פלעגן לערנען אין די נעכט. בייטאָג איז מען געגאַנגען אַף צוואַנגס־אַרבעט. וועגן די צוויי ישיבות האָט דער געטאָ־אוילעם קימאַט ווי נישט געוואוסט. בלויז אין דער צייט פון אַ שכיטע פלעגט אַדורכדרינגען דורך די געסלעך דער ניגן פון אַ קאַפּיטל טילים — דאָס פלעגן דעמאָלט די ישיבה־לייט העכער אופהויבן זייערע שטימען, דער גאָט, וואָס וואוינט אויסערן געטאָ, זאָל דערהערן און זיך דערבאַרעמען.

טעאַטער

אין אַ טאָג אַרום נאָכן דערשיסן מיין מאַמען, איז געקומען מיך מענאַכעם־אָוול זיין דער יונגער רעזשיסער ווייסקינד. ער האָט מיך פאַרבעטן אַף אַ צענויפקום מיט אידישע אַקטיאָרן. עס איז דאָ אַ געדאַנק צו שאַפן אַ טעאַטער.

איך האָב אים אָנגעקוקט פאַרוואונדערט:

— אַ טעאַטער אין געטאָ?

— יאָ, — האָט מיר ווייסקינד באַשטעטיקט, — מיר מוזן טאָן דאָס אונדזעריקע. אויך מיט אָט דעם געווער זיך אַנטקעגנשטעלן דעם סוינע. מיר טאָרן זיך נישט אונטערגעבן אַף קיין איין מינוט. לאָמיר אויך שאַפן אַ טעאַטער — דערפרייען און דערמונטערן די געטאָ. מיר וועלן זיין עפּשער אַן אָנהייב צו אַ נייעם אידישן טעאַטער אין אַ באַפרייטער וועלט.

אַף סטראַשון-גאַס 7, אַף אַ קאַלט בוידעמל בײַ דעם אַרטיסט בליאַ-כער, האָב איך זיך געטראָפן מיט די געבליבענע אַרטיסטן. אַלע כאַווײרים זײַנען געווען פֿאַר אַ טעאַטער. איך בין אויך געוואָרן אָנגעשטעקט מיט דער מיינונג און האָב אָנגענומען דעם פֿאָרשלאָג פֿון רעזשיסער צו ווערן דער ליטעראַרי-שער אָנפֿירער פֿון פּראָיעקטירטן טעאַטער.

עס איז געווען שווער מיטן צוקלײַבן מאַטעריאַל. מיט וועלכן וואָרט זאָל מען קומען צום עולם, קעדיי ניט צו פֿאַרשווערכן דעם טרויער פֿון אַ פֿאָלק? ווי אַזוי זאָל מען אַוועקנעמען פֿון די אויגן דעם אָפּבילד פֿון קוואָרים? און מיט וועלכן קויעך זאָל מען באַוועלטיקן דעם געטאָ-מענטש, ער זאָל אויפֿסניי באַנע-מען די הערלעכקייט פֿון זײַן געשיכטע, זאָל דערפֿילן שיינקייט און גלויבן אין דער צוקונפֿט?

דער פּראָגראַם פֿון דעם ערשטן קאָנצערט איז באַשטאַנען: „גלוסט זיך מיר ווייגן" פֿון ביאַליק (כאַראַלע דעקלאַמאַציע). פֿאָלקס-לידער, געזונגען דורך איידלסאָן און ליובע לעווויצקי. „מירעלע עפֿראָס" פֿון יאַנקעוו גאָרדין (פֿראַגמענ-טן). אין דער ראָל פֿון מירעלען האָט געשפּילט עסטער ליפּאָווסקי, קלאַוויר-קאָנצערט נאָקטורן (ב מאָלל) פֿון שאָפּען, אויסגעפֿירט דורך סאָניע רעכטיק. אַן אינסצענירונג פֿון סטעפֿאַן צווייגס דערציילונג „די מוטער ראָכל" און „די גאָלדענע קייט" פֿון י. ל. פּערעץ (פֿראַגמענט).

אויסער די דראַמאַטישע פֿראַגמענטן, ווי „מאַזל טאָוו", „שלוימע מאָל-כוי", „די גאָלדענע קייט", „דער גוילעם" און אַנדערע, זײַנען געשטעלט גע-וואָרן פֿאָלגנדיקע גאַנצע פּיעסן: „גרינע פֿעלדער" — פֿון פּערעץ הירשביין, „דער מענטש אונטערן בריק", קאָמעדיע פֿון אָטאָ אינדיק (מען האָט די פּיעסע איבערגעזעצט אין געטאָ אַף אידיש), „דער מאַבל" פֿון בערגער, „דער אויצער" פֿון פּינסקי. „טעוויע דער מילכיקער" פֿון שאָלעם אַלייכעם האָבן מיר בלויז צו-געגרייט און נישט באַוויזן אויפֿצופֿירן. אין מעשעך פֿון די פּראָבן אַף „טע-וויען" זײַנען אומגעקומען אַרטיסטן.

פֿאַר די באַליבטע אַקטיאָרן האָבן זיך גערעכנט: יאַנקעוו בערענגאָלסקי, מאַקס שאַראָווסקי, עסטער ליפּאָווסקי, שאַבסע בליאַכער, דער קאָוונער אַרטיסט רויטבלום, יעקוסיעל רוטנבערג און דער „געטאָ-שטערן" כאַיעלע ראָזענטאַל.

עס זײַנען געווען אויך פֿיל פֿאָרשטעלונגען, ספּעקטאַקלען און פֿייערונגען פֿון יוגנט-קלוב, פֿון די שול-קינדער, פֿון אינטערנאַט פֿאַר היימלאָזע „ילדים", פֿון די קינדער-גאָרטנער א. אנד.

מוזיק

די ווילנער אידישע מוזיקער האָבן אין די טעג פֿון די כאַפּונעס, איידער מען האָט אַרויסגעטריבן פֿון די הײַזער, פֿאַרגראָבן זייערע אינסטרומענטן אין דער ערד. דורך אַ קאַנאַל פֿון די פֿאַרמויערטע געטאָ-געסלעך איז מען שפּעטער

אַרויסגעקראָכן און אויסגעגראָבן די אינסטרומענטן פון דער ערד און אַדיינגע-בראַכט זיי אין געטאָ. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ סימפאָנישער אָרקעסטער אונטער דער אָנפירונג פון וואָלף דורמאַשקין.

די מוזיקער האָבן געאַרבעט אַף צוואַנגס-אַרבעט אין שטאָט. פון דאָרט האָבן זיי אַריינגעטראָגן אין געטאָ אַ פּיאַנע. די פּיאַנע האָבן זיי געפונען אין אַ פּוסטער אידישער דירע. יעדער מוזיקער האָט ביגנייווע אַריינגעטראָגן אַ טייל פון דער פּיאַנע. אין געטאָ האָט זיך שוין געפונען אַ מייסטער, וועלכער האָט די פּיאַנע אויפגעשטעלט.

באַם סאָף געטאָ איז דער אָרקעסטער באַשטאַנען פון פּערציק מוזיקער.

מען האָט געהערט טשייקאָווסקיס „פּינפטע סימפאָניע". מאָצאַרטס אָו-ווערטיורע צו דער אָפּערע „פיגאַראָס כאַסענע", דוואָזשאַקס פּינפטע סימפאָניע, שאָפּענס קלאַוויר-קאָנצערט ע-מאָל, בעטהאָווענס אאוווערטיורע לעאָנאַרע נומער 3, בעטהאָווענס ניינטע סימפאָניע א. א.

עס זיינען אויך פאָרגעקומען קאָנצערטן פון באַזונדערע מוזיקער (קלאַוויר, פידל און געזאַנג). מיט מאָצאַרטס אַ קאָנצערט אַף צוויי קלאַווירן זיינען אויפ-געטראָטן די מוזיק-פּראָפעסאָרן, די פרויען גערשאָוויטש און פייגוס, י. ראַבי-נאָוויטשעס פידל-קאָנצערט פון פּאַגאַניני איז געווען דער הויך - פּונקט פון מו-זיקאַלישער דערגרייכונג פון די קאָנצערטן.

*

„פאַריייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער אין ווילנער געטאָ"

דעם 17-2-1942 איז פאָרגעקומען די גרינדונגס-פאַרזאַמלונג פאַר אַ פּאַ-ריייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער אין ווילנער געטאָ. עס זיינען בייגעווען אַרום הונדערט מענטשן: שרייבער, מוזיקער, אַרטיסטן און מאָלער.

מיטגלידער פון דער פאַריייניקונג האָבן געקאָנט ווערן אַלע פּערזאָנען, וואָס זיינען געווען אַקטיווע מיטגלידער פון ליטעראַטן-זשורנאַליסטן - אַרטיסטן-מוזי-קער- און פּלאַסטיקער-פאַריינען, און די פּערזאָנען, וואָס זיינען שעפעריש-טע-טיק אַף אַלע געביטן פון ליטעראַטור און קונסט.

אין דער ערשטער אויסגעקליבענער פאַרוואַלטונג זיינען אַריין: ז. קאַלמאַ-נאָוויטש, יאַנקעוו גערשטיין, ה. גוטנגעשטאַלט, הערמאַן קרוק, שאַבסע בליאַכער, י. שער, ס. שאַדאָווסקי, יוסעף גלאַזמאַן און א. סוצקעווער.

וואָס האָט די פאַרוואַלטונג אויפגעטאָן? — קוידעם-קאָל האָט זי געהאָלפן די מיטגלידער פון פאַרבאַנד, געזאָרגט פאַר זיי אין אַרויסבאַקומען געלט און ראַזע שיינען (דאָס איז אין יענע טעג געווען אַ פראַגע פון טויט און לעבן). זי האָט געזאַמלט פאַרלוירענע שאַפונגען פון די פאַרשלעפּטע כאַווירים, צוגעטראָ-טן צו באַאַרבעטן אַ כראָניק וועגן אַלע שרייבער, קינסטלער, וויסנשאַפטלער, וועלכע די דייטשן האָבן דערמאָרדעט, און האָבן געגרייט אַ ליטעראַרישן אַלמאַ-נאַך פון די שאַפונגען אין געטאָ.

אַט זיינען עטלעכע פון די ליטעראַרישע-קינסטלערישע אָונטן: אַן אָוונט לעקאָוועד באַרעך שפּינאָזע, רעפעראַט פון דר. צעמעך פעלדשטיין; „אידישע מוזיק" מיט אילוסטראַציעס, רעפעראַט פון יאַנקעוו גערשטיין; וועגן די פּערצן טעג פון „מוזאַ דאַג" פון פראַנץ ווערפעל, רעפעראַט פון לעאָ בערנשטיין; אַן אָוונט געווידמעט מארק שאַגאַל, רעפערירט פון יאַנקעוו שער; „קידעש-האַשעם-מאָטיוון אין דער אידישער ליטעראַטור", רעפעראַט פון באַרעך לובאַצקי; קאָלעקטיווע אָוונטן געווידמעט דער קולטור-געשיכטע פון דער אַמאָליקער ווילנע און אַמאָליקער וואַרשע.

*

די פאַראייניקונג פון ליטעראַטן און קינסטלער האָט געשאַפן אויך אַ געטאָ-אוניווערזיטעט, אונטערן נאָמען „וויסנשאַפטלעכער קרייז". עס האָבן געאַרבעט פינף סעקציעס: סעקציע פאַר מאַטעמאַטיק און פיזיק, אַ סעקציע פאַר כעמיע, פאַר נאַטור-וויסנשאַפט, פאַר לינגוויסטיק און אַ סעקציע פאַר פילאָזאָפיע און סאָציאַלע וויסנשאַפטן. די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון אַלע סעקציע-אָנפירערס בעראָש מיט ז. קאַלמאַנאָוויטש.

יעדע סעקציע האָט געפירט איר אַרבעט באַזונדער. בא דער סעקציע פון כעמיע האָט זיך געשאַפן אַ טעכנאָכעמישע לאַבאָראַטאָריע. בא דער פילאָזאָפישער סעקציע האָט זיך געעפנט אַ קורס פון עטנאָגראַפיע, עטנאָלאָגיע און פאָלקלאָר פאַרן ברייטערן עולעם.

*

די פאַראייניקונג האָט אויך פּראָקלאַמירט קאָנקורסן אַף די דריי געביטן פון קונסט: ליטעראַטור, מוזיק, מאָלעריי. די דאָזיקע קאָנקורסן האָבן זיך איבערגעכאַזערט צו דריי מאָל. עס זיינען אָנגעקומען צענדליקער פּאָעמעס, דראַמעס, קאָמפּאָזיציעס און בילדער. אַלץ געשאַפענע אין דער באַהאַלטענער געטאָ.

איך האָב געהאַט דעם קאָוועד צו באַקומען די ערשטע ליטעראַטור-פּרעמיע פון ווילנער געטאָ פאַר מיין דראַמאַטישער פּאָעמע „דאָס קייווער-קינד".

די קונסט-אויסשטעלונג

אין מערץ 1943 האָט זיך אין פאָיע פון ווילנער געטאָ-טעאַטער געעפנט אַ קונסט-אויסשטעלונג. צווישן די עקספּאָנאַטן זיינען געווען: ראָכל סוצקעווערס פאַרביקע פּייזאַזשן; י. שערס גראַפיק פון „דער אַלטער געטאָ"; מיניאַטורן, אויסגעשניצט פון האָלץ, פון דייכעס, נאָטעס און מולץ. מאָדעלן פון דער אַרכיטעקטאָרן ראָס, און די אַרבעטן פון דעם נייַן-יאָריקן זאַלמען באַק.

*

לעקאָוועד דעם אידישן דיכטער און טאַנאַך-איבערזעצער יעהואַש, האָט

דער ליטעראַרישער קרייז איינגעאָרדנט אַ רייכע, פאַרביקע אויסשטעלונג אין דעם לאָקאַל פון יוגנט-קלוב.

די אויסשטעלונג, ווי דאָס גאַנצע קולטור-לעבן אין געטאָ, איז געווען אומ-לעגאַל, בייטאָג פלעגט מען פאַרשטעלן די טיר מיט ברעטער; טאָמער וועלן די דייטשן ארומגיין קאָנטראָלירן. זאָלן זיי נישט זען דעם אריינגאַנג. ערשט ביי-נאַכט פלעגט מען עפענען די אויסשטעלונג.

דאָס קולטור-הויז אַף סטראַשון-גאַס 6

איינער פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערס אין ווילנער געטאָ איז גע-ווען דאָס קולטור-הויז אַף סטראַשון-גאַס 6. אין דער געביידע האָבן זיך גע-פונען פאָלגנדיקע אינסטיטוציעס: ביבליאָטעק, לייען-זאַל, ארכיוו, סטאַטיסטי-שער אמט, אדרעסן-ביוראָ און מוזיי.

✻

נאָך מיט לאַנגע יאָרן פאַר דער מילכאָמע האָט אַף סטראַשון-גאַס 6 זיך געפונען די ביבליאָטעק „מפיצי השכלה". ווען די אידן זיינען געקומען אין געטאָ, האָבן זיי געזען ווי הונדערטער ביכער פון דער ביבליאָטעק וואַלגערן זיך אין די געסלעך.

דער וואַרשעווער ביבליאָטעקאַר הערמאַן קרוק האָט זיך מיט האַסמאָדע גענומען אויפשטעלן אָפּדאָסניי די ביבליאָטעק. דעם צענטן סעפּטעמבער 1941 האָט מען שוין געביטן ביכער.

מענטשן, וואָס אין נאָרמאַלע צייטן האָבן זעלטן ווען גענומען אַ בוך אין האַנט, זיינען איצטער געלאָפן אין ביבליאָטעק. אַ בוך איז געוואָרן אַ פריינט, אַ טרייסט אין דעם עלנט. אין די מאַלינעס, אין די אונטערערדישע היילן, פאַר אַ קנויטל ליכט, פאַר אַ קאַרגן שטראַל, וואָס איז אריין דורך אַ שפּאַרונע, האָט מען געלייענט ביכער.

אין נאָוועמבער 1942 האָט די צאָל ארויסגעגעבענע ביכער פאַר דער צייט פון געטאָ דערגרייכט 100.000. לעקאָוועד דעם האָט די ביבליאָטעק דורכ-געפירט אַ פייערלעכן פרימאָרגן, וואו מען האָט פאַרטיילט ביכער-פּרעמיעס דעם ערשטן און דעם לעצטן אַבאָנענט.

בא דער ביבליאָטעק איז אויך געווען אַ באַהאַלטענע ביכער-קראָם. די בי-בער האָט מען אריינגעגאַנוועט פון שטאָט: פון די אידישע כאַרעווע ביבליאָ-טעקן און מוזייען.

✻

דער געטאָ-ארכיוו און מוזיי האָבן געהאַט אויפגעזאַמלט אַ ריזיקן אויצער

דאָקומענטן פון געטאָ און שטאָט. די מאַטעריאַלן זיינען פאַרבאַסמעט געוואָרן אין בלעכענע קאַסטנס און מען האָט זיי באַגראָבן ביז צו בעסערע צייטן.

דער סטאַטיסטישער אַמט האָט געקליבן יעדיעס וועגן אַלע געטאָ-אַנ-שטאַלטן און האָט זיי באַאַרבעט אין דער פאָרם פון סטאַטיסטישע ביולעטינען. דער אַמט האָט פאַרטיק געמאַכט ביולעטינען: וועגן געזונט-שוץ, סאָציאַלער פאַרזאָרגונג, אַרבעט, קולטור-לעבן, אַדמיניסטראַציע, באַשפּייזונג און אַנדערע געביטן פון געטאָ-לעבן.

פון די איבער 300 קולטור-טוער אין ווילנער געטאָ (לערער, שרייבער, אַרטיסטן, געלערנטע, מאָלער און מוזיקער) איז קימאַט קיינער ניט געבליבן. פון די פאָר טויזנט קינדער אין די געטאָ-שולן זיינען געבליבן בלויז עטלעכע צענדליק.

דער שפּיטאָל און אָרגאַניזאַציע פון ריינקייט

140 יאָר האָט עקזיסטירט אין ווילנע דער אידישער שפּיטאָל, וועלכן מען האָט גערופן אמאָל — דער העקדעש.

באַם שאַפן דעם געטאָ האָבן די דייטשן אַרויסגעשיקט פון שפּיטאָל אַלע ניט-אידישע קראַנקע און דאָקטוירים, זיי האָבן צוגענומען אַלע מעדיצינישע אינסטרומענטן, רעפּועס, פּראָדוקטן און האָבן אַריינגעשיקט אַהין די אידישע מעשוגאָים און אַלע אידן מיט קלעפּיקע קראַנקייטן, וואָס האָבן זיך ביז איצט אויפגעהאַלטן אין די שטאָטישע שפּיטעלער. אַפן געטאָ-טויער האָט זיך באַוויזן אַ שילד: „אַכטונג, זעוכע-געפאַר! איינטריט פיר ניט-יודען פערבאָטען!״ דערביי האָט הערינג (איינער פון די דעמאָלסטיקע שעפן פון געשטאַפּאָ) אָנגע-זאָגט דעם אידנראַט: אויב ער וועט געפינען אַ קרעציקן, אָדער אַ קראַנקן מיט פלעקן - טיפוס, איז אַ סאָף צום געטאָ.

אין די ערשטע טעג פון געטאָ איז געקומען שוויינענבערג אין שפּיטאָל און גענוי באַטראַכט יעדן קראַנקן. אַ סאַך האָט ער „דערקלערט״ פאַר אומהייל-באַרע און האָט באַפוילן זיי אוועקפירן אין „אַ צווייטער שטאָט״. שוויינענ-בערג האָט אויסגעקליבן דעם מעשוגענעם קאַמבער און אים באַשטימט פאַרן עלטסטן פון אידנראַט. ער האָט איינגעאָרדנט קאַמבערן אין אַ ספּעציעלן קאַ-בינעט אין אידנראַט און אים נעגעבן אַ שטאַב מיטאַרבעטער. אין אַ פאָר טעג אַרום איז שוויינענבערג געקומען צו די מעשוגאָים אין קאַמער און געהאַלטן פאַר זיי אַ רעדע:

— דאָ אין געטאָ איז אייך שלעכט, קומט, פאָרט מיט מיר אין אַ צווייטער שטאָט, דאָרטן וועט אייך גאָרניט פעלן. דערביי האָט ער אַרויסגענומען בולקעס און געוואָרפן פאַר די מעשוגאָים.

מיט פרייד און געלעכטער האָבן די קראַנקע זיך צוגעכאַפּט צו שוויינענ-

צערגס מאַטאָנעס. אַ סאַך האָבן אַריינגעטאָנצט אין אויטאָ. אַנדערע האָבן זיך געראַנגלט מיט די כאַפּונעס און ניט געלאָזט זיך נעמען. ווען דריי אויטאָס זיינען שוין געווען אָנגעפּאַקט מיט מעשוגאָים, האָט שוויינענבערג געפרעגט קאָמבערן, צי עס גלוסט זיך אים ניט מיטפאָרן אין דער צווייטער שטאָט. אויב יאָ, וועט ער דאָרטן ווערן דער אָנפירער איבער אַלע עוואַקואירטע.

קאָמבער איז מאַסקים געווען. ער האָט זיך אַריינגעזעצט מיט שוויינענבערגן אינאיינעם און מיט פאַראַד האָט אים זיין האַר אָוועקגעפירט אין „דער צווייטער שטאָט".

❋

אויף באַזונדערס קאָמפּליצירטע אָפּעראַציעס און ווייכטיקע קאָנסיליומס פלעגט מען פאַרבעטן אין שפּיטאָל די ניט-אידישע פּראָפעסאָרן מיכיידאַ און יאַנושקעוויטש. געהיים, דורך אַ זייטיקן אַריינגאַנג, פלעגן זיי ביינאַכט זיך אַריינשאַרן אין געטאָ. אויך די שטאָטישע אַפּטייקן האָבן געהאָלפן דעם געטאָ-שפּיטאָל. אַזוי ווי לויטן געזעץ האָבן קיין אידן ניט געטאָרט באַקומען מעדיציניִשע הילף מעבויץ די גרענעצן פון געטאָ, פלעגן די אידישע דאָקטוירים אויסשרייבן די רעצעפּטן אונטער פאַלשע נעמען. די שטאָטישע אַפּטייקער האָבן וועגן דעם געוואוסט. זיי האָבן אָבער קיינמאָל ניט געמאַכט קיין שוועריקייטן באַם אַרויסגעבן די רעפואָס. נאָך אַ מאָקער צו באַקומען מעדיקאַמענטן, און דער סאַמע ווייכטיקסטער, זיינען געווען די שטאָטישע שפּיטעלער, וואו אידן האָבן געאַרבעט אויף צוואַנגס-אַרבעט. פון מיליטערישן שפּיטאָל אויף אַנטאָקאָל, פון שפּאַנישן קריגס-לאַזאַרעט פלעגן די אַרבעטער אַריינטראָגן אין געטאָ וואָס נאָר די דאָקטוירים האָבן באַ זיי באַשטעלט. שפּעטער האָט זיך אָנגעהייבן אין געטאָ גופע די פאַבריקאַציע פון מעדיקאַמענטן.

ווי שוין דערמאָנט האָט מען דעם געטאָ-שפּיטאָל געוואָרנט, אַז אויב מען וועט געפינען אַ קלעפּיקן קראַנקן איז דער געטאָ אין סאַקאָנע. וואָס אָן עמעס, קיין סאַך אַזוינע פאַלן זיינען נישט געווען. אָבער די עטלעכע קראַנקע, וואָס זיינען יאָ געווען (דער איקער — מענטשן, געבראַכטע פון פאַרשידענע לאַגערן) האָט מען געהיילט בעשטיקע אונטער אַנדערע דיאַגנאָזן.

צווישן אַנדערע אַנשטאַלטן איז באַם אידנראַט געווען אויך אַ געזונטהייטס אָפּטייל. ער האָט געהאַט פאַרשידענע סעקציעס, וואָס זייער אַלעמענס אויפגאַבע איז געווען: אויפהאַלטן די ריינקייט אין געטאָ און העלפן דער באַפעלקערונג איינהיטן דאָס געזונט.

עס האָט געאַרבעט אַ סאַניטאַר-עפּידעמיאָלאָגישע סעקציע, סאַניטאַרע פּאָליציי, אַ סעקציע פאַר הייל-אינסטיטוציעס, אַ קינדער-שוץ-סעקציע, אַ בייםאוילעם-סעקציע און אַנד.

צום דאָקטוירים-פאַריין אין געטאָ האָבן געהערט 150 מעדיצינער. זיי האָבן געשאַפן אַ מעדיציניִשע אָרגאַניזאַציע. דער דאָקטוירים-פאַריין האָט אויך אַרויסגעגעבן אין געטאָ אַ צייטונג. זי איז באַשטאַנען פון די אָפּגעדרוקטע רע-

פערזאָן, וואָס פאַרשידענע דאָקטוירים האָבן געליינט אַ וואָך איבער אַ וואָך פאַר אוידיטאָריעס. די ציימונג האָט געהייסן: „פאָלקס-געזונט".

אָט איז דער אינהאַלט פון נומ. 6 „פאָלקס-געזונט", ארויסגעגעבן אין ווילנער געטאָ דעם 7-טן נאָוועמבער 1942-טן יאָר.

1. דר. פייגוס — וועגן דערנערונג.
2. דר. ברייטבאַרט — שרעקט זיך ניט, ווען דאָס קינד ווערט געל.
3. דר. פייסאַכאָוויטש — ווען עס רייסט אַ פינגער.
4. דר. בוראַק — צי גרויסע היץ ביי אַ קראַנקן איז אַ סימען פון געפאַר.
5. דר. אַנטאָקאָלעץ — וועגן אַבערגלויבענישן אין דער מעדיצין, מעדיצינישע כראָניק, בריוו-קאַסטן.

אין קעניגרייך פון אַלפרעד ראָזענבערג

דער ראָזענבערג-שטאַב אין ווילנע („איינזאַץ-שטאַב, רייכסלייטער ראָזענבער") איז באַשטימט געווען צו דערגאַנצן די אַרבעט פון געשטאַפּאָ. אויסגעפינען און פאַטערן ביזן גרונט די אידישע קולטור-אויצרעס. אין מעשעך פון אַ קורצער צייט מוז פולשטענדיק אָפּגעמעקט ווערן פון דער ערד דער האַלבער יאָרטויזנט אידיש ווילנע.

✣

דעם 1-טן אויגוסט האָט מען אַרעסטירט נויעך פּרילוצקין. ער איז געזעסן בא זיך אין שטוב, ווי אין ערשטן טאָג פון דער מילכאָמע, און געשריבן זיין „פאָנעטיק פון אידיש". מען האָט אים אריינגענומען אין אַ טאַקסי און אַוועקגעשלעפּט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ אַף מיצקעוויטש-גאַס. דאָרטן האָט געוואַרט אַף אים דער דייטשער פּראָפעסאָר פון יודאַיסטיק דר. גאָטהאַרט, וואָס איז געקומען ספּעציעל פון בערלין אויפצוקלייבן אין ווילנע די זעלטענע קולטור - אויצרעס. צו פּרילוצקין האָט ער זיך באַצויגן קלוימערשט העפלעך, גערעדט מיט אים וועגן ליטעראַטור, פון אים האָט דר. גאָטהאַרט פאַרלאַנגט, ער זאָל אויפשטעלן אַ רעשימע פון די אידישע איינקונאַבלען (ערשטע דרוקן ביזן 1-טן י. ה.). וואָס געפינען זיך אין דער באַרימטער ווילנער סטראַשון-ביבליאָטעק (סטראַשון, דער פאַרוואַלטער פון דער סטראַשון-ביבליאָטעק, דער אייניקל פון איר גרינדער, האָט נישט געקאָנט צוזען, ווי די דייטשן באַלעבאַטעווען אין ביבליאָטעק און ער האָט זיך אויפגעהאָנגען אַף די רעציעס פון זיינע טפילין).

נויעך פּרילוצקי איז געזעסן אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ צוזאַמען מיט דעם אַלטן אידישן שרייבער א. י. גאָלדשמידט. יעדער אינדערפרי פלעגט מען זיי פירן אין די ביבליאָטעק, וואו זיי פלעגן אויפשטעלן רעשימעס פאַרן דר. גאָטהאַרט. און ווען יענער איז אַוועקגעפאָרן צוריק קיין בערלין, זיינען ביידע גע-

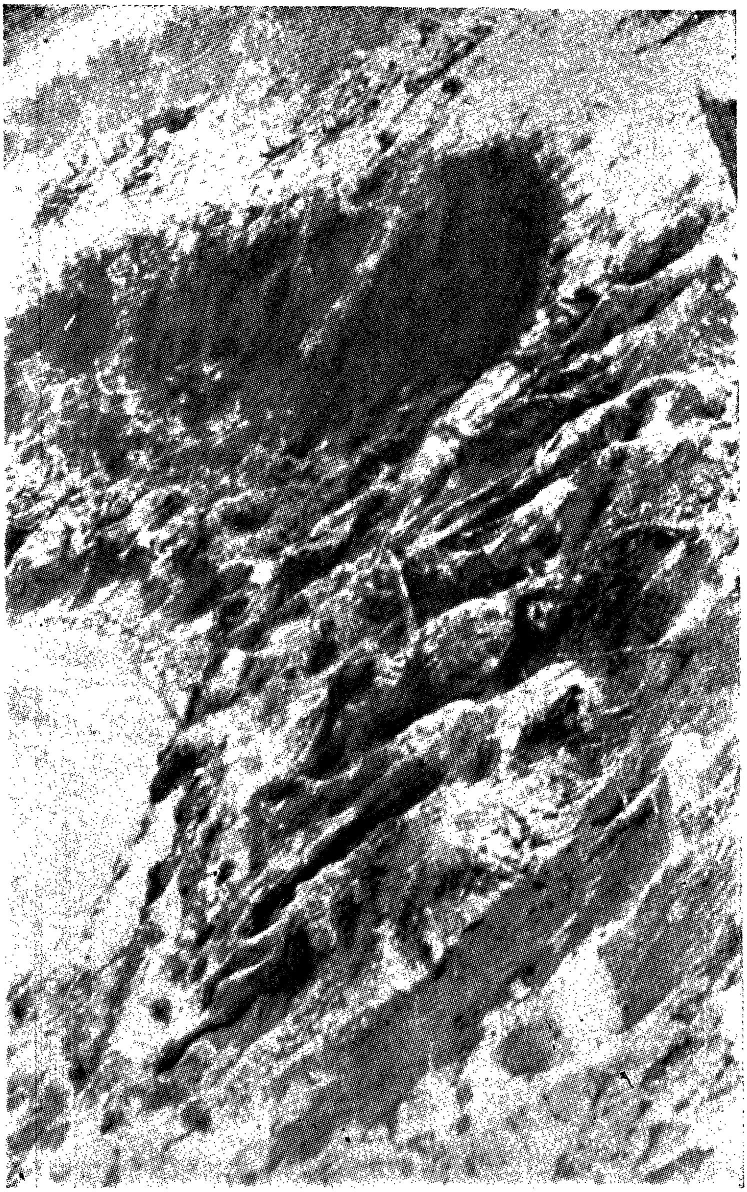

אַ מאַסן-קייווער אין פּאָנאַר, פון וועלכן די דייטשן האָבן נאָך
נישט באַוויזן צו פֿאַרברענען די טויטע.

דער מאַסן-מערדער מאַרטין ווייס, וואָס האָט זיך
אויסגעבויט לעבן פּאָנאַר אַ דאַטשע

לערנטע שוין פאַרבליבן אין געשטאַפּאָ. ווי מיר האָט שפּעטער דערציילט דער ביבליאָטעקאַר כייקל לונסקי, וואָס איז געזעסן מיט זיי צוזאַמען אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ, האָבן זיי די לעצטע נעכט, ביז מען האָט זיי אַרויסגעפירט, גע-רעדט וועגן ראַמבאַם. אין אַ כּוידעש אַרום האָט מען נאָך געזען פּרילוצקין אין טורמע. ער איז געלעגן אַ האַלב נאַקעטער אויף דער ערד, און זיין העמד, אַרומגעבונדן אַרום זיין קאָפּ, איז רויט געווען פון בלוט. לעבן אים איז געלעגן א. י. גאָלדשמידט און שוין מער נישט געאָטעמט.

*

דר. פּאָל, דער דירעקטאָר פון פראַנקפורטער מוזיי צו פאָרשן די מיזרעך-פעלקער, אַליין אַ מיטאַרבעטער פון „שטורמער", איז אין יאַנואַר 1942 געקו-מען אין אונדזער שטאָט אויסצופירן די אויפגאַבע. ער איז נישט געקומען אַליין. מיט אים איז געקומען אַ גאַנצער שטאַט „געלערנטע" — דער אָבער-איינזאַץ-פירער דר. מילער, דר. וואָלף (ביידע פון בערלין), שפּעטער איז צוגעקומען ספּאָרקעט און אַ געוויסער גימפּעל.

זיי זיינען אַריינגעפאָרן אין געטאָ און געפאָדערט צוואַנציק אַרבעטער אויף אויפצוזאַמלען איבערן שטאָט די אידישע קולטור-אוצרעס. די צוואַנציק וועלן דאָס דאַרפן סאָרטירן, איינפּאַקן און אַוועקשיקן קיין דייטשלאַנד.

— עס איז מילכאָמע-צייט, — האָט דר. מילער געזאָגט. — אין אַזעלכע צייטן קענען נאָך כאַלילע כאָרעוו ווערן די קולטור-ווערטן. מען טאָר עס נישט דערלאָזן. דעריבער שיקן מיר עס אָפּ קיין דייטשלאַנד. ביז איבער דער מיל-כאָמע...

דר. מילער האָט געפאָדערט, אַז צווישן זיינע צוואַנציק מיטאַרבעטער פון געטאָ זאָלן פינף זיין אַזעלכע, וואָס קענען גוט אידיש און העברעאיש און אָריענ-טירן זיך אין פאַרשידענע מאַנוסקריפּטן און אַלטע ספאָרים. איך בין געווען איינער פון די פינף. מיין ציל איז געווען: זען אָפּראַטעווען וואָס נאָר עס איז מעגלעך. וואָס עס באַטייט אַזוינס „דייטשישע קולטור-היטער", האָב איך שוין גוט געוואוסט וועדליק דעם, וואָס זיי טוען אָפּ מיט מענטשן. אין געטאָ איז שוין דערגאַנגען צו מיר אַ גרוס, אַז אין שטאָט הייצט מען די אויוונס מיט בי-בליאָטעקן.

איך בין אַוועק אין ראָזענבערג-שטאַב אויף זיגמונט גאַס 18. די ערשטע אַרבעט, וואָס דער שעף דר. מילער האָט באַפוילן צו טאָן, איז פאַרברענען די רייכע מעדיצינישע ביבליאָטעק פון אוניווערזיטעט-שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען דעמאָלט אין דער זעלבער וואוינונג.

דר. פּאָל האָט באַפוילן שאַפן אַ „געטאָ" פאַר די אידישע ביכער. די פער-ציק טויזנט ספאָרים פון דער וועלט-באַרימטער סטראַשון-ביבליאָטעק האָט ער געהייסן אַריבערפירן אויף אוניווערזיטעט גאַס 3, אַהין האָט מען אויך צונויפ-געפירט די ספאָרים פון די דריי הונדערט ווילנער קלויזן.

דר. פּאָל איז אין יאָר 1933 ספּעציעל געשיקט געוואָרן דורך דער היט-לעריסטישער פּאַרטיי קיין ירושלאַים. ביזן יאָר 1936 האָט ער שטודירט אָריענטאַלישע וויסנשאַפט אין ירושלאַימער אוניווערזיטעט. געקומען אַ „באַהאַוונטער" אין דער אידישער ליטעראַטור, איז ער געוואָרן אַ ראַטגעבער בײַ אַלפרעד ראָזענבערג, דעם שעפער פון נירנבערגער אַנטי-אידישע געזעצן. גלײַכצײַטיק איז ער געווען דירעקטאָר פונעם פראַנקפורטער מוזיי צו פאָרשן די מיזרעך-פעלקער און איז אײנער פון די הויפּט-מיטאַרבעטער פון דעם מאָרד-בלעטל „שטורמער".

מיט די קאָלאָסאַלע אוצרעם פון די ווילנער אידישע מוזייען האָט ער גע-וואָלט אָפּטאָן דאָס זעלבע, וואָס זײַן קאָלעגע דער מאָסן-מערדער שווײַנענבערג האָט געמאַכט מיט די אידן: סאָרטירן זיי אויף „לינקס-רעכטס" און ביידן פאַר-טיליקן. דר. פּאָל האָט באַפוילן אויססאָרטירן די אַלע צונויפגעפירטע ביכער און מאַנוסקריפּטן לויט די יאָרהונדערטן. ער פלעגט אַליין באַשטאַטן יעדע אָפּטיי-לונג און וועדליק זײַן כעסעד פלעגט ער אָפּקלײַבן אַ קלײנעם טייל ביכער פאַר זײַן פראַנקפורטער מוזיי. פון די איבער הונדערט טויזנט ספאָרים האָט מען קיין דײַטשלאַנד אַוועקגעשיקט אַרום אַ צוואַנציק טויזנט אין 74 קאַסטנס. די איבע-ריקע ספאָרים, ביז גאָר וויכטיקע, האָט ער פאַרקויפט ווי מאַקולאַטור אין דער נייוויליייקער פּאַפּיר-פאַבריק, צו 19 מאַרק אַ טאָן. דעם זעלבן גוירל האָבן אויך געהאַט מאַנוסקריפּטן, די קונסט-בילדער און די סקולפּטורן.

*

גלײַך ווי די דײַטשן זײַנען אַרײַן אין ווילנע האָבן זיי דעם אידישן וויסנ-שאַפטלעכן אינסטיטוט פאַרוואַנדלט אין אַ קאַזאַרמע. אַלע אַרכיוון, עקספּאָ-נאַטן, קאָלעקציעס האָט מען ווי מיסט אַראָפּגעשליידערט אין דעם אונטערשטן קעלער. הימלערס ראַטגעבער דר. גאָטהאַרט איז געקומען אײליק אין אינסטיטוט קעדיי... צו געפינען גאָלד. דערזען אין קעלער דעם סייף, האָט ער באַפוילן אַרויסרופן אַ שלאָסער און יענער האָט אויפגעשמאָלצן דעם סייף. געעפנט, איז ער געבליבן אַנטוישט: שאָלעם-אַלייכעמס און פערעצעס קסאַוו-יאָדן האָבן אים אָנגעקוקט מיט כויזעק... האָט ער זיי פאַר קאַס אַרויסגעוואָרפן פון סייף און גע-טראָטן מיט די פיס.

אַהער אין ביניען פון אידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט האָט מען עס געבראַכט די ביכער, מאַנוסקריפּטן, בילדער, סקולפּטורן פון אַלע אידישע מו-זייען און ביבליאָטעקן און פון פּריוואַטע הייזער, — אַ כוץ דער סטראַשון-בי-בליאָטעק, וועלכע איז שוין געווען ליקווידירט. ווען מען האָט געבראַכט אַהער אַנטאָקאָלסקיס סקולפּטורן פון אַנסקי-מוזיי, האָט דר. פּאָל אַ גרויסן טייל צע-שמעטערט אָן דער ערד. די בלײַענע מאַטריצן פון טאַלמוד אין ראָמס דרו-קערייי, וועלכע עס האָט געדויערט אויסזעצן אַרום צוואַנציק יאָר, האָט דר. פּאָל פאַרקויפט אויף גוס צו 39 מאַרק אַ טאָן. 5 קאַסטנס מיט מאַנוסקריפּטן און זעל-

מענע אויסגאַבן האָט ער אַוועקגעשיקט קיין בערלין. נאָר זיין מיטאַרבעטער, דער געוועזענער לעדער־סויכער ספּאַרקעט האָט באַם באַן אַרויסגעוואָרפן די מאַטע־ריאַלן און אַריינגעלייגט אַף זייער אָרט אין די קאַסטנס כאַזיירים אַף צו שמוג־לען זיי קיין דייטשלאַנד.

אינגיכן איז דער זעלבער ספּאַרקעט געוואָרן אין ראָזענבערג־שטאַב דער הויפּט־מאַכער. פינף־הונדערט סיפריי־טוירעס האָט ער אָפּגעגעבן אין אַ לע־דער־פאַבריק איבערצואַרבעטן אַף אונטערשלאַקן צו שטיוול. די אַלטע פּאַרמע־טענע איינבונדן פון די ווענעציאַנער און אַמסטערדאַמער אויסגאַבעס האָט ער געהייסן אַראָפּרייסן. די מירמלנע מאַצייוועס פון זאַרעטשער בייסוילעם האָט ער אָפּגעשיקט קיין דייטשלאַנד אַף צו ברוקירן די גאַסן.

דער ראָזענבערג־שטאַב האָט אַזוי פּינקטלעך און זאָרגעוודיק גענישטערט אַ אידיש וואָרט, ווי די געשטאַפּאָ האָט געזוכט באַהאַלטענע אידן. דער רעק־טאָר פון ווילנער אוניווערזיטעט האָט מיר דערציילט, אַז נאָכדעם ווי דער ראָזענבערג־שטאַב האָט אַרויסגעפירט פון דער ביבליאָטעק אַלע אידישע און פון אידן געשריבענע ביכער, האָבן זיינע לייט אויפגעריסן די פּאָדלאָגע און גע־נישטערט עטלעכע טעג, צי קיינער האָט דאָרט נישט אויסבאַהאַלטן אַ אידיש ביכל.

פּונקט ווי די געשטאַפּאָ האָט צוזאַמען מיטן אויסקוילען אידן אויך אומ־געבראַכט הונדערטער, טויזנטער פון אַנדערע פעלקער, האָט דער ראָזענבערג־שטאַב אין ווילנע גלייך מיט די אידישע מוזייען און ביבליאָטעקן אויך צע־שטערט און באַראַבעוועט אַנדערע, ווי דעם פּוילישן מוזיי, „טאָוואַזשיסטוואָ פּשיאַציול נאַוק”, דעם באַרימטן פּוילישן פאַרלאַג, „יוזעף זאַוואַדסקי”, די פּוי־לישע ביבליאָטעק אַפן נאָמען פון טאָמאַש זאַן, די ביבליאָטעק פון עוואַנגע־לישן קלויסטער און פיל אַנדערע.

צוויי מאָל אין כוידעש פלעגט דער ראָזענבערג־שטאַב אַוועקשיקן באַ־ריכטן וועגן זיינע אויפטועו אין דער ראָזענבערג־צענטראַלע פאַרן באַלטיקום אין ריגע. אין די באַריכטן איז געזאָגט געוואָרן: וויפל ביכער מען האָט אַוועקגע־שיקט קיין דייטשלאַנד; פון וויפל איז געמאַכט געוואָרן מאַקולאַטור א. א. וו. דערביי האָט מען געדאַרפט גענוי אָנגעבן וואָס פאַראַ ביכער זיינען דאָס און אין וועלכע שפּראַכן. דאָרט איז געפירט געוואָרן אַ גענויע סטאַטיסטיק פון דער פאַרטיליקונג.

באַם אַרבעטן אין ראָזענבערג־שטאַב האָבן מיר, אַ גרופּע כאַוויירים פון געטאָ, אין מעשעך פון אַנדערהאַלבן יאָר געראַטעוועט אַ וויכטיקן טייל פון די גוואַלדיקע קולטור־אוצרעס, זיי פאַרמויערט אין ווענט, פאַרגראָבן אין קע־לערן און היילן. מיטן גלויבן, אַז אינגיכן וועט קומען דער טאָג, ווען פרייע מענטשן וועלן דאָס אויסגראָבן צוריק פאַרן וואויל פון פאָלק און פאַר דער גאַנ־צער מענטשהייט.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטן און ביכער פלעגן מיר אַרונטערשפּאַרן

אונטער די קליידער און אריינטראָגן אין געטאָ. איינמאָל האָב איך געבעטן באַ ספּאָרקעטן אַ דערלויבעניש אריינצוטראָגן אין געטאָ אַ ביסל מאַקולאַטור אויף צו הייצן די אויוונס. ספּאָרקעט האָט די דערלויבעניש געגעבן און האָט אָנגע־שריבן אַ צעטל, אַז די זשאַנדאַרמען באַם געטאָ־טויער זאָלן עס באַ מיר נישט צונעמען. אין דעם פּעקל „מאַקולאַטור" איז געווען: טאָלסטאָיס בריוו (איך האָב זיי געפונען אין שנייִ לעבן דער סטראַשון־ביבליאָטעק), שאָלעם־אַליכעמס קסאַוו־יאַדן, בריוו פון גאָרקי, ביאַליק און ראָמען ראָלאַן, זעלטענע אויסגאַבעס פון 15־טן און 16־טן י. ה. רעפּינס אַ בילד, דר. הערצלס טאָג־בוך, דער איינ־ציקער אין דער וועלט מאַנוסקריפּט פון ווילנער גאָען, צייכענונגען פון מאַרק שאַגאַל און צענדליקער אַנדערע דאָקומענטן, בילדער און קולטור־ווערטן.

האָבנדיק ספּאָרקעטס דערלויבעניש, האָט מען שוין געקענט טאָג־טעגלעך איבערכאַזערן די קונצן; כוץ דעם, האָבן מיינע מיטאַרבעטער טעגלעך מיר גע־האָלפן. עס איז פאַרשטענדלעך, אַז מיר האָבן געקענט פון ביניען אַרויסטראָ־גן בלויז אַ קליינעם טייל. דעריבער האָבן מיר דאָרטן גופע אויסגעבויט אַ מאַ־לינע און באַהאַלטן באַ אַ פינף טויזנט זייער וויכטיקע ביכער אין אַלערליי שפּראַכן.

באַזונדערס שווער איז אונדז אויסגעקומען צו ראַטעווען די סקולפּטורן. אָבער אויך דאָ האָבן מיר זיך געגעבן אַן אייצע. מיר האָבן זיי פריער אַרויסגע־טראָגן פון ביניען, באַהאַלטן אַפן הויף, און שפּעטער איז שוין גרינגער געווען זיי אַריבערצופּעקלען אין געטאָ.

אין מאַי 1943 איז אין ווילנע געבראַכט געוואָרן דער סמאָלענסקער מו־זיי. — עטלעכע צענדליק קאַסטנס אָנגעפילט מיט מאַנוסקריפּטן און בילדער. דריי אַזעלכע קאַסטנס האָב איך גלייך פון באַן, מיט דער מיטהילף פון מיינע באַוויירים, אַריבערגעפירט אין דעם שטאָטישן אַרכיוו אויף איגנאַטאָווער גאַס און זיי באַהאַלטן אונטער אַ קופּע אַקטן. אין די קאַסטנס, וואָס איך האָב שפּע־טער געעפנט, געפינט זיך דער טאָג־בוך פון פּיאָטר דעם גרויסנס דינער, אַלטע קירכלעכע כראָניקעס פון 15־טן און 16־טן י. ה. בילדער פון רעפּין, לעוויטאַן און פיל אַנדערע מוזעאַלע ווערטן. אַ טייל פון די אויסגערעכנטע מאַטעריאַלן האָב איך דערנאָך אַריבערגענומען און פאַרגראָבן אין געטאָ.

איך האָב עס געטאָן דערפאַר, ווייל איך בין נישט זיכער געווען, אַז אין דעם שטאָטישן אַרכיוו וועלן זיי בלייבן גאַנץ. איך האָב גערעכנט אַזוי: פון די ביידע ערטער — וועט עפּשער אין איין אָרט זיך אויפהיטן.

*

אין איינעם פון די ווילנער מוזייען, וואָס מיר האָבן זיינע עקספּאָנאַטן גע־בראַכט אין ראָזענבערג־שטאַב, האָב איך געפונען אַ דאָקומענט אונטערגעשריי־בן פון דעם פּויליש־אַמעריקאַנישן פרייהייטס־קעמפער טאַדעוש קאָסציושקאָ. עס איז געווען פרילינג 1943, אין די טעג פון טעראָר אויף דער שטאָטישער באַ־

פעלקערונג. דעם דאָקומענט האָב איך אָפּגעגעבן אַ פּוילישער פרוי, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן פון אַ שכיטע צוואַנציק אידן. ווען די פרוי האָט דערזען דעם אונטערשריפט, איז זי געפאַלן אויף די קני און געקושט דעם נאָמען. אויף מאָרגן איז זי געקומען צו מיין אַרבעטס־אָרט און מיר דערציילט: ווען זי האָט באַוויזן קאָמיסיוּשקאָס אונטערשריפט די מיטגלידער פון דער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע, צו וועלכער זי געהערט, האָט עס געווירקט אויף זיי ווי אַ פונק אין פּולווער. אירע באַוויירים האָבן מיר געבעטן איבערגעבן, אַז נישט נאָר זיי, נאָר זייערע קינדער און אייניקלעך וועלן דאָס געדענקען און מיר דאַנקבאַר זיין.

אינעם אויסבאַהאַלטן די קולטור־אוצרעס האָבן מיטגעהאָלפן: ז. קאַלמאַנאָוויטש, ה. קרוק, ש. קאַטשערגינסקי, ראָכל קרינסקי, אומע אָלקעניצקי, נומע מארקעלס און דר. דאַניעל פיינשטיין. אויך די דאָצענטן פון ווילנער אוניווערזיטעט מאריאַ אַבראַמאָוויטש און דער באַוואוסטער ליטווישער פּאָעט קאזיס באָרוטאַ.

די וויכטיקסטע מאַנוסקריפּטן פון דעם אידישן קלאַסיקער פּערעץ האָב איך אין מערץ 1942 איבערגעגעבן דער ליטווישער זשורנאַליסטין שימייטע. זי איז פיל מאָל געקומען אין דעם דייטשישן אַנשטאַלט, וואו איך האָב געאַרבעט, און אַרויסגעטראָגן פון דאָרט מיינע צוגעגרייטע פּאַקעטן.

שימייטע איז נישטאָ. פאַרן העלפן אידן האָבן זי די דייטשן פאַרפייניקט. אין דעם אויפגעהיטן געטאָ־אַרכיוו האָב איך געפונען אירן אַ בריוו. דעם בריוו האָט זי אַריינגעשיקט צו דער לערערן נינע גערשטיין אויף מאָרגן נאָך אַ פאַרשטעלונג אין געטאָ, וואו שימייטע איז בייגעווען. איך ציטיר אַ טייל פון דעם בריוו, ווי אַן אָנדענק פון אָט דעם זעלטענעם מענטשן:

„טייערע נינע, האָט נישט קיין פאַריבל, וואָס איך ווענד זיך צו אייך נישט קענענדיק אייך פערזענלעך. אייער פּלאַסטישע אויפירונג אין יוגנט־קלוב (פון געטאָ א. ס.), ביאַליקס „אַ פרייליכס", רייזנס „די וואַנט" און די אינסצעניררונג פון די אידישע פאָלקס־לידער האָבן מיך באַצויבערט און דערוואַרעמט. יאָ, מען דאַרף זיין אַ פאָלק פון געאָנים, מען זאָל אין אָט די קאָשמאַרן קאָנען שאַפן אַזוינע קינסטלערישע זאַכן. צוזאַמען מיט דער אויסגעצייכנטער אידישער יוגנט גלויב איך און האָף, אַז סאָף־קאָל־סאָף וועט די וואַנט צעפאַלן און עס וועט הערשן אויף דער גאָרער וועלט די ברידערשאַפט פון אַלע פעלקער".

דער ניין־יעריקער קינסטלער

מיין באַוווּרטע ראָכל סאַראַבסקי, אַ לערערן אין געטאָ, איז אין אַ קאַלטן ווינטער־אָוונט פון יאַנואַר 1943 געקומען צו מיר מיט אירן אַ נייעם שילער — דעם ניין־יעריקן זאַלמען באַק. זי וויל מיר באַוויזן זיינע צייכענונגען. איך האָב פאַרגעסן, אַז איך געפין זיך אין געטאָ, אַז מיט אַ שאַ פריער איז אָנגעקומען אַ

יעדיע וועגן די שכיטעס אױף דער פּראָווינץ אין די לעצט-געבליבענע אידישע אי-שואווים. איך האָב באַטראַכט די צייכענונגען, און נאָך מער דעם בלייכן זייד-הויטיקן אינגעלע, מיט די גרויסע העל-בלויע אויגן, געקוקט אױף די דורכזיכטיקע אָדערלעך, אױף זיינע צאַרטע שלייפן, אױף זיין לייכטן סווידעסדיקן שמייכל. וואָס דערמאָנט אָן דעם שמייכל פון אַ מאַדאָנע און דערפילט, אַז אין דעם אינגעלע איז פאַראַן עפּעס אַזוינס, וואָס איז שטאַרקער פון אַלע די, וואָס פאַרמעסטן זיך צו פאַרטיליקן אונדזער פאָלק.

איך האָב באַטראַכט די בילדער, געצייכנטע מיט אַ בלייער אױף צופעליקע שטיקלעך פּאַפּיר — סקיצן פון קעפּ ערגעץ אַמאָל געזעענע. צייטיקע עכט-קינסט-לערישע ליניעס. ליניעס נישט דערצויגענע, האַלבע, וואָס אין דער פאַרענ-דיקטקייט איז באַהאַלטן דער קינסטלער. און אָט איז אַ באַל. אַ קאָמפּאָזיציע. די באַוועגונגען לופטיקע, לייכטע, מיט אַאיפּיל כוש פאַר דאָס אַלגעמיינע גאַנצע!

— וואָס איז דאָס אַזוינס עקספּרעסיאָניזם? — האָט ער שטיל אָבער מיט אַ סאַך נייגער מיך אַ פרעג געטאָן.

זיין פראַגע האָט מיך צעטומלט. די לערערן האָט געלאַכט.

— איך בין נעכטן געווען אין לייען-זאַל אױף סטראַשון-גאַס 6, — האָט ער ווייטער געצויגן מיט אַ לויטעריק אומעטיק אידיש, — האָב איך געמישט אַ קונסט-בוך, איז געווען דאָרטן אַ וואָרט „עקספּרעסיאָניזם” — האָב איך אים נישט פאַרשטאַנען. איך האָב געפרעגט בא מיין לערערקע, זאָגט זי מיר, מירן עס פרעגן בא אייך.

איך האָב געפּרוווט דערקלערן. מיינע ווערטער זיינען אָבער געווען פאַר אים נישט איבעריק פאַרשטענדלעך.

— ווייסט איר וואָס, — שלאָגט ער מיר איבער די רייד. — צייכנט עס אָן.

— איך קען נישט, טייערער, — האָב איך אים געזאָגט מיט אַ שמייכל.

— ווי קען מען דאָס נישט אָנצייכענען אַ זאַך, וואָס מען ווייסט? — הויבט מיט די אַקסלען דער ניין-יעריקער, און זיינע אויגן ווערן טיף, ווי טונקעלע היילן.

אין יענעם אָוונט בין איך געוואָר געוואָרן, אַז צו אַלע אויסטערלישקייטן אין ווילנער געטאָ איז צוגעקומען נאָך איינע: זאַלמען באָק.

*

אין געטאָ איז ער סאַכאַקל אַ כוידעש. אַנדערהאַלבן יאָר איז ער צוזאַמען מיט זיין מאַמען אָפּגעלעגן אין אַ מאַנאַסטיר אױפן בוידעם. דער הויז-וועכטער פלעגט אין די נעכט זיי אַרויפברענגען שפּייז. זיי האָבן געהאַפּט אױף אַזאַ אופן איבערצולעבן די מילכאָמע.

זאַלמען האָט די לאַנגע פאַרשטאַנען נישט ווינציקער ווי אַ דערוואַקסענער. ער האָט נישט איינמאָל געזען דורך די שפּאַלטן פון בוידעם, ווי מען שלעפּט אידן מאַסנווייז צו דער שכיטע. אַ בלייער האָט ער געהאַט. פּאַפּירלעך אויך, — האָט ער געצייכנט. גאַנצע טעג, אויך ווינטער, ווען דער פראָסט האָט דורכגע-

פּרוּוּן זײַנע דינע, דורכזיכטיקע פינגערלעך, איז ער געזעסן אין אַ ווינקעלע און געצייכנט, די טעג האָבן אַעראָפּלאַנען באָמבאַרדירט די שטאָט און אָנגע־צונדן זייער דאַך. זיי זײַנען קוים לעבעדיק אַראָפּגעקראָכן. עס איז געווען ווינ־טער. אַ פראָסט, זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה, ווי צו קומען אין געטאָ.

די קינסטלער אין ווילנער געטאָ זײַנען געווען פון אים באַגייסטערט. ראָכל סוצקעווער, די באַקאַנטע ווילנער מאָלערן, האָט אים גענומען צו זיך, געקליבן זײַנע צייכענונגען ווי בריליאַנטן. פייסעך 1943 האָט מען אין פאָיע פון געטאָ־טעאַטער געעפנט אַן אויסשטעלונג פון בילדער. אַ האַלבע וואַנט האָט געהערט זאַלמענען, אַכוץ די צייכענונגען, וואָס ער האָט געבראַכט פון מאָנאַסטיר־בוידעם, זײַנען דאָ געווען שוין נײַע, געשעפּענע אין געטאָ גופא. איין בילד, געדענק איך, איז ווי מען גייט פון דער אַרבעט און די דײַטשן קאָנטראָלירן באַם טויער. אַ צווייטס — געטאָ ביינאַכט. געצייכנט מיט טינט. אַ דריט בילד האָט דער קינסט־לער אָנגערופן: „איך אין דער שכיטע" — ווי אַזוי באַוואָפנטע פּאָליציי־לײַט גע־פינען אים אין אַ באַהעלטעניש און שלעפּן צום טויט.

זאַלמענס בילדער האָבן זיך אויסגעטיילט פון אַלעמענס, כאָטש אין דער אויסשטעלונג האָבן זיך געהאַט באַטייליקט ביי אַ צען ווילנער מאָלער. — און ער האָט טאַקע באַקומען די מאָלער־פּרעמיע פון געטאָ.

*

עס האָט זיך דערנענטערט די ליקווידאַציע פון דער געטאָ. אויגוסט 1943. אַ פרײַטיק. די גאַסן פול מיט געשרייען און פאַרביקע שמאַטעס. פּענעמער פאַר־באַפט אין זון־פאַרגאַנג, שפּריצן מיט מעשוגאַס. אַ אידענע שפּאַרט זיך צווישן אוילעם מיט אַ טשאָלנט־טאָפּ, אײַלט צו דער בעקעריי אים צו פאַרוקן אויף שאַ־בעס, און גלײַכצײַטיק יאָמערט זי: „מען האָט דערשאָסן מײַנע דריי קינדער!" אַ זאָקן שלאָגט זיך אין הארצן און בעט אויף זיך דעם טויט, קינדער לויפן אַרום איבער די גאַסן. דאָקטוירים טראָגן אַ פאַרסאַמטע.

איך בין אַרײַן אויף שפּיטאָל־גאַס 7, וואו עס וואוינט זאַלמען. הינטער דער טיר לאָז איך איבער די גויסעדריקע גאַסן.

אַרויפגעקאַשערט די אַרבל ביז אויבן, איז פאַרטאָן דער קינסטלער אין אויסקנעטן אַ פיגור פון ליים. זײַנע הענטלעך, ווי צוויי שטראַלן, רונדן זיך, ביִיגן זיך אַרום אַ פײַכטער ליימענער מאַסע, וואָס איז געהאַרכיק און אונטער־טעניק די באַוועגונגען פון מייסטער. פון דער שטיק פאָרמלאָזער ליים וואַקסט אַרויס אַ קאָפּ און הויבט זיך שטאָלץ איבער מענערישע אַקסלען.

איך האָב געמיינט, עס איז אַ לעבעדיקער מענטש, אַ מענטש, וואָס איז אײַנגעשמירט אין ליים... זאַלמען, וואָס האָט, ווײַזט אויס, מיך ביז איצט נישט באַמערקט, איז צו מיר צוגעגאַנגען, מיך באַגריסט מיט אַ שמייכעלע און גלייך מיר אויפגעקלערט:

— עס וועט זיין מוישע ראבײנע, אזוי ווי ער האָט אויסגעזען...

די מאַמע האָט צוגעגעבן: „שוין אַ וואָך, ווי זאַלמען האַלט אין קנעטן אַ פיגור. פונוואַנען ער האָט אויסגעגראָבן ליים ווייס איך נישט. פונוואַנען ער קען די מעלאָכע — ווייס איך אויך נישט. צום ערשטן מאָל, ווי איך זע אים זיך ארומפּאָרען ארום ליים. פון פרי באַגינען ביז אין דער נאַכט אַריין איז ער אין דעם פּאַרטאָן. נעכטן איז געווען אַ לעוואָנע-נאַכט, איז ער אויפגעשטאַנען, ווען אַלע זיינען געשלאָפן און איבערגעמאַכט די באַוועגונג פון אַ האַנט. זי דאַרף זיין אַנדערש, האָט ער מיר אויפגעקלערט, און פאַרטאָג, האָט ער איינגעדרימלט אין אַ ווינקל".

✽

צום לעצטן מאָל האָב איך געזען דעם קינסטלער עטלעכע שאָ פאַר מיין ארויסרייסן זיך פון געטאָ, דעם 12-טן סעפּטעמבער 1943.

עס איז געווען אין די טעג פון ווידערשטאַנד און געראַנגל, איך האָב גע-וואוסט, אַז מאָרגן וועל איך שוין דאָ נישט זיין: אָדער איך וועל אומקומען מיט געווער אין האַנט באַם דורכרייסן די אַרומרינגלונג, אָדער איך וועל זיך ציִען דורך וועלדער צו אַ פּאַרטיזאַנער מאַכנע. איך האָב באַשלאָסן זיך צו געזעגענען מיט זאַלמענען.

איך בין צו אים אַוועק. די שפּיטאָל-גאַס — שוין דריי פערטל אַ פּוסטע. מויערן אויפגעריסן מיט דינאַמיט, די גאַסן קוים דורכצוגיין. איך באַגעגן דעם דר. פעלדשטיין, געוועזענער דירעקטאָר פון אַ קאָוונער גימנאַזיע. ער איז אַלט און גראָ געוואָרן ווי באַשאָטן מיט אַש. זיינע ווייעס צוקן פון נערוועזקייט. די ליפּן שוימען. ער זוכט ביי מיר אַן אייצע. וואָס טוט מען? איך ראָט אים אַוועק-צוגיין נאָך היינט אין שטאָט צו זיינע נישט-אידישע באַקאַנטע, וואָס האָבן אים פאַרגעלײנט בעיים אַן אומגליק צו קומען.

מיר זיינען ביידע אַריין צו זאַלמענען. עס איז ווידער זון-אונטערגאַנג. נאָר דאָס צימערל זעט שוין אויס אַנדערש. פון די אויפרייסן איז אָפּגעפאַלן דער טינק. די זעלבע ווענט, וואָס זיינען נאָך נישט לאַנג באַצירט געווען מיט זאַל-מענס בילדער, זיינען איצטער הויל און צעשפּאָלטן. נאָר אין ווינקל באַם פענצ-טער איז די פיגור פון מוישען. מוישע אָנגעלענט אָן אַ שטיין פול מיט מעב-טיקייט און צאָרן. זאַלמען שטייט אַ שטילער, אַ לויטערער און פאַרגלעט אַ באַק פון דער סקולפּטור: — נעכטן בעיים דער שיסעריי איז דאָ דורכגעפלויגן אַ קויל.

✽

אין וואַלד האָב איך נישט געקענט רוען. איך האָב אָנגעווענדעט אַלערליי מיטלען זיך צו דערוויסן וועגן זאַלמענס גוירל. אָבער אָן רעזולטאַט. די פאַרבינ-דלער, וואָס זיינען געגאַנגען פון וואַלד אין ווילנע, האָבן מיר איבערגעגעבן בלויז איינס: די געטאָ איז ליקווידירט. אפן באַן הענגט אַ שילדל: „יודען-ריין!"

אין שטאָט איז פאַראַן צוויי קאָנצענטראַציע-לאַגערן, וואו עס לעבן נאָך עט-לעכע טויזנט אידן. אין איינעם פון די לאַגערן, אין „קיילים" איז זאַלמען נישטאַ, א פאַרבינדלער איז דאָרט געווען. וואָס שייך דעם צווייטן לאַגער אין ה. ק. פּ. איז נישט מעגלעך זיך צו דערווּסן, ווייל דער לאַגער איז שטאַרק באַוואַכט און מען קען זיך אהין נישט אריינבאַקומען.

אין דעצעמבער 1943 איז אנטלאָפן פון קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ. צו אונדזער באַזע אין וואלד דער מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנער - אָרגאַניזאַציע אין געטאָ טעוויע שערעס. פון אים האָב איך זיך דערוואוסט: זאַלמען איז מיט זיין מאַמען אין לאַגער. ער ליגט דאָרטן אפן בוידעמל (ווי פאַראַיאָרן אפן בוי-דעם פון מאָנאַסטיר) און ער צייכנט. צו דער געהיימער פאַרשטעלונג פון די קינ-דער אין קאָנצענטראַציע-לאַגער האָט ער אָנגעמאָלט וואונדערלעכע דעקאָראַ - ציעס. אויך די ווענט זיינען געווען באַהאַנגען מיט זיין קונסט.

ווי ראַטעווען מען דעם קינסטלער? דער פּראָבלעם האָט מיך נישט אָפּ-געלאָזט. איך בין אוועק צום קאָמאַנדיר פון דער בריגאַדע און דערציילט אים וועגן דעם זעלטענעם אינגעלע.

— גיט אָן אייצע, כאַווער קאָמאַנדיר, ווי אַזוי אים צו ראַטעווען, עפּשער איז מעגלעך אהין צו שיקן מענטשן?

דעם קאָמאַנדיר, וואָס האָט אליין זיך פאַרנומען מיט מאַלעריי, האָט די מאַיסע פאַרינטערעסירט.

— גוט — האָט דער קאָמאַנדיר מיר געזאָגט, — אין די נאָענטסטע טעג שיק איך קיין ווילנע מיינע מענטשן. צווישן אַנדערע אויפגאַבן וועלן זיי באַקומען אַ באַפעל אַרויסצוקריגן דעם קינסטלער פון קאָנצענטראַציע-לאַגער און אים ברענגען אהערצו.

איך בין געווען געשפּאַנט און גליקלעך. איך האָב אָנגעשריבן אַ צעטעלע זיין מאַמען, זי זאָל אָפּלאָזן זאַלמענען. מיר טוען עס, קעדיי צו ראַטעווען איר קינד. באַ דער מינדעסטער מעגלעכקייט זאָל זי מיטגיין.

איך האָב זיך קוים דערוואַרט אפן צוריקער פון די שעליכים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די-אָ טעג האָט מען דעם לאַגער ארומגענומען מיט אַ דאָפּלטער וואַך, און אַלע פּרואוון זיך אריינצובאַקומען דורכן דראָט אין לאַגער האָבן זיך נישט איינגעגעבן. און מען איז געקומען צוריק אָן דעם קינסטלער.

און אָט האָט די רויטע אַרמיי באַפרייט ווילנע. מיט אַ ברענענדיק האַרץ יאָג איך צו מיין היימשטאָט. איך באַגעגן אידישע פּאַרטיזאַנער.

— וואָס איז מיט זאַלמענען?

און צו מיין גרויס איבעראַשונג דערוויס איך זיך: ער לעבט. ער האָט זיך געראַטעוועט אינאיינעם מיט דער מוטער.

*

דער ליטווישער פּראָפעסאָר סטאַקאַוסקאַס, דער אָנפירער פונעם שטאָ-

טישן אַרכיוו האָט זיי ביידן אויסבאַהאַלטן. טאַקע אין אַרכיוו גופע, אַף איגנאַ-טאָווער געסל האָט סטאַקאוסקאַס געמאַכט אַ באַהעלטעניש, און צוזאַמען מיט נאָך פופצן אידן האָט ער געראַטעוועט אויך דעם קינסטלער.

*

ווען די מאַמע האָט געהאַלטן אין דערציילן פון אירע צאָרעס און אי-בערלעבונגען, האָט זאַלמען זיך געבויגן איבער אַ פּאַפּיר און געצייכנט.

— אַט אַזוי האָט אויסגעזען מוישע איידער אַ פאַשיסט האָט אים אַ שליידער געטאָן אָן דער ערד, — האָט זאַלמען מיר אָנגעוויזן אַף אַ צייכענונג, וואָס איז אַקאָרשט אַרויס פון אונטער זיינע פינגער, — איך וועל נאָך אויפ-שטעלן די סקולפּטור, איר וועט זען...

— און וואו זיינען דיינע בילדער, געמאָלן אין קאָנצענטראַציע-לאַגער?

— האָב איך אים געפרעגט און מיך האָט גלייך פאַרדראָסן וואָס איך וויקל אויף די וואונדן זיינע.

— איך האָב דאָרטן אין לאַגער איבערגעלאָזן דעם גאַנצן אַלבאָם, — האָט זיך זאַלמען איבערגעקוקט מיט זיין מאַמען. — מען וואָלט זיי עפּשער געקענט נאָך אויפזוכן. נאָר סיווי געפעלן מיר נישט די בילדער...

מיר זיינען אַוועק אַף סובאַטש, אַהין וואו עס האָט זיך געפונען דער לאַגער. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געווען אין דער פאָרשטאָט, האָט אַ דייטשער באַטאַליאָן זיך אַ נעם געטאָן צו די לעצטע אידן. אַ דאַנק דעם. וואָס מען האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, האָבן הונדערט און פערציק זיך געראַ-טעוועט. די איבעריקע זיינען צעשאָסן געוואָרן אין דער אַרומרינגלונג.

צווישן די טויטע האָבן מיר געפונען זאַלמענס אַלבאָם. ער איז געלעגן אויפגעבלעטערט קעגן דער זון. און אַ טייל בילדער זיינען געהייליקט געווען מיט בלוט.

די זינגערן

ווער האָט אין ווילנע נישט געהערט די זינגערן ליובע לעוויצקי? געענ-דיקט קאָנסערוואַטאָריע אין ווין, איז זי געקומען צוריק אין איר היימשטאָט. אירע קאָנצערטן, איר זינגען דורך דעם ווילנער ראַדיאָ האָט אַריינגעטראָגן עפּעס יאָנטעוודיקעס אין די הערצער פון די ווילנער אידן. זי האָט אָנגעפירט מיט אַ קלאַס אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע. מאָסקווע האָט זי אַרויסגערופן אַף קאָנצערטן.

*

אַ געוויסע צייט האָב איך זי אין געטאָ נישט געזען. זי האָט זיך אויסבאַ-האַלטן בא אירע נישט אידישע פריינט. די מוזיקער אין דער פאָרשטאָט זוויע-

ריניעז. װען אין שטאָט האָבן זיך אָנגעהײבן די גרויסע אַבלאַװעס, איז זי צו-ריקגעקומען אין געטאָ. איר אויסזען האָט זיך געענדערט. עפּעס איז איר קאָפּ גרעסער געװאָרן און איר גוף — קלענער. אירע האָר, אָפּגעפאַרבט אויף בלאָנד, מען זאָל זי נישט דערקענען, האָבן פאַרענדערט איר פּנים.

אין יאַנואַר 1942, װען אײנצײטיק מיט דער גרינדונג פון דער פּאַרטיזאַ-נישער אָרגאַניזאַציע, האָט אין געטאָ אויפגעלעבט אַן אונטערערדיש קולטור-לעבן, האָבן מיר געגרייט דעם ערשטן קאָנצערט אין זאַל פון דער געװעזענער רעאַל-גימנאַזיע. איך, דער ליטעראַרישער אָנפירער פונעם קאָנצערט און פו-נעם פּראָיעקטירטן טעאַטער, האָב פאַרבעטן ליובע לעװיצקי, זי זאָל זינגען פאָלקס-לידער.

יענעם קאָנצערט איז אומעגלעך צו פאַרגעסן. עס איז געװען אין אַ קורצער צייט אַרום נאָך דער „נאַכט פון גלעזערנע שייבן". די שטימונג אין זאַל איז ענ-לעך געװען צו דער שטימונג פון אַ אזקאָרע. יעדעס װאָרט, יעדער קלאַנג האָט דערמאָנט אין די געפאַלענע. מען האָט פאַרגעסן, אַז יעדע רעגע קען מען װערן אַרומגערינגלט, אַװעקגעטריבן צו די פאַנאַרער גריבער: די פאַרזאַמלונג איז געװען אַן אומלעגאַלע — אָן מורעים װיסן. מענטשן זיינען געשטאַנען װי מען שטייט לעבן אַן אָפענעם קיװער און זיך איינגעהערט אין די קלאַנגען פון שאָ-פּענס טרויער - מאַרש, פון שלוימעס מאָנאָלאָג אין י. ל. פּערעצעס „די גאָלדע-נע קייט", אין דער כאַראַלער דעקלאַמאַציע פון ביאַליקס "גלוסט זיך מיר װיי-נען" און אין די װערטער פון ליובעס האַרציקער פאָלקס-ליד, װאָס איז דורכגע-דרונגען געװען מיט אַזױפיל בענקשאַפט, מיט אַזויפיל הײלנדיקן טרויער:

צװיי טייבעלעך זיינען איבערן װאַסער געפלויגן
און מיט די פּיסקעלעך האָבן זיי זיך געקושט.
פאַרשאָלטן זאָל װערן יענער מענטש,
װאָס האָט זיך אין אונדזער ליבע אַריינגעמישט.

עס איז געװען אין אַ יאָר אַרום נאָך אָט דעם קאָנצערט. אין ביניען פון געװעזענעם אידישן מעלוכע - טעאַטער, אויף קאָנסקע 3, װאָס זיין הינטער-טיר איז אַריינגעקומען אין געטאָ, איז געגאַנגען אַ אידישער ספּעקטאַקל. דער סימ-פאָנישער אָרקעסטער, אונטער דער אָנפירונג פון דיריגענט דורמאַשקין, האָט געהיים געגרייט אַן אָפּערע. ליובע האָט געזאָלט שפּילן די הויפּט-ראָל. די פּרובן האָבן זיך געצויגן כאָדאָשים... די קינסטלערן אומע אָלקעניצקי און ראָכל סוצקעװער האָבן צוגעגרייט ספּעציעלע דעקאָראַציעס. מען האָט פאַר-גרעסערט די בינע און אויפגענייט אין די געטאָ-װאַרשטאַטן צוגעפּאַסטע קאָס-טיומען. ליובע האָט זיך געגרייט. גייענדיק אינדערפרי צו דער צװאַנגס-אַרבעט האָט זי געזונגען, געזונגען שטיל, אין זיך, דער סוינע זאָל נישט דערהערן. דער טאָג פון דער פּרעמיערע האָט זיך דערנענטערט. ליובע איז געװען פול מיט

דערוואַרטונג: ווי וועט איצט קלינגען איר שטים? אַמאָל פֿלעגט זי איר האַלדז היטן ווי אַן אויצער, אין אַ פּיכטן וועטער נישט אַרויסגיין אין דרויסן. איצט, באַם רייניקן די דילן אין די קאַזאַרמעס, ווערט איר האַלדז אויפֿגעפֿרעסן פֿון שטויב. באַ דער שכיטע אין דער „צווייטער געטאָ" איז זי געלעגן אַ וואָך נאָכאַנאַנד אין אַ מיסטקאַסטן צוגעדעקט מיט שמוץ. בעיים אַ צווייטער אַקציע איז זי פֿאַרשלעפּט געוואָרן אין די קעלערס פֿון געשטאַפּאָ, וואו דער דעמאָל־טיקער טאַליען שווייַנענבערג האָט זי געטראָטן מיט די פֿיס: מיט זיין גילדער־נעם שווערדעלע געשטאָכן איר לייב. דורך אַ צופֿאַל האָט זיך איר איינגעגעבן פֿון דאָרט צו אַנטלויפֿן. זי איז געלעגן אין געטאָ־שפּיטאָל אַ קראַנקע און גע־שפּיגן מיט בלוט... זיך אַ ביסל צוגעהיילט, האָט זי געגומען אויפֿטרעטן מיט געזאַנג. ווען אַווראָם סליעפּ, דער דיריגענט פֿון געוועזענעם ווילביג־כאָר, צוזאַמען מיט דער פּראָפֿעסאָרן גערשאָוויטש האָבן אין געטאָ געעפֿנט אַ מוזיק־שול, האָט ליובע דאָרט אָנגעפֿירט מיט אַ קלאַס.

און אָט איז זי פֿאַרנומען מיט דער אָפּערע. ס'איז ערעוו דער פּרעמיערע. זי ציילט די מינוטן, עס זאָל זיך פֿאַרענדיקן דער טאָג־אַרבעט אין די קאַזאַר־מעס. זי איז געשפּאַנט, פֿול מיט דערוואַרטונג און נייגער צו דערהערן איר אייגן געזאַנג... זי איז אויך צופֿרידן, וואָס אַ באַקאַנטע פֿון שטאָט האָט איר געבראַכט אַהער אַ מאַטאָנע — אַ זעקעלע מיט אַרבעס: איר מאַמע איז קראַנק געוואָרן פֿון הונגער. ענדלעך הויבט אָן נאַכט ווערן. מיט דער לאַטע איבערן ברוסט איילט זי איבערן ברוק. זי טראַכט וועגן דער אָפּערע און וועגן דער קראַנקער מאַמען. אַף רודניצקער גאַס איז אָנגעפֿאָרן אַף זיין מאַשין מורער און האָט פֿאַרהאַלטן די זינגערן. ער האָט קאָנטראָלירט אַף איר האַלדז דעם בלעכענעם נומער, די שפּיצן פֿון דער לאַטע און האָט באַטאַפּט דעם בויך, דעם בוזעם, צי זי שמוגלט נישט אין געטאָ קיין עסנוואַרג. ער האָט באַ איר געפֿונען דאָס זעקעלע מיט אַרבעס, געהייסן זי זאָל זיך אַריינזעצן אין זיין אויטאָ און האָט זי אַוועקגעפֿירט אין דער לוקישקער טורמע.

אין טורמע איז זי געזעסן אַ כוידעש. יעדן טאָג האָט מען אַרויסגעשלעפּט פֿון איר קאַמער מענטשן און זיי געוואָרפֿן אין שוואַרצן, גלאַנציקן אויטאָ, וואָס האָט געוואַרט באַם אַריינגאַנג. זי האָט געוואוסט, אַז אַף דער פּרעמיערע אין געטאָ וועט זי שוין קיינמאָל נישט זינגען. אירע טעג, און עפּשער שאָען, זיינען שוין געציילטע. דערפֿאַר אָבער האָט זי געזונגען אין קאַמער, געזונגען פֿאַר די אידן, וואָס וואַרטן אַפֿן טויט.

וויים, דער שעף פֿון עקזעקוציע־פּאָלק, האָט ליובען אַוועקגעפֿירט קיין פּאָנאַר. פֿון זיין גראָען, יאָנטעוודיקן היטל האָט אַראָפּגעקוקט אַ זילבערן שאַר־בנדל, ווי אַ מיניאַטור פֿון זיין פּאָנים. ער האָט אַליין געפֿירט דעם אויטאָ. לעבן אים איז געזעסן זיין געליבטע, די דרייסיק־יעריקע געשטאַפּאָווקע פֿון האַמבורג, עלען רעגנער, און האָט געדרויכערט אַ פּאַפּיראָס.

באַם דורכגיין די דראָטן, וואָס האָבן אַרומגעצוימט די גריבער, האָט

עלען זיך אָפּגעשטעלט און באַפֿוילן ליובען, זי זאָל זיך אויסטאָן נאַקעט. װען די זינגערן האָט עס גלייך נישט געטאָן, האָט עלען אַרויסגעצויגן אַ שפּיז און געסטראַשעט, אויב ליובע װעט זיך טייקעף נישט אויסטאָן, װעט זי איר אויסשטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פֿלעגט זיך באַנוצן װייס און קי־מאַט שטענדיק האָט עס געהאָלפֿן.

ליובע האָט זיך אויסגעטאָן, איז געגאַנגען נאַקעט. זי איז אַריין אין גרוב. דאָרט זיינען געלעגן טויטע, באַגאָסענע מיט קאַלך. פֿון דער זייט האָט זיך צוגעקוקט װייס און מורער מיטן מאַנאָקל. עלען רעגנער, די געװעזענע סטודענטן פֿון האַמבורגער אוניװערזיטעט, האָט מיט אַ געלעכטער אַ נעם גע־טאָן דעם אויטאָמאַט און מיט אַ סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובען.

דער מאַטעמאַטיקער

דער „יונגער זאַלקינדסאָן" — אַזוי האָט מען אים גערופֿן — איז אַ כירורג... ער איז אַנערקענט פֿאַר אַן אויסגעצייכנטן מייסטער, נאָר אים אינ־טערעסירט דערהויפּט מאַטעמאַטיק, די „מיסטעריע פֿון צאָלן", װי ער פֿלעגט זאָגן.

אין געטאָ־שפּיטאָל האָט ער שוין אַדורכגעפֿירט אַ סך װיכטיקע אָפּע־ראַציעס. אָפּערירט און געהיילט קראַנקע, װען אױף דער גאַס האָט מען געשניטן געזונטע. ער האָט אָנגעהויבן אין געטאָ צו שרייבן אַ גרויס װערק װעגן אַס־טראָנאָמיע. צו דער אַרבעט אין שטאָט האָט ער זיך אָפּגעזאָגט צו גיין: „בע־סער אומקומען איידער העלפֿן מיט עפּעס אונדזערע מערדער". ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון די גראַמען ברויט, פֿון די פּאַרציעס פֿערדן־פֿלייש, װאָס די אידן רופֿן עס אָן „סוסינע", און האָט קיינמאָל נישט פֿאַרמאָלדן אין מעלדוננס־אַמט פֿון געטאָ, אַז עס לעבט אַזאַ איד זאַלקינדסאָן: ער פֿלעגט שלאָפֿן בייטאָג און װאַכן אין די נעכט. װען דער געטאָ אָנגעליט פֿון באַטאַגיקן צאָרן לעשט זיך, שרייבט ער זיין װערק.

מיטן אויפֿגיין פֿון דעם מאָרגנשטערן האָט ער ליב צו שפּילן אויף זיין פֿידל. ער איז אַ מוזיקער אויך.

װען דער געטאָ האָט גענומען גויסעסן, האָב איך גענומען זוכן מיטלען, װי אַזוי צו ראַטעװען דעם מאַטעמאַטיקער. איך האָב אים דעמאָלט נאָך פּער־זענלעך נישט געקענט, נאָר געהערט װעגן אים אַ סך פֿון זיין שאַכן, װאָס איז מיינער אַ כאַװער.

איינער פֿון מיינע שטאָטישע פֿריינט, יוליאַן יאַנקאָװסקאַס, האָט זיך אונטערגענומען צו באַהאַלטן אין שטאָט, אין אַ ספּעציעל געמאַכטער מאַלינע, זעקס אידן פֿון געטאָ. דער פּלאַן איז געװען אַזאַ: ער האָט אַ כאַװער, דער כאַ־װער איז אַליין אַ פּאָליציאַנט. ער איז אָבער אַן איינגענער מענטש און העלפֿט

פּאַרטיזאַנער. דער פּאָליציאַנט וואוינט איינער אַליין. אין זיין וואוינונג איז פאַראַן אַ וואַנע-צימער. אָט אין דעם וואַנע-צימער וועט מען פאַרמויערן די טיר, פאַרקלעפּן מיט טאַפּעטן, מאַכן פון דער הינטערזייט אַ פאַרמאַסקירטן אריינגאַנג און באַזעצן דאָרט די זעקס מענטשן.

דעם זעלבן אָוונט בין איך אַוועק צו זאַלקינדסאָנען, זיך מיט אים באַקענט און אים דערציילט פון מיינע פּלענער. געזאָגט אים, אַז ער איז איינער פון די זעקס, וועלכע זיינען אָנגעמערקט צו באַהאַלטן זיי.

— פאַר מיר עקזיסטירט נישט קיין טויט, — האָט ער מיר געענטפערט, קנייטשנדיק מיטן שטערן. — איך האָב זיך נאָך קיינמאָל נישט באַהאַלטן, קוים שרייב איך מיין ווערק, האָט דער טויט אויף מיר קיין שליטע נישט, און ווען איך וועל דאָס ווערק ענדיקן, האָב איך נישט נאָך וואָס צו עקזיסטירן, — ער האָט אַרויסגענומען פון וועסטל-קעשענע אַ ברעקל אויפגעדרייט פּאַפּיר און צוגעגעבן:

— ס'איז אַ ציאַנקאַלי. דאָ ליגט אויפגעדרייט מיין טויט.

— ווייסט איר וואָס, — האָט ער שפּעטער צו מיר זיך אָפּגערופן, — אויב איר טראַכט שוין יאָ וועגן מיר, וואָלט איך אייך בעטן אַ טויווע: איבערגעבן מיין ווערק רודניצקין, מיין פּראָפעסאָר פון מאַטעמאַטיק, זאָל ער דאָס דורכלייענען און באַ זיך באַהאַלטן.

איך האָב גענומען זיינע דיקע פאַרשריבענע העפטן, זיי אַרומגעוויקלט אַרום לייב און אַוועקגעטראָגן זיי דעם פּראָפעסאָר.

אין אַ וואָך אַרום איז דער פּראָפעסאָר געקומען אין הויף פון „איוואָ", וואו איך האָב דעמאָלט געאַרבעט און דורך אַ באַגעגנטן אידן מיך געהייסן אַרויסרופן. מיר זיינען אַריין צווישן די ביימער, קיינער זאָל נישט באַמערקן. דאָרטן האָט מיר דער פּראָפעסאָר געזאָגט:

— די גרעסטע פרייד אין מיין לעבן איז דער טאָג, ווען איר האָט געבראַכט זאַלקינדסאָנס ווערק. איך בין שטאָלץ און גליקלעך מיט מיין אידישן שילער! זאָגט אים, אַז איך קוש אים האַרציק: אַז די וועלט נאָך דער מילכאָמע, ווען זי וועט לייענען זאַלקינדסאָנס ווערק, וועט זי זיך נויגן פאַרן מעכאַבער.

*

די ערד אין געטאָ האָט געציטערט. קיטעל איז געוואָרן אַ טעגלעכער אריינגייער, און איטלעכעס מאָל עפּעס נייעס געפאָדערט. דאָ דאַרף ער קראַנקע, דאָ דאַרף ער אַלטע. זיין אַפּעטיט פאָדערט קינדער. יונגטלעכע זיינען געלאָפן אין וואַלד. עלטערן האָבן אויסגעבויט אונטערערדישע מאַלינעס. נאָר די מויערן זיינען געזונקען מיט די איינוואוינער אינאיינעם.

איך בין אַוועק צו זאַלקינדסאָנען. איך האָב גענומען צושטיין, ער זאָל

אַריבער אין שטאָט. דער צימער איז שוין פּאַרטיק. די פראַגע וועגן עסן איז אויך שוין געלייזט. אפילו אַ ראַדיאָ איז דאָרט צוגעגרייט.

דריי טעג האָב איך מיט אים געטאַינעט, זיך געבעטן ווי בײַ אַ קינד. ענד-לעך האָב איך אים איבערגערעדט. ער האָט באַשלאָסן צו גיין דעם 30-טן אויגוסט 1943, פינף אַזייגער פאַרטאָג האָט ער געדאַרפט אַרויסגיין פון געטאָ. אינדרויסן וועט שוין אָפּוואַרטן דער פּאָליציאַנט, וואָס באַדאַרף אים אַוועקפירן קלוימערשט ווי אַן אַרעסטירטן.

זאַלקינדסאָן איז געווען פּינקטלעך. פּונקט פינף אַזייגער איז ער געקומען צום טויער. נאָר אין יענער סעקונדע איז אָנגעלאָפן זיין מומע, וואָס האָט אים זייער ליב געהאַט, און פאַרשטעלט אים דעם וועג. זי האָט באַמערקט, אַז ער איז נישטאָ אין צימער, איז זי אַוועקגעלאָפן אים זוכן, זי האָט אים אָנגע-כאַפּט לעבן טויער און נישט געלאָזט גיין, געטאַינעט אַז אין שטאָט איז אַ סאַ-קאַנע.

אויף מאָרגן דעם 1-טן סעפּטעמבער 1943 האָט קיטעל אַרומגערינגלט מיט קוילנוואַרפער דעם געטאָ. דער יונגער זאַלקינדסאָן איז געוואָרן זיין קאָרבן.

די פאַנטאַסטישע הייל

יעדן טאָג האָב איך אַריינגעבראַכט אין געטאָ קולטור - אוצרות, און יעדן טאָג האָב איך נישט געוואוסט וואָס צו טאָן מיט זיי. אין מיין וואוינונג אויף סטראַשון גאַס 1, זיינען פול געוואָרן די ווינקלען מיט קסאַוו-יאַדן און ספּאָ-רים, בילדער און סקולפּטורן, וועלכע איך האָב געראַטעוועט פון דייטשע הענט. געבראַכט אַהערצו און געזוכט פּאַסיקע ערטער, וואו עס צו באַגראָבן.

יוסף גלאַזמאַן, דער מיטגליד פון פּאַרטיזאַנישן שטאַב אין געטאָ, האָט מיר דערציילט וועגן איינעם אַ געוויזענעם יעשיווע-באָכער, וואָס מאַכט וואונ-דערלעכע באַהעלטענישן אונטער דער ערד. מיט אים דאַרף איך זיך פאַרבינדן. ער וועט מיר געבן אַן אייצע.

איך בין צו אים אַוועק. אַ הויכער, אויסגעצויגענער באָכער, אַ ביסל קאַסאָקע.

גערשן אַבראַמאָוויטש, אַזוי האָט מען גערופן דעם מאָדנעם אַרכיטעקטאָר, האָט מיר דערציילט וועגן זיין לעבן. זיין גאַנצע מישפּאָכע איז אין געטאָ. ער האָט דאָ צוויי ברידער און אַ פּאַראַליזירטע מאַמע. אַלע דריי ברידער האָבן געלערנט אין דער ראַמיילעס יעשיווע. דאָ אין געטאָ האָבן זיי געשוואוירן בײַ אַ סייפער - טוירע, אַז זיי וועלן ראַטעווען די פּאַראַליזירטע מאַמע.

די דריי ברידער האָבן אויסגעבויט פאַר דער מוטער אַן אונטערערדישע באַהעלטעניש. נאָר דאָס איז בלויז ציטווייליק. גערשן האָט נישט געוואוסט, אַז די דייטשן קענען קומען מיט שפּיר-הינט און געפינען דאָס אָרט. דעריבער

בויט ער איצט אונטער דער געטאָ אַ גרויסע הייל, עס איז אַ ווייטערדיקער קאַנאַל פון דער באַהעלטעניש, וואו עס געפינט זיך זיין מוטער. די הייל איז שוין האַלב פאַרטיק. געפינען זי איז אומעגלעך. פאַר באָמבעס, פייער און שפּיר - הינט האָט זי קיין מוירע נישט. אין דער נייער הייל וועט ער אריבער־טראָגן זיין מאַמען. אין דער זעלבער הייל וועלן זיך געפינען די דערמאָנטע קול־טור-אויצרעס און דער ארכיוו פונעם געטאָ.

ער האָט מיר צוגעזאָגט צו באַווייזן זיין ארבעט.

ער האָט מיך אריינגעפירט אין אַ פינצטערן קעלער אונטער כורוועס און ציגל און מיר געראָטן, איך זאָל זיך אָנהאַלטן אין זיין ארבל, קעדיי ער זאָל מיך אין וועג נישט פארלירן.

צוגעקומען צו אַ ווינקל פון דער כורווע, האָט ער אָנגעצונדן אַ לעמפּעלע, אָפּגעשאַרט מיט אַ פינגער די ערד און ארויסגעהויבן צוויי קליינע ברעטלעך: קומט.

אַ מינוט פינף זיינען מיר געקראָכן בארג אראָפּ דורך אַ שמאָלן קאָרידאָר, דערנאָך האָט ער מיר געהייסן זיך אָנהאַלטן אָן אַ פאָרענטש. דורכגעשפּאַנט דעם וועג מיטן פּאָרענטש, האָט ער באַניים אויפגעהויבן צוויי ברעטלעך, און ס'האָט אַ בליץ געטאָן ליכט.

— דאָ באַהאַלט איך מיין מאַמען, — האָט ער געזאָגט צו מיר און אָנגע־וויזן אַף אַ פרוי, וואָס איז ווי אַ הויפן ביינער געלעגן צווישן פערענעס און קישנס, — די עלעקטרע האָב איך אריינגעצויגן נישט פון געטאָ. טאָמער וועט דער געטאָ ארומגערינגלט און די דייטשן שליסן אוים די עלעקטרע, זאָל דער מאַמען זיין ליכטיק. דאָ איז שוין מיין מאַמע אַנדערהאַלבן יאָר. איך האָב זי שוין אויסגעהיט פון זיבן 'שכיטעס און האָף, אַז זי וועט איבערלעבן היטלערן.

דערהערט אונדזערע שטימען, האָט די פרוי אויסגעדרייט איר פּאָנים און זיך געווענדעט צום זון:

— גערשן, ליכט האָסטו געבראַכט?

גערשן האָט ארויסגענומען פון קעשענע צוויי ליכט און אוועקגעלייגט אַף אַ בענקל. עס איז געווען פּרייטיק. ער האָט מיך צוגעפירט צו דער מוטער און אָנגעוויזן אַף מיר:

— מאַמע, אָט דער יונגערמאַן האָט דיר געבראַכט אַ נייעם קאָרבן-מינכע.

די אַלטיטשקע האָט זיך באַמיט צו שמייכלען, זי האָט אויסגעשטרעקט איר דאַרע האַנט, גענומען דעם קאָרבן-מינכע און אים פאַרוקט אונטערן קישן.

אין דער באַהעלטעניש האָט זיך דערהערט אַ גערויש. איך האָב געטאָן אַ ציטער.

דאָס האָב איך אָפּגעלאָזן דעם ווענטילאַטאָר, — האָט מיך באַרואיקט גערשן און ער האָט אָנגעהויבן מיך פירן ווייטער.

— מיט אָט דער באַהעלטעניש בין איך נישט צופרידן — האָט ער צו מיר געזאָגט, — די ערשטע צייט איז דאָ געווען זיכער, איצט אָבער דאַרף מען

זאַלמען באַק׳ס צייכענונג פון זיין מוישע-סקולפּטור

דער גערעטעוועטער ניינערי-
קער קינסטלער זאַלמען באַק
און א. סוצקעווער.

איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פֿון דער פּאַרטיזאַנישער
אָרגאַניזאַציע (געצייכנט פֿון נ. באָראָווסקי).

אַ בעסערע. קומט ווייטער, איך וועל אייך ווייזן די באַהעלטעניש פאַר אייערע ספאָרים, אהין וועט דער דייטש זיך שוין נישט דערקלייבן — זי געפינט זיך צוואַנציק מעטער אין דער ערד. איצט האָבן מיר זיך גערדרייט פּאַשעט אין אַ לאַבירינט. ווידער האָט אַ בליץ געטאָן ליכט. מיר זיינען אריין אין אַ נייעם קעלער.

אָט דער קעלער, — האָט מיר אויפגעקלערט גערשן — איז שוין מיט זעקס הויפן ווייטער פון דעם ערשטן. פון דאַנען ציט זיך אַ קאַנאַל ווייטער. אַזש ביז צום שול - הויף. נאָר ער איז ערטערווייז פאַרשאָטן. דאָ, — האָט ער מיר אָנגעוויזן אויף אַ גרוב פאַרלייגט מיט ציגל, — געפינען זיך דריי קאַסטנס מיט ביכער, וואָס איך האָב אים נישט לאַנג איבערגעגעבן. אין אָט דער הייל האָט גערשן גערעכנט אַריבערצופירן זיין מאַמען... דאָ האָט ער אויסגעגראָבן אַ ברונעם.

איך האָב אַריינגעקוקט אין דעם סוידעסדיקן ברונעם. ער איז אינעווייניק געווען אויסגעלייגט מיט ברעטלעך, קעדיי דאָס וואַסער זאָל זיין ריין.

מיר זיינען געגאַנגען צוריק. איך בין געווען רואיק פאַר די ספאָרים; גערשן האָט זיי באַהאַלטן אין דער זעלבער הייל, וואו ער האָט באַהאַלטן זיין מאַמען.

זיך דערוואוסט, אַז די דייטשן פאַרוואַרפן געטאָס מיט באָמבעס פון עראָפּלאַנען, האָט גערשן זיך אַנטוויקלט אין זיין אונטערערדישער ארכיטעקטור. ביי אַ שטאַרקער באָמבאַרדירונג פון אויבן קען איינפאַלן איבער דער הייל אַ מויער און פאַרשיטן דעם אַרויסגאַנג. הייסט עס, מען דאַרף זוכן אַן אייצע. ער האָט געטראַכט און זיך דערטראַכט.

אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די געלע לאַטעס, איז ער מיט זיינע צוויי ברידער אַוועק אין שטאָט, און בעערעך אַ קילאָמעטער ווייט פון געטאָ גענומען אויפלייגן ציגל פון אַ געביידע, אין וועלכער עס האָט געטראָפן אַמאָל אַ באָמבע. קיינעם פון די הונדערטער אַגענטן און געשטאַפּאָ-מערדער אַז נישט איינגעפאַלן כוישעד צו זיין אין עטוואָס די דריי ברידער, וואָס האָרעווען אין גאַס באַם אויפקלייבן די ציגל פון אַ כאָרעוון מויער.

גערשן האָט אויסגעבויט אונטערן מויער אַן אויסגעצייכנטע באַהעלטעניש. וואו נעמט מען אָבער דאָרט וואַסער? אויסגעגראָבן אַ טונעל פון צוואַנציק מעטער די לענג, האָט ער פאַרייניקט זיין באַהעלטעניש מיט אַן אַרטעזיאַנישן ברונעם. אין דער צעמענטענער וואַנט פון ברונעם האָט ער אויסגעשניטן אַן עפענונג, וואָס האָט אַן סימאָנים זיך פאַרמאַכט אויף צוריק. די וואַסער-פּראָבלעם איז געווען געלייזט. כוץ דעם, וועט ער אין די נעכט קענען אַרויסקריכן פון ברונעם אינדרויסן און איינקויפן שפּייז.

בעיס זיין אַרבעט אין שטאָט אָן לאַטעס, פון באַגינען ביז אָוונט, איז געשען אַן אומגליק. אַ באַלקע איז אַראָפּגעפאַלן אויפן עלטסטן ברודער און אים

צעבראָכן אַ פוס. גערשן האָט זיין ברודער געבראַכט אין געטאָ-שפּיטאָל. דעם פוס האָט מען דעם ברודער געמוזט אַמפּוטירן.

פאַר גערשענען איז געשטאַנען די פראַגע, ווי אַזוי אַריבערצופירן די מו-טער אין דער נייער זיכערער באַהעלטעניש. דער געטאָ איז שוין צו יענער צייט געווען געשלאָסן. עס האָט געשמעקט מיט אַ נייער שרעקלעכער שכיטע, מעגלעך שוין מיט דער לעצטער. גערשן האָט דאַן פון זיין הייל אין געטאָ אונ-טערגעגראָבן אַ טונעל צו דער גרויסער קאַנאַליזאַציע - רער, אַריבערגעקראָכן אין אַ שאַנד-לאַטע פון געטאָ אין שטאָט, אין זיין באַהעלטעניש. פון דאָרטן האָט ער אויך אויסגעגראָבן אַ טונעל צו דער קאַנאַליזאַציע-רער, און דער וועג איז געווען פריי: פון געטאָ וועט ער דורך דער אונטערערדישער הייל דורכטראָגן זיין פּאַראַליזירטער מאַמע, זיין ברודער דעם קאַליקע און זיין קליין ברודערל. שפּעטער וועט ער זיי דורך דער רער פון דער קאַנאַליזאַציע דורכטראָגן אונ-טער דער ערד, און אַף אַזאַ אופן ברענגען זיי אין דער נייער באַהעלטעניש.

*

מיט אַ טאָג פריער, איידער איך האָב זיך דורכגעריסן מיט געווער אין האַנט דורך דער אַרומגערינגלטער געטאָ, האָב איך באַגעגנט גערשענען אַף איי-נער פון די אויפגעריסענע גאַסלעך. עס איז געווען אַ וואַרעמער טאָג. דער זומער האָט זיך געזעגנט מיט דעם געטאָ. גערשן האָט געטראָגן אונטער די אָרעמס צוויי וואַרעמע קאָלדרעס. איך האָב אים אָפּגעשטעלט:

— וואוהין?

גערשן האָט אַ פינטל געטאָן מיט זיין קאָסאָקלעכן אויגל און אייליק גענו-מען זיך פאַרענטפערן:

— האָט קיין פאַריבל נישט, איך אייל זיך. די קאָלדרעס האָב איך גע-טראָגן באַ אַ כאַווער. איך מוז זיי אַריבערטראָגן וואָס גיכער צו מיין באַהעלטע-ניש. עס איז שוין באַלד האַרבסט. זיי איז קאַלט דאָרט אין דער ערד.

די פּאַראַליזירטע מוטער און דעם קאַליקן ברודער האָט ער שוין פּאָריקע נאַכט געהאַט אַריבערגעטראָגן, צוערשט דורך זיין הייל, דערנאָך דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע, און זיי געבראַכט אין שטאָט אונטערן צעפּאַלענעם מויער.

די אונטערערדישע שטאָט

אַמאָל פלעגט זיך אין אַ מאַלינע באַהאַלטן אַ גאַנעוו. „מען האָט געכאַפּט דעם גאַנעוו אין זיין מאַלינע" — פלעגט מען קענען הערן. איצט האָט באַדאַרפט איטלעכער בירגער פון געטאָ, כּדי אַן אָרט וואו צו וואוינען אַף דער ערד, זיך באַזאָרגן מיט אַ זיכערער באַהעלטעניש אין דער ערד גופא. דאָס וואָרט מאַלינע

איז געוואָרן אַזוי פּאָפּולער, אַז מען האָט עס געבויגן אין פֿאַרשידענע פֿאָרמען: „מען דאַרף זיך מאַלינעווען", „ביסט אַ גוטער מאַלינשטשיק", „איך בין געלעגן מאַלינירט" א. א. וו. און ווען דעם לערער סטאָליצקים פֿרוי האָט אין אַ מאַלינע פֿון דער צווייטער געטאָ געבוירן אַ קינד האָט זי עס אַ נאָמען געגעבן — מאַלינע.

אין פּעריאָד פֿון פֿאַר דער געטאָ זײַנען די מאַלינעס געווען פּרימיטיווע, מען האָט זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער, אין אַן אויוון, אין אַ פֿינצטער צימערל, אויף אַ בוידעם א. א. וו. אין געטאָ-פּעריאָד האָט זיך בויאונג פֿון מאַלינעס דערהויבן צו אַ קונסט. עס איז אויסגעוואַקסן אַן אונטערערדישע שטאָט.

ווען די דײַטשן האָבן זיך אַ נעם געטאָן אין ווילנע אויסצוראָטן אויך ניט-אידן, איז דאָס וואָרט אויך אַרײַנגעדרונגען אין שטאָט. איך האָב געזען אַ לאָזונג אין אַן אומלעגאַל בלעטל: „פּאָלאַקן, באַהאַלט זיך אין מאַלינעס!"

מאַלינעס האָט מען געבויט בײַנאַכט, קיינער זאָל נישט באַמערקן. די מאַלינע מעג זײַן די בעסטע, נאָר קוים ווערט זי באַמערקט פֿון אַ פֿרעמד אויג, איז זי אַ בראָכע-לעוואַטאָלע.

מאַלינעס האָט מען געבויט אומעטום: אונטער אַלטע כאָרעווע הײַזער, אין קעלערס, אונטער מיסט-קאַסטנס, אין הײלן און וואו נאָר אַ מענטשלעכע פֿאַנטאַזיע קען זיך פֿאָרשטעלן. מען פֿלעגט פֿאַרמויערן אַ טייל צימער, פֿאַרקלעפּן אים מיט טאַפּעטן, מאַכן הינטער-אַרום אַ פֿאַרמאַסקירטן אַרײַנגאַנג און ס'האָט געהייסן אַ שטוביקע מאַלינע. מיט אַזאַ מאַלינע האָט מען רואיקער געכטיקט. טאָמער אַ געפֿאַר — איז גלײַך אין דער באַהעלטעניש.

אויף רודניצקער 6 האָבן פֿערציק רײַכע אידן אויסגעבויט אַן אויסטערלישע מאַלינע. דער אַרײַנגאַנג איז דורך אַן אויוון. עס עפֿנט זיך דאָס דעקל פֿונעם אויוון און פֿון דאָרט פֿאָרט מען אַרײַן אין דער מאַלינע אויף אַן עלעקטרישער זיך-באַוועגנדיקער דעק, ענלעך צו אַן עסקאַלאַטאָר אין מעטראָ.

אין דער מאַלינע איז געווען אַ ראַדיאָ, אַ באָד, אַן אוביקאַציע און, להבדיל, אַ ביבליאָטעק.

דער אינזשעניער ספּאָקאָיני, וואָס האָט אויסגעבויט אונטער דער געטאָ ניט איין וואוינונג, האָט געמאַכט אַזאַ קונציקע מאַלינע, וואָס איר אַרײַנגאַנג איז געווען דורך אַ ברונעם.

אין קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ. האָבן זיך געראַטעוועט פֿון דער קינדער-שכיטע אַרום אַכציק קינדער. אין לאַגער האָבן זיי זיך ניט געטאָרט ווײַזן. די קינדערשע הויט איז באַשטימט געווען פֿאַר קאָסמעטישע אָפּעראַציעס. די עלטערן האָבן זיך צונויפֿגערעדט, מען האָט פֿאַרמויערט אַ טייל פֿון אַ זײַטיקן צימער און הינטערן וואַנט האָבן געלעבט די קינדער. דער אַרײַנגאַנג צו די קינדער איז געווען דורך אַ בלעכענעם אויוון, וואָס איז ספּעציעל געווען צוגערוקט צו דער וואַנט. אַ גאַנצן טאָג האָט מען דעם אויוון געהייצט, קעדיי די דײַטשע קאָנטראָלאָרן זאָל ניט אײַנפֿאַלן דאָרטן צו זוכן.

פאַר די אַכציק פאַרמויערטע קינדער האָט מען אין דער מאַלינע געעפנט א שול. דער לערער אַפּעסקין פלעגט פאַרטאָג אַריינקריכן דורכן אויוון און לערנען מיט די קינדער ביז אין אָוונט. אין דער מאַלינע האָט ער איינגעאָרדנט מיט די קינדער אַ פאַרשטעלונג. די בינע איז באַצירט געווען מיט גרינס און דאָס קליינוואַרג האָט מען אויסגעפּוצט אין יאָנטעוודיקע קליידער. דאָרט, אין דעם פאַרמויערטן צימער פון קאָנצענטראַציע-לאַגער, האָט עס אַפּעסקין אויפגעפירט מיט די קינדער זיין ליד „דער איד פון דער מאַלינע". אָט איז דאָס ליד:

דער איד פון דער מאַלינע

וואו גייסטו, איד, דורך נאַכט אוןווינט?
וואָס ברענט דיין בליק מיט מאָרד און זינד
און פלאַמט מיט פונקען סינע?
— איך גיי, וואו ס'טראָגן מיך די טריט,
מיין וואונד אַ ברענענדיקע גליט.
איך בין אַצינד דער לעצטער איד,
דער איד פון דער מאַלינע.

וואָס זוכסטו, איד, אפן וויסטן שטיין? —
איך בלאָנקע אום אין נאַכט אליין
און שלייך זיך ביז באַגינען,
וואו ס'רוט דאָס טייערע געביין,
וואו ס'גליט דאָס עלנדע געוויין,
וואָס כ'קען עס נישט געפינען.

די נאַכט דעקט צו מיך און פאַרהילט,
דער טאָג — ער דראָט מיר בייז און ווילד.
וואוהין זאָל איך אַנטרינען?
מיין צונג אַ קלאָגעדיקע שילט.
מיין טרוים איז היינט — דער הונט וואָס בילט
צום איד פון דער מאַלינע.

איז וואַנדער, איד, און גיי און שילט,
געבענטשט זאָל זיין די האַנט, וואָס צילט,
אָ, זאָלן הענט נאָך דינען!
ווער נאָך מיין וויטיק זיין געשטילט?
ווער עפשער זון נאָך שמייכלען מילד
צום איד פון דער מאַלינע?

— ⁂ —

ווייטזעעוודיקע מענטשן האָבן נישט געהאַלטן פון אַ מאַלינע אין געטאָ, די דייטשן האָבן זיך אויסגעלערנט זוכן. באַ דער איפּאַטינגאַ האָבן זיך ספּעציאַליזירט באַזונדערע גרופּן כאַפּונעס, וואָס מען האָט בלויז געהאַלטן אַף אויפצודעקן מאַלינעס. כוץ דעם איז געווען די סאַקאָנע, אַז מען זאָל דעם געטאָ פאַרברענען, און דעמאָלט וועלן איינפאַלן די מויערן און פאַרשטעלן די אַריינגענג צו די מאַלינעס. דעריבער האָט מען געבויט די מאַלינעס אין שטאָט, און דער וועג צו זיי האָט געפירט פון דער געטאָ. פון שפּיטאָל גאַס 6 האָט מען אויסגעגראָבן אַן אויסטערלישן הייל צום „מאַנאַסטיר פון אַלע הייליקע". פון אידישן שפּיטאָל אין געטאָ האָט געצויגן אַן אונטערערדישער וועג צו דעם קאַרשול אַף זאַוואַלנע גאַס. פון דייטשישע 29 איז געגאַנגען אַ הייל אַזש אין דער צווייטער געטאָ.

מאַלינעס זיינען געווען רייכע און אָרעמע, גרויסע און קליינע, פאַר איינציקע מישפּאָכעס און פאַר הונדערט מאַן.

די מאַלינע אַף דייטשישע 21, אויסגעבויט פון הערץ זוסמאַן, איז באַשטאַנען פון דריי קעלערן. דעם לעצטן קעלער האָט זוסמאַן פאַרמויערט. דורך אים האָט זיך געצויגן אַ קאַנאַל צו די קאַנאַליזאַציע-רערן און דער קעלער איז געווען צוגעגרייט אַף דער צייט פון אַ סאַקאָנע. אין צווייטן קעלער און אין ערשטן האָבן געוואוינט 65 מאַן. זוסמאַן האָט אַריינגעצויגן אַ ראַדיאָ-אַפּאַראַט, און אין וואַנט פון דרויסן, אין אַ וואַסער-רער, איינמאָנטירט אַן אַפּאַראַט צום אונטערהערן, וואָס אַזוינס עס קומט פאָר אין גאַס. ער האָט דאָרט אַריינגעפירט פייער און וואַסער. אַפן פאַל, אויב דאָס וואַסער און פייער וועט מען פון דרויסן אויסשליסן, האָט זוסמאַן דאָרט אויסגעגראָבן אַ ברונעם און אויפגעבויט אַן אויוון. דעם קוימען האָט ער פאַרייניקט מיט אַ קוימען פון אַ נישט-אידישן שאָכן, קעדיי ווען מען וועט הייצן זאָל דער רויך נישט אויסקומען פאַרדעכטיק. נאָר גראָד די דאָזיקע מאַלינע האָט נישט אויסגעהאַלטן מער ווי צוויי וואָכן. דער הויז-וועכטער האָט באַמערקט און געמאָסערט. ס'איז געקומען געשטאַפּאָ, אַ גאַנצן טאָג האָט מען געבראָכן די מאַלינע. דעמאָלט האָט זוסמאַן מיט נאָך פיר יונגען אויפגעבראָכן דעם לעצטן קעלער, וואָס האָט געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע, און אַלעמען פאַנאַנדערגעשיקט אַף אונטערערדישע גאַסן. די פינף האָבן געמוזט פאַרבלייבן צו פאַרמאַסקירן דעם קעלער. אויבן האָט געבושעוועט די געשטאַפּאָ. מיט אייזן-בעטאָן האָט מען אייליק פאַרמויערט דעם אַריינגאַנג און אַריבערגעטראָגן די רעזערוו-פּראָדוקטן אין די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. אין צווייטן קעלער איז געבליבן בלויז איינער, וואָס האָט פאַרענדיקט פאַרמויערן די וואַנט, ווען געשטאַפּאָ האָט זיך אַריינגעריסן אין קעלער, איז ער דורכגעקראָכן דורך אַ קוימען און זיך אַריינבאַקומען אין דריטן קעלער, וואָס האָט געהאַט די פאַרבינדונג מיט די רערן.

*

דער זעלבער זוסמאַן האָט זיך נאָכדעם אויסבאַהאַלטן מיט זיין מישפּאָכע זאַלבע-זעקסט אינעם קעלער פון די קעסלען אונטער דער דירע פון מאָטן-מערדער קיטעל אַף קאַשטאַן-גאַס 3.

זוסמאַן האָט זיך געטראַכט: ביי אַ וואָלף אין די ציינער איז אַמאָל זיכערער. דער הייצער פון די קעסלען, סטאַניסלאַוו סטאַנקעוויטש, האָט עס דאָרט איינגעאָרדנט זוסמאַנען, און אונטער אַן עמער אַש פלעגט ער אַריינטראָגן פאַר דער מישפּאָכע שפּייז.

די מאַלינע האָט זיך געפונען אונטער טרעפּ, פאַרוואָרפן מיט האָלץ. די מישפּאָכע איז דאָרט געלעגן צענויפגעדרייט, און איינמאָל אין טאָג, אַלע צוואָמען, האָט מען זיך איבערגעקערט אַף דער צווייטער זייט. זוסמאַן האָט דאָרט איינגעאָרדנט אַ ראַדיאָ אַף אויערן-הערערס און גאַנצע טעג פלעגט מען זיך צוהערן צו דער וועלט.

אָפּט פלעגן אַהין אַריינגיין קיטעל. דורך די שייטן האָלץ האָט מען געהערט זיין שטים. די ערנסטע טעג זיינען געווען די שאַבאַסים, ווייל די געשטאַפּאָ-לייט, וואָס האָבן באַוואוינט דעם גאַנצן מויער, פלעגן אין יענעם טאָג קומען מאַכן וואַנעס. און די וואַנט פון האָלץ, וואָס האָט באַשיצט די מישפּאָכע זוסמאַן, איז געוואָרן פון וואָך צו וואָך אַלץ דינער.

נאָך ביטערער איז געוואָרן די לאַגע, ווען ס'האָט זיך דערנענטערט דער זומער און מען האָט אויפגעהערט צו הייצן די קעסלען. דער וועכטער האָט שוין נישט געהאַט קיין געלעגנהייט זיך צו דרייען אין דעם קעלער און דערלאַנגען עסן. דערצו האָט מען פון דעם װענטל האָלץ אַלץ מער און מער אַראָפּגענומען פאַר די וואַנעס. נאָך פיר כאַדאָשים ראַנגלענישן אין דער מאַלינע איז דאָס ווענטל שוין באַשטאַנען פון איינציקע שייטן האָלץ, און זוסמאַן מיט זיין מישפּאָכע האָט געמוזט פון דאָרט אַנטלויפן. ער איז צוריק אַנטלאָפן אין דער ערשטער מאַלינע אַף דייטשישע 21, וואָס די געשטאַפּאָ האָט געהאַט פריער אַנטדעקט. דאָרט זיינען זיי אָפּגעווען ביז דער באַפרייאונג. אין אַן אַנטדעקטער מאַלינע פלעגט מען אָפּט זיך אומקערן אַף צוריק. דער מיין איז געווען אַ פּאַשעטער און אַ קלוגער: די דייטשן וועט נישט איינפאַלן, אַז מען וועט ווידער זיך באַזעצן אין אַ קאָמפּראָמיטירטן אָרט.

*

אין די מאַלינעס זיינען פאָרגעקומען גוואַלדיקע טראַגעדיעס. מענטשן זיינען דאָרט געשטאָרבן פון הונגער און פון מאַנגל אין לופט. בעיס דער ליקוויִדאַציע פון דער געטאָ זיינען צענדליקער מאַלינעס מיט מענטשן פאַרשאָטן געוואָרן מיט די אויפגעריסענע מויערן. ביז היינט ליגן נאָך דאָרט די קאָרבאָנעס. פיל מאַלינעס זיינען דורכגעפאַלן צוליב קינדער: די קינדער האָבן געוויינט, און זייערע קוילעס האָבן אַרויסגעגעבן די באַהעלטעניש. מיר זיינען באַקאַנט פאַלן, ווען עלטערן האָבן דערשטיקט אין די מאַלינעס זייערע קינדער. מערסטנ-

טייל האָבן זיי עס געטאָן געצוואונגען פון די מיטוואוינער. „צוליב איין קינד וועלן מיר אַלע אומקומען" — און באַהערשט פון דער מאַלינע-מעשוגאַס, האָט מען דערשטיקט קינדער.

איך בין אַליין נישט איינמאָל געלעגן אין אַ מאַלינע. איך ווייס גוט איר טאַם, די ווילדע שרעק פון די צונויפגעקאָרטשעטע גופים. יעדער שאָרך, אָדער באַוועגונג פלעגט אַפּרייסן דאָס האַרץ און אַרויסציען די קויכעס. אין אַזאַ צו-שטאַנד איז מען פייאיק אויף אַלץ. איך וועל פיל פון מיינע איבערלעבונגען פאַר-געסן. שוין איצט איז מיר פאַרנעפּלט געוואָרן דער קאָליר פון בלוט. אָבער איך וועל נישט פאַרגעסן דעם מאָמענט, ווען אין דער מאַלינע האָבן זיך נישט אָנ-געצונדן די שוועבעלעך, ווייל אין דער לופט איז שוין נישט געווען קיין זויער-שטאָף.

⁂

מיט עטלעכע טעג פאַרן אַריינמאַרש פון דער רויטער אַרמיי האָט מען גע-מאָלדן די אידן פון קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ., אַז דער לאַגער ווערט ליק-ווידירט און זיינע בירגער וועט מען עוואַקואירן טיפער צו דייטשלאַנד. וואָס דאָס באַדייט אַזוינס עוואַקואַציע, האָט מען גוט געוואוסט. און אויך דאָרט האָט מען גלייך גענומען זיך פאַרמאַלינעווען. דער נייַן-יעריקער שמואל גוטמאַן האָט מיר דערציילט וועגן אַ מאַסן-מעשוגאַס, וואָס איז פאָרגעקומען בײַ אים אין דער מאַלינע. וועגן דעם פאַל פון מאַסן-מעשוגאַס האָב איך געהערט פון אַנ-דערע אויך. נאָר לאָמיר עס דערציילן מיט די רייד פון קינד:

„אין אַ ליִכטיקן פרימאָרגן קומט פּלאַנע 1) מיט אַ באַפעל, אַלע זאָלן צו-גרייטן פּעקלעך, ווייל די טעג דאַרף מען פון דאַנען אַרויספאָרן. ס'איז גלייך געוואָרן אַ טומל. מיין טאַטע איז געווען אַ גרויסער ספּעציאַליסט אויף מאַכן מאַלינעס. ער האָט גענומען מיין מאַמען און מיך און אַריינגעפירט אונדז אין קאַאָפּעראַטיוו. דאָרט איז געווען אַ מאַלינע, וואו מען האָט באַהאַלטן די סבוירע פון קאַאָפּעראַטיוו. מיין טאַטע האָט אויפגעהויבן אַ קליאַפּע פון פּאָדלאָגע און מיר האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אַ לייטער אין קעלער. דאָרט זיינען געווען זעקס צימערלעך. אין אַלע פול מיט מענטשן. מען האָט זיך פּאַשעט נעשטיקט. מענטשן האָבן געכאַלעשט. עס איז נישט געווען וואָס צו טרינקען. מען האָט געמוזט טרינקען דאָס וואַסער פון אַ קאַנאַל. איך האָב עס אַליין געטרונקען. מיט אַמאָל האָבן מיר דערזען דורך אַ שפּאַלט, אַז אפן הויף איז אָנגעפאָרן אַ מאַשין מיט דייטשן. אַלע האָבן זיי געטראָגן גראַנאַטן און קוילנוואַרפער. איי-נער אַ ביטרער מענטש, זשמיגראַר, האָט אויסגעהאַקט אַ לאָך אין וואַנט און איז אַריינגעקראָכן אין אַן אַנדער מאַלינע. דאָרט, האָט ער געזאָגט, וועט זיין זי-כערער. און מיין טאַטע און מיין מאַמע, צוזאַמען מיט אַ פולע מענטשן, זיי-נען אַריינגעקראָכן צו זשמיגראַדן אין מאַלינע. דאָרט איז געווען אַ קאַנאַל. אין

1) דער שעף פון קאָנצענטראַציע-לאַגער.

פון קאַנאַל איז געגאַנגען לופט. מיטאַמאָל האָט עמעץ אָנגעוויזן די דייטשן אַף דער מאַלינע, וואו מיר זיינען אַקאָרשט געווען. זיי האָבן גענומען וואַרפן גראַנאַטן און אויפגעריסן א וואַנט. זיי האָבן א סאַך מענטשן פון דאָרטן ארויסגענומען. עפּשער א הונדערט. נאָר אונדזער מאַלינע האָבן זיי ניט באַמערקט. אַלעמען, וועמען מען האָט ארויסגעפירט פון דער מאַלינע האָט מען אויסגעשטעלט אַפן פּלאַץ און אויסגעשאָסן מיט קוילנוואַרפער.

פון די גראַנאַטן, וואָס מען האָט געוואָרפן אהין, וואו מיר זיינען פריער געווען, איז אריין צו אונדז א גאַז און איין פרוי האָט זיך דערשטיקט. אַלטע האָבן געכאַלעשט. נאָר קליינע קינדער, ווי איך, פלעגן ניט כאַלעשן.

דערווייל איז די מאַמע געוואָרן מעשוגע. זי האָט אָנגעהויבן שרייען: „באַלד כאַפּט מען די מאַלינע". נאָר אַזוי ווי עס האָט געמוזט זיין רואיק, האָבן מענטשן גענומען שלאָגן די מאַמען. די מאַמע האָט געשריגן ווייטער. אז מען איז מעשוגע — שרייט מען. דערווייל איז געוואָרן מעשוגע נאָך א איד, איינער מאַלקעס, און מיט א ציגל גענומען שלאָגן די מאַמען. מיין טאַטע האָט געכאַפּט א מעסער און געשטאָכן מאַלקעסן. דעמאָלט האָבן זיך געוואָרפן אַף אים 6 מאַן און געבונדן אים. א געבונדענער האָט דער טאַטע געוויינט: אוי, ווײ, איך האָב דערהאַרגעט א מענטשן. איינער קאַטלער האָט זיך באַם טאַטן געבעטן, ער זאָל אויפהערן שרייען. עס האָט אָבער ניט געהאָלפן. קאַטלער האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער און אריינגעשאָסן דעם טאַטן א קויל. נאָר פון מעשוגאַס האָט נאָך דער טאַטע געהאַט אביסל קויעך. ער האָט צעריסן די שטריק און זיך געוואָרפן אַפן מערדער. דעמאָלט האָבן אים דריי מענטשן דערהאַרגעט מיט ציגל... אז איך דערצייל דאָס, הייב איך אָן צו וויינען. ווען די מאַמע האָט עס דערזען, האָט זי גענומען יאָמערן. מען האָט איר דערלאַנגט מיט א ציגל אין האַלדז און זי איז געפאַלן. זי האָט נאָך אביסינקע געלעבט. האָט מען זי דערשאָסן מיט א רעוואָלווער. דערנאָך האָט מען אויסגעגראָבן אין דער מאַלינע א גרוב און מען האָט ביידן באַגראָבן. איך האָב געשריען: „האָזבויניקעס, וואָס טוט איר?" נאָר מען האָט מיך ניט געהערט.

אין א פּאָר טעג ארום האָבן די מענטשן אָנגעהייבן צו ריידן, מען זאָל ארויסגיין פון דער מאַלינע. מיין טאַטנס א כאַווער האָט מיך גענומען מיט זיך. ווען מיר זיינען ארויס, זיינען אין שטאָט שוין געווען די רוסן".

*

אין דעם זעלביקן קאָנצענטראַציע-לאַגער איז, ווי דערמאָנט, געווען א באַזונדער מאַלינע פאַר קינדער. די עלטערן האָבן גוט געוואוסט, אז לאַנג וועלן זיך די קינדער ניט קענען איינהאַלטן. מען האָט זיך באַמיט די קינדער אריבערצוטראָגן אין שטאָט. דאַוויד גיטעלמאַן האָט געהאַט אין דער מאַלינע א צוויי יעריק טעכטערל. ווי אַזוי טראָגט מען עס ארויס? דאָס קינד קען זיך נאָך צעוויינען און די וואַכליוט וועלן עס כאַפּן צוזאַמען מיט טאַטע-מאַמע. אין

לאַגער איז געווען אַ דאָקטאָר. ער האָט געגעבן אַן אייצע: פאַרכלאָראָפאָרמירן דאָס קינד און עס אַרויסטראָגן אין אַ זעקל, דורך אַן אונטערגראָב אונטער די דראָטן, מען האָט אַזוי געטאָן, דאָס קינד איז געבליבן לעבן.

אַזוינע פאַלן פון פאַרכלאָראָפאָרמירן קינדער און זיי אַרויסטראָגן צו באַקאַנטע אין שטאָט זיינען מיר באַוואוּסט צען.

*

נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ האָט זיך אויף רודניצקער 6 אַריינגעקליבן אַ גרופּע כאַפּונעס מיטן אָפיציר לוקאַשיס בעראָש, זייער אויפגאַבע איז געווען אויסצוגעפינען די באַהאַלטענע אידן אין די מאַלינעס. גלייכצייטיק האָבן זיי געבראַכט אַרבעטער, וואָס האָבן וואָכנלאַנג אַרויסגעפירט פון דער געטאָ דאָס געבליבענע בעטגעוואַנט, מעבל און פאַרשידענע פּראָדוקציע פון די וואַרשטאַטן אין געטאָ. די אַרבעטער האָט מען אָנגעזאָגט: אויב זיי וועלן אויסגעפינען אַ מאַלינע, באַקומען זיי אַ פּרעמיע. די גרויס פון דער פּרעמיע, וואָס באַשטייט פון דעם אָנגערויבטן אייגנטום, איז אָפּהענגיק פון דער צאָל אידן, וואָס דער אַרבעטער וועט געפינען.

די כאַפּונעס זיינען דורכגעגאַנגען קורסן, געקומען אין דער באַפרייטער ווילנע, האָב איך געפונען אין זייער לאָקאַל אַ טאָוול, וואו עס איז געווען אָנגעצייכנט מיט קרייט קאָלערליי סיסטעמען פון מאַלינעס. דאָרטן האָבן זיך אויך געוואַלגערט בלעטלעך מיט אידישע אויסיעס. דאָס האָבן די כאַפּונעס זיך געלערנט אידיש, עס זאָלן גרינגער זיין אויסצוגעפינען אַ מאַלינע. זיי פלעגן אַרומגיין איבער די הייזער און אויסרופן אויף אידיש:

— קיינער איז ניטאָ אין געטאָ! מען קען שוין אַרויסגיין!

נאָכן אויפדעקן אַ מאַלינע פלעגן די כאַפּונעס אַריינפירן אירע איינוואוינער צו זיך אין ביוראָ, דאָרטן האָט מען צוגענומען אַלץ, וואָס מען האָט פאַרמאָגט, געפאָרשט, און נאָכדעם אָפּגעפירט אין געשטאַפּאָ. יונגע מיידלעך פלעגט מען איבערלאָזן און זיי דאָרטן פאַרגוואַלדיקן. נאָכדעם פלעגט מען זיי פּרואוון איינרעדן, אַז מען וועט זיי לאָזן לעבן, אויב זיי וועלן אָנווייזן, וואו מען באַהאַלט זיך.

איציק לוריע האָט מיר דערציילט: בעיס ער איז געלעגן אונטער דער פאָדלאָגע אויף אָשמענער 1, האָט ער דורך אַ שפּאַרונע געזען ווי צוויי כאַפּונעס האָבן אַריינגעפירט אַ געפּענטעטן פערד אין דער געביידע און אים אַרומגעפירט עטלעכע מאָל אין דעם לאַנגן זאַל פון די געוועזענע וואַליקעס-וואַרשטאַטן. לויטן אָפּהילך פון די פערדישע קאָפּיטעס האָבן די כאַפּונעס געפּרואווט דערקענען, וואו עס איז אונטער דער פאָדלאָגע אַ פּוסט אָרט. לוריע האָט בעיסמאַיסע זיך צעטומלט. ניט פאַרשטאַנען, וואָס דאָ קומט פאָר. אָבער בעיס דאָס פערד איז אַרויף אויף זיין מאַלינע, האָט ער דערהערט, ווי אַ כאַפּון האָט אַ זאָג געטאָן:

— דאַכט זיך דאָ, לאָמיר פּרובירן, — און לוריע האָט דערהערט איבער, קאָפּ דעם אָפּהילך פון העק. ער איז אַנטלאָפן דורך אַ צווייטן אַרויסגאַנג.

די איינציקע מאַלינע, וואָס האָט אויסגעהאַלטן ביז דעם טאָג פון דער באַפרייאונג, איז די מאַלינע פון עליאָהו קאַפּאַנסקי אויף רודניצקער 23. קאַ-פּאַנסקי האָט אָפּגעצוימט אַ טייל פון זיינעם אַ צימער און פאַרקלעפּט די וואַנט מיט ציימונגען. הינטער דעם ווענטל האָט ער זיך פאַרקליבן מיט זיין מישפּאָ-כע. דאָס צימערל האָט געהאַט דריי אַריינגענג: פון אַ קעלער, פון אַ וואַנט, וואו אַן עפענונג איז פאַרליגט געוואָרן מיט איינציקע ציגל און פון דרויסן פאַר-שאָטן מיט ערד. און אַ דריטער אַריינגאַנג איז געווען דורך דעם ווענטל, וואָס ער האָט פאַרקלעפּט מיט ציימונגען. פאַרן אַריינגאַנג אין דער מאַלינע האָט ער בעקיוון פאַנאַנדערגעוואָרפן אין די ערשטע צימערן אַלע זאַכן, בעטגע-וואַנט, עס זאָל מאַכן דעם איינדרוק, אַז מען איז שוין דאָרט געווען און מען זאָל ניט זוכן נאָכאַמאָל. קאַפּאַנסקי האָט אפילו איבערגעלאָזט אויפן וואַנט דעם זייגער.

נאָכן אָפּליגן אין דער מאַלינע אַ כוידעש, זיך שפּייזנדיק בלויז מיט אַר-בעס, איז ער אַרויסגעקראָכן פון זיין מאַלינע אין איינעם פון די צימערן און אַרויסגעקוקט אינדרויסן. ער האָט זיך געוואָלט דערוויסן, צי עס איז דאָ דער לאַגער ה. ק. פּ. ער האָט געזען פאַרבייגיין צוויי מיידלעך. ס'האָט זיך אים געדאַכט, אַז זיי זיינען אידישע. ער האָט אַרויסגערוקט דעם קאָפּ דורך דער אייזערנער טיר און געפרעגט די מיידלעך:

— איר ווייסט ניט, דער לאַגער ה. ק. פּ. עקזיסטירט נאָך?

די מיידלעך האָבן גאָרניט געענטפערט און זיינען אוועק.

אַנטקעגן איז גראָד געשטאַנען אַ כאַפּון. ער האָט אויסגעשריגן צו די מיידלעך: איר ווייסט, ווער מיט אייך האָט גערעדט? אַ זשיד!

קאַפּאַנסקי איז גיך אַריינגעלאָפן אין דער מאַלינע און פאַרמאַכט דעם אַריינגאַנג. ער האָט זיך אוועקגעזעצט אין זיין צימערל און נעהאָרכט דורכן ווענטל, וואָס דאָ וועט זיין. אין אַ פּאָר שאָ אַרום האָט זיך געעפנט די איי-זערנע טיר און מען איז אַריין אין צימער. קאַפּאַנסקי האָט דערהערט צוויי מיידלשע שטימען. איינע האָט געפרעגט די צווייטע אין אידיש: פונוואַנען קומסטו, און די צווייטע האָט אין דער זעלבער שפּראַך געענטפערט: איך קום פון ה. ק. פּ.

געשפּרעכן אין די צימערן אויף אידיש האָבן זיך איבער:עבאַזערט אין מעשעך פון צוויי וואָכן, אויף דעם אויפן האָבן די מערדער געוואָלט אויסנאַרן קאַפּאַנסקין און געפינען זיין מאַלינע. אָבער דער איד האָט זיך פאַרשטאַנען אויף די קונצן און איז ניט געגאַנגען.

עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַר קאַפּאַנסקין אַ הונגער, די אַרבעס האָבן זיך געהאַלטן ביים ענדיקן. ער האָט אויסגעציילט וויפל אַרבעס עס איז נאָך גע-בליבן, און ער מיט זיין מישפּאָכע האָבן זיך געגערט מיט 50 אַרבעס אַ טאָג. די

לעצטע צוויי וואָכן פאַר דער באַפרייאונג האָט מען זיך געגערט אין דער מאַ-
לינע מיט 22 ארבעס א טאָג, ווען קאָפּאַנסקי, ניט קענענדיק שוין מער אויס-
האַלטן דעם הונגער, איז ארויסגעקראָכן פון דער מאַלינע נאָך שפּייז, איז שוין
א וואָך צייט געווען פריי די שטאָט.

*

די מערהייט מאַלינעס, סיי אין געטאָ, סיי אין שטאָט, האָבן ניט אויס-
געהאַלטן. דורך מעסירעס, דורך פאַרשידענע פּראָוואָקאַציעס זיינען זיי געוואָרן
אַנטדעקט. דעמאָלט האָט דער כוש פון לעבן אַריינגעפירט צענדליקער געיאָג-
טע אין די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. דאָ אין קעניגרייך פון שמוץ איז מייז
האָט מען זיך געפילט זיכערער ווי ערגעץ אין שטאָט. גיך האָט מען זיך צוגע-
וואוינט צו די שטראָמען וואַסער, וואָס בעשאַס זיי יאָגן אָן מוז מען זיך איינ-
קלעמערן מיט די הענט און פיס אין די רערן, קעדיי ניט צו ווערן אַוועקגע-
שלעפּט דורכן שטראָם. מען האָט זיך אויסגעלערנט דעם גאַנג פון די אונ-
טערערדישע וועגן, געטראָפן בלינדערהייט אין אַלע ווינקעלעך, און מען האָט
אָנגערופן די אונטערערדישע רערן ווערליק די גאַסן דורך וועלכע זיי פירן. אַז
מען האָט זיך געפונען אין א קאַנאַל אויף רודניצקער גאַס, האָט מען געזאָגט: איך
געפין זיך אויף רודניצקער גאַס, אָדער איך גיי אויף ברייטער גאַס א. א. וו. מען
האָט ארומגעשלייעט איבער די ווילנער „גאַסן" באַנאַכט, ארויסגעקראָכן דורך
א קאַנאַליזאַציע-דעק נאָך שפּייז און מען האָט געלעבט מיטן גלויבן אין א גיי-
כער באַפרייאונג.

קאַנאַליזאַציע-רערן זיינען פאַראַן פאַרשידענע. דורך די הויפּט-גאַסן
גייען הויכע צו א מעטער מיט אכציק און א מעטער מיט צוואַנציק. אונטער די
קלענערע גאַסן האַלטן די קאַנאַליזאַציע-רערן צו אכציק, צו פופציק, צו פער-
ציק סענטימעטער. פאַראַן אויך קאַנאַלן זייער אַלטע, וואָס איצט ווערן זיי ניט
באַנוצט. אין די קאַנאַלן זיינען דאָ אַזוינע ברונימלעך. ווען עס שטראָמט דאָס
וואַסער זעצט זיך אָפּ אין די ברונימלעך דאָס שמוץ. באַם גיין דאַרף מען
זיין געוואָרנט. מען קען לייכט אַריינפאַלן, זיך צעקלאַפּן און אפילו — אויב
עס איז א גרויסער שטראָם, זיך דאָרט דערטרינקען.

אָבער לאַנג אַזוי ציען אין די קאַנאַלן איז געווען אוממעגלעך. אפילו זומער
איז דאָרט געגנוג קאַלט. א פּשיטע שוין ווען ס'האָט זיך דערנענטערט דער
ווינטער. פאַרשידענע גרופּעס און מישפּאָכעס האָבן זיך פאַרבונדן מיט באַ-
קאַנטע נים-אידישע פאַמיליעס אין שטאָט, וואָס זייערע וואוינונגען זיינען
געווען נאָענט צו די קאַנאַלן, און מיט זייער הילף האָט מען אויסגעגראָבן אונ-
טער זייערע וואוינונגען מאַלינעס. פון די מאַלינעס האָט מען דורכגעגראָבן קאַ-
נאַלן צו די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע, און פון די קאַנאַליזאַציע-רערן אויס-
געשניטן דעקלעך, וואָס פלעגן ווערן צוגעמאַכט פון אינעווייניק. מען האָט

שוין געלעבט אין די ניי-אויסגעבויטע מאַלינעס. טאָמער אַ סאָקאָנע — אַנט-לויפט מען אין די קאַנאַלן.

מאַלינעס פאַרבונדענע מיט די רערן זיינען געווען באַ אַ פּופּצן. אין זיי ארום הונדערט פּעריציק איינוואוינער, צעוואָרפן איבער דער גאַרער שטאָט: אַף סטעפן-גאַס און רודניצקער, נאָוואָגאָראָד און סובאָטש, גלעזער - גאַס און איגנאַטאָווער געסל.

בייטאָג פלעגן די קאַנאַג-מענטשן מערסטנטייל שלאָפן. דורך די קאַנאַלן איז מען ניט געגאַנגען, ווייל אָפט פלעגן זיך דאָרט אַראָפּלאָזן קאַנאַליזאַציע - אַרבעטער. דאָס לעבן פלעגט זיך אָנהייבן ביינאַכט, דעמאָלט עפענען זיך די דעקלעך פון די רערן, און מען לאָזט זיך אַוועק צוגאַסט איינער צום צווייטן. פון דער מאַלינע אַף ווילנער 22 לאָזט מען זיך אַף סובאָטש 10. פון גלע-זער-גאַס 9 ווערט מען פאַרבעטן אַף טיי אַף דייטשישע 19.

אַף דייטשישע 19 איז איינע פון די כּאַשעווסטע מאַלינעס. אין דער מאַ-לינע בין איך געווען. זי איז אַ מייסטערווערק אין פולן זין פון וואָרט. דער אַריינגאַנג אַהין איז דורך אַ פּריוואַטער וואוינונג. די באַלעבאָסטע, מאָניקאַ קאַלווייטיס, האָט געהאָלפן אויסבויען אַ מאַלינע. צוערשט הויבט זיך אויף פון דער פּאָדלאָגע אַ קלאַפּע און מען גייט אַרונטער אין אַ קעלער. אין קעלער איז טונקל, פייכט. אין אַ ווינקל שטייט אַ קאַסטן מיט קאַרטאָפל. פון אָט דעם קאַסטן נעמען זיך אַרויס צוויי ברעטלעך און מען קריכט אַף אַלע פיר אַזוי לאַנג ביז מיטן קאָפּ הויבט מען אויף אַ דעק און מען קומט אַריין אין אַ צווייטן קעלער, אין ווינקל קייקלט מען אָפּ אַ שטיין און אַף אַ מעשופּעדיקע טרעפּ קריכט מען ערגעץ אין דער הויך, ביז מען קומט צו אַן אָפּגעצוימט ווינקל צווישן זוענט. דאָרט איז דאָ אַ ברונעם. אַף אַ לייטער דאַרף מען זיך אַראָפּ-לאָזן אין ברונעם און אַן ערעך אַ צוויי מעטער פון דער וואַסער-פלאַך בייגן זיך אַף צוויי קלעצער און מען דאַרף זיך אַריינשאַרן ווייטער דורך אַ זייער שמאָלן קאַנאַל, ערשט נאָכן אַדורכגיין דעם קאַנאַל קומט מען אַריין אין דער מאַלינע.

די מאַלינע מאַכט אַן איינדרוק פון אַ נאָרמאַלער וואוינונג. עס ברענט עלעקטריע. אַ ראַדיאָ שטייט אַפן טיש. די הילצערנע בעטן זיינען פאַרבעט, די ווענט זיינען ריין געמאָלט. און וואָס מיר האָט אַמערסטן פאַרוואונדערט איז דער בלאָער שלעקל, וואָס איז איבערגעצויגן איבער די ווענט פון שיינקייט וועגן. ווייטער גייט אַ שפּייכלער, אַ קיך, אַ באָד, אין דער באָד איז פאַראַן אַ שפּריץ, און דאָס וואַסער, וואָס גליטשט זיך אַראָפּ אַף דער צעמענטענער פּאָדלאָגע, גייט אַריין אין אַ רער, וועלכע פירט עס אַוועק וואו מען דאַרף. פאַרן אַריינגאַנג אין באָד ליגט באַ דער טיר אַ הילצערנער טרעטער אָפּצווייבן די שיך. דער טרעטער הויבט זיך אויף און מען גייט אַריין אין אַ הייל, וועלכע פירט צו די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע.

אין אָט דער מאַלינע אַף דייטשישע 19 פלעגן בייבאַכט אָנקומען צו

גאַסט צענדליקער אידן פון פאַרשידענע „גאַסן". פון דאַנען פלעגן זיי פאַנאַנ־דערטראָגן איבער דער „שטאָט" די לעצטע ראַדיאָ־ידיעות.

אין די קאַנאַלן פלעגט מען זיך טרעפן אַף ראַנדעוואוען. מען האָט גע־פירט דאָ ליבעס. קיין שוועבעלע פלעגט מען ניט טאָרן אָנצינדן, קעדיי דאָס פייערל זאָל זיך ניט זען דורך די אויבערשטע גראַטעס, אָבער יונגוואַרג האָט שוין געטראָפן די אָפּגערעדטע ערטער. די ליבע האָט געלויכטן פּאָרוים און געפירט דורך דער פינצטערניש.

צוליב אַזאַ מין ליבע איז שיער ניט אומגעקומען אַ מאַלינע. עס איז גע־ווען אַזוי: אַ יונגע פּאָר האָט היים ראָמאַנסירט אונטער אַ גראַטע אַנטקעגן דער לעוואָנע, פון גרוים פרייד האָבן די פאַרליבטע זיך פאַרגעסן, אַז אויבן אַפן טראָטואַר גייען אַרום דייטשן. די פאַרליבטע האָבן זיך צערעדט און צעלאַכט אַפן קאָל. עס האָט דערהערט אַ פאַרבייגייער און געמאָלדן דער געשטאַפּאָ. אַף מאָרגן איז געקומען געשטאַפּאָ.

דערהערט, אַז מען ברעכט די מאַלינע, האָבן די דרייסיק אונטערערד־מענטשן זיך אַ לאָז געטאָן איבער דער הייל צו די רערן פון דער קאַנאַליזאַ־ציע. די דייטשן אויבן האָבן פאַרצוימט דעם וועג און געשליידערט גראַנאַטן דורך די געעפנטע דעקן. די מערהייט איינוואוינער פון דער מאַלינע האָט דורכ־געריסן דאָס פייער און געפונען שוץ באַ די אונטערערדישע שכיינים. פון די דרייסיק זיינען געפאַלן דריי: אַ פאַראַליזירטע פרוי, אַ זאָקן און אַ קינד.

*

שפּייז האָבן דעם גרעסטן ראָוו צוגעשטעלט די שכיינים, אין וועמענס קע־לערן עס האָבן זיך געפונען די מאַלינעס. פון צייט צו צייט פלעגט מען זיך אויך אַרויסכאַפּן אינדרויסן און איינקויפן פּראָדוקטן. פאַר דעם קאָרגן יאָר פאַרברענגען אין דער אונטערערד האָט מען דאָרט געשאַפן אַ שול צום דאַווע־נען און אַ בייסוילעם. אַפן בייסוילעם, אין אַ מאַלינע, אַף גלעזער־גאַס 9, האָט מען מעקאַבער געווען 6 מענטשן. אין די קאַנאַלן פלעגן אויך פאָרקומען סימכעס. כאַנעקע האָט מען געבענטשט כאַנעקע־ליכט און געגעסן לאַטקעס.

אַף אַן אָריגינעלן אויפן האָט מען געפייערט דעם 1־טן מאַי. מיידלעך האָבן אויפגעהאָפטן רויטע פענדלעך און ביינאַכט האָבן דאָס כעוורע אַרויסגע־וואָרפן אַף די גאַסן דורך די אויבערשטע דעקן פון דער קאַנאַליזאַציע.

אויך די קונסט האָט אונטער דער ערד געדייעט. אין די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע האָט געוואוינט אַ האַלב יאָר די קאָמפּאָזיטאָרן בערנשטיין. איי־דער נאָך זי האָט געפונען אַ ווינקל אין אַ דערבייאיקער מאַלינע, איז זי גע־זעסן אין אַ ברונעמל, וואָס איז אַרויסגעקומען אונטער דעם האָטעל „אייראָפּע". די קינסטלערן פלעגט זיך איינהערן מעסלעסן לאַנג ווי די מייז פּליושקען מיט די פיסלעך אין די וואַסערן און דורך דעם געוועלב פון די רערן הילכן אַף

זייערע מעשונעדיקע קלאַנגען, דערבײַ פֿלעגן אויך פֿלײַצן אין די וואַסערן קאָ-לערליי שטיקלעך גלאָז, בלעכלעך, שטיינדלעך, און דאָס אַלץ צוזאַמען מיט די מויזן-קלאַנגען, האָט באַשאַפֿן פֿאַר דער קינסטלערן אַזאַ האַרמאָניע אַז דאָרט גופֿא אין די רערן האָט זי אָנגעשריבן אַ קאָמפּאָזיציע.

*

בײַ מיר געפֿינט זיך אַ טאָג-בוך, געשריבן אין די קאַנאַלן פֿון דעם אונדז שוין באַקאַנטן אַרכיטעקט פֿון דער אונטערערדישער ווילנע, גערשן אַבראַמאָ-וויטש. איך וועל ציטירן עטלעכע מערקווירדיקע שטעלן פֿון אָט דעם טאָג-בוך:

„...מענדל קריכט דער ערשטער. אין מויל האַלט ער דעם זעקל סוכאַרעס, וואָס איז שוין עטלעכע מאָל אַרײַנגעפֿאַלן אין וואַסער בעשאַס ער פֿלעגט פֿאַר-געסן און אָנהויבן רערן. פֿון זעקל רינען פֿאַרשטונקענע טראָפּנס. אויף מענדלס פּלייצע ליגט זײַן טעכטערל. מיט די הענטלעך קלאַמערט זי אַרום זײַן האַלדז. מענדל איז פֿאַרשוויצט. צוליבן זעקל אין מויל מוז ער אָטעמען דורך דער נאָז. די רער האַלט 80 סענטימעטער די הויך, און ער מוז זיך שטאַרק אײַנבייגן, קעדיי ניט צו צערײַבן דעם טעכטערלס פּלייצע. פֿון הינטן זעט ער אויס ווי אַ לעגענדאַרע באַשעפֿעניש, וואָס טראָגט איר קינד דורך אוראַלטע הייל. ער ווערט אומגעדולדיק און ציט אויס לענגער די רעכטע האַנט. דעם רעכטן פֿוס מוז ער מיטהאַלטן. פֿון דער באַוועגונג גיט זיך בײַ אים אַ הויב דער הינטן און זײַן טעכטערל גיט אַ פֿאַל פֿאָרויס. זי שרײַט: „טאַטע!" און פֿאַרכאַפּט אַליין דאָס וואָרט — זי ווייסט, אַז די דײַטשן קענען דערהערן.

הינטער מענדלען קריך איך. דאָס פּעקל זאַכן דריקט אויף מײַן פּלייצע, און די טאָרבע ברויט, וואָס איך טראָג אין מויל, וועט באַלד אַרויסרײַסן מײַנע פֿאָדערשטע ציינער. איך מוז טאַראַמאַזירן מיט די קני אין די מעשונעדיקע ווענט, אַניט, וועט מיך דער שטראָם אַוועקטראָגן.

דער טשוהון האָט שוין דורכגעריבן די הויזן. די קני ברענען פֿאַר ווייטיק. די הענט בלוטיקן אויך. הינטער מיר קריכט די מאַמע, און נאָך איר בײַקע. און הינטער אונדז אַלעמען יאָגט דער גערויש פֿון וואַסער, וואָס פֿאַלט אַרײַן פֿון סטעפּן-גאַס אויף זאַוואַלנע. דער גערויש ווערט פֿאַרגרעסערט טויזנטפֿאַכיק און ער הילכט אויף דורך די רערן ווי אַ וואַסערפֿאַל.

מיר קריכן ווײַטער. דער גערויש פֿון אונדזער „וואַסערפֿאַל" ווערט שטי-לער. עס דערטראָגט זיך דאָס הודען פֿון פֿאַרנדיקע אויטאָס.

פּלוצים דערטראָגט זיך אַ געשריי. מיר דערהערן אידישע ווערטער. קיינער פֿאַרשטייט ניט פֿונוואַנען זיי קומען. די רער פֿאַרנעמט זיך אויף רעכטס. פֿון ווײַטן זעט זיך אַ טונקל-גראָע ליכטיקייט. מיר קומען צו אַ ברונעמל. איך מיט מענדלען קריכן אַרײַן אינעווייניק. די איבעריקע זעצן זיך אין וואַסער אָפּרוען. די קוילעס ווערן נענטער. דורך די שפּעלטלעך פֿון דער גראַטע זעען מיר שטיק-

לעך בלאָען הימל. עס דערטראָגט זיך אַ טופּען פֿון פֿיס. מיר הויבן אויף די קעפּ, און איבער אַלע שפּעלטעלעך טראָגן זיך שטיוול, וואַליקעס, טופל, צווישן זיי פּלאָנטערן זיך אויך באָרוועסע פֿיסלעך. די פֿיסלעך לויפֿן, ווייזט אויס, אַז עמעצער יאָגט זיי. דאָס געפֿין איך זיך אַנטקעגן דעם טויער פֿון געטאָ. פֿון דאָרטן טרייבט מען איצט די לעצטע אידן. איך הער אַ קינדערשע שטים: „אוי, מאַמע, העלף! מען שלאָגט מיך!״ די מאַמע פּרואווט נאָך אירע קויכעס און רייסט זיך צום קינד. טויבע קלעפּ פֿון ביקסן פֿאַלן איבער פּלייצעס.

איך קריך אַרויף אַף די טרעפּלעך ביז אונטערן דעק. איבער מיין קאָפּ טאָפּטשען סאָלדאַטישע שטיוול. עס טיילט מיך אָפּ פֿון זיי בלויז 20 סענטימעטער. אָט גייט אַ פֿרוי מיט אַ גרויסן פּאַק אַף די פּלייצעס, אַ קליין מיידעלע שפּאַרט אונטער דעם פּאַק. איך זע אַ גראָע פֿאַרבלוטיקטע באָרד. איך דערקען דעם מענטשן. ער איז געווען מיינער אַ שכן אין געטאָ. און אָט גייען יונגע מענער מיט געבונדענע הענט.

אויטאָס שטעלן זיך אָפּ. זיי ווערן אָנגעפּילט מיט די איינוואוינער פֿון געטאָ. דאָס פֿירט מען צום טויט.

...שוין דעם פֿינפֿטן טאָג, ווי מיר וואָגלען אין די קאַנאַלן. נעכטן איז, קענטיק געווען אַ רעגן. עס האָט אַ שפּאַר געטאָן אַ שטאַרקער שטראָם. אַף זאַוואַלנע גאַס האָט אונדז דער שטראָם אַזאַ ריס געטאָן, אַז מיר זיינען אַף אים געשוואומען, גלייך ווי מיר וואָלטן געפֿאָרן אַף מאָטאָציקלען. אַ נעס, וואָס אַף טראָקער גאַס האָב איך זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם אָפּצווייג פֿון דער רער, אַניט וואָלט איך פֿאַרטראָגן געוואָרן צו אַלדי רוכעס. שווימענדיק איז אַרויסגעפֿאַלן פֿון מיינע ציינער דאָס זעקל ברויט. נאָר אַף מאָרגן האָט עס מענדל געפֿונען בײַ דער גראַטע לעבן טייך.

⁂

ווען די רויטע אַרמיי האָט אַרומגערינגלט די דייטשן אין ווילנע און פֿאַר יעדער גאַס איז פֿאָרגעקומען אַ שלאַכט, זיינען די קאַנאַל־מענטשן אַרומגעלאָפֿן אין די קאַנאַלן און אַרויסגעקוקט דורך די גראַטעס, וואָס אַזוינס עס טוט זיך אין שטאָט — וואו זיינען זיי, בײַ די דייטשן, צי בײַ דער רויטער אַרמיי? ווען מען פֿלעגט דערזען אַף דער גאַס אַ רויטאַרמייער — אַ סימען, אַז די גאַס איז שוין באַפֿרייט — פֿלעגן די יונגען אין די קאַנאַלן שרייען צו זייערע ווייטע כאַווירים:

— לויף אַוועק פֿון דייטשלאַנד און קום אַהער! אַף אונדזער גאַס אויבן איז שוין ניטאָ היטלער!

און מען פֿלעגט אַרויסקריכן דורך די גראַטעס אַף אַ באַפֿרייטער גאַס, כּדי מיטצוהעלפֿן באַפֿרייען אויך אַנדערע גאַסן.

קיטעל

קיטעל איז אַן אַרטיסט. אַ זינגער. ער האָט געענדיקט אַ טעאַטער-שול אין בערלין און אַ מאָרד-שול אין פראַנקפורט. די לערעס פון די ביידע שולן האָט ער „האַרמאָניש" פאַראייניקט. יעדער זונטיק פלעגט ער אויפטרעטן אין ווילנער ראַדיאָ, ער פלעגט שפּילן אויף אַ זילבערנעם סאַקסאָפאָן און צוזינגען לידלעך. יונג. געבוירן אין 1922. ער איז דער אינגסטער פון זיינע אַלע קאָלעגן, און, מען מוז צוגעבן, פון אַלע דער פלינקסטער.

ווען עס איז באַשטימט געוואָרן ענדגילטיק צו ליקווידירן דעם ווילנער געטאָ, האָט נויגעבויער פאַרטרויט דעם קאָוועד ניט קיין אַנדערן ווי קיטעלן. אויף ווייסן האָט ער זיך מוירע געהאַט צו פאַרלאָזן. ווייס איז בלויז אַ מיידים דע-מאָלט, ווען מען שטעלט זיך ניט אַנטקעגן, — אָבער ווייסנדיק, אַז אין געטאָ איז פאַראַן אַ פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע, האָט נויגעבויער זיך פאַרלאָזן נאָר אויף קיטעלן, וועמענס רום אין אויסמאָרדן אידן האָט דערגרייכט אַהער פון הונדערטער קילאָמעטער ווייט — פון ריגע און טאַלין, לאָדזש און וואַרשע.

אויפן ערשטן אָנבליק איז זיך ניט פאַרצושטעלן, אַז קיטעל איז קיטעל. נאָכאַנאַנד ווי ער שמייכלט. זיינע ווייסע ציין בלענדן אַזש פון וויטן. שטענדיק טראָגט זיך פון אים אַ רייעך פון פּאַרפום. ער איז עלעגאַנט און העפלעך, מאָ-דערן און „דערצויגן". ווען ער לאָזט זיך ערגעץ אויף דער פּראָווינץ דורכצופירן אַ שכיטע, נעמט ער מיט דעם סאַקסאָפאָן...

ווי נאָר ער איז אָנגעקומען אין ווילנע, האָט מען זיך גלייך דערקענט אויף זיין אייגנאַרטיקן סטיל. ווייס האָט זיך פאַרשעמט: ער דאַרף זיך נאָך לערנען... ער האָט דאָן קיטעלן איבערגעגעבן די שליסלען פון פּאָנאַר און אויף די עלטערע יאָרן געוואָרן זיין תּלמיד.

אויפן ערשטן דעבויוט איז קיטעל אוועקגעפאָרן מיט ווייסן צום אידישן אַרבעטס-לאַגער אין בעזדאַן, איז אַריין אין קאַנצעלאַריע און גערופן דעם אידישן שערער, ער זאָל אים ראַזירן.

געענדיקט ראַזירן זיך, האָט קיטעל טראַקטירט דעם שערער מיט אַ פּאַ-פּיראָס. דערביי האָט ער העפלעך אַ פרעג געטאָן:

— פייער דאַרפסטו?

— יאָ, — האָט אָפּגעענטפערט דער איד און צוגעטראָגן דעם קליענט דעם פּאַפּיראָס, — קיטעל האָט אַרויסגעצויגן דעם רעוואָלווער:

— נאַ דיר פייער!

און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

דער שאָס איז גלייכצייטיק געווען דער סיגנאַל פאַר ווייסן מיט זיין האָרדע אָנצוהייבן די שכיטעס.

*

אילי׳ שיינבוים, דער קאָמאַנדיר
פון דער באַריקאַדע אַף
סטראַשון-גאַס 12.

די באַריקאַדע אַף סטראַשון-גאַס 12, נאָכדעם ווי די
דייטשן האָבן זי אויפגעריסן מיט דינאַמיט

ווילנער שול-הויף. דאָס אלץ איז געבליבן פון דעם
גאָענס קלויז

בעיים דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ האָט קיטעל באַפוילן זיינע מעשאָרסים, מען זאָל אים אַרויסטראָגן אינדרויסן אַ פּיאַנע. ער האָט זיך אוועק־געזעצט און גענומען שפּילן. אין דער זעלבער צייט האָבן כאַפּונעס אַנטדעקט אַ מאַלינע און אַרויסגעפירט פון דאָרטן אַ אידישן באָכער.

דער באָכער האָט געוויינט, זיך געבעטן, מען זאָל אים לאָזן לעבן. דערזעענ־דיק בא דער פּיאַנע קיטעלן, איז ער צוגעפאַלן צו אים.

קיטעל האָט אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער, און ווען איין האַנט האָט געשאָסן אין דעם באָכער, האָט זיין צווייטע נישט אויפגעהערט צו שפּילן.

— *** —

ווען דער געטאָ איז שוין געווען ליקווידירט און אין שטאָט זיינען בלויז איבערגעבליבן דריי קאָנצענטראַציע־לאַגערן מיט דריי טויזנט אידן — „פּאַכ־מענער", האָט קיטעל, שפּאַצירנדיק איינמאָל מיט אַ פריילן איבערן שטאָט, באַמערקט אף דער אַנדערער זייט טראָטואַר אַן עלטערע איינגעהויקערטע פרוי מיט אַ קליין קינד. ער האָט פונדערוויטנס דערקענט, אַז דאָס זיינען אידן. ער האָט זיי פאַרהאַלטן און אַוועקגעפירט אין קאָנצענטראַציע־לאַגער אף סו־באַטש־גאַס. דערוואוסט זיך פון דער פרוי, אַז ביז איצטער האָט זי צוזאַמען מיט איר קינד זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאַלינע, האָט קיטעל צונויפגערופן די אידן און געהייסן זיי אויפבויען אפן הויף אַ טליע. אין צווישנצייט האָט ער אָנגעקלונגען אין געשטאַפּאָ און אַרויסגערופן זעכציק מערדער.

ווען די טליע איז שוין געווען פאַרטיק און דער הויף איז פול געווען מיט ס. ס.־לייט, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די געפאַנגענע, האָט קיטעל צוגערופן צו דער טליע די פרוי, איר קינד און איר מאַן, וואָס האָט זיך גראָד דעמאָלט געפונען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער (זייער פאַמיליע־נאָמען איז זאַלקינד), און האָט געזאָגט אַזוי:

— דערפאַר וויל איר האָט נישט געהערט מיין באַפעל און זיך באַהאַלטן אין שטאָט, אין דער צייט וואָס איך האָב דייטלעך אָנגעזאָגט, אַז אַלע אידן פון געטאָ מוזן פאָרן קיין עסטאָניע, וועט מען אייך דאָ אויפהענגען פאַר אַלעמען אין די אויגן.

קיטעל איז אַליין צו, האָט אויסגעפּרואווט די שטריק און עס האָט זיך אָנגעהייבן די פּראָצעדור פון הענגען. צוערשט האָט מען געהאָנגען דאָס קינד. שפּעטער זיין מאַמען. ווען דער שליף האָט זיך פאַרצויגן אף זאַלקינדס האַלדז, האָט זיך די שטריק איבערגעריסן. זאַלקינד איז אַראָפּגעפאַלן אף דער ערד. ער האָט זיך בא קיטעלן געבעטן:

— לאָז מיך לעבן. עס פירט זיך דאָך, אַז אַ שטריק רייסט זיך איבער, הענגט מען שוין דעם פאַרברעכער נישט קיין צווייטן מאָל.

קיטעל האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט און געהייסן אויפבינדן דעם שליף.

נאָר ווען זאַלקינד איז געהאָנגען צום צווייטן מאָל, האָט זיך ווידער איבערגע-ריסן די שטריק און דער געהאָנגענער האָט אויך איצטער געפּרוּווט אויסנוצן דעם צופאַל:

— לאָז מיך לעבן! זעסט דאָך, די שטריק האָט געפּלאַצט צום צווייטן מאָל. די שטריק אַליין וויל, איך זאָל לעבן...

נאָר קיטעלן האָט עס בלויז געוויילט.

— קענסט זיך אָפּרייסן הונדערט מאָל אויך, — האָט ער געשריגן צו דעם קאָרבן און האָט אַ וואָרף געטאָן פאַרן טאַליען אַ נייע שטריק.

ווען זאַלקינד איז שוין געווען טויט, האָט קיטעל באַפוילן אַלע אידן זיך אויסשטעלן און אָפּציילן לויט דער ריי. די ערשטע פופציק האָט ער אָפּגעטיילט באַזונדער, אַרומגערינגלט מיט זיין באַוואָפנטער האָרדע און געהאַלטן אַ דראָשע:

— דאָס וועט זיין פאַר אייך אַן אָנלערנונג מער נישט צו אַנטלויפן. אויב איך וועל אַ צווייטן מאָל כאַפּן אין שטאָט אַ אידן, וועט עס אייך קאָסטן דאָפּלט.

און ער האָט באַפוילן די אָפּגעציילטע פופציק מיטצונעמען אין אויטאָ. דער נייען און פּערציקסטער איז געווען דער באַקאַנטער אידישער דיכטער כאַים סעמיאַטיצקי.

— *** —

יאַנקל זאַלמאַנאָוויטש, אַ שילער פון אידישן טעכניקום ,האָט מיר דער-ציילט: פון סעפּטעמבער 1943 ביזן ערשטן יאַנואַר 1944 זיינען מיר דרייסיק אידן געלעגן אין אַ מאַלינע אַף גלעזער גאַס 6. די מאַלינע איז געווען אַ גאָלד און קיינער וואָלט זי נישט אַנטדעקט. עסן, פאַר אונדזער געצאָלט, פלעגן מיר באַקומען פון דער וועכטערן. איך בין זיכער, אַז אין אונדזער מאַלינע וואָלטן מיר איבערגעלעבט די מילכאָמע. מאַכט זיך אָבער אַ מאַיסע, אַז עס שטאַרבט באַ אונדז אין מאַלינע אַן אַלטער איד, ר' מטוול אייזנשטאַט, אַ געוועזענער ווילנער סויכער. קיין רידל האָבן מיר נישט געהאַט. די ערד איז געווען אָנגעפּרוי-רן און מיר האָבן נישט געוואוסט, ווי אַזוי אים מעקאַבער צו זיין. צוויי מעס-לעס האָבן מיר געגראָבן מיט די הענט. עס האָט זיך אָבער גאָרנישט באַקומען. דעמאָלט האָבן מיר באַשלאָסן, אַז איינער פון אונדז זאָל אַרויסגיין פון מאַלינע און אַריינברענגען אַ רידל.

פון דער מאַלינע איז אַרויס שטיינהאַליץ. אויבן באַ דער וועכטערן איז גראָד דענסטמאָל פּאָרגעקומען אַ רעוויזיע. ווי נאָר שטיינהאַליץ האָט אויפגע-עפנט די קליאַפּע פון אונדזער קעלער, האָט אים באַמערקט אַן אַגענט.

דעמאָלט איז געקומען געשטאַפּאָ און מען האָט אונדז אַלעמען אַרויסגע-פירט פון קעלער. דעם טויטן האָבן מיר געמוזט מיטנעמען.

עס האָט נישט געדויערט קיין צען מינוט, און מיר זיינען געווען שוין אין פּאָנאַר. דאָ איז מיין סאָף — טראַכט איך, עס האָט זיך געעפנט דער אויטאָ,

און קיטעל (איך האָב אים דערקענט פון זיין קומען אין געטאָ) האָט אונדז באַפוילן אַרויסצוגיין.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדער ברירע און אויסגעפירט זיין באַפעל. ער צוזאַמען מיט צען באַוואָפנטע האָבן אונדז אַריינגעפירט אין אַ פאַרשנייטער גרוב און געהייסן זיך אויסטאָן. עס איז געווען אַ פראָסט, אַ ווינט האָט געשניטן. און אַנטקעגן פון דער אַנדערער זייט גרוב, האָט געפלאַקערט אַ שייטערהויפן (שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דאָרט האָט מען געברענט די מייסים).

ווען מיר זיינען געווען שוין נאַקעט, האָט קיטעל באַפוילן זיך אַוועקלייגן אין שניי און מיט די הענט צודעקן די אויגן.

ווי לאַנג מיר זיינען אַזוי געלעגן, ווייס איך נישט. איך האָב געבעטן גאָט, עס זאָל וואָס גיכער שוין אָנקומען די קויל. נאָר קיינער האָט נישט געשאָסן. איך האָב בלויז געהערט, ווי קיטעל רעדט צו זיינע כאַווייירים און דורך די פינגער געזען, ווי מען כליאַבעט בראָנפן.

ווען איך האָב דערפילט, ווי מיינע פיס ווערן באַלד פאַרפרוירן, האָב איך אַלץ פאַרגעסן און געפּרואווט זיך שטעלן.

קיטעל איז צוגעלאָפן מיטן רעוואָלווער און געטאָן אַ געשריי:

— וואוהין גייסטו?

— מיר איז קאַלט, — האָב איך גערעדט האַלב מעשוגע, — מיר איז קאַלט, איך גיי זיך וואַרעמען...

קיטעל האָט מיך אַ ווייל אָנגעקוקט און געזאָגט: דיר איז קאַלט? נו גוט, טו זיך אָן, איך וועל דיך לאָזן פריי...

איך האָב געמיינט, אַז דאָס זאָגט ער גלאַט אַזוי, ער וויל זיך רייצן. נאָר ווען איך האָב זיך אָנגעטאָן, האָט ער באַפוילן אַ שיסער, ער זאָל מיך אַרויספירן דורכן טויער...

— ביז איצט פאַרשטיי איך נישט, פאַרוואָס קיטעל האָט דאָס געטאָן. מיסטאָמע צוליב שיקרעס.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, האָט ער אַלע אידן פון דער מאַלינע פאַרפרוירן צום טויט. צווישן די פאַרפרוירענע איז געווען מיין טאַטע.

ד ר י ט ע ר   ט ײ ל:

די „פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ" (פ.פּ.אָ.)

דער ערשטער אויפרוף

„לאָמיר נישט גיין ווי שאָף צו דער שכיטע!

אידישע יוגנט, גלויב נישט די פארפירער. פון די אכציק טויזנט אידן אין ירושלאַים-דליטע איז געבליבן נאָר צוואנציק טויזנט. פאַר אונדזערע אויגן האָט מען אוועקגעריסן די עלטערן, ברידער און שוועסטער. וואו זיינען די הונדערטער מענער, געכאַפטע אף ארבעט דורך דער שטאָטישער פאָליציי? וואו זיינען די נאקעטע פרויען און קינדער, ארויסגעפירטע אין גרוויליקער נאכט פון דער פראָוואָקאציע? וואו זיינען די אידן געכאַפטע אין יאָמקיפער? און וואו זיינען אונדזערע ברידער פון דער צווייטער געטאָ? וועמען מען האָט ארויס-געפירט פון געטאָ וועט זיך מער נישט אומקערן, ווייל אלע וועגן פון דער גע-שטאַפּאָ פירן קיין פאָנאר. און פאָנאר איז טויט!

רייסט אראָפּ די אילוזיע פון פאריעשטע: אייערע קינדער, פרויען און מענער זיינען נישטאָ! פאָנאר איז נישט קיין לאגער. מען האָט זיי אלעמען דער-שאָסן. עס האָט היטלער פארטראכט א סיסטעם אומצוברענגען אלע אידן אין אייראָפּע. אף אונדז איז אויסגעפאלן די ערשטע ריי.

לאָמיר נישט גיין, ווי שאָף צו דער שכיטע! עמעס, מיר זיינען שוואך און האָבן קיין הילף נישט. אָבער דער איינציקער ווירדיקער ענטפער אונדזער סוינע — איז ווידערשטאַנד!

ברידער! בעסער פאלן ווי פרייע קעמפער, איידער לעבן אין דעם מער-דערס גנאָד. זיך קעגנשטעלן ביזן לעצטן אָטעם!

ערשטער יאנואר 1942. ווילנע. אין געטאָ.

אף שפיטאָל גאס 11, האָבן זיך אין קעלער באהאלטן צוואנציק מענטשן. פאָליציי איז ארומגעלאָפן מיט העק און שפיר-הינט, האָט געפונען די מאַלינע און באפוילן די צוואנציק, זיי זאָלן געשווינד ארויסגיין. זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט און געבליבן אינעווייניק. אויב שטאַרבן, איז אָט דאָ אין קעלער. שווייַנענבערג מיט דער באנדע פאָליציי האָט זיך אריינגעריסן אין קעלער און צילנדיק אין די אידן מיט זיין אויטאָמאַטיש געווער, האָט ער באפוילן זיי טייקעף ארויסצוקריכן אפן הויף. ווי אַ ענטפער אף דעם טאַליענס פאָדערונג, האָבן צוויי יוגנטלעכע, האוז און גאָלדשטיין, מיט די הוילע פויסטן זיך א וואָרף געטאָן אף די מער-דער. האוז האָט מיטגעריסן די אַנדערע: „אידן! גייט נישט ארויס פון דער מאַ-לינע! ווארפט זיך אף די מערדער!"

אין דער טונקלקייט פון קעלער האָט א שניט געטאָן פייער. פלייש און ביין האָט זיך געראנגלט קעגן ביקסן. ציין האָבן זיך איינגעביסן אין דייטשע גאָר-גלען. אין געראנגל האָבן אויך אַנטיילגענומען די שפיר-הינט. שווייַנענבערג איז ארויסגעלאָפן און געבראכט הילף.

די צוואַנציק זיינען העלדיש אומגעקומען. אָבער זייער קאָוועד האָבן זיי אויסגעקויפט מיט עטלעכע שווער פאַרוואונדעטע, צעקאַליעטשעטע פּאָליציאַנטן.

אַף מאָרגן, ווען די מאַכנעס אידן האָבן זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, האָבן זיי געפונען אויפגעקלעפּט אַף די ווענט: „קאָוועד די קדושים האַוז און גאָלד־שטיין! קאָוועד די געפאַלענע!"

— *** —

דעם 23־טן יאַנואַר 1942 איז אַף אַ זיצונג פון פּאַרטייען־פאָרשטייער אין אַ פאַרבאָרגענעם בוידעמל אַף רודניצקער 6, געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאַר דער שפּעטערדיקער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ.

דאָס איז געווען דער ערשטער אויפרוף, דער ערשטער בליץ אין די פאַר־טונקלטע געסלעך. דעם אויפרוף האָט אָנגעשריבן אבא קאָוונער, וואָס צו יענער צייט האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ מאָנאַסטיר און איז געקומען מיטן אויפ־רוף אין געטאָ אַף אַ צוגעגרייטער פאַרזאַמלונג.

עס איז געווען נאָך די מאַסן־שכיטעס אין ביידע געטאָס. נאָך די אַזוי גערופענע „געלע שיינען". אַף דער זיצונג פון דער איניציאַטיוו־גרופּע, וואו עס איז געלייענט געוואָרן דער אויפרוף, איז אויך באַטראַכט געוואָרן דאָס איידעס־זאָגן פון דער לערערן טעמע קאַץ, וואָס נישט לאַנג צוריק איז זי אַנטלאָפן פון אַ פּאָנאַרער גרוב. מיט קוילן אין לייב האָט זי ביינאַכט זיך אַרויסגעשאַרט פון קייווער און אַ האַלב־נאַקעטע זיך אַריינבאַקומען אין געטאָ. די, וואָס האָבן זיך אויפגעקליבן צו גרייטן אַ ווידערשטאַנד, האָבן אייגנטלעך נישט געדאַרפט קיין איידעס, ווײַל פּאָנאַר האָבן זיי געוואוסט, מען האָט בעקיוון אָבער אַריינגעפירט די פאַרבלוטיקטע לערערן, וועלכע איז אַגעוו אַלעמען באַקאַנט געווען, ווי אַ באַ־וואוסטזיניקער, קעמפערישער מענטש, קעדיי איר בייזיין זאָל נאָך מער פאַר־שטאַרקן די געפילן און דעם דורשט צו נעקאָמע.

שוין דעמאָלט, ווען די געטאָ געסלעך האָבן אָנגעהויבן אָפּגיין מיט בלוט און נויגעבויערס קאַבינעט אין געשטאַפּאָ האָט געפראַוועט מיט אַלע מיטלען צו פאַרטומלען און מאָראַליש צעברעכן די אידישע באַפעלקערונג, שוין דעמאָלט האָבן סטיכיש זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן באַזונדערע גרופּירונגען, מיטן ציל אַרויסצושטעלן אַ פּויסט קעגן דעם סוינעס פאַרמעסטונג.

דעם 24־טן דעצעמבער 1941, בעיס דער שכיטע פון די ראָזע שיינען, איז פאָרגעקומען דער ערשטער אַקט פון אַקטיוון ווידערשטאַנד.

אַף דער זיצונג זיינען בייגעווען: איציק וויטענבערג, אבא קאָוונער, יוסעף גלאַזמאַן, כיענע באָראַווסקי, ניסן רעזניק און דער געוועזענער מאַיאָר אין דער פּוילישער אַרמיי — פּרוכט. נאָכן אַרומריידן די גרונט־יעסוידעס פון דער אָרגאַניזאַציע איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ שטאַב פון דריי מענטשן: איציק וויטענבערג (פּסעוודאָנים — לעאָן) קאָמאַנדיר. אבא קאָוונער (פּסעוודאָנים — אורי). יוסעף גלאַזמאַן (פּסעוודאָנים — אַבראַם) — מיטגלידער פון שטאַב.

שפּעטער זיינען צוגעקומען צום שטאַב ניסן רעזניק, אווראַם כוואָיניק, יאַנ-קעוו קאַפּלאַן און זיסקאָוויטש.

דער ציל פון דער פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע (דאָס וואָרט „פאַראייניקטע" האָט מען צוגעגעבן דערפאַר, ווייל די אָרגאַניזאַציע האָט פאַראייניקט אין זיך אַלע פּאַרטייען) איז געווען: צוגרייטן אַ באַוואָפנטן ווידער-שטאַנד אין געטאָ, קעדיי צו פאַרטיידיקן דעם קאָוועד און די לעבנס פון דער גע-בליבענער אידישער באַפעלקערונג; דורכפירן סאַבאָטאַזש און דיווערסיע אין די דייטשע וואַרשטאַטן און אונטערנעמונגען; פאַרבינדן זיך מיט דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג אין וואַלד.

מען האָט אָנגעהויבן אַריינצוברענגען געווער און צו ווערבירן קעמפער. אַ קעמפער פון פ. פּ. אָ. האָט בלויז געקענט זיין אַ גוט אויסגעפּרואוווטער מענטש, פאַר וועמען עס איז אָרעוו זיין פּאַרטיי. דער שטאַב האָט אַרויסגעגעבן אַ קאַמפּס-רעגולאַמין פאַר די ערשטע קעמפער:

> 1. — די אָרגאַניזאַציע איז געבויט אַף דורכוים מיליטערישע פּרינציפּן. דער קלענסטער קאַמף-איינס איז אַ פינפטל. עס הייסט: פיר קעמפער און אַ גרופּן-קאָמאַנדיר. פיר גרופּן שאַפן אַן אָפּטייל — מיט אַן אָפּטייל-קאָמאַנדיר בעראָש. די גאַנצע אָרגאַניזאַציע איז פאַנאַנדערגעטיילט אין צוויי באַטאַליאָנען.

די ערשטע גרופּן-קאָמאַנדירן זיינען געווען: עדעק באַראַקס (דער שפּע-טערדיקער אָרגאַניזירער פון פ. פּ. אָ. אין ביאַליסטאָק, וואו ער איז געפאַלן אין קאַמף) און איצכאָק מאַצקעוויטש (געפאַלן ביים דורכרייסן זיך מיט געווער דורך דעם געטאָ).

באָרעך גאָלדשטיין, סאָניע מאַדייסקער און שמועל קאַפּלינסקי זיינען פון די ערשטע אָפּטייל - קאָמאַנדירן.

אבא קאָוונער און יויסעף גלאַזמאַן — באַטאַליאָן-קאָמאַנדירן.

עס האָבן זיך אויסגעפורעמט ביי דער אָרגאַניזאַציע באַזונדערע קאַמפּס-גרופּן: גראַנאַט: - וואַרפלער, דיווערסאַנטן, מינענלייגער, קוילנוואַרפלער און אַן אויסשפּיר - גרופּע. אין קאַמפּס - רעגלאַמענט איז גערעדט געווען וועגן מאָ-ביליזאַציע פון די פּאַרטיזאַנער אין דער צייט פון אַ פּלוצלינגדיקער כאַקאָנע. עס זיינען באַשטימט געוואָרן די האַנדלונג - אויפאַנים בעיים געשטאַפּאָ וועט אָנפאַלן. דער רעגלאַמענט האָט אויפגעקלערט די יעסוידעס פון קאַמף אין גע-טאָ. אין אַ באַזונדער פּאַראַגראַף איז פאָרמולירט געוואָרן די אויפגאַבע פון דעם אידישן דיווערסאַנט. יעדער קעמפער איז מעכויעוו אָפּצוגעבן זיין קאָ-מאַנדיר אַ באַריכט וועגן דער טעגלעכער סאַבאָטאַזש- און דיווערסיע-טוּאונג אין די דייטשע אונטערנעמונגען, וואו ער איז געצוואונגען צו אַרבעטן.

די פּאַראָל: „ליזע רופט" (ליזע — דער נאָמען פון אַ געפאַלענער העל-דין) איז דער סיגנאַל פון טייקעפּדיקער מאָביליזירונג. דערהערנדיק דעם רוף,

דאַרף יעדער קעמפער זיך שטעלן אַפן אָנגעמערקטן פּאָסטן און מיטרייסן די נישט אָרגאַניזירטע איינוואוינער אין דעם באַשטימטן פּונקט. קעדיי די באַזונדערע קאַמפּס - גרופּן זאָלן זיך דערקענען אין דער צייט פון דעם אויפשטאַנד — זיינען צוגעגרייט געוואָרן באַזונדערע אָפּצייכנס: רויטע דרייעקיקע בלעכלעך.

געווער

באַרעך גאָלדשטיין — דאָס איז דער נאָמען פון דעם, וואָס האָט אריינגעטראָגן אין געטאָ פאַר דער אָרגאַניזאַציע דעם ערשטן פּיסטויל. עס איז געווען סאָף יאַנואַר 1942. באַרעכן האָט מען צוגלייך מיט אַכציק אידן אַוועקגעשלעפּט אַף צוואַנגס-אַרבעט אין דייטשן אַמוניציע-לאַגער בורבישאָק. אונטער אַ שטאַרקער שמירע פון ס. ס. האָט ער געשלעפּט באָמבעס און געלאַדעוועט וואַגאָנעס. מיטיק-צייט פלעגט מען אַ האַלבע שאָ רוען. די אידישע אַרבעטער פלעגן דאַן אומבאַמערקט פאַר דער וואַך דורכקריכן דורך די דראָטענע צוימען און איינקויפן באַ די אַרומיקע פּויערים עסנוואַרג אַף אַריינצושמוגלען אין געטאָ. באַרעך האָט געזוכט עפּעס אַנדערש: געווער און קוילן פאַר דער אָרגאַניזאַציע. עס איז אים איינגעפאַלן אַ פּלאַן: ער האָט זיך אַרומגעוויקלט די לינקע האַנט מיט אַ טוך, קלוימערשט זי איז געשוואָלן, און צוויי טעג אַזוי געגאַנגען צו דער אַרבעט, די זשאַנדאַרמען ביים געטאָ-טויער און די ס. ס. אין בורבישאָק זאָל זיך עס וואַרפן אין די אויגן. אַפן דריטן טאָג, אין דער צייט ווען זיינע אַנדערע מיטאַרבעטער האָבן זיך אַרומגעוויקלט מיט אַ „קאָמפּרעס" מעל, האָט באַרעך איינגעבונדן אין זיין „געשוואָלענער" האַנט אַ פּיסטאָליעט, וועלכן ער האָט אַרויסגעגאַנוועט פון אַ בונקער און האָט אַזוי אַוועקגעשפּאַנט צום געטאָ.

באַם טויער האָט דעמאָלט גראָד קאָנטראָלירט דער „מייסטער", — אַ ספּעציעלער טאַפּער פון געשטאַפּאָ, וואָס זיין אויפגאַבע איז צו אַרעסטירן יעדערן פאַר וועלן אַריינטראָגן דורכן טויער עסנוואַרג. דער „מייסטער" האָט אַ שפּרונג געטאָן אַף באַרעכן און גענומען אים באַטאַפּן, נישטערן זיינע קליידער. ווען ער האָט זיך אָנגערירט אין באַרעכס „געשוואָלענער" האַנט, האָט באַרעך אָנגעהויבן צו שרייען פון ווייטיק. דער מייסטער האָט מער נישט געזוכט.

פון דעמאָלט גייט נישט אַריבער קיין טאָג, אַז גאָלדשטיין זאָל נישט אַריינטראָגן קיין געווער. אַט גייט ער דורך די שטאָט ווי אַ הינקענדיקער. זיינע באַווײַרים, וואָס וואַרטן אים אַפּ הינטערן טויער, קוקן אים אויס דורך די שפּאַרעס מיט האַרצקלאַפּעניש. דאָס טויער איז היינט באַוואַכט מיט שטורמיסטן. מען רעווידירט אויפסניי. באַרעך איז אין ריי דער נייַנטער. פון די פאָדערשטע, וואָס האָבן דורכגעשפּאַנט דעם שפּאַלער נאַהייקעס, האָט מען אַ העלפט

אַרעסטירט: באַ וועמען מען האָט געפונען קאַרטאָפל, באַ וועמען — ברויט. אויב מען געפינט עסנוואַרג באַ אַ פרוי, טוט מען זי אויס נאַקעט און עפנ-טלעך ווערט זי געשמיסן. באַרעך איז שוין דער צווייטער אין ריי. אויב מען וועט געפינען באַ אים דאָס געווער, וועלן דערפאַר באַצאָלן הונדערטער מענ-טשן. באַרעך ווייסט עס.

די שטורמיסטן באַטאַפן הייַנט יעדעס קנעפל. נאָר אָט האָט זיך אַרויס-געריסן דורכן טויער יאַשקע ראַף און טוט אַ מעשונעדיקן שפרונג אַף די שטורמיסטן, קעדיי אָפּצואָווענדן אַף אַ מינוט זייערע בליקן פון באַרעכן. דער קונץ האָט זיך איינגעגעבן. באַרעך איז אַדורך, יאַשקען האָט מען אַרעסטירט.

אין אַרסענאַל פון פ. פּ. אָ. איז צוגעקומען אַ האַלבער קוילנוואַרפער פון דעכטיאַראָווס סיסטעם. אַף מאָרגן האָט באַרעך אַריינגעטראָגן די צווייטע העלפט.

אין מעשעך פון גאָר אַ קורצער צייט האָבן די פ. פּ. אָ.-קעמפער מיט גרויס מעסירעס-נעפעש אַרויסגעטראָגן פון דייטשע בונקערס און פאַרפּלאָמ-בירטע וואַגאָנעס: 5 מאַשינגעווער, 50 גראַנאַטן, אַרום 30 רעוואָלווערן, עט-לעכע ביקסן און טויזנטער קוילן.

כאָטש דאָס דורכטראָגן געווער דורכן באַוואַכטן טויער איז געווען ריזי-קאַליש פאַרן טרעגער און פאַר דעם געטאָ, האָט מען דאָך מיט אַלערליי שפּיצ-לעך זיך געגעבן אַן אייצע: דאָס געווער איז אַריינגעשוואוּמען אומבאַמערקט: אונטער אַ טאָפּל-דעק פון אַ קעסטל מיט געצייג, אין פאַרבאָרגענע קעשענעס, אין אַ לאַבן ברויט, אין אַן אָרן פאַר מייסים, וואָס פלעגט אַרויספאָרן מיט אַ מעס און אַריינפאָרן מיט אַ ביקס.

אין מאַי 1942 האָט דער אָפּטייל-קאָמאַנדיר שמועל קאַפּלינסקי, צו-זאַמען מיטן פ. פּ. אָ.-קעמפער מאַטעס לעווין, זיך אָנגעטאָן אין קליידער ווי שטאָטישע קאַנאַליזאַציע-אַרבעטער, אַריין אין שטאָט-פאַרוואַלטונג און אַרויס-געגאַנוועט די רויטע סיגנאַל-צייכנס, וואָס מען שטעלט אַף די וועגן. אַפן מיטן סטעפּן-גאַס, קעגן באַוואַכטן טויער, האָבן זיי אויפגעשטעלט די רויטע סיג-נאַלן און אויפגעהאַלטן די באַוועגונג. דעמאָלט האָט קאַפּלינסקי אויפגעהויבן די קאַנאַליזאַציע-דעק, און צוויי צוזאַמענגעקלעפּטע מולטערס, אָנגעלאָדענע מיט געווער, אַריינגעשטויסן אין קאַנאַל. אין דער זעלבער נאַכט האָבן עטלעכע אונדזערע יונגען, דורך אַ געהיימער עפענונג פון ספּאָקאַיניס וואַרשטאַט אין געטאָ, זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַנאַלן, דערגרייכט סטעפּן-גאַס אונטער דער ערד און אַף אַ טאַטשקע אַריינגעפירט דורכן קאַנאַל דאָס געווער.

צו 40 גראַנאַטן, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צינדערס, האָט דער זעל-בער קאַפּלינסקי אַליין אויסגעאַרבעט אין געטאָ אויסגעצייכנטע צינדערס. אָנ-הויב סעפּטעמבער 1943 האָט מען די גראַנאַטן אויסגענוצט קעגן די דייטשן.

עס האָט זיך איינגעגעבן אונטערצוקויפן די זשאַנדאַרמען באַם טויער. פאַר צען טויזנט רובל זיינען זיי מאַסקים געווען אַריינצולאָזן אין געטאָ קאַר-

טאָפּל און זאַלץ פאַר דער הונגעריקער באַפעלקערונג. אַנשטאָט זאַלץ האָבן די ברידער הירש און לייבל גאָרדאָן אַריינגעבראַכט אַ זאַק פּולווער. פון דעם דאָזיקן אויפּריים - שטאָף האָט מען שפּעטער צוגעגרייט די ערשטע דיווערסיע. אויך אַכט הונדערט גראַנאַטן האָט מען אַליין אויסגעאַרבעט פון עלעקטרישע לעמפּלעך, אויסנוצנדיק דעם געבראַכטן שטאָף.

העלדישקייט האָט אויך אַרויסגעוויזן איסראָעל פּילאָווסקי. דער פּאַרטי-זאַנער פון גרופּע 3, ערשטער באַטאַליאָן. באַ אַ באַקאַנטן שוסטער אַף ליפּאָווו-קע פּלעגט ער איינהאַנדלען געווער. איינמאָל, ווען דער קעמפער האָט זיך אַרומגעפּאַנצערט דאָס לייב מיט פּיסטוילן, האָבן צענדליקער געשטאַפּאָווצעס זיך אַריינגעריסן אין דער דירע. פּילאָווסקי האָט זיך אָבער ניט פאַרלאָרן. ער האָט אויסגעגראָבן אַ שויב און צוזאַמען מיטן געווער אַנטלאָפן אין געטאָ.

— *** —

ניט ווינציקער ווי פאַרן דרויסן האָבן די פ. פּ. אָ.-קעמפער זיך געמוזט היטן אין געטאָ גופא. דער ברייטער עולם האָט וועגן דער אָרגאַניזאַציע ניט גע-וואוסט און האָט ניט געטאָרט ווייסן. ווער ווייסט, וואָס פאַר אַ טיפּן עס האָבן אַרומגעשווימלט אין געטאָ? בייטאָג האָט זיך נישט געמערקט קיין סימען. נאָר ביינאַכט, ווען די באַוועגונג אין געטאָ פלעגט ווערן אָפּגעהאַקט, פלעגט זיך אָנ-הויבן די באַוועגונג פון געווער.

אין אונטערערד, אונטער פּאָדלאָגעס, אין הײלן, אין קונציק-קאָנסטרו-אירטע פּוסטע קלעצער האָבן זיך געפונען די אַרסענאַלן פון פ. פּ. אָ. ווי אַ סי-מען פון איינפאַלערישקייט איז קעדאַי צו דערמאָנען די עמערס מיט די טאָ-פּלטע דעקן, וואו עס זיינען געלעגן פּיסטוילן. די עמערס זיינען פול געווען מיט וואַסער און זיינען געשטאַנען פאַר אַלעמען אין די אויגן אַף סטראַשון-גאַס 12 אין דער פאָלקס-קיך.

אין די היילן אַף קאַרמעליטן 3, אין די קעלערן אַף דייטשישע 31 און אין דער ביבליאָטעק „מפיצי השכלה" אַף סטראַשון-גאַס 6, זיינען פאָרגעקו-מען מיליטערישע צוגרייטונגען פאַר באַזונדערע גרופּן. די לעקציעס האָבן גע-פירט פ. פּ. אָ.-אינסטרוקטאָרן, וואָס אין צווישן-צייט האָבן זיי שטודירט און פאַרפולקאָמט זייער מיליטערישע קענטעניש. וויטענבערג, וואָס אַליין האָט ער אין מיליטער נישט געדינט, איז אינגיכן געוואָרן אַן אויסגעצייכנטער מיליטער-מאַן, האָט זיך גוט פאַרשטאַנען אַף קאַלערליי געווער און פלעגט האַלטן פאַר די קאָמאַנדירן לעקציעס וועגן דער סטראַטעגיע פון פ. פּ. אָ. בעיס אַן אָנפאַל אַפן געטאָ.

זאַלמען טיקטין

...ער האָט געהערט צו דער ליטעראַרישער סעקציע פון „יוגנט-קלוב". מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע, מערסטנטייל שילער פון דער מיטל-שול אין געטאָ, האָב איך געלערנט ליטעראַטור. אין יענער צייט האָבן מיר געגרייט אין געטאָ אַ ליטעראַרישע פייערונג.

דער זעכצן-יעריקער זאַלמען טיקטין, וואָס האָט פאַרלאָרן זיין טאַטע-מאַמע בעיים דער ערשטער פּראָוואָקאַציע, האָט אַרויסגעוויזן גרויס אינטערעס צו דער פייערונג. פון די בורבישקער בונקערס, וואו ער אַרבעט באַם איבערטראָגן באָמבעס, האָט ער אַריינגעטראָגן צו דער פייערונג אַ בוקעט בלומען. ער האָט זיי געטראָגן באַהאַלטן, ווייל פאַרן אַריינטראָגן בלומען באַקומט מען צוואַנציק שמיץ.

די בלומען זיינען ניט קיין פּאַשעטע. זיי זיינען אויסגעוואַקסן אַפן קייווער פון די צוויי ברידער גאָרדאָן, וואָס אַ באָמבע האָט זיי צעריסן אַף שטיקער אין אַ לאַגער פון אַמוניציע, וואו זיי האָבן געאַרבעט. פון אויפרייס איז פאַרטיליקט געוואָרן דער לאַגער צוזאַמען מיט די ברידער. דער אָבער-לייטענאַנט וואַגנער, דער אויפזעער און באַלעבאָס פון בורבישאָק האָט געמיינט, אַז דאָס איז אַ צופאַל, אַ ראַיע: די אידן זיינען אומגעקומען. טיקטין ווייסט אָבער אַף זיכער, אַז דאָס איז ניט קיין צופאַל, ווייל איינער פון די אומגעקומענע ברידער האָט אים פאַרטרויט אַ סאָד, אַז ער האָט באַשלאָסן אויפצורייסן אַ דייטשן לאַגער מיט אַמוניציע, מעג דאָס אפילע אים קאָסטן דאָס לעבן.

זאַלמען איז אַרומגעגאַנגען צווישן די קינדער און זיין פּאָנים האָט געשטראַלט. ניט בלויז צוליב די בלומען אַליין איז ער געווען צופרידן: היינט האָט ער כויז די בלומען אַריינגעטראָגן אין געטאָ פאַר דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע צוועלף אויסגעצייכנטע גראַנאַטן!

אַז טיקטין איז אַן אייגענער, אַ פּאַרטיזאַנער, האָב איך געוואוסט, ער איז דער סאַמע אינגסטער צווישן די כאַוויירים. אַז דאָס אינגל איז אַ מיידים אין אַרויסגאַנווענען געווער, האָבן שוין געוואוסט צופיל. נאָר אַז דער זעכצן-יעריקער האָט פאַרטראַכט אַ פּלאַן אויפצורייסן דעם ביניען פון געשטאַפּאָ, דאָס האָט ווינציק - ווער געוואוסט. זאַלמען האָט דאָס מיר איינמאָל דערציילט, ווען מיר זיינען געגאַנגען צוזאַמען פון אַ ליטעראַרישן קרייז.

ער האָט מיר גענוי דערציילט וועגן זיין גרויסן פּלאַן. אַפן הויף, וואו עס געפינט זיך די געשטאַפּאָ, אַרבעטן אידן. זיך אַריינבאַקומען אַהין איז גאָר ניט שווער. ער וועט זיך צונויפריידן מיט אַ אידן, זיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס אַרבעט אַפן הויף באַם טראָגן שטיינער, און צוזאַמען וועלן זיי אויפרייסן דעם ביניען.

— איר פאַרשטייט, סוצקעווער, סאַראַ קלאַפּ דאָס וועט דערלאַנגען! די גאָרע שטאָט וועט זיך געבן אַ טרייסל!

איך האָב גערעדט זאַלמענען, אַז אַף דער אייגענער האַנט זאָל ער ניט דערוועגן זיך אַזאַ זאַך צו טאָן. ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע, עס מוז זיין אַ דיסציפּלין. זאָל ער איבערגעבן זיינע פּלענער דעם שטאַב.

טיקטין האָט זיך פאַר מיר מוידע געווען, אַז ער האָט שוין געבעטן אַ דערלויבעניש און דער שטאַב האָט עס דערווייל אָפּגעוואָרפן. געהייסן אים זיין געוואָרנט און אַף דער אייגענער האַנט גאָרניט מאַכן. אָבער ער קען זיך ניט באַרואיקן. ער איז גרייט אפילע אַרויסצוטרעטן פון דער אָרגאַניזאַציע, אַבי דאָס זייניקע אויספירן.

דאָס איינגל האָט געפיבערט, איך האָב געשפּירט: עס וועט געשען מיט אים אַן אומגליק. איך האָב אים געוואָרנט, ער זאָל ניט זיין היציק. מען דאַרף שטאַרק אַף דער וואַך זיין באַם קריגן די גראַנאַטן. ווייל מען שטעלט אין סאַקאָנע די צוואַנציק טויזנט אידן.

אַף מאָרגן, ווי אַלע טאָג, איז ער אַוועק צו דער אַרבעט. ווידער האָט מען געשלעפּט די באָמבעס. דער אָבערלייטענאַנט וואַגנער, דער באַלעבאָס איבער בורבישאָק, האָט באַפוילן די אידן אַריבערצופירן אַן אַמוניציע־לאַגער אַף אַנטאָקאָל. עס דאַרף קומען אַף אַן אינספּעקציע אַ פּולקאָווניק, וויל אים וואַגנער איבעראַשן מיט זיין אויפטו: באַווייזן אים אין וויפל ווייטע פונקטן עס איז צוגעגרייט אַמוניציע. אין אַ פּאָר טעג אַרום, ווען דער פּולקאָווניק וועט אַוועקפאָרן, וועט דער אָבערלייטענאַנט באַפעלן די אידן, וועלן זיי אַף צוריק דאָ אין בורבישאָק אַריבערפירן די באָמבעס. אַזוי נאַרט ער זיין נאַטשאַלסטווע. די זעלבע באָמבעס דרייען זיך אַרום ווילנע און אין כאַדאָשים אַרום קומען זיי ווידער אין בורבישאָק. וואַגנער איז אַ ביטרער דייטש. ער ווייסט דעם וועג, ווי צו פאַרטומלען די פּולקאָווניקעס. זיין איינציקער ציל — מען זאָל אים ניט שיקן אַפן פראָנט.

אין אָוונט, פאַרן אַהיימגיין, האָט טיקטין באַמערקט, אַז אַף די רעלסן איז אָנגעקומען אַ וואַגאָן. אויב אַ וואַגאָן האָט זיך אָפּגעשטעלט, איז אַ סימען, אַז דאָרט איז פאַראַן אַמוניציע. טיקטין האָט זיך אָפּגעזונדערט פון דער מאַכנע, און שטיל, אומגעזען פון קיינעם, זיך צוגעגאַנוועט צום וואַגאָן. דער וואַגאָן איז געווען פאַרבלאָמבירט. זאַלמען האָט מיט די ציינער איבערגעריסן די פּלאָמבע, אַריין אין וואַגאָן און זיך גענומען אַרומקוקן. קיין גראַנאַטן זיינען היינט ניטאָ. בלויז צינדערס און מאַשין־געווער־לענטעס. נאָר אויך דאָס איז וויכטיק. קיין לוידיקער וועט ער פון וואַגאָן ניט אַרויסגיין. ער האָט זיך אַרומגעבונדן אונטער די הויזן מיט אַ שטריק און זיך גענומען אָנלאָדן. אַ פול־אָנגעלאָדענער איז ער אַרויס צוריק, באַוויזן נאָך צו פאַרמאַכן די טיר פון די וואַגאָנעס און אַריבערצוגיין דורך אַ ראָוו צו אַ דערבייאיקן וועלדל. נאָר דאָ האָט אים באַמערקט דער פּיראָטעכניקער מיקאָלאוסקאַס. ער האָט געעפנט אַ פייער, פאַרוואונדעט זאַלמענען און עלף באַוואָפנטע כאַיעס האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן אַפן איינגל.

מען האָט זאַלמענען אַריינגעוואָרפן אין קאַרצער. וואגנער האָט אָנגע-קלונגען אין געשטאַפּאָ. אַלע אידישע אַרבעטער האָט ער דערווייל געהאַלטן אונטער דער וואַך אַפן אַנטקעגנדיקן פּלאַץ. פּלוצים האָבן די אידן דערזען: דער קאַרצער, וואו עס איז געזעסן טיקטין, האָט זיך אויפגעריסן און זאַלמען איז אַרויסגעשפּרונגען, געשווינד זיך אַריינגעריסן צווישן די דערבייאיקע קוסטעס און פון דאָרט זיך פאַרנומען צו די באַן-ליניעס. געטראָפן פון זיבן קוילן איז ער געפאַלן אין גראָז.

עס איז געקומען קיטעל. דערזען, אַז טיקטין לעבט נאָך, האָט אים קיטעל אַריינגענומען אין זיין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין טורמע-שפּיטאָל. יעדער טאָג פלעגט אים קיטעל באַשטאַטן מיט אַ וויזיט, ברענגען אים גוטע זאַכן, שאָ-קאָלאַד, און פרעגן דערביי פאַר וועמען ער האָט געגאַנוועט די געווער-טיילן. טיק-טין האָט זיך ניט צוגערירט צו די בלוטיקע מאַטאַנעס, ניט געענטפערט אַ וואָרט אויף קיטעלס אַלע פרעגענישן.

אַ שוועסטער, וואָס האָט געאַרבעט אין שפּיטאָל האָט אונדז שפּעטער דער-ציילט, אַז ווען קיטעל איז שטאַרק צוגעשטאַנען, זאָלמען זאָל דערציילן דעם עמעס — פאַר וועמען ער האָט געגאַנוועט די צינדערס פון די גראַנאַטן, האָט דער זעכצן-יעריקער געענטפערט:

— איך האָב זיי געגאַנוועט פאַר אייך! ווייל איר האָט דערמאָרדעט מיינע עלטערן!

פאַרבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט

אפן וועג ווילנע-ווילייקע, באַ דער באַן-סטאַציע ווילנער-קאָלאָניע געפינט זיך דער בענעדיקטינער מאָנאַסטיר, אַרומגערינגלט מיט אַ בעטאָנענעם פאַר-קאָן. פון קראָקע זיינען אַהין געקומען זיבן נאָנעס און זיך דאָרטן באַזעצט. אין דעם דאָזיקן מאָנאַסטיר האָט זיך אויסבאַהאַלטן דער שטאַב-מיטגליד אַבאַ קאָווו-נער, נאָכדעם ווי אים האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן פון טויט. די „מוטער", אָדער ווי מען האָט זי דאָרט גערופן מאַטקאַ פּשיאָריסיאַ, האָט אים אַריינגענו-מען אין אַ באַזונדער ביידערל און דאָרט אויסגעהיט.

די „מוטער", אַ פרוי פון אַ יאָר פינף און דרייסיק, איז אין דער יוגנט געווען אַ סאָציאַליסטן. זי האָט געענדיקט דעם אוניווערזיטעט אין קראָקע. צו-ליב אַ טראַגישער פּערזענלעכער איבערלעבונג האָט זי אַלץ פאַרלאָזן און איז אַוועק אין מאָנאַסטיר און איז דאָ די „מוטער" פון זיבן שוועסטער.

ווען די רויטע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן פון ווילנע, האָט זי אויסבאַהאַלטן באַ זיך אין צעלע אַ פאַרוואונדעטן רויטאַרמייער און ניט אָפּגעגאַנגען פון אים ביז וואַנען ער האָט זיך אויסגעהיילט.

אַכוץ קאָוונערן האָט זי שפּעטער אַריינגענומען אין מאָנאַסטיר נאָך אידן.

קאָוונערס ברודער מיכאל (אַ קאָמאַנדיר פון מיניאָרן-גרופּע, געפאַלן אין קאַמף אין די קאַזאַנער וועלדער), די 23-יעריקע טייבל געלבוים (אומגעקומען בעיים אַן אויסשפּיר-דינסט פון געטאָ צו אַ פּאַרטיזאַנישער באַזע), אַהער פלעגט אויך קומען עדעק באָראַקס.

זייער אָפט פלעגט די געגנט אויפציטערן פון רעוויזיעס. אין קריטישע מאָמענטן פלעגט די „מוטער" אָנטאָן די מענער אין נאָנע-קליידער און אַזוי אַרום זיי אויסבאַהאַלטן.

אין אַט דעם מאָנאַסטיר האָבן די דערמאָנטע כאַווירים זיך אויפגערעדט וועגן שאַפן אַ ווידערשטאַנד-אָרגאַניזאַציע אין געטאָ. קאָוונער האָט דאָרט אָנגעשריבן אַן אויפרוף צו דער באַפעלקערונג אין געטאָ. עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו לייענען אים אויף אַן אומלעגאַלער פאַרזאַמלונג פון דער יוגנט. אין דער נאַכט פון ניטל 1941, איז וויטקע קעמפּנער געקומען פון געטאָ אין מאָנאַסטיר און געמאָלדן, אַז די פאַרזאַמלונג איז אָרגאַניזירט.

דעמאָלט איז די גרופּע מאָנאַסטיר-אידן אַוועק אין געטאָ און שוין דאָרט געבליבן.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט די „מוטער" געבראַכט קאָוונערן אויף אַן אָפּגערעדטן אָרט 4 גראַנאַטן. אַזוי ווי די גראַנאַטן זיינען געווען פון אַ באַזונדערער קאָנסטרוקציע, זיינען זיי ביידע אריין אין דעם הויף אויף טראָקער 11 און די „מוטער" האָט באַוויזן קאָוונערן, ווי אַזוי מען באַנוצט זיך מיט די ספּעציעלע גראַנאַטן. די דאָזיקע גראַנאַטן זיינען געווען די ערשטע אין געטאָ.

באַם באַגעגענען זיך האָט די „מוטער" אַזוי געזאָגט:

— איך וויל קומען צו אייך אין געטאָ, קעמפן און פאַלן מיט אייך צוזאַמען, אייער קאַמף איז אַ הייליקער. איר זייט נאָבעלע מענטשן. און כאָטש דו ביסט אַ מאַרקסיסט, אויסגעטאָן פון רעליגיע, האָסטו דאָך אַ גאָט, אַ גרויסן גאָט, און איצטער ביסטו נענטער צו אים ווי איך — זאָל ער אייך העלפן!

אין אַ צייט אַרום, ווען די „מוטער" האָט זיך דערוואוסט, אַז אין געטאָ עקזיסטירט שוין אַ קאַמפּס-אָרגאַניזאַציע, איז זי געקומען צום טויער און געוואָלט אריינגיין, זי האָט אָנגעטאָן אויף זיך אַ לאַטע און באַוויזן די זשאַנדאַרן אַ פאַלשן שיין. די טויער-פּאָליציי האָט אָבער דערקענט, אַז זי איז ניט קיין אידישע און עס איז איר קוים געלונגען זיך אַרויסצודרייען פון אַרעסט.

שפּעטער איז די „מוטער" געוואָרן די פאַרבינדערין צווישן די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ און דער פּוילישער אומלעגאַלער אָרגאַניזאַציע. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז די מענטשן, מיט וועלכע די „מוטער" האָט אונדז פאַרבונדן, זיינען פון דער גרופּע „ניעפּאָדלעגלאָשטש". זייער ענטפער אויף אונדזער פאָרשלאָג וועגן געמיינזאַמען קאַמף קעגן דייטשן אָקופּאַנט איז געווען, אַז עס איז נאָך נישט געקומען די צייט צו קעמפן מיט די אָקופּאַנטן. און זיי האָבן אונדז אָפּגעזאָגט צו געבן געווער.

נאָך דעם ווי די אונטערהאַנדלונגען מיט די פּוילישע קרייזן זיינען גע-וואָרן איבערגעריסן, האָט די „מוטער" אַליין צוגעשטעלט פאַר דער געטאָ געווער.

אַ ראַדיאָ

קעדיי נישט צו זיין אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָט די פּאַרטיזאַנער-אָרגאַ-ניזאַציע אין געטאָ, אויף קאַרמעליטן 3, אינסטאַלירט אַ געהיימען ראַדיאָ-אַפּאַ-ראַט. יעדער אָוונט האָט מען געדרוקט און צעטיילט פאַר די פּאַרטיזאַנער אַ פּאָ-ליטישן ביולעטין.

עס איז געווען ווינטער 1942, דער ווינטער פון דער גרויסער סאָוועטי-שער אָפענסיווע, און די פּאַרטיזאַנער, שלינגענדיק די ווערטער פון ביולעטין, זיינען באַפליגלט געוואָרן מיט מוט און גוואורע.

אין דער זעלבער הייל איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּרואוו אויפצושטעלן אַ טראַנסליר-סטאַציע אויף צו דערציילן דער וועלט וועגן די דייטשע רעציכעס.

ניט-אידן פּאַרטיזאַנער פון געטאָ

צו דער פ. פ. אָ. האָבן געהערט און אַקטיוו מיטגעהאָלפן אַ גאַנצע ריי ניט-אידן.

אירענאַ אַדאַמאָוויטש, וואָס האָט גוט געקענט אידיש און העברעאיש, האָט כּדאָשים לאַנג צוגעשטעלט געווער די אידן אין וואַרשע. אין מערץ 1942 איז זי לויטן אויפטראַג פון איר אָרגאַניזאַציע געקומען קיין ווילנע און דאָ איז זי צוויי וואָכן אָפּגעווען אין ווילנער געטאָ. זי האָט געוואוינט אויף סטראַשון-גאַס 12. אירענאַ אַדאַמאָוויטש האָט אונדז געהאָלפן מיט אַלץ, וואָס איז נאָר מעגלעך. לויטן אויפטראַג פון אונדזער שטאַב איז זי אָוועקגעפאָרן קיין קאָוונע און שאַ-וועל, קעדיי צו גרינדן אויך דאָרט אַזוינע ענלעכע אָרגאַניזאַציעס אויף צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

יאַדזיאַ דודזיעץ, אויך פון די פּוילישע דעמאָקראַטישע קרייזן, האָט אַ לענגערע צייט זיך געפונען אין געטאָ און האָט געמאַכט פּוילישע און ליטווישע דאָקומענטן פאַר די קעמפער פון פ. פ. אָ. בײַ איר אין שטוב, הינטערן שטאָט, האָט זי שטענדיק אויסבאַהאַלטן אידן. שפּעטער שוין, ווען אונדזער אָרגאַניזאַ-ציע איז אַריבער אין וואַלד, איז בײַ איר אין שטוב געווען דער טרעף-פּונקט, וואוהין עס פלעגן קומען די פּאַרטיזאַנישע שעליכים.

אַ לאַנגע צייט האָט געוואוינט אין געטאָ און געהערט צו דער פּאַרטיזאַני-שער אָרגאַניזאַציע דער רוס וואַנקע. ער איז אַריינגעטראָטן אין דער אומלעגאַ-

לער קאָמוניסטישער פּאַרטיי און איז שפּעטער געוואָרן אַ פאַרבינדלער צווישן דעם פּאַרטיזאַנער-שטאַב אין וואַלד און דער פּאַרטיי אין שטאָט.

דער 16-יעריקער יאַנעק געפינט זיך דאָ פון ערשטן טאָג. ער איז געבוירן אַף יאַטקעווער גאַס און רעדט אידיש ווי אַ וואַסער. ווען עס איז אויסגעבראָכן די מילכאָמע איז ער, צוזאַמען מיט זיינע אידישע כאַווײרים, אַנטלאָפן פון שטאָט, לעבן מינסק האָט אים געטראָפן אַ שפּליטער פון אַ באָמבע. אויך זיין אידישער כאַווער איז געוואָרן פאַרוואונדעט, האָבן זיך אַלע דריי אומגעקערט קיין ווילנע, זיך געהאַלטן צוזאַמען און אינאיינעם איז מען אַריין אין געטאָ און געטראָגן געלע לאַטעס.

אין דער „נאַכט פון געלע שיינען" האָט מען יאַנעקן געכאַפּט. אים געפירט אַף פּאָנאַר מיט הונדערטער אַנדערע. לעבן די ווייסע סלופּעס אַף פּאָהולאַנקע האָט זיך אים איינגעגעבן צו אַנטלויפן. אַ כוידעש האָט ער זיך געדרייט אין דער שטאָט, נישט אויפגעהערט בענקען נאָך זיינע אידישע כאַווײרים. ווער ווייסט צי זיי לעבן? און אויב יאָ, זוכן זיי דאָך אים. און יאַנעק האָט זיך אומגעקערט אין געטאָ.

פון זיינע צוויי כאַווײרים האָט ער געפונען בלויז איינעם, זאַלמען טיקטין. דאָ האָבן זיי געלעבט צוזאַמען ווי ברידער. און זיי האָבן ביידע געהערט צו די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ.

די פּאַראַשוטיסטן פון ביאַלאָווקע

אין פעברואַר 1942 האָט אונדזער פאַרבינדלער אין ביאַלאָוואַקע הערש ראָזאָנאָוויטש געמאָלדן דעם שטאַב, אַז אין די סקאָרבוטשאַנער וועלדער, ניט ווייט פון ביאַלאָוואַקע, האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ גרופּע סאָוועטישע פּאַראַשוטיסטן. עס איז געווען דער ערשטער לעבעדיקער גרוס פון פּאַרטיזאַנער אין אונדזער געגנט.

דער שטאַב פון פ. פּ. אָ. האָט באַשלאָסן זיך צו פאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנער. דער קאָמאַנדיר איציק וויטענבערג איז אַליין אַוועק אין ביאַלאָוואַקע אויסגעפונען אין וואַלד די פּאַראַשוטיסטן און האָט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט זייער קאָמאַנדיר מאַרגיס. דאָס זיינען געווען קעמפער פון דער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג אין ליטע. זייערע נעמען זיינען: מאַרגיס, אַלקסניס, טשיבוריס, מויסענקאָ, דער ראַדיסט טימאָוסקאַס און זאַלעסקי (דער לעצטער אומגעקומען אין שלאַכט באַם אַריינגיין אין ווילנע).

פון מאַרגיסן האָט וויטענבערג באַקומען די פאָרמעלע באַשטעטיקונג פון דער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ. איציק וויטענבערג, בערל שערע-שניעווסקי און כיענע באָראָווסקי זיינען באַשטימט געוואָרן פאַר מיטגלידער פון ווילנער שטאָטישן פּאַרטיי - קאָמיטעט, מיטן רעכט אַריינצונעמען נייע מיטגלי-

דער. דער קאָמיטעט האָט געהאַט די אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן די פּאַרטיי-אַר-בעט אין שטאָט.

מארגים האָט אויך אָנערקענט די פּאַרטיזאַנער - אָרגאַניזאַציע אין געטאָ, ווי אַ טייל פון דער אַלגעמיינער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג. דעמאָלט האָט דער סעקרעטאַר פון דעם שטאָטישן קאָמיטעט בערל שערעשניעווסקי זיך פאַרבונדן מיט דעם וויסרום קאַראַבליקאָוו, מיטן באַקאַנטן פּאַרטיי-טוער יאַן פשעוואַלסקי, און זיי האָבן אָנגעהויבן שאַפן פּאַרטיי-גרופּעס אין שטאָט, ווי אויך באַזונדערע פּאַרטיזאַנישע גרופּן אין פאַרשידענע פאַבריקן. דער הויפּט-ציל פון די פּאַרטיזאַנישע גרופּן איז געווען: סאַבאָטאַזש-אַרבעט אין די דייטשע אונטערנעמונגען.

ווען עס זיינען פאַרפעסטיקט געוואָרןביידע פּאַרטיי-גרופּן אין געטאָ און אין שטאָט, איז געבילדעט געוואָרן אַ נייער פּאַרטיי-קאָמיטעט אין ווילנע. אין אים זיינען אריין: בערל שערעשניעווסקי (סעקרעטאַר פון שטאָטישן קאָמי-טעט), איציק וויטענבערג (קאָמאַנדיר פון פּ. פּ. אָ.), סאָניע מאַדייסקער (פאַר-אַנטוואָרטלעכע אָרגאַניזאַטאָרן פון קאָמסאָמאָל אין ווילנע), מאַקאַר קאַראַבלי-קאָוו (אָרגאַניזאַטאָר פון די שטאָטישע קויכעס) און יאַן פשעוואַלסקי (אַגיטאַ-ציע).

דער שטאָטישער קאָמיטעט האָט זיך שטאַרק פאַרנומען מיטן אַגיטירן קעגן דער צוואַנגס - מאָביליזירונג, רופנדיק די באַפעלקערונג אַוועקצוגיין אין וואַלד. עס ווערן אויך אויפגעהויבן די פראַגן וועגן באַוואָפנטע קויכעס אין שטאָט און אין געטאָ. אונטער דער אָנפירונג פון שורקע מאַזיטש איז געשאַפן געוואָרן צווישן די באַן-אַרבעטער אַ גרופּע דיווערסאַנטן, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אויפדרייען באַן-רעלסן און געבן קעסיידערדיקע ידיעות די פּאַרטיזאַנער וועגן דער באַוועגונג פון די באַנען.

סאַבאָטאַזש און דיווערסיע

עס איז געווען זומער 1942, די דייטשן האָבן אָנגעהייבן אַן אָפענסיווע. אַפן בורבישקער באַן - אָפּצווייג זיינען פאַרלאָרן געוואָרן טאַנקען. אינזשעניער איזאַק ראַטנער האָט קאָנסטרואירט כעמישע מיניאַטור - אַפּאַראַטן און זיי אַריינגעלייגט ביגנייווע אין די בענזין - רעזערוואַוארן פון 14 טאַנקען. אין אַכט שאָ אַרום, ווען די טאַנקען האָבן זיך גערוקט צום פראָנט, האָבן זיי זיך אָנגעצונדן און זיינען פאַרברענט געוואָרן.

דער זעלבער גאָלדשטיין, וואָס האָט אריינגעטראָגן אין געטאָ דעם ערשטן קוילנוואַרפער, האָט אין אַמוניציע-לאַגער בורבישאָק קאָליע געמאַכט 145 זע-ניט-אַפּאַראַטן. באַ 90 קוילנוואַרפער, פאַרלאָדענע צום פראָנט, האָט ער אַרויס-גענומען די שלעסער-בעקלעך.

ווען די דייטשן פֿליגן באַפֿעלן אידן אויפֿצורייסן אַלטע באָמבעס, פֿלעגן די פּאַרטיזאַנער אַרונטערלייגן אונטער די אַלטע נייעם דייטשן וואָפֿן, און דאָס פֿלעגט אויפֿגעריסן ווערן צוזאַמען מיט די באָמבעס.

אין אַ פֿרילינג-טאָג 1943 האָט אַ ניי-אָנגעקומענער דייטשער רעזערוו - סאָלדאַט אומפּאַרזיכטיק מאַניפּולירט מיט אַ גראַנאַט, ניט קענענדיק זיין מע-כאַניזם. צו דעם צעטומלטן דייטש איז צוגעגאַנגען דער אינזשעניער ראַטנער און קאַלט אַ זאָג געטאָן: גיב אַ וואָרף דעם גראַנאַט אין יענער ריכטונג, אַניט ווערסטו צעריסן (ראַטנער האָט באַוואוסטזיניק אָנגעוויזן דעם דייטש אַ ריכטונג פֿון אַ פּאַרמאַסקירטער אַמוניציע-שאַפּע) און ווען דער דייטש האָט אַ וואָרף געטאָן אַהין דעם גראַנאַט, האָט זיך דערהערט אַ געוואַלדיקער אויפֿרייס. אָנ-דערהאַלבן מיליאָן ביקסן-קוילן זיינען אַוועק מיטן רויך.

דעם דייטש האָט מען באַשולדיקט אין סאַבאָטאַזש און מען האָט אים שפּעטער דערשאָסן.

אין „דויטשע דינסט-פּאָסט-אַמט" האָט געאַרבעט טעווקע גאַלפּערן. פֿירנ-דיק די פּאָסט פֿון אַמט צום באַן, האָט ער צעריסן און פֿאַרברענט טויזנטער בריוו און וויכטיקע מיליטערישע פּאַקעטן. דייטשע שפּייז-פּאַקעטן פֿלעגט ער אַריינטראָגן אין געטאָ און צעטיילן זיי פֿאַר די הונגעריקע. צום יאָרטאָג פֿון פּ. פּ. אָ. האָט גאַלפּערן אַרויסגעשלעפּט פֿון אַ וואַליזע בײַ אַ דייטשן אָפֿיציר אַ רעוואָלווער און געבראַכט אים אַ מתּנה דער אָרגאַניזאַציע.

וואָזגעל און גלעזער האָבן אַזוי לאַנג אויסגעדרייט שרייפֿלעך פֿון אַכט אויטאָס, ביז וואַנען זיי האָבן געפּאַטערט די מאַשינען.

אין „פֿלאַג בויטע" האָט געאַרבעט דער 17-יעריקער לייב דיסטעל, אַ קעמ-פֿער פֿון דער 33-טער גרופּע. זייענדיק אַליין אַ שלאָסער, האָט ער זיך גיך אויס-געלערנט צו פֿאַרשטיין אויף זעניט-האַרמאַטן, וואָס פֿלעגן דאָרט ווערן אויפֿגע-שטעלט. פֿון אַפּריל 1942 ביז יולי האָט ער קאַליע געמאַכט 43 שלעסער פֿון זע-ניט-האַרמאַטן.

עס איז געווען אין סאַמע ברען פֿון דער דייטשער זומער-אָפֿענסיווע. דורך דער ווילנער-באַן-סטאַנציע האָבן זיך באַוועגט צענדליקער עשאַלאָנען מיט מילי-טער. איצכאָק מאַצקעוויטש האָט זיך מיט פֿאַלשע דאָקומענטן פֿון אַ טאָטער אַריינבאַקומען אַרבעטן אויפֿן באַן. ער פֿלעגט נאָטירן די פּינקטלעכע באַוועגונג פֿון די מיליטער-צוגן און ראַפּאָרטירן אין פּאַרטיזאַנישן שטאַב.

דער דייטשער הויפּטמאַן פֿון „הערעס קראַפֿט-פּאַרק" (ה. ק. פּ.) האָט נישט געקענט פֿאַרשטיין, ווי אַזוי עס רינען אויס גאַנצע ציסטערנעס מיט בענזין. דער שטאַב פֿון פּ. פּ. אָ. האָט געהאַט אין ה. ק. פּ. ניין אַרבעטער איבערגעגעבענע דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג.

אין בעזדאַן, 40 קילאָמעטער פֿון ווילנע, איז געווען אַ קאָנצענטראַציע-לאַגער פֿאַר מענער און פֿרויען פֿון געטאָ. באַם אַרויסבאַקומען טאָרף האָבן גע-אַרבעט די דריי יונגטלעכע: איצקאָוויטש, קופּערבערג און ווײַנשטיין — קעמפֿער

פון פ. פּ. אָ. פון דאָרטן האָבן זיי געמאָלדן דעם שטאַב, אַז זיי האָבן פאַר-טראַכט אַ פּלאַן פאַנאַנדערצושטערן די באַן-רעלסן. זיי האָבן געפרעגט אַ דער-לויבעניש. דער שטאַב האָט אַוועקגעשיקט דעם קעמפער הירש לעווין דאָס צו אָרגאַניזירן. דעם 20-טן פעברואַר 1942 האָבן די פיר יונגטלעכע צענומען מיט אַ שרויף-שליסל הונדערט מעטער רעלסן אויפן וועג ווילנע-איגנאַ-ליניע נישט ווייט פון בעזדאַן.

איינער פון די טיכסטיקסטע שעדיקער איז געווען זעליק גאָלדבערג, געווע-זענער אינסטרוקטאָר פון ווילנער אידישן טעכניקום. באַם אַרבעטן ווי אַן אינ-זשעניער אין די מיליטערישע וואַרשטאַטן אויפן אַעראָדראָם אין פּאָרובאַנעק, האָט ער אין 50 אַעראָפּלאַנען, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרן צום פאַריכטן, אַרויסגעדרייט זייער וויכטיקע טיילן און דורכגעבויערט די בענזין-רעזערוואַרן.

אויף דער קאָנטע פון פ. פּ. אָ. דאַרף מען אויך צורעכענען די צוויי סריי-פעס אין פעלץ-פאַבריק „קיילים" און אין בענזין-לאַגער בענזינאַוואָקע. אין „קיי-לים" האָבן די פ. פּ. אָ. - אַרבעטער זיך אויפגערעדט מיט זייערע פּוילישע און ליטווישע כאַווירים און האָבן צוזאַמען אין יאַנואַר 1942 אונטערגעצונדן דעם רעכטן פליגל פון דער פאַבריק, וואו צו יענער צייט האָבן זיך געפונען 60 טויזנט אויסגעפּאַרטיקטע פעלצן, וואָס די דייטשן האָבן זיך געגרייט איבערצושיקן צים פראָנט פאַר די סאָלדאַטן. עס איז פאַרברענט געוואָרן ביז איין פעלץ. דאָס פייער האָט אויך אַרומגעכאַפּט דעם צווייטן טייל פון דער פאַבריק און צעשע-דיקט די מאַשינען.

אין בענזינאַוואָקע האָט דער קעמפער פרידמאַן איבערגעקערט דאָס נאַפט לעמפל באַ דעם וואָכמאַן אין דער וואַך-בודקע, דער וואָכמאַן האָט דאַן נעדרי-מלט; ער האָט זיך אויפגעכאַפּט, ווען דאָס פייער האָט אַרומגעכאַפּט דאָס ביי-דל. איידער מען האָט באַוויזן איינצולעשן די סרייפע האָט דאָס פייער זיך אַריבערגעכאַפּט אויף די פעסלעך מיט בענזין. עס האָבן זיך אויפגעריסן 300 פעסער. צוליב דעם וואָס די סרייפע איז אויסגעבראָכן ביי דעם וואָכמאַן אין בודקע, איז דער געשטאַפּאָ נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס איז אַ דיווערסיע.

אַ דאַנק דער אַגיטאַציע פון פ. פּ. אָ. איז געפירט געוואָרן אַ סיסטעמאַטי-שער סאַבאָטאַזש אין אַלע דייטשע אונטערנעמונגען, וואו אידן האָבן געאַר-בעט. יעדער איד, אומאָפּהענגיק צי ער געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע אָדער ניין, אָט געהאַלטן פאַר זיין כויוו צו ברענגען שאָדן.

אַכוץ דעם סיסטעמאַטישן אַרויסבאַקומען געווער אין די דייטשע אונ-טערנעמונגען, האָט די אָרגאַניזאַציע זיך גענויטיקט אין געלט - מיטלען צו קויפן וואָפן. מיר האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל אין מעשעך פון אַ האַלבן כוידעש אויפצוזאַמלען אַ האַלבן מיליאָן רובל.

די ערשטע גרופּע מיטן גרופּן-קאָמאַנדיר מאַצקעוויטש האָט דורכגעפירט אַ ריזיקאַלישן פּלאַן. די קעמפער פלעגן זיך טאָג-טעגלעך אַריינקלייבן אין דער דייטשער פעלד-באַקליידונג-אַמטן און מיט דער הילף פון קעמפערן טאָ-

ליע זשאַבינסקי, וועלכע האָט דאָרט געאַרבעט, אַרויסטראָגן פּעק מיט דייטשע שינעלן, קאַראַקולענע מאַנטלען, פוטערס און וואַגנווייז דאָס אָוועקגעפירט צו אַ פּויער, וואָס האָט זיך אונטערגענומען די זאַכן צו פאַרקויפן. אַף אַזאַ אויפן האָט די גרופּע אויפגעזאַמלט 40 טויזנט רובל.

דער דרוקער קאָוואַלסקי איז געקומען צום שטאַב מיט אַ טשיקאַווען איינפאַל: ער וועט אָפּדרוקן פאַלשע ברויט-קאַרטן און עס וועט זיין אַ גרויסער רעווער. דעם פּלאַן האָט מען דורכגעפירט. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט זיך פאַרנומען מיטן אויסקויפן פּראָדוקטן אַף די פאַלשע ברויט-קאַרטן. די פּראָדוקטן האָט מען אין געטאָ פאַרקויפט און עס איז געווען אַ האַכנאָסע פון 100 טויזנט רובל.

דאַדיק ווידוצקי האָט אַרויסבאַקומען אין אַ דייטשער קאָנטראָל אַ געלטפּאַקעט פון 35 טויזנט רובל און עס אָפּגעגעבן דער אָרגאַניזאַציע. ס'איז אויך געהיים געזאַמלט געוואָרן געלט בא דער באַפעלקערונג. נישט פרעגנדיק אַף וואָס, האָבן געטאָ-אידן אַריינגעטראָגן טויזנטער. עס איז אויך געווען אַ פאַרמעסט צווישן די גרופּעס, ווער וועמען עס וועט איבערשטייגן אין אויפזאַמלען געלט. די קעמפער האָבן אָפּגעגעבן ווערט-זאַכן: לעצטע אָנדענקען נאָך זייערע פאַרשניטענע עלטערן, ווי זייגערס, רינגלעך, בראַסלעטן א. א. וו. דער קעמפער ראָטקין האָט אָפּגעגעבן דאָס זייגערל פון זיין פרוי, וועלכע מען האָט אָקאָרשט דערשאָסן. דערביי האָט ער געזאָגט: „די נעקאָמע איז מיר טייערער פאַר דעם לעצטן אָנדענק!” איך אַליין האָב אָפּגעגעבן אין פאָנד פון קויפן געווער דעם איינציקן אָנדענק פון מיין דערמאָרדעטער מאַמען: איר באַסענע - רינג. וואָס זי האָט מיר אָפּגעגעבן אַ טאָג פאַר דער עקזעקוציע.

דער ברען אין דער זאַמל-אַרבעט איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז אַנשטאָט אַ האַלבן מיליאָן איז אַריין אין קאַסע פון דער אָרגאַניזאַציע אַ מיליאָן רובל.

הילף פאַר קריגס-געפאַנגענע און מישפּאָכעס פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן

אין ווילנע זיינען געווען צוויי גרויסע לאַגערן פאַר סאָוויעטישע קריגס - געפאַנגענע און מישפּאָכעס פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן: אין די „בּיליקע הייזער” אַף סובאָטש 37 און אין דער אַנטאָקאָלער טורמע. די אידן, וואָס האָבן נישט ווייט געאַרבעט, האָבן מיט אַלערליי מיטלען זיך באַמיט צו העלפן די געפאַנגענע. כאָטש דער דייטשער געזעץ האָט געזאָגט: „ווען אַ איד רעדט מיט אַ געפאַנגענעם ווערן ביידע דערשאָסן”.

אין די ערשטע כאָדאָשים, ווען די מערדער האָבן זיך אָנגעזעטיקט מיט אידיש בלוט, האָבן זיך אָנגעהויבן די עקזעקוציעס איבער טויזנטער קריגס - געפאַנגענע. צו די רוסן זיינען זיי געווען נישט בעסער ווי צו די אידן. איך

האָב געזען אַמאָל אַ בילד, וועלכעס עס איז נישט מעגלעך צו פאַרגעסן: אַ ביי־זער, פראַסטיקער טאָג, ליגן די באַן־רעלסן בא דער אייזערנער בריק ליגט אין שניי אַ קופּע פון אַ דריי הונדערט קריגס־געפאַנגענע. באָרוועסע, מיט צעפּרוי־רענע הענט און פיס, פאַרפּייניקטע מיט הונגער־טויט אפן שניי־פעלד. זיי ליגן אָנגעוואָרפן איינער אפן אַנדערן. פיל זיינען שוין טויט, אַנדערע צאַפּלען זיך, אָטעמען קוים־קוים, ווי מילבן אונטער אַ פייער. אַנטקעגן זיי שטייט אַ דיקער, רויט־פּאָנימדיקער דייטש און ער פרעסט אַזוי צו־לעהאַכעסדיק אַ קישקע וואורשט.

אין די דייטשע וואַרשטאַטן ה. ק. פּ. פלעגט מען ברענגען אַף צוואַנגס־אַרבעט די קריגס־געפאַנגענע. אַ סאַך פון זיי האָבן זיך באַמיט צו אַנטלויפן. דער פּאַרטיזאַנער־שטאַב אין געטאָ האָט באַשטימט אַ ספּעציעלע גרופּע קעמ־פער, וועמענס אויפגאַבע ס'איז געווען צו באַזאָרגן די געפאַנגענע מיט גע־העריקע דאָקומענטן, מיט ציווילע קליידער און זיי אָנווייזן אַ ריכטונג, ווי אַזוי אַוועקצוגיין צו די פּאַרטיזאַנער. די קעמפער פעלדמאַן און בלומע מאַר־קאָוויטש (געפאַלן אין די שלאַכטן באַם באַפרייען ווילנע) האָבן געהאָלפן אַכט קריגס־געפאַנגענע מיטן קאַפּיטאַן סעריאָזשין בעראַש, באַזאָרגט זיי מיט אַל־דאָס נויטיקע און זיי אַריבערגעשיקט אין די וועלדער אַרום לידע.

אין די „ביליקע הייזער" אַף סובאָטש־גאַס האָבן געוואוינט אַמאָל אַ טויזנט אידן. מיט אַ פּאָר טעג פאַר דעם, איידער מען האָט אַריינגעטריבן די אידן אין געטאָ, האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט די צוויי מויערן און דערמאָר־דעט זייערע איינוואוינער. די הייזער פון די דערמאָרדעטע זיינען גלייך פאַר־פולט געוואָרן מיט די פרויען און קינדער פון סאָוויעטישע קאָמאַנדירן און רויט אַרמייער.

דער לאַגער פאַר געפאַנגענע איז געווען באַוואַכט. אַרויסגיין און אַריינ־גיין איז געווען פאַרבאָטן. פונדעסטוועגן האָט זיך פון דאָרטן אַרויסגעריסן, ווי אַ טויב, אַ רוסישע ליד, געשריבן פון אַ צען־יעריקן. דאָס ליד האָט מען אין געטאָ געזונגען. די ווערטער פון דער ערשטער סטראָפע זיינען מיר געבליבן אין זיקאָרן:

На улице Субоч два дома стоят,
Раньше евреи там жили;
Теперь там русские люди живут,
Евреев - то немцы убили...

צום ערשטן מאָל האָב איך געהערט דאָס ליד אין יאַנואַר 1942. עס איז געווען אין די גרויסע פרעסט. ווען די רויטע אַרמיי האָט היטלערן אָפּגעטריבן פון מאָסקווע. די אידן, וואָס האָבן געאַרבעט אַרום באַן, פלעגן ברענגען יעדן אָוונט נייעס, וויפל עשעלאָנען מיט „עפּל" — ס'הייסט פאַרפרוירענע דייטש: — זיינען אָנגעקומען פון פראָנט.

די דייטשן אין ווילנע און אין גאַנץ ליטע האָבן באַשלאָסן צו העלפן זייערע פאַרפרוירענע קאָלעגן. איבער דער שטאָט איז דערקלערט געוואָרן אַ „פרייוויליקע" באַשטייערונג פאַר דער דייטשער אַרמיי: די איינוואוינער דאַרפן ברענגען אין די דייטשע קאָמיסאַריאַטן וואַרעמע קליידער, שיך, זאָליקעס, פעלצן, פוטערס, קאָלדרעס — אַלץ וואָס קען נאָר דערוואַרעמען די דערפראָרענע היטלעריסטן. אין דער מעלדונג, אונטערגעשריבן פונעם דייטשן אויבער-קאָמיסאַר רענטעלן, איז צום סאָף געזאָגט געוואָרן: ווער עס וועט זיך פריי-וויליק באַשטייערן, וועט באַקומען אַ קוויטאַנציע, אַז ער איז אַן ערלעכער בירגער. די באַשטייערונג איז כּלל געווען אויך אױף דער געטאָ. די באַפעלקע-רונג האָט אָבער נישט געוואָלט העלפן אירע פאַרקנעכטער. זיינען די דייטשן געוואָרן „קליגער". זיי פלעגן פאַרהאַלטן יעדער מאַן און פרוי אױף די גאַסן, אַראָפּציען די קליידער פון זיי און אָפּלאָזן זיי נאַקעטע. כּוץ דעם האָט מען גע-מאַכט איבערן שטאָט רעוויזיעס, און וואָס נאָר מען האָט געפונען איז געוואָרן קאָנפיסקירט.

צום סאָרטירן, פּאַקן און צונויפברענגען די קליידער האָט מען אַרויס-גענומען אידן פון געטאָ. צווישן זיי בין איך אויך געווען.

איינמאָל, פאָרנדיק אױף אַן אויטאָ, פול געלאָדן מיט פעלצן און וואַלי-קעס, האָב איך דערהערט פון אַ מיטפאָרנדיקן כאַוועך דאָס ליד פון די „ביליקע הייזער", דער כאַוועך האָט דערציילט, אַז די פרויען און קינדער, וואָס געפי-נען זיך אין די „ביליקע הייזער", גייען אויס פון הונגער, ווערן פאַרפרוירן פון קעלט.

— פונוואַנען ווייסטו דאָס? — האָט אים אַ פרעג געטאָן דער יוגנטלע-כער רודאַשעווסקי, וואָס איז צוזאַמען מיט אונדז געפאָרן אין אויטאָ.

— איך אַליין בין נישט לאַנג דאָרטן געווען. זיך אַריינגעקליבן דורך די דראָטענע פאַרצוימונגען און אַפילו גענעכטיקט אין לאַגער. איך האָב דער-ערשטער אַרויסגעטראָגן דאָס ליד.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַט וואָס: גערשקע (אַזוי איז דער נאָמען פון דעם זינגער) האָט זיך דערוואוסט, אַז אין דעם לאַגער פון די רוסישע געפינט זיך זיינער אַ כאַוועך, אַ זון פון אַ געפאַלענעם רויטאַרמייער. גערשקע איז אַהין אוועק און געבראַכט פאַרן כאַוועך ברויט. דער כאַוועך האָט אים איבער-געגעבן דאָס ליד. גערשקע האָט עס אַריינגעבראַכט אין געטאָ און אַלע זינ-גען עס.

דער אויטאָ האָט זיך אָפּגעשטעלט אױף פּאָפּלאַוועס, לעבן דער דעזינפעק-ציע. מיר האָבן געדאַרפט אַהין אַריבערטראָגן די אָנגערויבטע זאַכן.

בײַם אַריינטראָגן די פּעק איז אונדז איינגעפאַלן אַ געדאַנק: אַנשטאָט שלעפּן די זאַכן פאַר די דייטשן, בעסער זיי אַריבערטראָגן אין די „ביליקע היי-זער" פאַר די נאַקעטע קינדער און אויסגעהונגערטע פרויען.

דורך די אָרומגעצוימטע דראָטע פון די „ביליקע הייזער" גאַנווענען זיך

אָפּט אַרויס צען-יעריקע קינדער, זיי גייען איבער די נאָענטסטע שטיבער און בעטלען ברויט. אויך דאָ, וואו מיר טראָגן איצט די פּעלצן, דרייען זיך אַרום די יאַטלעך; מיט זיי דאַרף מען זיך פאַרבינדן. איך האָב צוגערופן אַ באָרוועס יאַטל און אים געזאָגט: מאָרגן זאָל ער צוזאַמען מיט זיינע כאַווייריים זיך אַרויס גאַנווענען פונעם לאַגער און אָפּוואַרטן אונדזער אויטאָ אַף אַרויף סובאָטש-גאַס, לעבן מערקל, דאָרטן וועלן מיר אין אָוונט פאַרבייפאָרן מיטן זעלבן אוי-טאָ און פאַר זיי אַראָפּוואַרפן וואָס נאָר עס וועט זיך לאָזן. דער כעווערמאַן האָט פאַרשטאַנען.

אַף מאָרגן האָבן אונדז אָפּגעוואַרט באַ אַ צען יאַטלעך. מיר האָבן אַראָפּ-געוואָרפן צענדליקער פּעלצן, וועש און וואַליקעס, שאַלן, סוועטערס, שיך און אַ זעקל עסנוואַרג. דאָס עסנוואַרג האָבן מיר געקויפט אַפן וועג באַ אַ פּויער פאַר אַ קאַראַקולענעם מאַנטל — פאַרשטייט זיך, נישט קיין אייגענעם.

דער דייטש, וואָס איז געזעסן מיטן שאָפער באַם רודער און האָט אונדז געהיט, מיר זאָלן נישט גאַנווענען, האָט גאָרנישט באַמערקט. דער שאָפער האָט יאָ געוואוסט. אַזוי ווי זיין וואַכמאַן, דער דייטש, האָט זיך נישט אָריענטירט אין די ווילנער גאַסן, האָט דער שאָפער געפירט די מאַשין דורך הינטער-גאַסן, און קומענדיק אַף סובאָטש-גאַס, צום באַשטימטן אָרט, האָט ער בעקיוון פאַר-פּאַמעלעכט דעם גאַנג פונעם אויטאָ, קעדיי מיר זאָלן באַווייזן אַראָפּצוואַרפן די פּעק.

די יאַטלעך האָבן פלינק אויפגעכאַפּט אונדזערע מאַטאָנעס, זיי פאַרשאָ-טן מיט שניי, קיינער זאָל נישט באַמערקן, און באַנאַכט אַריינגעשמוגלט זיי צו זייערע מאַמעס.

אַזוי האָבן מיר איבערגעכאַזערט אַ וואָך נאָכאַנאַנד. די געפאַנגענע האָבן אויפגעלעבט.

פון די געפאַנגענע האָבן מיר באַקומען אַ בריוול:

„מיר געדענקען, און ווען עס וועט קומען די צייט, וועלן מיר דערציילן אונדזער היימלאַנד, אַז אין ווילנע, אין 1942, האָבן די פאַרקנעכטע און גע-פּייניקטע אידן פון דער געטאָ נישט פאַרלוירן זייערע מענטשלעכע געפילן. אין דער צייט, בעיים פאַרן ריידן מיט אַ נישט-אידן איז געקומען טויט-שטראָף, האָבן זיי איינגעשטעלט זייערע לעבנס און געראַטעוועט פון הונגער און פראָסט אויך מענטשן אַנדערע — קאָרבאָנעס פונעם זעלבן רעזשים".

די ערשטע דיווערסיע

...איציק וויטענבערג, דער קאָמאַנדיר פון דער פאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַ-ציע אין געטאָ, האָט מיך פאַרבעטן צו זיך. מיר האָבן געדאַרפט זיך צונויפ-ריידן וועגן אַ סאָוועטישן אָפיציר, מיינעם אַ באַקאַנטן, וואָס האָט זיך אויס-

באהאַלטן אין געטאָ און געזוכט אַ וועג זיך צו פאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנער.

עס איז געווען פאַרנאַכט. ווען מיר האָבן געענדיקט אונדזער געשעפט איז אַריין דער שטאַב-מיטגליד אַבאַ מיטן געווער-מייסטער באָרעך.

— הער אויס, באָרעך, — האָט אים איציק אַ זאָג געטאָן צו זיך, — איך קען דיך פאַר אַ גוטן, געטרייען פּאַרטיזאַנער. איך ווייס אויך, אַז דו פאַר-שטייסט זיך אויף געווער, אַלע פּיסטוילן, וואָס דו האָסט פאַריכט, שיסן אויסגע-צייכנט. דאָ האַנדלט זיך נישט וועגן צוטרוי. פאַרשטיי מיך. דאָ גייט בלויז אין דעם, צי די מינע, וואָס דו האָסט אויסגעפּאַרטיקט אין געטאָ, וועט אויף זיכער אויפרייסן. ס'איז די ערשטע דיווערסיע... מיר וועלן שיקן אונדזערע בעסטע כאַווירים, וואָס שטעלן איין דערביי זייער לעבן. אויב די באַן וועט נישט צע-שפּרינגען אינדערלופטן, וועלן מיר אָן אַ שיר מער פאַרלירן, איידער מיר טוען גאָרנישט, ווייל אי עס קאָן קאָסטן קאָרבאָנעס, אי עס וועלן די רעלסן נאָכדעם אַזוי באַוואַכט ווערן, אַז אַ צווייט מאָל וועט אַ סאַך שווערער זיין אַהינצו צוצו-קומען. דעריבער פרעג איך דיך נאָכאַמאָל: ביסט אינגאַנצן זיכער, אַז די מינע וועט אויפרייסן?

— יאָ, איך בין זיכער — האָט באָרעך געענטפערט.

אַבאַ האָט צוגעגעבן: „אַז באָרעך זאָגט: זיכער, זאָג איך דאָס אויך". מען דאַרף, — האָט ער צוגעגעבן, — וואָס גיכער צוגרייטן די דיווערסיע. די יעדיעס פונעם אויסשפּיר זאָגן, אַז מאָרגן אַ גאַנצע נאַכט וועלן גיין דורך ניי-ווילייקע געלאַדענע עשעלאָנען. מען טאָר נישט דורכלאָזן דעם מאָמענט.

פונדרויסן האָבן זיך דערטראָגן קוילעס, איציק איז אויפגעשפּרונגען פון בעטל, אויף וועלכן ער איז געלעגן, און אָן עפּן-געטאָן דאָס פענצטער. אַ צען אידענעס, מיט פאַרבראָכענע הענט אויף די קעפּ זיינען געלאָפן מיט אַ געשריי איבער די געסלעך: „וויי, אונדזערע קינדער!"

זייערע קינדער, וועלכע מען האָט געטריבן אין ניי-ווילייקע אויף צוואַנגס-אַרבעט, האָבן זיך היינט נישט צוריקגעקערט אין געטאָ. מורער האָט באַ זיי גע-פונען קאַרטאָפל, האַלץ און אַ ליטער מילך. אַלעמען האָט ער אוועקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע און זיי דערוואַרט דער טויט. מאָרגן וועלן שוין צו דער אַרבעט אין ניי-ווילייקע גיין אַנדערע אידן.

— באַשטימען מיר ניי-ווילייקע — האָט געזאָגט וויטענבערג.

—און איצט, איצט, האָט אים באָרעך איבערגעריסן, — בעט איך אייך, איר זאָלט מיר דערלויבן זיך צו באַטייליקן אין דער דיווערסיע. כאָטש דערפאַר אַליין וואָס איך האָב די מינע אויסגעפּאַרטיקט און קען גוט איר מעכאַניזם.

נאַכט נאָך נאַכט, אין מעשעך פון אַ פולן כוידעש, באַהאַלטן אין די היילן אויף קאַרמעליטן גאַס 3, האָט באָרעך זיך פאַרנומען מיטן אויספּאַרטיקן אַ מינע. ער האָט אַליין אין דעם דייטשן אַמוניציע-לאַגער געגאַנווועט טאָל, פּולווער און דאָס אַריינגעשמוגלט אַהער, אין דער טונקעלער הייל, קעדיי זיכער צו זיין אין

מעכאַנישן אויפרייסער, האָט אים באַרעך פריער אויסגעפּרואווט אין דער זעל־בער הייל: דעם אויפרייסער מיט עטוואָס דינאַמיט האָט ער איינגעגראָבן אין דער ערד, און פון ווייטן מיט אַן אייזערנעם פּרענט אַ קלאַפּ געטאָן אין אַנדרי־קער. עס האָט זיך דערהערט אַן אויפרייס און אַ שטיק ערד האָט זיך אַ טראָג געטאָן אינדערלופטן, אין הייל. — „ער טויג!"

איצט שטייט דאָ באַרעך אין צימער, אַ בלייכער, די געלע לאַטע אויף זיין ברוסט הויבט זיך, אָטעמט אין ריטם פון זיינע ווערטער. ער האָט אַ באַקאָ־שע — מען זאָל אים דערלויבן צו באַטייליקן זיך אין דער ערשטער דיווערסיע.

— לײדער קען איך דיר נישט נאָכגעבן, — האָט אים וויטענבערג אַ קלאַפּ געטאָן איבערן אַקסל. — דו ווייסט דאָך אַליין, אַז דערווייל ביסטו באַ אונדז פון די איינציקע, וואָס קענען אויפשטעלן און פאַריכטן קאַלעריי געווער. אַחוץ דעם ביסטו דער אָנפירער פון דער גרופּע גראַנאַטן־וואַרפלער, און עס איז אַ זינד פאַר דער אָרגאַניזאַציע דיך אַהין צו שיקן.

עס איז אַריינגעגאַנגען וויטקע קעמפּנער, די פאַרבינדלערן פון די פּאַר־טיזאַנער מיט דער פּאַרטיי־אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. אַ הויך־שטאַלטנע מיידל, מיט אַ אינגליש־געשווירענעם קאָפּ און געלבלעכע זומער־שפּרענקלעך אויף די אויסגעדאַרטע באַקן. זי האָט איבערגעגעבן וויטענבערגן דעם ביולעטין מיט די לעצטע פּאָליטישע נייעס, וואָס ווערט אויפגענומען פון דעם געהיימען געטאָ־ראַדיאָ, און זיך געווענדעט צו איציקן:

— איך ווייס נישט וואָס איר דינגט זיך. מיר דאַרף מען קיין סאַך נישט דערציילן. די גאַנצע נאַכט האָב איך נישט צוגעמאַכט מיט קיין אויג. קורץ: מיין נאָמען איז נישט וויטקע, אויב איך וועל נישט גיין אַראָפּלאָזן די באַן.

די כאַווירים האָבן זיך פאַנאַנדערגעלאַכט.

וויטענבערג האָט איבערגעהאַקט דעם געלעכטער:

— גוט, איך בין מאַסקים. און וועמען געבן דיר פאַר באַגלייטער?

וויטקע האָט אַ טראַכט געטאָן און אַבאַ האָט דערווייל אַרויסגעהאָלפן:

— איצכאָק מאַצקעוויטש און מוישע בראַוזען.

*

עס איז געווען אַ מאַי־נאַכט 1942. דורך אַ געהיימען דורכגאַנג פון ווילנער געטאָ, וואָס האָט אַרויסגעפירט אין דרויסן, האָט זיך אַרויסגעשאַרט אַ אינגל מיט אַ מיידל, ביידע אָן לאַטעס, און זיך געלאָזט מיטן טראָטואַר אין שטאָט אַריין צו דער ברייטער־נאַס. דער באַכער האָט פעסט געהאַלטן אונטערן אָרעם זיין כאַווערטע. ער האָט גערעדט אויף אַ הויכן קלינגעוודיקן דייטש, קעדיי די פאַרבייגייער זאָלן נישט האָבן קיין כשאַד.

מען דאַרף זיך איילן. דער זייגער איז שוין האַלב צען, און דאָס גיין אי־בער די גאַסן איז פאַר „אַריער" דערלויבט ביז צען. זיי דאַרפן וואָס גיכער

דורכשפרייזן די שטאָט. דורך באַקשט, איבערן ווילענקע-בריקל, איילן זיי צו דער פּאָלאָצקער גאַס. שוין דורכגעשניטן די פּאָלאָצקער גאַס און אַרויף אַפן טראַקט באַטאָרי.

זיי זיינען אַראָפּ פון טראַקט און געשניטן מיט זייטיקע שטעגלעך. אַף האַלב צוועלף האָבן זיי אָפּגערעדט זיך טרעפן מיט זייער כאַוועך מוישע בראַוזע, לעבן דער פּאַפּיר-פאַבריק בא דעם אַלטן דעמב. בראַוזע איז געקומען דאָ פון סאַמע באַגינען מיט די אַרבעטנדיקע פון ווילנער געטאָ, וואָס טראָגן שטייגער און לייגן אויס אַ ברוק. דאָ האָט ער אָפּגעוואַרט די צוויי כאַוויירים. בא אים געפינט זיך די מינע.

דער זייגער איז שוין געוועזן צוויי. זיי זיינען אַריין אין אַ וועלדל. וויטקע מיט איציקן האָבן זיך צוגעשאַרט צו די רעלסן. בראַוזע איז געשטאַנען אַף דער וואַך און געקוקט, צי מען גייט נישט. איצכאָק האָט אַרויסגעצויגן אַ האַנטרידל און אונטערגעגראָבן אַ רעלס. דאָס גריבל האָט ער אַרומגעלייגט מיט גלאָטע געהאַקטע שטיינדלעך, וואָס וויטקע האָט אים דערלאַנגט. די מינע זאָל זיך נישט אַריינקוועטשן אין דער ערד, ווען די באַן וועט זי אָנדריקן. ווען די מינע איז שוין געלעגן אינעווייניק, האָט מען זי פאַרשאָטן מיט זאַמד און זאַלבעדריט זיך אָפּגעטראָגן צו די ווילענקע. זיי האָבן דורכגעשניטן דעם טייכל און זיך אַוועקגעשטעלט צווישן די ווערבעס, אָפּצוואַרטן די אָנקומענדיקע באַן.

שטיל. פון די צונויפגעגאָסענע האָריזאָנטיקע וועלדער טאַפּעט עפּעס אַרויס, טראָגט זיך אַלץ נענטער. די שפּיצן בוימער ווערן באַצויגן מיט רויך.

— אַ באַן!...

אַצינד זיינען זיי שוין דייטלעך, ווי פון דער וואַלדיקער טיפעניש קריכט אַרויס אַ לאָקאָמאָטיוו און נאָך אים אַ קייט מיט נאָכקלאַפּנדיקע וואַגאָנעס. צען, צוואַנציק, דרייסיק, נישט איבערצוציילן. דייטשע לידער דערגרייכן צו זיי פּונדערווייטנס. וויטקען האָט זיך געדאַכט, אַז דער לאָקאָמאָטיוו איז שוין אַריבער און די מינע האָט נישט אויפגעריסן. זי האָט פאַרמאַכט די אויגן און האָט מוירע עס צו זאָגן די כאַוויירים. איצכאָק איז געוועזן זיכער. ער געדענקט גענוי, ווי ער האָט פאַרגראָבן די מינע: דער לאָקאָמאָטיוו איז נאָך אַהינצו נישט דערגאַנגען. אָט איז ער שוין נאָענט. באַלד מוז עס געשען, אָט — — —

ערד, מענטש און אייזן האָבן זיך אויסגעמישט אינדערלופטן.

— —

*

אַ סאַך וואַגאָנעס, געלאָדן מיט געווער און דייטשן, איילנדיק אין דער ריכטונג צו פּאָלאָצק, זיינען מיט האַס און פּאַק צעריסן געוואָרן אַף שטיקער. עס איז איינע פון די ערשטע דיווערסיעס, וואָס האָט אויפגעריסן די שטילקייט

אין ווילנער געגנט. ביז צום היינטיקן טאָג ווייסן נאָך ווייניק מענטשן, אַז דאָס האָבן אויסגעפירט דריי יונגטלעכע פון ווילנער געטאָ.

*

פון די פויערים, וואָס מען האָט אינדערפרי געקלערט אַף אויפצוקלייבן די טויטע, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז זיי האָבן אָנגעציילט בא צוויי הונדערט דערהאַרגעטע סאָלדאַטן. כוץ די פאַרוואונדעטע און צעריסענע, וואָס איז ניט מעגלעך צו ציילן. פון יענער דיוויזיע האָבן די פויערים אויפגעקליבן און באַהאַלטן פיסטאָלעטן, ביקסן און זייער פיל קוילן.

אין אַנדערהאַלבן יאָר אַרום, ווען אונדזער פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע איז געטאָ האָט זיך דורכגעריסן דורך די אונטערערדישע קאַנאַלן און אַוועק אין וואַלד, האָבן מיר זיך דערמאָנט וועגן די ביקסן און פיסטאָלעטן, וואָס די ווילייקער פויערים האָבן אויפגעקליבן בעיס דער ערשטער דיוויזיע.

מיר זיינען אַהין אַוועק, אָפּגענומען בא די פויערים דעם וואָפן, און מיטן זעלבן דייטשן געווער — געהאַרגעט דייטשן.

דער רוף צו אַנדערע אידישע אישובים

ווען די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איז שוין געווען פאַרוואָר-צלט, איז באַשלאָסן געוואָרן אַריבערצושיקן אונדזערע שליחים אין אַנדערע אידישע שטעט, קעדיי אויך דאָרטן אָרגאַניזירן דעם ווידערשטאַנד. אין ביאַ-ליסטאָק איז געווען אַ געטאָ מיט 40 טויזנט אידן. אין וואַרשע — מיט אַ האַל-בן מיליאָן. די ביאַליסטאָקער האָבן נישט געגלויבט אין די שכיטעס אין וויל-נע. די וואַרשעווער זיינען געווען זיכער, אַז אַ האַלבן מיליאָן קען מען נישט פאַרטיליקן.

אין פעברואַר 1942 האָט זיך איינגעגעבן פאַרבינדן זיך מיטן טשעך יוזעף שמידט, וואָס איז געווען מאָביליזירט אין דער דייטשער אַרמיי.

אין זיין אייגענעם אויטאָ, אָן געצאָלט, האָט ער אַוועקגעפירט קיין ביאַ-ליסטאָק און וואַרשע די דריי אונדזערע מיטגלידער: עדעק באָראַקס, יוזעף קאַמפּנער און סאָלאָמאָן ענטין. זיי זיינען דאָס געווען די, וואָס האָבן דערציילט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע וועגן די שכיטעס אַף די ליטווישע אידן. זיי האָבן דעם ערשטן מאָל דערציילט וועגן פּאָנאַר.

ווען עדעק באָראַקס איז צוריקגעקומען קיין ווילנע און איבערגעגעבן מיט וואָס פאַרא אומגליקן מען האָט אויפגענומען דעם עמעס וועגן כורבן, האָט דער שטאַב גון פ. פּ. אָ. באַשלאָסן צו איבערצייגן וואַרשע און ביאַלים-טאָק מיט פאַקטן. עס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אַ ספּעציעלער אויפרוף צו אַלע

אידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דער אויפרוף האָט דערציילט מיט אַלע גענויקייט וועגן דער סיסטעמאַטישער פאַרטיליקונג פון די אידן אין ליטע און ווייסרוסלאַנד, האָט דערציילט מיט בלוטיקע ציפערן וועגן ווילנע, ווילייקע, קאָוונע און מינסק.

„דער גורל פון אַלע אידן אונטער דער היטלערישער אָקופּאַציע, — האָט זיך געזאָגט אין אויפרוף — איז אַלגעמיינע אויסראָטונג, נישט געקוקט אַף קיין שוםווירטשאַפטלעכע אינטערעסן פאַר די דייטשן.

„ברידער! רייסט אַראָפּ די איינרעדעניש, אַז אונדז קען ראַטעווען ווירטשאַפטלעכע נויטווענדיקייט. וואַרפט אַוועק די האָפענונג, אַז צוליב ווירטשאַפטלעכע סיבעס וועלן די דייטשן נישט וועלן פאַרטיליקן 40 טויזנט אידן אין ביאַליסטאָק און אַ פּשיטאַ שוין דעם האַלבן מיליאָן אין וואַרשע. די אויסראָטונג פון די אידן איז אַ צענטראַלע אַקציע. זי איז נישט אָפּהענגיק פון קיין שום אָרטיקע אָרגאַנען. די דייטשן אין גראָדנע, ביאַליסטאָק און וואַרשע, קעדיי צו האָבן אַרבעט און נישט גיין אַפן פראָנט, קענען פאַרציען דעם קיעם פון די געטאָס אַף אַ קורצער צייט. די אויסראָטונג איז אָבער אַ סיסטעמאַטישער פּראָצעס, וואָס פריער אָדער שפּעטער וועט ער טרעפן אַלעמען. דאָ הערשט די פּאָליטישע פּראָגראַם איבער אַלע ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן. וואו עס איז נאָר דאָ אַ אידישער אישעוו אונטער היטלערן וועט זיין אַ פּאָנאַר!

„אידן! אָרגאַניזירט זיך! נעמט זיך צום געווער!

„אידן! צום ווידערשטאַנד!"

די פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע אין ווילנער געטאָ.

די צוויי שוועסטער סאָרע און רייזל זילבער האָבן דעם אויפרוף אַריבערגעפירט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע. ער איז צעטיילט געוואָרן צווישן די מיטגלידער פון באַזונדערע פּאַרטייען, דעם מאָל האָט ער פאַר אַלעמען געעפנט די אויגן.

צוריקפאָרנדיק זיינען די שוועסטער זילבער פאַרכאַפּט געוואָרן דורך דער געשטאַפּאָ לעבן מאַלקין און דאָרטן האָט מען זיי אין אַ טויט-פאַבריק ביידן פאַרפייניקט.

נאָך זיי איז אַוועקגעפאָרן קיין וואַרשע די יונגע לערערן כאַיע גראָסמאַן. דאָרט האָט זי זיך פאַרבונדן מיט אַ שעליעך פון פּ. פּ. ר. (פּאָלסקאַ פּאַרטיאַ ראָבאָטניטשאַ).

אין דער זעלבער צייט איז פון ווילנע אַרויסגעפאָרן עדעק באָראַקס אין ביאַליסטאָקער געטאָ. עס איז אויך געקומען קיין ביאַליסטאָק פון וואַרשע כאַיע גראָסמאַן, און זיי האָבן געהאָלפן שאַפן די אָרגאַניזאַציע „צום קאַמף מיטן דייטשישן אָקופּאַנט". שפּעטער האָט זיך זיי איינגעגעבן אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט מיט אַ נאָענטער פּאַרטיזאַנער-גרופּע אין וואַלד.

*

אָנהייב 1942 האָט דר. וואולף, דער געביטס-קאָמיסאַר פון ווילנער גע-גנט, זיך פאַרמאָסטן אַף די לעצטע געבליבענע אידן אַף דער פּראָווינץ. מיטן אויסרייד צו „פאַרהיטן" די דערמאָנטע אידן פון קלוימערשט פּאַרטיזאַנישע אָנפאַלן, זיינען קאָנצענטרירט געוואָרן אין אָשמענע די אידן פון די אַרומיקע שטעטלעך: סאָלס, מיכאַלישאָק, סוויר א. אנד.

קעדיי צו באַרואיקן די קאָנצענטרירטע אידן, זיינען געקומען אין אָשמע-נע געשטאַפּאָ-אַגענטן און אַרויסגעגעבן אַרבעטס-שיינען. זיך דערוואוסט פון די מערדערישע פּלענער, האָט די פּ. פּ. אָ. אַרויסגעשיקט קיין אָשמענע די קעמ-פערן ליזע מאַגון אַף צו אָרגאַניזירן גרופּן אַוועקצוגיין אין וואַלד.

דער אָשמענער געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט דורך פּאָליציי. ליזע האָט זיך אָבער אַריינבאַקומען אין געטאָ. דאָרטן האָט זי אַגיטירט: אידן! מען וועט אייך פירן צום טויט! די אַרבעטס-שיינען זיינען צום פאַרנאַרן, אַנטלויפט!

און זי האָט אָרגאַניזירט באַוואָפנטע מענטשן, וואָס זיינען אַוועק אין די וועלדער.

נאָכן צוריקקער פון אָשמענע האָט ליזע אויסגעפירט נאָכאַנאַנדיקע אויפ-גאַבן אין שטאָט. איינמאָל האָט זי געדאַרפט רעגיסטרירן אירע פאַלשע דאָקו-מענטן. צו דעם צוועק איז זי אַוועק אין דייטשישן פּאָליציי-קאָמיסאַריאַט, נאָר דאָרט האָט מען זי דערקענט און אַרעסטירט.

אין געשטאַפּאָ האָט מען זי געפּייניקט אַ כוידעש צייט. מיט אָנגעבריען-טע אייזנס האָט מען איר געברענט דאָס ליב, נאָר קיין וואָרט פון איר נישט אַרויסבאַקומען. פון טורמע האָט זי נאָך באַוויזן איבערצושיקן דאָס בריוול:

„איך וויים געגוי, וואו איך האַלט אין דער וועלט. איך קען זיך גאָרנישט איינלעבן מיטן געדאַנק, אַז מיך וועט מען פירן אַף פּאָנאַר. איך בין רואיק. איך גרים אַלע כאַווירים. וואָס טוט זיך אין ביאַליסטאָק?

זייט שטאַרק — ליזע".

הייליקנדיק ליזעס אָנדענק, האָבן אירע כאַווירים געקויפט אַף איר נאָ-מען אַ רעוואָלווער. באָרעך גאָלדשטיין האָט צו אירע שלוישים אַרויסגעגאַנוועט ביי די דייטשן אַן אויטאָמאַט און געבראַכט אין געטאָ.

דעמאָלט האָט דער שטאַב באַשטימט פאַרן מאָביליזאַציע-סיגנאַל פון פ. פּ. א. דעם לאָזונג — „ליזע רופט!"

די געהיימע דרוקעריי

עס איז אויף דער געדאַנק זיך איינצושאַפן אַ דרוקעריי. צו יענער צייט, אָנהייב 1942, איז נאָך אין שטאָט נישט געווען קיין אויספאָרמירטע אונטער-ערדישע אַנטיפאַשיסטישע באַוועגונג. די פּוילישע נאַציאָנאַליסטישע אָרגאַניזאַ-

ציע מיט איר בלעטל „ניעפּאָדלעגלאָשטש" האָט נישט אויפגעהערט צו אַגיטירן קעגן דעם סאָוויעטנפאַרבאַנד און די פּאַרטיזאַנער.

אין פעברואר 1942 האָט דער שטאַב פון פּ. פּ. אָ. אַרויסגעגעבן אַ העקטאָגראַפירטן אויפרוף צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די זאַך פון ווידערשטאַנד איז נישט בלויז קיין אידישע. די שכיטעס איבער די אידן זיינען בלויז דער אָנהייב פון אַ סיסטעמאַטישן מאָרד-פּראָצעס איבער די פעלקער פון אייראָפּע.

אָט איז דער ערשטער העקטאָגראַפירטער אויפרוף, אַרויסגעגעבן פון דער פּ. פּ. אָ. צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג:

בירגער פון אַלע אָקופּירטע געביטן!

עס בלוטיקט דער סוינע אויף אַלע פראָנטן.

אין פייער פון דער רויטער אַרמיי זיינען געוואָרן איינגעטונקט די גרעסטע טיילן פון דעם סוינעס רעזערוון.

מיט טויט און אומקום אָטעמען די אַרומגערינגלטע דייטשישע אַרמייען. אויסגעמוטשעטע, אויסגעשעפּטע, נישט פייאיקע צום קאַמף, ליגן די דייטשישע דיוויזיעס אויפן שלאַכטפעלד.

ס'האָט היטלער זיינע כאַיאַלעס געטריבן אין קאַמף, צוזאָגנדיק זיי זיגנט 14 טעג צו זיין אין מאָסקווע. פון טעג זיינען געוואָרן וואָכן, פון וואָכן — כאַדאָשים. און ווען ס'איז אַריבער דער זומער, האָט ער געהייסן וואַרטן אויף האַרבסט. און ווען אין האַרבסט האָבן בלוטיק זיך פאַרבראָכן אַלע פּרוּוון דורכצוזעצן די פּאַרטייִדיקונגס-קראַפט פון דער רויטער אַרמיי, איז דער נייער טערמין געוואָרן — ווינטער. פאַר די דייטשן איז אָבער דער ווינטער געווען אַן אומגליק. מיליאָנען דייטשישע סאָלדאַטן זיינען געבליבן אויפן שלאַכטפעלד. מאַסן מילכאָמע-מאַטעריאַל איז צעפּאַטערט געוואָרן פון די נאָכאַנאַנדיקע קלעפּ פון דער רויטער אַרמיי.

אויף די פראָנטן איז ערעוו פרילינג.

צוואַנציק מיליאָן סאָוויעטישע זעלנער שטייען אונטער געווער. 9 מיליאָן אויפן פראָנט. 11 מיליאָן גרייטע רעזערוון, די רויטע אַרמיי, אַ געשטאַרקטע מיט נייעם מעכטיקן קריגס-מאַטעריאַל, גרייט צו אַ געוואַלדיקע אַטאַקע, וואָס וועט דערלאַנגען אַ טויט-קלאַפּ און פאַרוויסטן דעם סוינע.

בירגער פון אַלע אָקופּירטע געביטן!

דער סוינע, אין מוירע פאַר ווידערשטאַנד, וויל אייך אייליקס פּאַרטיליקן. ער דערשיסט אייערע בעסטע זין. ער פירט אייך קיין דייטשלאַנד אין די הונדערטער, טויזנטער. אין וואַרשע, קאַליש,

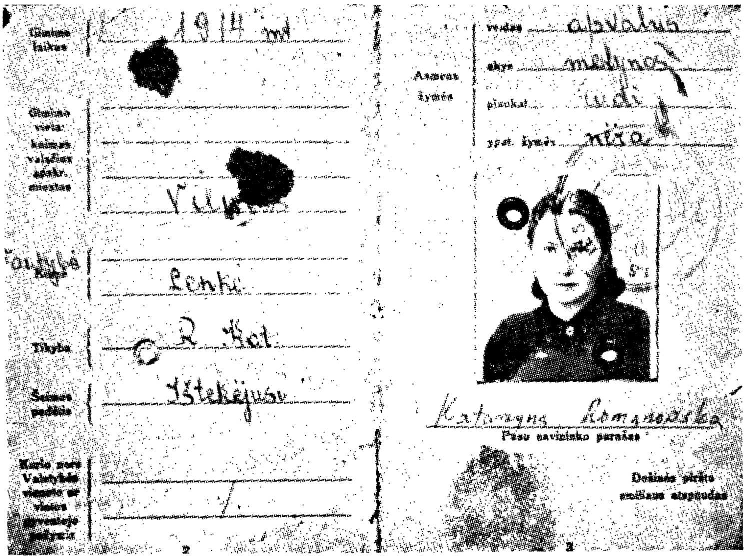

דער פאַלשער פּאַס פון דער העלדישער קעמפערן סאָניע מאדייסקער,
וואָס האָט אַ צייט געלעבט אין שטאָט ווי אַ פוילישע, אונטערן
נאָמען קאטארזשינא ראָמאנאָווסקא

יוליאַן יאַנקאוסקאס אין די טעג
פון זיין אונטערערדישער אַרבעט

אימע לובאָצקי, דער העלדישער פּאַרטיזאַנער

בערל שערעשניעווסקי, דער סעקרעטאַר פון דער קאָמו-ניסטישער פּאַרטיי אין ווילנע בעיים דער דייטשישער אָקופּאַציע

ווילנע, לעמבערג האָט שוין דער היטלער-טעראָר אומגעבראַכט האַמוינים.

לאָזט זיך נישט פירן ווי שאָף צום טויט. אַז דער סוינע זאָל באַדאַרפן איינברעכן דעם ווידערשטאַנד פון יעדן איינציקן, וועט ער זיין פּלאַן נישט באַוויזן דורכצופירן.

ס'פאַלן פון אייך טויזנטער פּאַסיווע קאָרבאָנעס. פרייהייט קעמפט מען אָבער אויס נאָר מיט אַקטיווע קאָרבאָנעס.

ווערט פּאַרטיזאַנער!

שטערט דעם סוינע אויף אַלע וועגן און שטעגן!

פירט דיווערסיע אַרבעט!

צעשטערט וועגן, טראַנספּאָרטן, פאַבריקן, לאַגערן — לאָזט נישט רוען דעם סוינע!

א טויט די אָקופּאַנטן!

דער ניצאָכן פאַר אונדז!

פאַרבאַנד צו קעמפן מיטן דייטשישן אָקופּאַנט.

ווילנע, פעברואַר 1942.

אין אַלע פאַבריקן, אונטערנעמונגען אין שטאָט איז דאָס בלעטל פאַרשפּרייט געוואָרן. עס איז די אַרבעט פון די אידישע צוואַנגס-אַרבעטער. גייענדיק צו דער אַרבעט אונטער באַגלייטן פון שטורמיסטן, האָבן זיי דאָס פאַנאַנדערגעקלעפּט איבער דער גאַנצער שטאָט.

*

פיל געטאָ-קינדער, צען- און צוועלף-יעריקע זיינען געגאַנגען אויף צוואַנגס-אַרבעט אין שטאָט. די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַניזאַציע האָט נישט איין קינד פאַרטרויט וויכטיקע אויפגאַבן. און מיט וויפל באַוואוסטזיין, מיט וויפל מעסירעס-נעפעש דאָס קליינוואַרג האָט דאָס דורכגעפירט! צענדליקער און הונדערטער פּראָקלאַמאַציעס זיינען פאַרשפּרייט געוואָרן איבער דער שטאָט דורך אָט דער טייערער כעווראַ.

*

נאָכן ערשטן העקטאָגראַפירטן אויפרוף צו דער שטאָטישער באַפעלקערונג האָט זיך דער פּ. פּ. אָ.-מיטגליד קאָוואַלסקי, א ווילנער דרוקער, געווענדעט צום שטאַב מיט א דרייסטן פּלאַן — אויפצושטעלן א געהיימע דרוקעריי.

דער שטאַב איז אויף דעם פּלאַן איינגעגאַנגען. אין יענער צייט האָט זיך אונדזער אָרגאַניזאַציע אַלץ מער און ענגער פאַרבונדן מיט דער קאָמוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין שטאָט, וואָס האָט גענומען אויפלעבן אין אונטערערד.

דער פּלאַן אין קאָנטאַקטירט געוואָרן מיט דער פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע. אָט ווי עס דערציילט קאָוואַלסקי אַליין וועגן זיין אַרויסגאַנווענען די שריפט.

„מיט דער האַסקאָמע פון אונדזער שטאַב האָב איך זיך אַריינבאַקומען אַרבעטן אין דער דייטשישער מעלוכעשער דרוקעריי. אַדאַנק דעם, וואָס דער מערסטער טייל אַרבעטער האָבן מיך געקענט פון פריער, האָב איך גוויווער געוועזן אַלע שוועריקייטן.

„איך הייב גלייך אָן אַרבעטן פאַר אונדזער זאַך. סאָניע מאַדייסקער האָט מיט מיר אָפּגערעדט, אַז אַף מאָרגן צוועלף אַזייגער, ווען באַ אונדז איז מיטיק און די דרוקעריי איז אַ האַלבע שעה אָפּן, וועט וואַרטן אַף מיר באַם טויער אַ מענטש, וועלכן איך דאַרף איבערגעבן אַלץ, וואָס איך וועל אַרויסבאַקומען פאַר דער דרוקעריי. דער סימען פון דעם מענטשן דאַרף זיין: מיטעלע הויך, אין ברילן, מיט אַ שוואַרצן מאַנטל און אַ קאַראַקולענעם קאָלנער, און אין האַנט וועט ער האַלטן אַן אויפגעדרייטע פּוילישע צייטונג „גאָניעץ צאַדזשעננע".

פּינקטלעך צו דער צייט איז ער געקומען. ער נעמט צו מיין „פּאַיאַק" און גייט זיך ווייטער. אין געטאָ האָט מיר שוין סאָניע אָפּגעגעבן אַ גרוס, אַז דער פּאַקעט איז געבראַכט געוואָרן בעשאָלעם און אַז מאָרגן וועלן שוין קומען צוויי כאַווייִרים, קעדיי צו נעמען מערער. און אַזוי טאָקע אַ וואָך נאָכאַנאַנד פלעגן ביידע צו מיר קומען אין דער אָפּגערעדטער צייט און איך פלעג זיי איבערגעבן פאַרשידענע פּעקלעך שריפט און מאַכשירים. שפּעטער, עס זאָל נישט אויסקומען פאַרדעכטיק, פלעגט קומען איינער — דער, מיט וועלכן איך האָב געהאַט די ערשטע באַגעגעניש. זיין נאָמען איז יאַן פּשעוואָלסקי.

אונדזערע טעגלעכע טרעפונגען האָבן אָנגעהאַלטן איבער אַ כוידעש. ביז אַף שלאָס-גאַס 15 איז פּאַרטיק געוואָרן אַ געהיימע דרוקעריי מיט אַלדאָס נויטיקס, פּאַפּיר, פאַרב, שריפט, ראַמען, שליס-מאַטעריאַל א. אַנד. דאָס גאַנוועענען און אַרויסטראָגן פון דרוקעריי איז פאָרגעקומען אַזוי:

באַם פאַנאַנדערנעמען די שוין אָפּגעדרוקטע זאַצן פון „גאָניעץ צאַדזשעננע" קען מען צוקומען צו אַלע שריפטן און מען האָט נישט איבער זיך קיין באַלעבאָס. באַם פאַנאַנדערנעמען דעם שריפט פלעג איך אויפקלייבן און באַהאַלטן דאָס, אין וואָס מיר האָבן זיך געניטיקט. איך האָב זיך געדאַרפט היטן פאַר דריי הונדערט אויגן.

מיין טרעף-צייט מיט יאַנען איז געווען האַלב פינף פאַרנאַכט, ווען איך פלעג גיין צוריק אין געטאָ.

איינמאָל רעד איך מיט אים אָפּ, אַז מאָרגן זאָל ער קומען מיט אַ גרויסן פּאָרטפעל צונעמען באַ מיר אַ ראַם, אַ וואַלעק, אַ גראַנקע און אַ ווערסטאַק. איך האָב דאָס אָפּגעלייגט אין דרוקעריי און מען מוז דאָס אומבאַדינגט צונעמען.

די ראַם פּאַסעווע איך איין אַרום זיך. און די איבעריקע זאַכן פאַרוויקל איך אין מאַקולאַטור ווי אַ פּעקל. באַם טויער — אַן איבעראַשונג. עס שטייט

דער דירעקטאָר שקעמאַס. ער פרעגט מיך, וואָס איך טראָג. איך ענטפער אים קאַלט, אַז מאַקולאַטור, ווייל איך האָב נישט אין געטאָ מיט וואָס צו הייצן. און דער דירעקטאָר האָט מיר געגלויבט.

ארויס דורכן טויער מיט אַ פּויקנדיק האַרץ, זוך איך יאַנען, און פון יענעם נישט קיין סימן. איך לויף אַרום אין סאַד צווישן די ביימער, טאָמער פאַרשטעלט ער זיך. דער מענטש איז נישטאָ.

דערווייל ווערט שפּעט און מער ווי ביז 6 אַזייגער טאָר אַ איד זיך נישט באַווייזן אין די גאַסן. איך באַשליס צוריק אַריינגיין אין דרוקעריי, באַהאַלטן מיין סכוירע אין אַ מאַלינע און אַליין אַוועקגיין אין געטאָ. אָבער עס טוט זיך נישט ווי מען וויל. אין הויף פון דרוקעריי שטייט נאָך אַלץ דער דירעקטאָר, און וועגן אַריינגיין צוריק קען נישט זיין קיין רייד. איך מאַך אַשיבייינו נאַזאַד, און אַן אָנגעלאָדענער מיט בליי און אייזן שפּאַן איך אַוועק אין געטאָ.

אינמיטן וועג — אַ קאַטאַסטראָפע, ס׳האָט געפּלאַצט דער פּאַסיק, און די שווערע ראַם ציט אַראָפּ מיינע הויזן. איך גיי און פאַריכט זיך. דורך דער מאַנטל-קעשענע האַלט איך אונטער די ראַם. מיין איינציקע האָפענונג — וואָס גיכער אין געטאָ.

מיט מאַטערניש דערקראָכן צום געטאָ, ערשט מורער רעווידירט באַם טויער. וואו צו גיין צוריק האָב איך נישט, ווייל עס איז שוין 6 אַזייגער. די ראַם מיט מיינע הויזן ציען זיך אַלץ נידעריקער. איך האָב באַשטימט פאַר יעדן פּרייז אויסצומיידן דעם קאָנטראָל. און ווען מורער איז געווען פאַרנומען באַם שמייסן אַ אידישע פרוי, האָב איך זיך אַריינגעדרייט אין געטאָ...

איך האָב אָפּגעגעבן מיין לאַדונג סאָניען און בערלען, און זיי האָבן דאָס אַף מאָרגן איבערגעגעבן יאַנען, וועלכער האָט שוין נישט געטאָרט צו מיר קומען, ווייל מען האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט.

אויסגעשטאַט פולשטענדיק די דרוקעריי אין שטאָט, בין איך צוגעטראָטן צו קאָמפּלעקטירן אַ צווייטע דרוקעריי אין געטאָ גופא.

אין די ביידע דרוקערייען זיינען ארויסגעגעבן געוואָרן פאַרשידענע צייטונגען, פּלאַקאַטן, פלוג-בלעטלעך אין ליטוויש, דייטש און פויליש. אַף פּויליש איז ארויסגעגעבן געוואָרן די צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי״, וואו עס זיינען געדרוקט געווען די אַרטיקלען פון איציק וויטענבערג, סאָניע מאַדייסקער, יאַן פּשעוואַלסקי און דר. גאַרדאָן. שפּעטער זיינען צוגעצויגן געוואָרן פּוילישע ליטעראַטן. אין דער רעדאַקציע-קאָמיסיע זיינען אַריין: פרוי פּשעוואַלסקי, וויערא אַגאַנאָווסקאַ און סאָניע מאַדייסקער.

ספּעציעלע אָפּטיילונג ביי פּ. פּ. אָ.

דער ציל פון אָט דער אָפּטיילונג איז געווען: אַרויסבאַקומען געהיימע באַפעלן וועגן אידן פון דער דייטשישער מאַכט; אַרויסבאַקומען וויכטיקע מי

ליטערישע סווידעס; אויפדעקן געשטאַפּאָ-אַגענטן פון דרויסן און אין געטאָ; האָבן אַ קאָנטראָל איבער די מיטגלידער פון פּ. פּ. אָ.

די גרופּע איז געווען קאָנספּיראַטיוו פאַר דער גאַנצער אָרגאַניזאַציע. קיי-נער זאָל נישט וויסן, ווער עס זיינען אירע מיטגלידער. מיט דער ספּעציעלער אָפּטיילונג האָט אָנגעפירט דער שטאַב-מיטגליד יוסעף גלאַזמאַן. איינע פון זיינע וויכטיקסטע אַגענטן איז געווען מירע גאַניאַנסקי (העלדיש אומגעקומען אין וואַלד ביים אַגיטירן די פּאָליציי, זיי זאָלן אַריבערגיין צו די פּאַרטיזאַנער). אַדאַנק איר קלוגשאַפט האָט זיך איר איינגעגעבן צו געווינען דעם צוטרוי פון דעם וויכטיקן שעף פון איפּאַטינגאַ בוראַקאַס און דעם מאַיאָר מאַרושים און אַרויסקריגן באַ זיי יעדיעס וועגן געפּלאַנטע גזירעס אויף אידן, פּאָלאַקן און קריגס-געפאַנגענע.

וועדליק אַ באַפעל פון פּ. פּ. אָ.-שטאַב האָט גאַניאַנסקי זיך באַקענט מי-טן פּאָליציי-שעף פון געטאָ דעסלער. דאָרט האָט זי אַרויסגעגאַנוועט בלאַנקען פון געשטאַפּאָ, וואָס די אָרגאַניזאַציע האָט פאַר זיך אויסגענוצט.

עטלעכע מיטגלידער פון דער ספּעציעלער אָפּטיילונג זיינען בעקיוון אַריין דינען אין דער אידישער פּאָליציי, קעדיי צו זיין אויף דער וואַך איבער די גע-שעענישן אין געטאָ. די ספּעציעלע גרופּע האָט אויך אויסגעפונען פּאַרעטער אין שטאָט, איבערגעגעבן זייערע נעמען דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. אפן סמאַך פון אַזאַ אינפאָרמאַציע איז דערשאָסן געוואָרן די געשטאַפּאָ-אַגענטן ווילעושאַנסקאַ און נאָך איינער.

די גרופּע האָט אויך געהאַט די וואַך איבער די מיטגלידער פון פּ. פּ. אָ. ווען איינער אַ מיטגליד איז געווען אין כשאַד, האָט מען אים פון דער אָרגאַ-ניזאַציע נישט אַרויסגעוואָרפן, נאָר מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ פּיק-טיווער גרופּע, וואָס האָט זיך נישט פאַרנומען מיט קיין פּראַקטישער אַרבעט.

דער הימען פון פּ. פּ. אָ.

זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
הימלען בלייענע פאַרשטעלן בלאָע טעג,
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שאָ,
ס'וועט אַ פּויק טאָן אונדזער טראָט: מיר זיינען דאָ!

פון גרינעם פּאַלמען-לאַנד ביז ווייסן לאַנד פון שניי,
מיר זיינען דאָ מיט אונדזער פּיין, מיט אונדזער וויי.
און וואו געפאַלן איז אַ שפּריץ פון אונדזער בלוט,
שפּראָצן וועט דאָרט אונדזער גוואורע, אונדזער מוט.

ס'וועט די מאָרגן-זון באַגילדן אונדז דעם היינט,

אונדזער נעכטן װעט פאַרשװינדן מיטן פײנט.
נאָר אויב פאַרזאַמען װעט די זון און דער קאַיאָר,
װי אַ פּאַראָל זאָל גײן דאָס ליד פון דאָר צו דאָר.

געשריבן איז דאָס ליד מיט בלוט און בלײ,
ס'איז נישט קײן לידל פון אַ פֿױגל אױף דער פֿרײ,
דאָס האָט אַ פֿאָלק פון צװישן פאַלנדיקע װענט
דאָס ליד געזונגען מיט נאַהאַנעס אין די הענט.

דער מעכאַבער פון דעם הימען איז אַ יונגער אידישער דיכטער — הירש גליק. באַם דורכרײסן זיך דורך דער אַרומגערינגלטער געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער אין װאַלד, איז ער פאַרכאַפּט געװאָרן דורך די דײטשן און איז פאַרשלעפּט געװאָרן אין עסטאָניע אין אַ קאָנצענטראַציע-לאַגער.

אָבער דאָס ליד איז אַװעק אין װאַלד מיט זײנע כאַװײרים נעקאָמע-נעמער.

מיר פײערן דעם ערשטן מאַי (1943)

געהײם האָבן מיר זיך אױפגעקליבן אין קאַפּע אױף שאַװעלסקע 6. דער אוילעם איז באַשטאַנען פון די מיטגלידער פון דער פאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע, פון שול - יוגנט און קינדער פון יוגנט-קלוב. מען איז געגאַנגען אָנגעטאָן אין װײסע בלוזעס. יעדן אײנציקן האָט מען אָנגעשטאָכן באַם אַרײנקומען אַ רויט שלײפעלע. דער זאָל איז באַפּוצט געװען מיט גרינס, מיט בלומען. די יוגנט האָט עס אַרײנגעטראָגן פון דער צװאַנגס-אַרבעט אין שטאָט, געטראָגן עס באַהאַלטן, די זשאַנדאַרן זאָלן נישט זען. די רײכעס פון גרינס רופן צו פרײהײט, אין אַ פּאָשעט צװײגל איז קאָנצענטרירט דער פרילינג.

די פײערונג האָט געעפנט אַ מיטגליד פון דער פאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע. אין אָנהויב האָט ער אַלעמען געבעטן זיך שטעלן, אָפּצוגעבן קאָװעד און זיך סאָלידאַריזירן מיטן אױפשטאַנד אין װאַרשעװער געטאָ, װאָס האָט זיך אָנגעהײבן דעם 20-טן אַפּריל דעם יאָר. אין דער זעלבער צײט, װען מיר פײערן דעם 1-טן מאַי, ראַנגלען זיך אונדזערע ברידער אין װאַרשע אין ברענענדיקע פײערן. נאָענט איז דער טאָג, װען אױך מיר װעלן דאַרפן אַרױסטרעטן מיט געװער. לאָמיר נעמען אַ מוסטער פון װאַרשע און קעמפן ביזן לעצטן.

מען האָט איבערגעלײענט דעם פּאָליטישן ביולעטין פון געהײמען געטאָ-ראַדיאָ. מען האָט געזונגען רעװאָלוציאָנערע לידער. דער פידלער ראַבינאָװיטש האָט געשפּילט. איך האָב פאָרגעלײענט מײן ליד „אַ נעם טאָן דעם אײזן".

אין זאָל, צװישן דער יוגנט און די פּאַרטיזאַנער, איז אױך בײגעװען די

ליטווישע שרייבערן שימיטע. זי איז געקומען אין געטאָ מיטפּייערן דעם יאָנ-טעוו.

*

נאָך דער אַלגעמיינער פֿייערונג האָבן מיר זיך אויפגעטראָפן אַ גרופּע כאַווירים באַ וויטענבערגן אין שטוב. דאָ אין דעם ענגן קרייז האָט וויטענבערג געהאַלטן אַ רעדע. ער האָט געגעבן אַן איבערבליק איבער דער לאַגע אַפן פראָנט, דערציילט וועגן די דייטשישע מאַפּאַלעס און אַרויסגעזאָגט אַ געדאַנק, אַז ווען די רויטע אַרמיי וועט זיך דערנענטערן, וועט אונדז אויסקומען זיך אַריבערטראָגן אין שטאָט, אויפהייבן די גאַנצע באַפעלקערונג און, שלאָגנדיק דעם דייטשישן גאַרניזאָן, מיטהעלפן באַפרייען די שטאָט.

אונטערן שוץ פון עסטער-ראָכל קאַמינסקי

איך האָב געאַרבעט אין ביניען פון געוועזענעם אידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין דעם „איינזאַץ-שטאַב ראָזענבערג“, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אויפזאַמלען און פאַרוויסטן די קולטור-אוצרעס פון די ווילנער מוזייען און ביבליאָטעקן. מיט מיר צוזאַמען האָט געאַרבעט מיין כאַווער קאַטשערגינ-סקי. מיר האָבן ביידע באַשלאָסן צו באַקומען אַ קוילנוואַרפער.

קאַטשערגינסקיס פרוי, אַליין אַ קראַקעווער, מיט אַ נישט-אידישן אויס-זען, איז פון ערשטן טאָג נישט אַריין אין געטאָ. זי האָט געלעבט ווי אַ נישט-אידישע אין צענטער שטאָט באַ איר מאַנס אַ גוטן כאַווער אַ ליטווינער, וועל-כער האָט זי באַזאָרגט מיט פאַלשע דאָקומענטן. איך האָב אים אויך געקענט. זיין נאָמען איז יוליאַן יאַנקאַוסקאַס. ער פלעגט אָפט קומען צו אונדז צום טויער פון אינסטיטוט, פלעגט ברענגען עסן און אויפרופן פון די אונטער-ערדישע אָרגאַניזאַציעס.

איינמאָל האָט ער אונדז געבראַכט אַ רעוואָלווער. אין מעשעך פון אַ כוידעש צייט האָט ער אונדז איבערגעגעבן אַ צוואַנציק שטיק: נאַהאַנעס, מאַוזערס און דרייצן-קוילקע בעלגישע פאַראַבעלן מיט אַ טויזנט קוילן. ער האָט צוגעזאָגט צו ברענגען אַ קוילנוואַרפער.

אין אַן אָפּגערעדטן טאָג, זיבן אינדערפרי, גלייך ווי מיר קומען צו דער אַרבעט, האָט ער געזאָלט ברענגען דעם קוילנוואַרפער. מיר האָבן שוין געהאַט אַן אָרט, וואו די טיילן פון קוילנוואַרפער צו באַהאַלטן, אויך אַ פּלאַן ווי אים אַריבערצוטראָגן אין געטאָ.

יאַנקאַוסקאַס איז אינדערפרי נישט געקומען. מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס איבערצוקלערן. עפשער אַ דורכפאַל? שוין צען אַזייגער, עלף, און דער מענטש איז נישטאָ. אַפילע די דריי אומבאַקאַנטע בריוו שאָלעם-אַלייכעמס,

וואָס איך האָב צופעליק געפונען אין אַן אַלטער גמאָרע, האָבן נישט בעסער געמאַכט די שטימונג.

אין צימער גייט אַריין דר. ספינקלער, דער „טעאָרעטיקער" פון דעם איינזאַץ־שטאַב ראָזענבערג אין ווילנע. היינט איז דר. ספינקלער אין אַ גוטער שטימונג: ער האָט באַקומען פון בערלין אַ בריוו, וואו זיין פרוי איז לעבן געבליבן נאָך דער גרויסער באָמבאַרדירונג. אַט אַ פרייד! די גאַנצע גאַס איז צעפאַלן שטיקערווייז, בלויז דער אונטערשטער גאָרן, וואו עס וואוינט זיין מאַריטע, איז פאַרבליבן — אַזוי באַרימט ער זיך.

געקומען איז ער אָנזאָגן אונדז, אַז מיר זאָלן גוט אַרויפנייען אויף אונדזערע בגדים די געלע לאַטעס, נישט בלויז אויף די אויבערדערקלעך אַליין מוזן זיי זיין פאַרפעסטיקט, נאָר אויך אויף די העמדער און בלוזעס. אַזוי איז דער באַפעל פון מורערן. אין צוויי שאָ אַרום, נאָך מיטיק, וועט אַהער קומען אַ הויכע קאָמיסיע פון בערלין צו באַקוקן די אַנטי־אידישע אויסשטעלונג, וואָס אויפן אויבערשטן גאָרן. קען זיין, זיי וועלן אַריינקומען אין אָט די צימערן אויך. ביכלאַל ראָט ער אונדז זיך נישט וואַרפן אין די אויגן.

איך בין שוין צופרידן, וואָס יוליאַן איז נישט געקומען. מער ווי דאָס פעלט מיר נישט: ברענגען אין אינסטיטוט געווער אין דער צייט פון דער קאָמיסיע.

דער זייגער ווערט איינס. די דייטשן פאָרן אוועק אויף מיטיק. עס בלייבט נאָר איבער דער אויפזעער ווירבליס. ער דאַרף זיך צוהערן, וואָס די אידן ריידן, צוזען וואָס די אידן טוען.

מיטאַמאָל איך גיב אַ הויב דעם קאָפּ, און איך זע פון פענצטער יאַנקאַוסקאַסן. זיין הויכע, דאַרלעכע פיגור וואָלט איך דערקענט ביינאַכט. אין האַנט שלעפּט דער יונג אַ טשעמאָדאַן, אין וועלכן איך וואָלט אויף זיכער געקענט אַריינקריכן.

אין קאָפּ גיט אַ שלאָג דאָס בלוט. איך היים דער לערערן ראָכל קרינסקי, זי זאָל אויף אַ האַלבער שאָ פאַרדרייען דעם קאָפּ אונדזער היטער ווירבליסן. איך מיט קאַטשערגינסקין לויפן אַראָפּ אויפן הויף צו יאַנקאַוסקאַסן. יענער וואַרט שוין צווישן די ביימער. עס גיסט פון אים אַ שווייס. ער ווישט זיך מיט אַ טיכל דאָס פּנים און דערציילט: אינדערפרי האָט ער נישט געקענט קומען, ווייל דאָרטן, וואו ס'האָט זיך געפונען דער קוילנוואַרפער, וואָס איז געווען פאַרגראָבן אין אַ קעלער, איז גראָד פאַרגעקומען אַ רעוויזיע. מען האָט אַלע דריי הונדערט איינוואוינער אַרעסטירט און אוועקגעשלעפּט אין געשטאַפּאָ. ערשט נישט לאַנג האָט ער אַרויסבאַקומען פון דאָרט דעם קוילנוואַרפער. ער איז איינגאַנצן אין טשעמאָדאַן. די פּיסלעך טראָגט ער באַזונדער אַריינגעשפּאַרט אין גאַרטל פון די הויזן...

אויף אַזוינס האָבן מיר זיך נישט גערעכט. אינמיטן העלן טאָג, איינס אַזייגער שפּאַצירן איבער די ווילנער גאַסן מיט אַ קוילנוואַרפער! נאָר לאַנג האָט

מען נישט געמאָרט טראַכטן: צוויי אַזייגער דאַרף אַהער קומען די בערלינער קאָמיסיע, אַנטקעגן דעם איוואָ-ביניען געפינט זיך דער שטראָף - באַטאַליאָן פון ס. ס. איבערן הויף דרייען זיך אַרום אַלערליי מענטשן.

זאַלבעצווייט האָבן מיר דעם טשעמאָדאַן אַריינגעטראָגן אין קעלער פון ביניען און פאַרגראָבן אין אַ קופּע ציימונגען. דאָרט האָבן מיר אים פאַנאַנדערגענומען און איין טייל אַרויסגעטראָגן אין דער הויך אין בילדער-צימער, דער קוילנוואַרפער זאָל אין יעדן פאַל נישט זיין קיין גאַנצער.

אין דער זעלבער צייט איז די פּאַרטיזאַנקע רייזל קאָרטשאַק אַוועקגעלאָפן אָן אַ לאַטע אין שטאָט צו וויסן געבן די כאַווירים אין געטאָ, מען זאָל קומען וואָס גיכער אָפּנעמען דעם קוילנוואַרפער.

דער בילדער-צימער איז מיט איין וועגטל געווען אָפּגעטיילט פון מיינעם. ער האָט געהערט, אַזוי צום זאָגן, צו מיר. אַלע אידישע בילדער, אויפגעשלעפּטע פון קאָלערליי מוזייען, זיינען צוערשט געבראַכט געוואָרן צו „מיר" אין צימער. איך האָב זיי באַדאַרפט פאַרשרייבן, נומערירן און שפּעטער זיי אַריינטראָגן אין בילדער-צימער דורך אַ טיר, וואָס האָט פאַרייניקט ביידע צימערן. איך האָב גענומען די לופּע פונעם קוילנוואַרפער, זי צוגעדעקט מיט דריי בילדער. אונטן, אויף סאַמע אייבן, אַ פּאָרטרעט פון עסטער-ראָכל קאַמינסקי, די מאַמע פון אידישן טעאַטער איז דאָרט יונג, שיין, מיט אַ שלייער אַריבער-געוואָרפן אַריבער די האָר... דאָס צווייטע בילד, וואָס האָט באַפּאַנצערט דעם קוילנוואַרפער איז אַ צייכענונג פון מאַרק שאַגאַל. דאָס דריטע סאַמע אויבן, מינקאָווסקיס באַקאַנט בילד — „פּליטים" געבראַכט אַהער פון אַנסקי-מוזיי.

דעם אָנגעלאָדענעם דיסק פון קוילנוואַרפער האָב איך אַריינגעטראָגן צו מיר אין מאַנוסקריפּטן - צימער, אים אַריינגעלייגט אין אַ טעקטורענעם שאַכטל און אים צוגעדעקט מיט אַ טאַנאַך.

דאָס מיידל,, וואָס איז אַוועקגעלאָפן אין שטאָט, האָט זיך אומגעקערט מיט אַ טרויעריקער יעדיע: קיטעל איז געקומען אין געטאָ אַרעסטירן דעם קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע וויטענבערג. דער טויער ווערט שטאַרק געהיט און עס איז היינט נישט מעגלעך אַריינצוטראָגן דעם קוילנוואַרפער.

עס האָט זיך דערהערט אַ סיגנאַל פון אַן אויטאָ. עס איז אַריינגעפאָרן די בערלינער קאָמיסיע...

פיר קנאַקעדיקע דייטשן זיינען אַרויס פון דער מאַשין. אַלע אין ברוינע אוניפאָרמען, ווי די מיטאַרבעטער פון ראָזענבערג-שטאַב און אויף די אָרבל שוואַרצע האַקנקרייצן אויף אַ רויטן פאָן.

די געסט זיינען אַרויף אין דער הויך צו דער ספּעציעל-צוגעגרייטער אַנטי-אידישער אויסשטעלונג.

די אויסשטעלונג איז נישט געפעלן דער דייטשער קאָמיסיע. זיי שרייען

עפּעס מיט ווייסטע קוילעס, און ספּאַרקעטס שטיוול קלאַפּן נערוועז איבערן קאָרידאָר.

איך דערהער ווי עס עפנט זיך די טיר פון בילדער-צימער. דורכגעפאַלן מיט דער אויסשטעלונג, האָט ספּאַרקעט אָפּגענים באַשלאָסן מעכאַבעד צו זיין זיינע געסט מיט די אידישע בילדער. איך הער דורכן ווענטל, ווי ער דאַרשנט וועגן דעם הויכן ווערט פון די בילדער, און מיט וויפיל שוועריקייטן עס איז אים אָנגעקומען זיי צו געפינען.

— „דיזעס ביילד שטעלט יודישע פליכטלינגע דאַר" — הער איך ווי ספּאַרקעט נעמט אַראָפּ דאָס בילד פון מינקאָווסקי, אונטער וועלכן עס ליגט די לופּע פון קוילנוואַרפער, און באַווייזט עס זיינע בערלינער לייט. איך פיל ווי מיין האַרץ ווערט אַ קעסל-גרוב. דאָס בלוט שפּאַרט מיר אין די אויגן. באַלד קומט פאַר די קאַטאַסטראָפע. מען וועט געפינען די לופּע, און אַכוץ די דרייסיק אידן, וואָס אַרבעטן אין איוואָ, וועט מען זיכער אומברענגען די געטאָ! און ווער איז שולדיק? איך! ווי אַזוי בין איך געווען אַזוי לייכטזיניק? ווי ראַטעוועט מען די לאַגע? ווי גיט מען זיך אַן אייצע? מיטאַמאָל פאַלט מיר איין אַ מעשוגעדיקער געדאַנק. נישטאָ קיין צייט איבערצוטראַכטן, מען מוז האַנדלען גיך.

איך לויף אַריין אין בילדער-צימער, שריי „פּערצייען זי", לויף אַרויס צוריק דורך דער צווייטער טיר און דורכן קאָרידאָר קום איך ווידער אין מיין צימער. מיט דעם האָב איך געוואָלט אָפּווענדן זייער אויפמערקזאַמקייט צו די בילדער. זאָלן זיי מיינען, אַז איך בין אַ מעשוגענער, אַבי צורו לאָזן די בילדער, הינטער וועלכע עס געפינט זיך די לופּע פון קוילנוואַרפער.

איך שטיי ווידער באַ דער טיר. הער וואָס עס טוט זיך אין בילדער-צימער. מיין אַריינלויפן האָט זיי צעטומלט: „ווער איז דער פּאַריקטער יודע?" — האָט אַ דייטש אַרויסגעציִשעט. ספּאַרקעט האָט אים געפּרואווט פאַרעדן: אַראָפּגענומען דאָס צווייטע בילד. מאַרק שאַגאַלס צייכענונג. „דער מאַלער איז אַ איד, וואָס האָט פאַראידישט די קונסט אין אייראָפּע"... — קלערט אויף ספּאַרקעט. אין קאָפּ ברענט מיר. דער גאַרגל ווערט מיר אויפגעקוועטשט, ווי אין אַ פּויסט. נאָך אַ סעקונדע, און עס וועט געשען דער אומגליק. איך האָב קיין צייט נישט צו וואַרטן. דער קנויט ברענט שוין, און נאָענט איז דאָס פּולווער. צום צווייטן מאָל טו איך אַ רים די טיר און שנייד זיך אַריין מיט אַ געלויף צווישן די דייטשן. מיינע הענט וואַרפן זיך פאַרויס, פון מיין קאָפּ גיסט אַ שוויס, און ווילדע פאַרצווייפלונג טראָגט זיך פון מיין יעדער באַוועגונג. די דייטשן פאַרשטייען נישט, וואָס דאָ קומט פאָר. דער „מעשוגענער איד" האָט זיך דורכגעדרייט ווי אַ שעד דורכן צימער און איז ווידער נעלעם געוואָרן. ספּאַרקעט, מיט מאַרק שאַגאַלן פאַרגליווערט אין האַנט, ווייסט נישט וואָס זיך צו פאַרענטפערן און דער הויכער דייטש רופט זיך אָן צו זיינע באַווייזים:

„שנעל, פאָרט אוים דיזעס אירען-הויז". און די דייטשן האָבן בייז אַרויס-מאַרשירט פון צימער.

✻

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר דעם קוילנוואַרפער אַריינגעטראָגן אין געטאָ, אים אויפגעשטעלט און זיך געגרייט אויפצונעמען דעם סוינע. דעם 12-טן סעפּטעמבער 1943 האָט ער אונדז געהאָלפן דורכצורייסן זיך דורך דער געטאָ, אַנטלויפן אין וואַלד און זיך אָנצושליסן אָן אַ פּאַרטיזאַנישער מאַכנע.

איציק וויטענבערג

דער אָרגאַניזאַטאָר און באַגייסטערער פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַני-זאַציע אין געטאָ, איר קאָמאַנדיר, איז געווען איציק וויטענבערג. געבאָרן אין 1907 אין ווילנע, אין אַן אַרבעטער-מישפּאָכע. ער האָט געענדיקט אַ אידישע פאָלקס-שול און איז אַוועק זיך לערנען שטעפּעריי.

גאַנץ יונג האָט ער גענומען אַרבעטן אין דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. ער האָט געהערט צו דער פּוילישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. אַדאַנק זיין קלוג-שאַפט און ערלעכקייט האָט ער דערוואָרבן די אַלגעמיינע סימפּאַטיע פון די אַרבעטער. אין 1936 האָט מען אים אויסגעקליבן אַלס פאָרזיצער פון פּראָ-פעסיאָנעלן פאַריין פון לעדער-אַרבעטער, וועלכן עס פלעגט אָפט אויסקומען צו אַרבעטן אין אומלעגאַלע באַדינגונגען. ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פונעם ראַט פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין ווילנע.

סאָף אָקטאָבער 1939, נאָכדעם ווי די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די מיירעוו-געגנטן פון ווייסרוסלאַנד, האָט ער זיך באַזעצט אין ווייסרוסישן שטעטל דאַקשיץ, וואו ער האָט אָנגעפירט מיט דער קולטורעלער און פּאָליטי-שער אַרבעט אין שטעטל.

אין יאָר 1940, נאָך דער שאַפונג פון דער ליטווישער סאָוועטן-רעפּובליק, איז ער צוריקגעקומען קיין ווילנע. ער איז געוואָרן דער פאָרזיצער פונעם פּראָ-פעסיאָנעלן פאַריין פון די לעדער-אַרבעטער. נאָכן אָנפאַל פונעם פאַשיסטישן דייטשלאַנד האָט וויטענבערג נישט באַוויזן זיך צו עוואַקואירן פון ווילנע.

עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַר אים אַ שווערע צייט, מען האָט אים געזוכט ווי אַ קאָמוניסטישן טוער. אַרבעטן אין אַ דייטשער אונטערנעמונג איז ער נישט געגאַנגען, און דאָס האָט נאָך מער געשטעלט זיין לעבן אין סאַקאָנע. דאָ אין די 7 בלוטיקע געסלעך האָט אים פאַרכאַפּט בלויז איין געדאַנק: צוגרייטן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד קעגן דעם דייטשן אָקופּאַנט. דער סעקרעטאַר פון דער אונטערערדישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין שטאָט, איינער פון די אַקטיוו-סטע פ. פ. אָ.-קעמפער בערל שערעשניעווסקי האָט מיר געזאָגט וועגן ווי-טענבערגן:

„ער איז געווען אַ פּאָליטיש געשולטער מענטש. אין די שווערסטע סי-טואַציעס פון אונדזער קאַמף אין געטאָ האָט ער געפונען אַן אויסוועג. ער איז געווען דרייסט און קלוג. יעדע סיטואַציע פלעגט ער באַטראַכטן רואיק מיט זיין כאַראַקטעריסטישער קאַלטקייט".

אבא קאָוונער, וויטענבערגס פּאַרטרעטער, האָט צוגעגעבן: „ער איז גע-ווען פון די אויפריכטיקסטע מענטשן, וואָס איך האָב ווען-נישט-איז געזען אין לעבן. דער איקער האָט מיך באַגייסטערט זיין פּאַשעטע און אָביעקטיווע באַ-האַנדלונג פון פּראָבלעמען".

*

וויטענבערג, און זיין מיינונג האָט אָנגענומען דער שטאַב, האָט גע-האַלטן: דער ציל פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ דאַרף זיין — פּאַרטיידיקן די באַפעלקערונג פון דער געטאָ אין געטאָ גופא. אויב די אָר-גאַניזאַציע זאָל אַוועקגיין פון געטאָ, וועט עס הייסן, אַז מיר לאָזן איבער אויף טויט די אומבאַוואָפנטע באַפעלקערונג.

ווען עס האָט זיך געשטעלט די פראַגע וועגן פאַרייניקן זיך מיט דער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג אין וואַלד, האָט זיך וויטענבערג געהאַלטן בא דער מיינונג:

— ווען מיר וועלן זיך דערוויסן, אַז מען פאַרמעסט זיך אומצוברענגען די געטאָ, וועלן מיר רופן די באַפעלקערונג, אונטער דער שוץ פון אונדזער געווער, דורכרייסן די טויערן און אַוועקגיין אין וואַלד.

אַגעוו, איז בא וויטענבערגן געווען אַ פּלאַן אונטערצוצינדן, באַם פאַר-לאָזן די שטאָט, אַלע מיליטערישע אָביעקטן. דער דאָזיקער פּלאַן וויטענבערגס האָט געגאָלטן ווי אַ שטעלונג פון דער פ. פ. אָ. ביזן 16-טן יולי 1943.

*

דעם 9-טן יולי 1943 איז אַרעסטירט געוואָרן דער דעמאָלטיקער סעקרע-טאַר פון שטאָטישן פּאַרטיי-קאָמיטעט וויטאַס און דער קאָמיטעט-מיטגליד קאָז-לאָווסקי. אויף מאָרגן איז קיטעל געקומען אין געטאָ און געפאָדערט וויטענ-בערגן. עמיצער האָט דאָס אים געזאָלט אַרויסגעבן, אַז וויטענבערג איז דער קאָמאַנדיר פון 5 הונדערט באַוואָפנטע אידן אין געטאָ.

ווי אַ באַוויז, אַז וויטענבערגן דאַרף מען בלויז אויספאָרשן, האָט קיטעל פריער אַרעסטירט איינעם אַן אַוועקבוך און נאָך דער אויספאָרשונג אים גלייך באַפרייט. „זאָל קומען אויך וויטענבערג, וועט מען אים אויך אויספאָרשן און באַפרייען".

אויף קיטעלס שפּיצל האָט מען זיך אָבער פאַרשטאַנען. מען האָט געמאָלדן, אַז וויטענבערג איז געשטאָרבן און באַוויזן קיטעלן אַ פאַלשן שיין פונעם שפּי-טאָל אין געטאָ.

קיטעל האָט זיך אָבער נישט באַרואיקט. ער האָט אַריינגעצויגן אין זיין שפּיצל דעם אידישן פּאָליציי-שעף פון געטאָ, דעם פאַרעטער דעסלערן, וואָס איז געווען אין געטאָ קיטעלס געהיימער אַגענט.

דעם 15-טן יולי 1943, איינס ביינאַכט, אַף אַ באַראַטונג אין אידן-ראַט, וואו עס איז בייגעווען וויטענבערג, איז געקומען פּאָליציי, אַרעסטירט וויטענבערגן און אים געשמידט אין קייטן. באַם טויער פון דער געטאָ איז אָבער וויטענבערגן, מיט דער הילף פון עטלעכע פּאַרטיזאַנער, געלונגען צו אַנטלויפן.

עס איז דערקלערט געוואָרן אַ מאָביליזאַציע פון אַלע פּאַרטיזאַנער אין געטאָ.

באַגינען דעם 16-טן יולי איז אין געטאָ אָנגעקומען אַן אולטימאַטום:

אויב ביז 6 אָוונט וועט מען נישט אַרויסגעבן וויטענבערגן, וועלן קומען פון קאָוונע אַעראָפּלאַנען און מיט באָמבעס פאַרברענען די געטאָ. דערביי האָט קיטעל פאַרזיכערט, אַז אויב וויטענבערג וועט קומען אין געשטאַפּאָ, וועט ער אים נאָך דער אויספאָרשונג באַפרייען.

צווישן דער אידישער באַפעלקערונג האָט זיך אָנגעהייבן אַ טראַגישער געראַנגל. איין טייל האָט געהאַלטן: זיך קעגנשטעלן און פאַרטיידיקן וויטענבערגן, דער אַנדערער טייל האָט געהעצט די באַפעלקערונג, אַז די געטאָ איז נישט מעכויעוו אומצוקומען צוליב איין מענטשן. אַ מיעסע ראָל האָט דערביי געשפּילט די אונטערוועלט, וואָס האָט זיך אַ לאָז געטאָן צו כאַפּן וויטענבערגן. אין געטאָ האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי. דער אָרגאַניזירער פון אָט די פינצטערע קויכעס איז געווען דער דערמאָנטער דעסלער.

וויטענבערג איז געזעסן אַף אַשמענער געסל נומער 3, וואו מען האָט אויפגעשטעלט די צענומענע מאַשין-געווער, און האָט אַרויסגעגעבן באַפעלן, ווי אַזוי צו פירן דעם קאַמף, ווען די דייטשן וועלן אַהער אַריינקומען. ער האָט נישט געגלויבט, אַז די געטאָ וועט מען פאַרוואַרפן מיט באָמבעס — עס איז בלויז קיטעלס אַ דראָונג, כאָטש אונדז איז נישט באַקאַנט געווען, אַז פיל געטאָס האָט מען יאָ פאַרוואָרפן מיט באָמבעס. אַזוי איז געשען אין גלובאָק, וואָלאָזשין און בעיים דעם אויפשטאַנד אין וואַרשע.

די פּאַניק בא דער באַפעלקערונג איז אַלץ מער געשטיגן. דער שטאַב האָט באַשלאָסן, אַז וויטענבערג זאָל אַריבערגיין אין אַן אַנדער אָרט, וואו קיינער ווייסט נישט. די פּאַרטיי-אָרגאַניזאַציע און דער שטאַב האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג. דער גרעסטער טייל אַנטיילנעמער האָט געהאַלטן, אַז די אָרגאַניזאַציע קאָן נישט קעמפן קעגן די אייגענע ברידער. אפילע דעמאָלט, ווען זיי זיינען נישט גערעכט און פאַרשטייען נישט, אַז דאָס פאָדערן וויטענבערגן איז בלויז אַ מיטל לייכטער אומצוברענגען די געטאָ.

וויטענבערג האָט געהאַלטן, מען זאָל קיטעלן נישט נאָכגעבן, ווען אפילע אינעם היינטיקן קאַמף וועט מען נישט מיטציען די גאַנצע באַפעלקערונג.

אויב אָבער די אָרגאַניזאַציע איז מיט אים נישט מסכים, וועט ער באַגיין זעלבסטמאָרד.

נאָר דאָס באַגיין זעלבסטמאָרד האָט נישט געקענט ראַטעווען די לאַגע. קיטעל האָט געפאָדערט אַ לעבעדיקן וויטענבערגן.

וויטענבערג האָט זיך געזעגנט מיט זיינע כאַווירים, באַשטימט אַף זיין אָרט דעם שטאַב-מיטגליד אַבע קאָוונער און איז אַוועק צום טויער. דאָרטן האָט שוין געוואַרט אַף אים קיטעל. ער האָט אים אַריינגענומען אין אויטאָ און אַוועקגעפירט אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ.

אין געשטאַפּאָ האָט מען אים גלייך איבערגעגעבן אין די הענט פון מאַקס גראָס, דעם ספּעציעלן אויספאָרשער פון פּאַרטיזאַנישע איניאָנים.

אַף מאָרגן האָט וויטענבערגס קערפּער זיך געוואַלגערט אין די קאָרי- דאָרן פון געשטאַפּאָ. זיינע האָר זיינען געווען פאַרברענט, די אויגן אויסגע- שטאָכן און די פאַרבונדענע הענט אַף הינטן — צעבראָכן.

נייער טאָג-באַפעל

נאָכן 16-טן יולי, נאָכדעם ווי די אָרגאַניזאַציע האָט פאַרלוירן איר קאָ- מאַנדיר, האָט זיך אָנגעהויבן אין געטאָ אַ טעראָר אַף די אָנפירער און באַזונ- דערע פּאַרטיזאַנער. די געשטאַפּאָ האָט אַריינגעשיקט אירע אַגענטן אין געטאָ און יענע האָבן נאָכגעשפּירט יעדן טראָט פון די קעמפער. די געשטאַפּאָ האָט געפאָדערט, מען זאָל איר אָפּגעבן דאָס געווער. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דעם פאָרשלאָג אָפּגעוואָרפן. דאָס געווער האָט מען געהיים אַריבערגעטראָגן אין אַנדערע פאַרמאַסקירטע ערטער, די מיטגלידער פון שטאַב האָבן זיך זעל- טן באַוויזן אַף די געסלעך.

דעמאָלט האָט דער שטאַב באַשלאָסן צו ענדערן די טאַקטיק פון דער אָר- גאַניזאַציע. עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ טאָג-באַפעל, אין וועלכן עס איז געזאָגט געוואָרן:

„אין צוזאַמענהאַנג מיטן טעראָר און רעקאָנספּירירונג פון דער אָרגאַני- זאַציע נאָכן 16-טן יולי, זיינען מיר געצוואונגען זיך צו עוואַקואירן אַף אַנ- דערע, פּאַרטיזאַנישע פּאָזיציעס: ס׳הייסט, אַוועקגיין אין וואַלד.

עס איז פאָרמירט געוואָרן די ערשטע גרופּע אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יויסעף גלאַזמאַן; און דעם 22-טן יולי 1943, פינף פאַרטאָג, האָבן זיך אויפגעקליבן 25 באַשטימטע קעמפער. יעדערן איז איינגעטיילט געוואָרן פּיס- טאָלעטן, טיילן פון קוילנוואַרפער און אויטאָמאַטן.

די פּאַרטיזאַנער מיט לאַטעס אַף די ברוסטן, האָבן אַרויסגעמאַרשירט ווי אַ קאָלאָנע, וואָס גייט צו דער אַרבעט. „ווי אַ וועג-וויַיזער איז מיטגעגאַנ- גען דער אידישער פּאַרטיזאַנער פון סוויענציאַן שיקע גערטמאַן. ער איז גראָד

אין יענע טעג געקומען פון די נאַראָטשער וועלדער, לויטן אויפטראַג פון פּאַר-טיזאַנישן קאָמאַנדיר פון דער וואָראָשילאָוו - בריגאַדע פּאַלקאָווניק מאַרקאָוו, קעדיי אַרויסצופירן פון געטאָ באַוואָפנטע אידן אין וואַלד.

מאַרקאָוו האָט נאָך מיט אַ צייט צוריק געשיקט אַ שעליעך צו וויטענ-בערגן, אַז די ווילנער פּאַרטיזאַנער פון דער געטאָ זאָלן קומען צו אים אין וואַלד. פּאַרטיזאַנער, האָט ער געשריבן צו וויטענבערגן, דאַרפן קעמפן אין די וועלדער. און ער האָט אָנגעוויזן די ריכטונג וואוהין צו גיין.

ווען די גרופּע איז געקומען אין ניי-ווילייקע, האָבן די אידן, וואָס אַר-בעטן דאָרט אין לאַגער, דערקענט, אַז די גרופּע גייט אין וואַלד. און 30 מאַן האָבן זיך אין דער גרופּע אָנגעשלאָסן.

צען קילאָמעטער הינטער ווילנע איז די גרופּע אַריין אין וואַלד. אויפ-געשטעלט די אויטאָמאַטן און די קוילנוואַרפערס און פון איצט איז מען שוין געגאַנגען ווייטער ווי עכטע פּאַרטיזאַנער.

ס'איז געווען נאַכט. לעבן לאַוואַרישאַק האָט מען געדאַרפט אַריבערגיין אַ בריקל. די אויסשפּירער זיינען אַריבער דאָס בריקל אָן שטערונגען. דעמאָלט האָט דער קאָמאַנדיר גלאַזמאַן אָנגעהויבן צו שיקן איינציקווייז די פּאַרטיזאַ-נער. אָבער ווי נאָר די ערשטע האָבן אָנגעהויבן צו מאַרשירן, האָט זיך געעפנט אויף דער גרופּע אַ פייער פון מאַשין-געווער. אין דער פינצטערניש האָט זיך אָנגעהויבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער, ווינציק געניט און צעטומלט פון פּלו-צימדיקן אָנפאַל, האָבן נישט באַוויזן צו פאַרנעמען די געהעריקע פּאָזיציעס פון פאַרטיידיקונג. אַ שטער זיינען אויך געווען די נישט באַוואָפנטע, וואָס האָ-בן זיך אָנגעשלאָסן אין ניי-ווילייקע, און גלייך זיינען געפאַלן אין שלאַכט די ברידער גאָרדאָן און דער העלדישער קעמפער איצכאָק מאַצקעוויטש. ראָזע שערעשניעווסקי און ראָכעלע בוראַקיסקי זיינען געכאַפּט געוואָרן בעיס דער שלאַכט לעבעדיקע. דער קעמפער כאַזאַן האָט דערשאָסן צוויי דייטשן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט, זיינען אין אָט דער שלאַכט אומגעקומען 5 פּאָליציאַנטן.

צו מאַרקאָוון אין די נאַראָטשער וועלדער זיינען דערגאַנגען בלויז 14. זיי האָבן עס דאָרטן אָרגאַניזירט די אידישע פּאַרטיזאַנער-מאַכנע „נעקאָמע", וואָס האָט שפּעטער אַריינגענומען צו זיך באַ אַ 400 אידן: אַ העלפט ווילנער און די אַנדערע העלפט — פון דער אַרומיקער פּראָווינץ.

אַף מאָרגן, נאָך דער שלאַכט אין לאַוואַרישאַק, איז געקומען אין געטאָ נויגעבויער און צוגענומען די מישפּאָכעס פון אַלע די, וואָס זיינען נעכטן אוועק פון געטאָ.

כויץ דעם האָט נויגעבויער צוגענומען און אוועקגעפירט אַף פּאָנאַר 32 בריגאַדירן, ס'הייסט אָנפירער באַ דער אַרבעט, צו וועלכע עס האָבן געהערט די אַנטלאָפענע. מיט די בריגאַדירן האָט ער אויך צוגענומען זייערע מישפּאָ-כעס, צוזאַמען 80 מענטשן. עס איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער אַרבעטס-

לאַגער אין ניי-ווילייקע, פּונוואַנעז עס זיינען אַנטלאָפן די אַרבעטער.

גלייכצייטיק האָט נויגעבויער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז פאַר יעדן אַנ-טלאָפענעם אידן, וועט ער צונעמען זיין מישפּאָכע. און אויב דאָס וועט נישט אַפּשרעקן, וועט ער אויסשיסן אַלע איינוואוינער פון דער וואוינונג, און אַפּי-לע דעם גאַנצן הויף. כוץ דעם ווערן אַלע אַרבעטנדיקע אידן איינגעטיילט אין צענדליקער. אַנטלויפט איינער, ווערן דערשאָסן אַלע צען צוזאַמען מיטן ברי-גאַדיר. אַ מעשוגענע שרעק איז אַנגעפאַלן אַף דער געטאָ. מען האָט אָנגעהייבן היטן איינער דעם אַנדערן.

עס האָבן געטראָפן פאַלן, ווען עלטערן פלעגן צובינדן זייערע קינדער צו דער בעט — זיי זאָלן נישט אַנטלויפן אין וואַלד. עס האָט זיך געשאַפן אַן אויסערגעוויינטלעך טראַגישע סיטואַציע. ווי אַזוי זאָל מען אַוועקגיין אין וואַלד, ווען פאַר יעדערן וועלן אין געטאָ פאַלן קאָרבאָנעס?

אין יענע טעג האָט געשטאַפּאָ אין דער ווילנער געטאָ צונויפגעפירט די לעצט-געבליבענע אידן פון סוויענציאַן, רעשע, בעזדאַן און אַנדערשוואו. די יוגנט פון די דערמאָנטע שטעטלעך זיינען נאָך נישט געווען פאַרמאַלדן און די געשטאַפּאָ האָט נישט געוואוסט זייערע נעמען. דער שטאַב האָט גיך אָרגאַני-זירט די פּראָווינצער יוגנט, זיי באַזאָרגט מיט געווער, און צוויי גרופּעס, אונ-טערן אָנפיר פון מוישע מאַרק און שלוימע בעקער, אַוועקגעשיקט אין וואַלד.

ליזע רופט!

די ליקווידאַציע פון דער געטאָ האָט זיך געמערקט פון טאָג צו טאָג. דעם 1-טן אויגוסט 1943 האָט מען אַראָפּגענומען די אידישע אַרבעטער פון קי-מאַט אַלע אונטערנעמונגען און מען האָט געצוואונגען צו גיין אַרבעטן צוויי טויזנט מענער און פרויען אַפן אַעראָדראָם אין באַרובאַנעק, און אַל פּי ערעך אַזאַ מין צאָל אַפן באַן. אַף איבערמאָרגן, ווען די אַרבעטער זיינען אַוועק אין די דערמאָנטע ערטער, זיינען זיי געוואָרן אַרומגערינגלט דורך געשטאַפּאָ און פּאָליציי און מען האָט זיי אָנגעהייבן שטויסן צו די צוגעגרייטע וואַגאָנעס. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף צווישן די געפירטע און באַוואָפנטע דייטשן. אַרום דריי הונדערט אידן זיינען געבליבן טויטע אַפן אָרט, אַף די פעלדער. די אי-בעריקע, נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, זיינען אַריין אין די וואַגאָנעס און דעם 6-טן אויגוסט האָט דער באַן זיי אַוועקגעפירט אין די קאַנצ.-לאַגערן פון עסטלאַנד. אַפן וועג האָט זיך אַ פּאָר צענדליק איינגעגעבן צו ראַטעווען — זיי האָבן אַרויסגעשניטן די דילן פון וואַגאָנען און זיינען אַרויסגעשפּרונגען.

אין געטאָ איז אָנגעקומען אַ באַפעל: די עלטערן און די קרוווים פון אַלע די, וואָס מען האָט אַוועקגעפירט קיין עסטאָניע, דאַרפן „פּריוויליק" פאָרן צו זייערע נאָענטסטע. אויב עמיצער וועט זיך אָפּזאָגן און אַנטלויפן, וועט מען צונעמען אַנשטאָט אים אַלעמען פון דער וואוינונג.

ווידער האָט מען אויפגעקליבן א טראַנספּאָרט אידן און זיי געשיקט צו די קרוּווים אין עסטאָניע. דעם 1-טן סעפּטעמבער 1945 איז די געטאָ פֿול-שטענדיק געשלאָסן געוואָרן. עס איז געקומען נויגעבויער און געמאָלדן: פֿון היינט און ווייטער טאָר קיינער נישט אַרויסגיין פֿון געטאָ. אַרבעטן וועט מען דאָ גופֿא אין ספּעציעלע וואַרשטאַטן. אָבער אַזוי ווי 16 טויזנט מענטשן איז צופֿיל, וועט ער 6 טויזנט עוואַקואירן קיין וויווואַרי און ריגע — דאָרט איז דאָ וויכטיקע אַרבעט און ספּעציעלע פֿאַבריקן. און קעדיי איינצורעדן דעם עולם, מען זאָל פֿרייוויליק פֿאָרן, האָט ער פֿאַלסיפֿיצירט בריוו, געשריבן קלוימערשט פֿון די אידן אין וויוואַרי, אַז די דאָרטיקע רופֿן צו זיך זייערע באַ-קאַנטע. נאָר אין געטאָ איז נישט געווען צו וועמען צו ריידן. די דערשראָקע-נע אידן האָבן זיך אַלע באַהאַלטן אין זייערע מאַלינעס.

דער שטאַב פֿון פּ. פּ. אָ. האָט גלייך דערקלערט א מאָביליזאַציע פֿון אַלע אירע מיטגלידער. עס זיינען טייקעף פֿאָרמירט געוואָרן ביידע באַטאַליאָ-נען. מען האָט אויפֿגעשטעלט די קוילנוואַרפֿער, צעטיילט פֿאַר די באַזונדערע קעמפֿער רעוואָלווערן, גראַנאַטן און געוואָרט אויף א באַפֿעל פֿון שטאַב.

די ערשטע באַריקאַדע איז געווען אויף שפּיטאָל-גאַס 6, אָבער איידער מען האָט באַוויזן אהין צוצוטראָגן געווער, איז זי געוואָרן אַרומגערינגלט דורך די אָנגעפּלייצטע הורדעס פּאָליציי און א גרופּע גוטע קעמפֿער האָט מען גענומען געפֿאַנגען.

פֿאַרשפּעטיקט די ערשטע עפֿעקטיווע האַנדלונג, האָט מען געגרייט די פֿאַרטיידיקונג אויף סטראַשון-גאַס 12. און ווי נאָר עס האָבן זיך דערנענטערט אהין די דייטשן, האָט אליאַ שיינבוים, דער קאָמאַנדיר פֿון דער באַריקאַדע, דער ערשטער אויפֿגעעפֿנט א פֿייער אויף א גרופּע דייטשן, וואָס האָבן געפּרוּווט זיך אַריינרייסן אין טויער. די דייטשן האָבן אַרויסגערופֿן פֿאַרשטאַרקונג. הונ-דערטער מערדער האָבן זיך א לאָז געטאָן איבער דער געטאָ און געעפֿנט א פֿייער אויף סטראַשון-גאַס 12. דער קאָמאַנדיר שיינבוים, וואָס האָט פֿון אַנט-קעגנדיקן פֿענצטער געשאָסן אין די דייטשן, איז דער ערשטער געפֿאַלן אויף די הענט פֿון זיינע כאַווירים. די קעמפֿער רייזל קאָרטשאַק איז באַשטימט גע-וואָרן פֿאַר קאָמאַנדיר.

באַגעגנט א ווידערשטאַנד, האָבן די דייטשן אונטערגעלייגט דינאַמיט אונטערן מויער, וואו ס'האָבן זיך געפֿונען די קעמפֿער.

דער מויער האָט זיך אויפֿגעריסן אינדערלופֿטן, בא הונדערט מענטשן זיינען פֿאַרשאָטן געוואָרן אונטערן שטיין און ציגל.

נאָכדעם האָבן די דייטשן גענומען אויפֿרייסן מיט דינאַמיט יעטוועדער פּונקט, פֿונוואַנען מען האָט אויף זיי געשאָסן. גלייכצייטיק זיינען הונדערטער אידן געכאַפּט געוואָרן אין מאַלינעס, און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אויף ראָסע גאַס אין די גערטנער פֿון געשטאַפּאָ, וואו עס איז געוואָרן צוגעגרייט א טראַנס-פּאָרט אָפּצושיקן קיין עסטאָניע.

אבע קאָוונער, שטאַבס-מיטגליד פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ און דער שפּעטערדיקער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער מאַכנע „נעקאָמע-נעמער".

א טייל געראַטעוועטע סקולפּטורן פון די ווילנער אידישע מוזייען

דערהערט, אַז מען רייסט מויערן, זײַנען א סאַך אידן, נישט פאַרשטאַנען צו װערן אין די מאַלינעס, פרייוויליק אַרויס און זיך געלאָזן פירן קיין עסטאָניע. אַזוי האָט זיך איבערגעכאַזערט ביזן 4-טן סעפּטעמבער. יעדן טאָג האָט מען פון געטאָ אַרויסגעפירט מענטשן. איין טאָג האָבן די דײַטשן גענומען בלויז מענער, א צװייטן טאָג — פרויען. װען א פרוי האָט געוואָלט מיטגיין מיט איר טאַטן אָדער מאַן, האָט נויגעבויער דאָס נישט דערלויבט. פיל פרויען האָבן זיך דעמאָלט אָפּגעשאָרן די האָר, זיך אָנגעטאָן אין הויזן, און בלויז אַף אַזאַ אויפן געהאַט דאָס „גליק" אַװעקצופאָרן קיין עסטאָניע.

די מערהייט פון דער אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיטן שטאַב, האָט זיך געפונען דעמאָלט אין דער באַריקאַדע אַף סטראַשון-גאַס 6 — אין דער ביבליאָטעק „מפיצי-השכלה". דאָ איז קאָנצענטרירט געװען דער װיכטיקסטער קויעך און די מערהייט געװער. גרייט צו פאַלן אין קאַמף פאַר דער פאַרטיידיקונג פון אונדזער קאָװעד, האָט דאָרט יעדער איינער געלויערט פון זײַן פּאָסטן און געװאַרט אַף א באַפעל א דריק צו טאָן דאָס צינגל. װעגן פאַרטיידיקן די אַרויסגעפירטע אידן האָט נישט געקענט זײַן קיין רייד, װײַל יענע האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זייער איינציקע רעטונג איז װײַװאַרי. פאַר די קעמפער פון דער לעצטער באַריקאַדע איז געבליבן איצט איינס: אויפנעמען א שלאַכט מיט די דײַטשן, װאָס װעלן פּרואװן זיך דערנענטערן צו דעם טויער. אָבער די דײַטשן זײַנען צו סטראַשון-גאַס 6 נישט דערגאַנגען. דעם 4-טן סעפּטעמבער אין אָװנט, נאָכדעם װי מען האָט אַרויסגעריסן פון געטאָ פאַר די עטלעכע טעג בא אַן 8 טויזנט מענטשן, האָבן די האָרדעס באַקומען א באַפעל אַרויסצוגיין פון געטאָ.

אַף מאָרגן, װי ס'װאָלט גאָרנישט געשען, איז געקומען קיטעל און נויגעבויער און האָבן געמאָלדן: „די געטאָ בלייבט װי געװען: אַלע װעלן אַרבעטן אין די ניי-אויסגעבויטע װאַרשטאַטן. עס איז געקומען א באַשטעלונג איבעראַרבעטן 50 טויזנט פאַר װאָליקעס און איבערצונייען 10 טויזנט שינעלן. אַלץ װאָס איז נויטיק פאַר דער געטאָ װעט דאָ װערן אַריינגעפירט. מען זאָל אַרבעטן פלייסיק װי פאַר זיך אַליין".

דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע

קיינער האָט נישט געגלויבט דער געשטאַפּאָ. מער פאַר אַלעמען איז דאָס קלאָר געװען פאַר די קעמפער פון פ. פּ. אָ. מ׳האָט אײַליק גענומען אָרגאַניזירן גרופּן און יעדער טאָג האָבן זיי זיך דורכגעריסן. מען האָט געצװיגן קיין נאַראָטש, אין דער אידישער פּאַרטיזאַנישער מאַכנע „נעקאָמע".

דעם 8-טן, 9-טן און 10-טן סעפּטעמבער 1943 האָבן דורך געהיימע אַרויסגענג זיך דורכגעשלײַכט באַװאָפנטע גרופּן. דעם 12-טן סעפּטעמבער אין אָװנט האָב איך זיך אויך דורכגעריסן מיט נאָך 30 כאַװײרים דורך דער געטאָ

און אוועק אין אַן אָפּגערעדטער ריכטונג זיך צו טרעפן מיט די אַנדערע אין דעם גוט מאַרקוציע, לעבן פּושקין-מוזיי. די אָנפירער פון אַלע גרופּן איז געווען זעלדע טרעגער, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אַן לאַטעס אין שטאָט און אָנגעזאָגט די קעמפער, וואוהין מען זאָל גיין אויסמיידנדיק די זשאַנדאַרן. זעלדע איז אַרומגעלאָפן איבער דער שטאָט ווי אַ ווינט. יעדע צווייטע שאָ איז זי געווען אין געטאָ. צען קילאָמעטער הינטער ווילנע, באַם אַריבערגיין די באַן-רעלסן, האָבן מיר געהאַט דעם ערשטן צוזאַמענשטויס מיטן שונא. פאַרלירנדיק איין קעמפער, האָבן מיר זיך דורכגעריסן דורך דער דייטשער וואַך און זיינען אוועק ווייטער צו דעם אָנגעמערקטן ציל.

דעם 14-טן סעפּטעמבער איז דער אידן-פאַרשטייער גענס, פאַר זיין פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער דערשאָסן געוואָרן דורך נייגעבויערן אפן הויף פון געשטאַפּאָ. אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן דער געשטאַפּאָ-אַגענט דעסלער. אָבער אין אַ פּאָר טעג אַרום איז דער נייער מושל אַנטלאָפן מיט זיין בנופיע פון געטאָ, ווייל ער האָט פאַרשטאַנען, אַז היינט-מאָרגן וועט אויך קומען זיין ריי. דעמאָלט איז אויפסניי געוואָרן אַרומגערינגלט די געטאָ. באַ יעדן ראָג זיינען געשטאַנען קוילנוואַרפער. ביינאַכט האָט מען באַלויכטן די מויערן מיט רעפלעקטאָרן. די געבליבענע באַפעלקערונג איז געלעגן אין מאַלינעס און די קעמפער פון פ. פּ. אָ. האָבן זיך אַלע פאַרבאַריקאַדירט אויף סטראַשון-גאַס 6, זוכנדיק אַ גינסטיקן מאָמענט, ווי אַזוי זיך אַרויסרייסן פון געטאָ, אַרויסטראָגן מיט זיך דאָס געווער. אַזוי ווי אין געטאָ זיינען געווען אָנגעוואָרפן פיל טויטע, האָט מען באַקומען אַ דערלויבעניש זיי אַרויסצופירן אפן בייסוילעם. אונטער די אַרויסגעפירטע מייסים האָט מען אוועקגעלייגט די קוילנוואַרפער און זיי געבראַכט אפן זאַרעטשער בייסוילעם. דאָרט האָבן שוין געוואַרט אַ פּאָר כאַוויירים און מען האָט באַגראָבן די קוילנוואַרפער אין אַ באַשטימטן אָרט.

דעם 23-טן סעפּטעמבער 9 פרי איז אַריינגעפאָרן אין געטאָ קיטעל, און אָפיציעל געמאָלדן, אַז די געטאָ ווערט ליקווידירט. ביז 12 אַזייגער דאַרפן זיך אַלע אויפּפּאַקן און זיין גרייט אַרויסצופאָרן אין די אַרבעטס-לאַגערן אין עסטאָניע. אַזוי ווי קיין אויסוועג איז נישט געווען, האָט זיך דער אוילעם אָנגעהויבן גרייטן. די לעצטע גרופּע פון פ. פּ. אָ. איז געבליבן אין קלעם: אַן קוילנוואַרפער און אָן דער מעגלעכקייט זיך דורכצורייסן דורכן פּאָליציייאישן קאָרדאָן. די לעצטע צוויי הונדערט קעמפער צוזאַמען מיטן רעשטל געווער האָבן זיך דעמאָלט אַראָפּגעלאָזן אין קאַנאַליזאַציע-רער, קעדיי דורך דאָרטן זיך דורכצורייסן הינטערן שטאָט און אַוועקגיין אין דער רודניצקער פּושטשע — אַ וויכטיקער צענטער פון דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג, מיט וועלכער מען האָט שוין באַוויזן אָנצובינדן אַ קאָנטאַקט.

דער אַריינגאַנג אין דער קאַנאַליזאַציע-רער האָט געפירט פון ספּאָקאַינים ווארשטאַטן, דייטשישע גאַס 31. דאָרטן איז געשטאַנען אַ גרויסער קאַבל-

נער אויוון. אונטער אים איז געווען אַן עפענונג, פון וועלכער קיינער האָט נישט געוואוסט, כוץ דעם שטאַב פון פ. פּ. אָ.; אַראָפּגעלאָזן די קעמפער אין דעם שמוץ האָט מען איינציקווייז לויט גרופּן. מיט יעדער גרופּע האָט אָנגע-פירט אַן ארבעטער פון דער קאַנאַליזאַציע, וואָס האָט געוואוסט דעם וועג. די קאַנאַליזאַציע - רערן זיינען פון פאַרשידענער מאָס — פון אַ מעטער מיט אַכ-ציק אַף די הויפּט-גאַסן ביז רערן פון פערציק סענטימעטער, וואָס אונטער די קלענערע געסלעך. מען האָט געמוזט קריכן אַף די קני אין דעם שמוץ. דערביי נאָך האָט מען געטראָגן ארום לייב דאָס געווער און וויכטיקע דאָקומענטן. פיר שאָ האָט מען געוואָגלט דורך די טרויבן. דורך אַ טעלעפאָן-סיסטעם האָט מען איבערגעגעבן די באַפעלן די גרופּן, צי מען קען גיין ווייטער און אין וועלכער ריכטונג. ווען די גרופּן זיינען געבליבן שטיין, האָט זיך דער שמוץ אויפגע-הויבן און דערגרייכט ביזן האַלדז. מען האָט געמיינט, אַז די דייטשן האָבן זיך דערוואוסט און אָנגענומען מיטלען צו פאַרטרינקען די וואָגלדיקע קעמ-פער. שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער שמוץ האָט געשטיגן דערפאַר, ווייל מען האָט זיך אָפּגעשטעלט. אַ גרופּע האָט אין וועג פאַרבלאָנדזשעט און נישט געוואוסט וואוהין צו גיין. גיין אַף צוריק איז געווען שווער, און אפילע טיילמאָל אומעגלעך, ווייל דער שטראָם האָט געטראָגן מיט זיך. ווען מען האָט געפּרואווט זיך לאָזן קעגן שטראָם, האָט דער שמוץ אַריבערגעפלייצט איבערן קאָפּ. מענטשן האָבן דאָרט נעבאַלעשט, געוואָרן מעשוגע. געווען אויך אַ פאַל פון באַגיין זעלבסטמאָרד. דערצו נאָך האָט מען געמוזט גיין זייער פאָרזיכטיק, נישט ריידן קיין וואָרט, ווייל דורך די קאַנאַליזאַציע - רערן אויבן האָט מען געקענט דערהערן.

ענדלעך איז מען דערגאַנגען אונטער דער ערד צו איגנאַטאָווער 5, אַפן הויף פון דער ליטווישער קרימינאַל-פּאָליציי, וואו עס איז באַשטימט געווען דער אַרויסגאַנג. דאָרטן האָט שוין געוואַרט סאָניע מאַדייסקער, וואָס האָט גע-לעבט אונטער אַ פאַלשן נאָמען אין שטאָט, און צוויי ליטווישע פּאָליציאַנטן, מיט וועלכע מיר זיינען געווען פאַרבונדן. נאָסע, שמוציקע האָט מען קוים זיך אַרויסגעהויבן פון דער ענגער פאַרמאַסקירטער לאָך און אַריין אין אַ קעלער זיך אַביסל אָפּצורייניקן. דעמאָלט האָט מען פּאַרווייז אויסגעשטעלט די קעמ-פער, זיי געהייסן אָנלאָדן דאָס געווער און אוועקגיין אַף סובאַטש אין אַן אַלט גוט. די שטאָט איז פול געווען מיט זשאַנדאַרן און אַגענטן. די קעמפער האָבן אין וועג איינע די אַנדערע פאַרלוירן. עס איז אויך פאָרגעקומען אַ צוזאַמענ-שטויס מיט די זשאַנדאַרן. די קעמפער האָט זיך איינגעגעבן דורכצושניידן די שטאָט. מען האָט אַרויסגעגראָבן אַפן בייסוילעם די קוילנוואַרפער און מיטן געווער אַף די אַקסלען, שוין ווי עכטע פאַרטיזאַנער, אָנגעקומען אין דער רוד-ניצקער פּושטשע.

*

צוזאַמען מיט די לעצטע קעמפער פון דער גויסעסדיקער ווילנער געטאָ האָבן זיך דורכגעריסן דורך די קאַנאַליזאַציע-רערן די צוויי שטאַב-מיטגלידער יאַנקל קאַפּלאַן און אווראָם כוואָיניק, ווי אויך די באַטאַליאָן - פאַרבינדלערן פון פּ. פּ. אָ. די סטודענטן אַסיע ביג. צוזאַמען זיינען זיי אַרויסגעקראָכן דורך דער עפענונג אויף איגנאַטאָווער געסל און זיינען אַוועק דורכן שטאָט אויף סו-באַטש צום אָפּגערעדטן זאַמל-אָרט.

אויפן ראָג ברייטער און רודניצקער, לעבן קינאָ „קאַסינאָ", האָט זיי פאַר-האַלטן אַ דייטשישער פּאַטרול. די דייטשן האָבן געפאָדערט דאָקומענטן. די דריי האָבן אַרויסגעכאַפּט פּיסטאָלעטן. לעבן קינאָ זיינען פול געווען דייטשישע הויכע באַאַמטע. קאַפּלאַנס אַ קויל האָט געטראָפן וואוהין מען דאַרף. עס איז געטויט געוואָרן מאַקס גראָס, דער אויספאָרשער פאַר פּאַרטיזאַנישע איניאַ-נים אין ווילנער געשטאַפּאָ, צוזאַמען מיט אים איז אויך געפאַלן אַ הויכער באַאַמטער פון קאָוונע — אַ סוואָרע, דער שטורעם-פירער פון דער דאָרטיקער געשטאַפּאָ. קאַפּלאַן, כוואָיניק און אַסיע ביג האָבן אַלע זייערע קוילן באַוויזן איינצוטיילן די דייטשן. אין דורשט נאָך נעקאָמע איז פאַר זיי אַ שאָד געווען איבערצולאָזן צו איינציקע קוילן פאַר זיך. און די דריי העלדן האָט מען נאָכ-דעם אַריינגעכאַפּט לעבעדיק.

מען האָט זיי געבראַכט אויף ראָסע אין די גערטנער, וואו עס זיינען סאַר-מירט געווען די לעצטע אידן, ערעוו זייער אָפּפאָרן קיין עסטאָניע.

קיטעל האָט דאָרט אויפגעשטעלט דריי טליעס: פאַר דעם לערער יאַנקל קאַפּלאַן, פאַרן אַדוואָקאַט אווראָם כוואָיניק און פאַר דער צוואַנציק-יעריקער סטודענטן אַסיע ביג.

קיטעל האָט דאָרט אויפגעקליבן אַלע אידן און געוואָרנט: אַזוי וועט גע-שען מיט יעדן, וועמ ס'וועט זיך נאָר דערוואַגן אויסצושטרעקן אַ האַנט קעגן דייטשן. ער האָט אַליין אויפגעהאָנגען די דריי העלדן. קאַפּלאַן און כוואָיניק בײַ די זייטן, און אַסיע האָט ווי אַ זאַנג זיך געוויגט אינמיטן.

סאָניע און יוליאַן

ווען דער געטאָ איז געוואָרן ליקווידירט און די פּאַרטיזאַנישע אָרגאַני-זאַציע האָט זיך אַריבערגעוואָרפן אויף קאַמף-פּאָזיציעס אין וואַלד, איז געבליבן וואוינען אין שטאָט, אויף פּוילישע פּאַפּירן, אַ ליכטיקע געשטאַלט פון דער רע-וואָלוציאָנערער ווילנע — סאָניע מאַדייסקער.

אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע, ווען דאָס געזעלשאַפט-לעכע לעבן אין שטאָט איז אָפּגעשטאָרבן און מער ווי אויף אַלעמען האָט זיך אַראָפּגעלאָזט דער צאָרן איבער דער אידישער באַפעלקערונג, איז סאָניע געווען פון די ווייניקע, וועלכע האָבן זיך נישט פאַרלוירן. אין געטאָ האָט זי אָרגאַ-ניזירט דעם קאָמסאָמאָל; זיך פאַרבונדן מיט די שטאָטישע אַרבעטער; איז גע-

וואָרן פון די אַקטיווסטע מיטגלידער פון שטאָטישן פּאַרטיי-קאָמיטעט. גלייכצייטיק אַרבעט זי אין דער רעדאַקציע פון דער אומלעגאַלער צייטונג „שטאַנדאַר וואָלנאָשטשי".

נאָכן דורכפאַל וויטאַס - קאָזלאָווסקי, ווערט סאָניע די וויכטיקסטע אָנפירערן פון דער אונטערערדישער באַוועגונג אין שטאָט. בעיים דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ ווערן אונטער איר אָנפירונג אַריבערגעוואָרפן הונדערטער אידישע קעמפער אין דער ליטווישער פּאַרטיזאַנישער בריגאַדע.

סאָניע בלייבט אין שטאָט. זי גיט אַרויס צייטונגען און פּראָקלאַמאַציעס צו דער פּוילישער און ליטווישער באַפעלקערונג.

נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָבן די דייטשן נאָך איבערגעלאָזן אין שטאָט דריי אידישע לאַגערן מיט אַרום דריי טויזנט אידן. אין איינעם פון אָט די לאַגערן, אין „קיילים", פלעגט קומען יעדן זונטיק סאָניע, אָרגאַניזירן גרופּן, באַזאָרגן זיי מיט געווער און מיט ספּעציעלע מענטשן אַריבערוואַרפן אין וואַלד.

צוזאַמען מיט סאָניען האָט דעמאָלט מיטגעאַרבעט יוליאַן יאַנקאָוסקאַס, דער געוועזענער דירעקטאָר פון דער פאַבריק „פּלאַקאַטאַס".

ער האָט אויסבאַהאַלטן אין זיין וואוינונג נישט איין אידן און האָט צוגעשטעלט פיל געווער פאַר די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ.

יוליאַן איז געוואָרן אַריינגעצויגן אין דער אונטערערדישער אַרבעט. ער האָט אָרגאַניזירט אַרום זיך אַן אַקטיוו פון ליטווישע אַרבעטער, און אַפילע איינציקע פּאָליציאַנטן האָט ער אַריבערגעצויגן צו זיך. יוליאַנס אויסזען האָט זיך געענדערט. ער האָט זיך פאַרלאָזט אַ באָרד, מען זאָל אים נישט דערקענען. אויף זאַרעטשער 3, אין אַ פאַרמאַסקירט צימערל האָט געוואוינט סאָניע. אַהין האָט זיך אויך אַריבערגעקליבן יוליאַן. ביידע האָבן ליב געהאַט די וועלט, פאַר וועלכער זיי האָבן געקעמפט.

עטלעכע כאַדאָשים פאַר דעם, איידער עס האָט אַריינגעמאַרשירט אין ווילנע די רויטע אַרמיי, האָט אַ שטאַרקע געשטאַפּאָ-וואַך אַרומגערינגלט זאַרעטשער גאַס און צענדליקער דייטשן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן צו זאַרעטשער 3. פאַר יוליאַנס און סאָניעס קעפּ האָט מען שוין לענגער צוגעזאָגט אַ באַלוינונג.

ביידע האָבן זיך פאַרטיידיקט: געשאָסן אויף די באַלאַגערער דורך די פענצטער און אוועקגעלייגט אויף טויט עטלעכע געשטאַפּיסטן.

געטראָפן דורך אַ קויל, איז יוליאַן געפאַלן טויט. סאָניע האָט די לעצטע קויל אַריינגעשאָסן אין זיך. צום אומגליק האָט די קויל זי בלויז פאַרוואונדעט. געשטאַפּאָ האָט זי אוועקגעפירט אין שפּיטאָל. אויסגעהיילט זי און געפּרואווט עפּעס-וואָס פון סאָניען זיך דערוויסן. ווען מען האָט פון איר נישט אַרויסבאַקומען קיין איין וואָרט, האָט מען זי געבראַכט צו פייניקן אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ.

דער העמשעך אין וואַלד

די קעמפער פון ווילנער געטאָ האָבן זיך אַריבערגעוואָרפן אין וואַלד. דער ווידערשטאַנד אין געטאָ האָט זיך אין אַ גרויסער מאָס אויסגעגליטשט פון אונדזערע הענט. נישט אַזוי האָבן מיר זיך פאָרגעשטעלט ווען דער קאַמף אויסזען. די אידייע — פאַרטיידיקן די צוואַנציק טויזנט מענטשן אין געטאָ, אַלס אַ זעלבשטענדיקע אויפגאַבע, נישט פאַרבונדן מיט דעם אַלגעמיינעם ציל — פאַרטיליקן די דייטשישע אָקופּאַנטן, האָט זיך נישט באַרעכטיקט. היינט מוזן מיר מודע זיין, אַז דער באַשלוס פון שטאַב, וויטענבערג זאָל זיך איבערגעבן ווי אַ קאָרבן פאַר די 20 טויזנט, איז געווען אַ פעלער, דעם 16-טן יולי, בעיים עס איז אָנגעקומען פון קיטעלן דער אולטימאַטום, האָט מען טיי-קעף געמוזט אַרויסטרעטן מיט געווער. אָבער ווער עס איז בייגעווען דעמאָלט אין געטאָ, וועט זיך נישט אונטערנעמען צו מישפּעטן, ווי מען האָט געדאַרפט האַנדלען. ווי אַזוי וואָלט זיך געקענט רעהאַביליטירן די אָרגאַניזאַציע, ווען צוליב איר קאָמאַנדיר וואָלט אומגעקומען דער געטאָ? און וויטענבערג אַליין? איז דען מעגלעך זיך פאָרצושטעלן, אַז אַזאַ ריינע מאָראַלישע פּערזענלעכקייט ווי ער, זאָל האַנדלען אַנדערש אין יענער גורלדיקער שאָ? אין דויערעס אַרום וועלן אונדזערע אייניקלעך דערמאָנען: דער ווילנער שוסטער וויטענבערג, דער העלד פון די פּאַרטיזאַנער אין געטאָ, האָט זיך איבערגעגעבן דעם טאַליען אין די הענט אויס האַס צום סוינע און אויס ליבשאַפט צום פאָלק.

*

אויף די קאַמפּס-פּאָזיציעס אין וואַלד האָבן זיך די ווילנער איבערהויפּט קאָנצענטרירט אין צוויי באַזעס: בא דער אָזערע נאַראָטש און אין דער רוד-ניצקער פּושטשע. די מאַכנע „נעקאָמע" באַם נאַראָטש האָט לאַנג זיך נישט אויפגעהאַלטן ווי אַ דורכויס אידישע. די קעמפער זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין פאַרשידענע באַזונדערע מאַכנעס פון מאַרקאָווס בריגאַדע. נאַראָטש איז ווייט פון ווילנע 130 קילאָמעטער. די ווילנער פּאַרטיזאַנער אידן האָט גע-צויגן נענטער צו זייער היים-שטאָט, און צענדליקער קעמפער זיינען אַוועק אין די ליטווישע באַזעס, ווי צו דער מאַכנע „ווילנע", וואָס איז איינגעשטאַנען נישט ווייט און איז געוואָרן אָנגעפירט דורך דעם קאָמאַנדיר איבער אַלע ליט-ווישע פּאַרטיזאַנישע קרעפטן אין וואַלד — דעם ליטווישן פּאָלקאָווניק קאַזימיר (שומאַוסקאַס), וואָס האָט זייער כאַוועריש און וואַרעם אויפגענומען אונדזע-רע ווילנער.

פיל ווילנער זיינען אויך אַוועק פון נאַראָטש אין דער רודניצקער פּוש-טשע (40 קילאָמעטער פון ווילנע), וואו ס'האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט פיר דורכויס אידישע מאַכנעס, פון געוועזענע מיטגלידער פון פ. פ. אָ., וואָס האָבן

זיך דורכגעריסן דורך די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. די דאָזיקע מאַכנעס האָבן זיך געפונען אין רעשוס פון בריגאַדע-קאָמאַנדיר יורגיס (זימאַן).

די צוויי מאַכנעס „קאַמף" און א „טויט דעם פאַשיזם", אָנגעפירט פון קאָמאַנדיר בערל שערעשניעווסקי, האָבן זיך לאַנג נישט געהאַלטן ווי באַזונ-דערע איינסן. זיי זיינען פאַרייניקט געוואָרן מיט די ליטווישע טיילן. דורכויס אידישע אָטריאַדן זיינען געבליבן צוויי: „נעקאָמע-נעמער" און „פאַרן ניצאָכן". דער קאָמאַנדיר פון דער ערשטער מאַכנע איז געוואָרן אבא קאָוונער, א כּאַוועדישער יונג און א גוטער אָרגאַניזאַטאָר. אין אַלע וויכטיקע אָפּעראַציעס האָט קאָוונער זיך אַליין באַטייליקט.

שמועל קאַפּלינסקי, אינסטרוקטאָר פון פ. פּ. אָ. אין געטאָ, איז געווען דער קאָמאַנדיר פון דער מאַכנע „פאַרן ניצאָכן". זיינע קעמפער, וועלכע ער האָט באַוואָרנט מיט געווער, האָבן אים געאַכט און ליב געהאַט.

דער שטאַב פון די ביידע מאַכנעס (איבער צוויי הונדערט קעמפער) איז געווען א געמיינזאַמער.

פאַר די ערשטע דריי כאָדאָשים פון זייער קאַמף האָבן די צוויי אידישע מאַכנעס זיך באַוואָרנט מיט געווער. זיי האָבן דורכגעפירט 3 באַן-קאַטאַסטראָ-פעס; בעיים דער ערשטער — זיינען אַראָפּ פון די רעלסן 12 וואַגאָנען מיטן לאָקאָמאָטיוו. בעיים דער צווייטער — 6 וואַגאָנען פול געפּאַקטע מיט דייטשן. בעיים דער דריטער — אַפן וועג ווילנע-אָראַן זיינען אומגעבראַכט געוואָרן צוויי הונדערט היטלעריסטן. אין זשעגאַרין און לעבן דראַגוטשי האָבן די קעמפער אויפגעריסן דריי בריקן. אין אַלקעניק — אויפגעריסן א דייטשישע אונטערנע-מונג און מיטגעהאָלפן צעקלאַפּן און פאַרברענען א דייטשישן גאַרניזאָן פון אוי טאָמאַטלער און קוילנוואַרפער אין גרויסן באַפעסטיקטן דאָרף קאַניוכי.

נאָכדעם ווי די מאַכנע „נעקאָמע-נעמער" האָט דערוואָרבן שטאָל און מער קוילנוואַרפער, האָט זי אָנגעהייבן צו פירן די רעלסן-מילכאָמע. דער קעמפער איצכאָק רודניצקי האָט אַליין אַף זיין קאָנטע 12 עשאַלאָנען אַף די ברייטע און דריי עשאַלאָנען אַף די שמאָלע ליניעס (קליינבאַן); ער האָט אַנטיילגענומען מיט נאָך פיר כאַוויירים אין אויפרייסן די עלעקטרא-סטאַציע אין סוויענציאַן. זיין גרופּע האָט געבראַכט אין געפאַנגענשאַפט 4 היטלעריסטן און האָט באַפרייט דעם פּאַרטיזאַנער סעמיאָנאָוו פון סווענציאַנער שפּיטאָל.

וויטקע קעמפּנער, די העלדין פון דער ערשטער דיווערסיע, האָט ערשט אין וואַלד געוויזן, וואָס זי קען. אין אָקטאָבער 1943 האָט זי מיט א פּולן טשעמאָדאַן מינעס אין מעשעך פון איין נאַכט דורכגעמאַכט צופוס 40 קילאָ-מעטער און זיך אַריינבאַקומען אין ווילנע. זי האָט דאָרט אויפגעריסן די שטאָ-טישע עלעקטרא-סטאַציע מיט די וויכטיקסטע עלעקטרישע טראַנספאָרמאַטאָרס. מיט דעם האָט זיך אָבער וויטקע נישט באַגנוגנט. אַף מאָרגן ביינאַכט האָט זי זיך אַריינבאַקומען אין קאָנצענטראַציע-לאַגער „קיילים" און אַרויסגעפירט פון דאָרט 60 מענטשן צו די פּאַרטיזאַנישע באַזעס. וויטקע האָט אָרגאַניזירט די אויס-

שפּיר - גרופּע פון דער מאַכנע „נעקאָמע - נעמער". זי האָט אָנטײלגענומען אין באַן - אויפרייס לעבן אָראַן, וואו עס זיינען צעריסן געוואָרן צוויי הונדערט דייטשן. מיט נאָך פינף פּאַרטיזאַנער האָט זי אונטערגעצונדן אין אַלקעניק דעם טערפּענטין-זאַוואָד. זי האָט זיך אויסגעצייכנט אין די שלאַכטן אין דייִנאָווע אין יאַנואַר 1944 און האָט אַליין גענומען אין געפאַנגענשאַפט צוויי געשטאַפּאָ-אַגענטן. זי האָט אָנטײלגענומען אין אויפרייסן צוויי לאָקאָמאָטיוון און פאַרברענען צוויי בריקן.

אין נאָוועמבער 1943 האָט וויטקע באַקומען אַן אויפגאַבע אַריבערצוברענגען פון ווילנער פּאַרטיי-קאָמיטעט וויכטיקע דאָקומענטן. אויפן וועג איז זי אַריינגעפאַלן צו אַ דייטשישן פּאַטרול. אונטער אַ באַוואָפנטער וואַך האָט מען זי געפירט אין ווילנער געשטאַפּאָ. אַדאַנק איר פלינקער אָריענטאַציע איז זי אַנטלאָפן פון די דייטשישע הענט. אויף צוריקוועגס האָט זי געבראַכט אין דער באַזע אַ וויכטיקן טוער פון דער קאָוונער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע.

גרישע גורוויטש האָט איינמאָל בעיִם אַ לוויערונג דערהאַרגעט 12 דייטשן, וואָס זיינען געפאָרן אויף צוויי מאַשינען און גענומען טראָפייען: צען ביקסן, אַן אויטאָמאַט און אַ דייטשישן קוילנוואַרפער, וועלכן ער האָט געלאָזט פאַר זיך און איז געוואָרן אַן אויסגעצייכנטער שיסער פון מאַשינגעווער. מיט אים צוזאַמען האָט געקעמפט אויך זיין מוטער — אַ 39-יאָריקע פרוי. ביידע זיינען זיי געגאַנגען אויף לוויערונגען. אין געמיינזאַמע אָפּעראַציעס האָבן זיי דערשאָסן 18 דייטשן. איינמאָל ווערן מאַמע און זון אַרומגערינגלט דורך אַ שטאַרקן פּאַטרול, עס קומט פאַר אַ שלאַכט. גרישעס מוטער שיסט אויס אירע אַלע 75 קוילן און באַוויזט נאָך צו וואַרפן אין סוינע אירע פינף גראַנאַטן. געטראָפן פון אַ קויל, פאַלט זי לעבן איר זון. דערזען, אַז זיין מוטער איז טויט, האָט גרישע אַ שפּרונג געטאָן אויפן מערדער און מיטן פלאַמען-לעשער פון קוילנוואַרפער אים צעשפּאָלטן דעם קאָפּ. גרישע אַנטלויפט. ער איז פאַרוואונדעט. ער שווימט אַריבער אַ טייך, קריכט דורך זומפּן, ער בלייבט ליגן פאַרכאַלעשט ערגעץ אין אַ בלאָטע, אַ פּאַסטעך באַמערקט אים, זאָגט אָן די פּאַרטיזאַנער אין דאָרף פּאַסיעקאָ. מען ברענגט אים צו דער באַזע און ער ווערט אויסגעהיילט. ווידער גייט ער מיט זיין קוילנוואַרפער אויף אויפגאַבן, און ווי אַ נעקאָמע פאַר זיין מאַמעס בלוט רייסט ער אויף צוויי עשאַלאָנען.

אויך כאַיִם לאַזאַר, איינער פון די אַקטיווע פ. פּ. אָ.-קעמפער אין געטאָ, האָט אין וואַלד ניט פאַרשעמט זיין פאַרגאַנגענהייט. אין קאַמף מיט די דייטשישע מאָטאָ-אָפּטיילונגען אויפן וועג ווילנע-גראָדנע דערשיסט ער מיט זיין קוילנוואַרפער דריי אָפיצירן און די איבעריקע פּופּצן ווערן צעקלאַפּט דורך אים און זיינע כאַוויירים. דעם 23-טן אַפּריל 1944 באַ אַ באַן-דיווערסיע רייסט זיך אומגעריכט אויף אַ מינע און שיסט אָראָפּ זיין רעכטע דלאָניע.

צווישן די העלדישע ווילנער מיידלעך דאַרף פאַרעכנט ווערן די פּאַרטיי-

זאַנקע זעלדע טרעגער. זי האָט אַכצן מאָל זיך דורכגעריסן דורך דייטשישע גאַרניזאָנען און איז מיט וויכטיקע דאָקומענטן געקומען קיין ווילנע, ווי די פאַרבינדלערן פון דעם פּאַרטיזאַנישן שטאַב און דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. צוריק אין וואַלד פלעגט זעלדע קיינמאָל נישט קומען מיט ליידיקן. זי פלעגט זיך אַריינקריגן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערס און אַרויסראַטעווען מענטשן. צענדליקער ביקסן פון שטאָט האָט זי געבראַכט צו די פּאַרטיזאַנער. פיר מאָל איז די קעמפערן אַריינגעפאַלן צום סוינע: צוויי מאָל אין די הענט פון געשטאַפּאָ, איין מאָל אין דער פּאָליציי, און צום סאָף צו די ווייסע פּאָלאַקן, וואָס האָבן גראַסירט אין די אַרומיקע וועלדער און פלעגן ספּעציעל טשאַטעווען אַף אידישע פּאַרטיזאַנער. אַדאַנק איר קאַלטער און פעסטער האַלטונג האָט זי זיך אַלע פיר מאָל אַרויסגעריסן פון די באַנדיטן און דורכגעפירט אירע אויפגאַבעס.

נישט ווינציקער האָט אויך אויפגעטאָן די פּאַרטיזאַנקע דינע גרינוואַלד, איינע פון די וויכטיקסטע פאַרבינדלערנס צווישן וואַלד און שטאָט.

און רייזל קאָרטשאַק? אָט דאָס באַשיידענע העלדישע מיידל, וואָס אַף אַלע אויפגאַבעס, סיי אין געטאָ, סיי אין וואַלד, איז זי געווען פון די ערשטע, פון די סאַמע דרייסטע. און נישט בלויז רייזל. ווי דערמאָנט מען נישט דעם שעף פון די אויספירער בא דער מאַכנע „נעקאַמע־נעמער" כאָנען מאַגיד, וואָס יעדער טראָט פון דעם סוינע אַף אַ ראַדיוס פון 40 קילאָמעטער האָט ער שוין געוואוסט פון פריער.

און סראָליק דער איישישקער, ניוסע לובאָצקי, רואוון ראַבינאָוויטש, ליאָווע לעווין, טעווקע גאַלפּערן, בערל שערעשניעווסקי, איציק קאָוואַלסקי, דאָס זיינען אַלץ נעמען, וואָס וועגן איטלעכן פון זיי איז קעדאַי צו שרייבן באַזונדער וועגן זייער דרייסטקייט, שרעקלאָזיקייט און העלדישקייט אין קאַמף.

די אָקאָרשט דערמאָנטע ווילנער פּאַרטיזאַנער האָבן געוואָרפן זייערע לעבנס אין קאַמף און דאָס לעבן נישט פאַרלוירן. אָבער וויפל באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע העלדן ליגן איצט אין די נאַראָטשער און רודניצקער וועלדער! אייביקער אָנדענק זייערע ערלעכע נעמען!

זאָלן דאָ בלויז דערמאָנט ווערן די צוויי ברידער דאַניע און אימע לובאָצקי — די זין פון דעם באַקאַנטן לערער באָרעך לובאָצקי.

בעיים די קאַמפן אין געטאָ איז דאָניע אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט צו די דייטשן. צען טעג האָט מען אים געפייניקט אין געשטאַפּאָ. פון דאָרט האָט ער געבעטן סאָם בא די עלטערן אין געטאָ. איך דערמאָן זיך, ווי דער לערער לובאָצקי איז אַ צעבראָכענער געקומען צו מיר נאָך אַן אייצע. וואָס טוט מען? זיין פרוי איז דערפאַר, מען זאָל אַריבערשיקן פאַרן זון סאַם, קעדיי ער זאָל זיך אין געשטאַפּאָ נישט מאַטערן. ער, דער טאַטע, האָט זיך נישט געקענט באַשליסן מיט די אייגענע הענט אומצוברענגען זיין קינד!

עס איז אַריבער אַ פּאָר טעג, און דאַניע האָט זיך באַוויזן אין געטאָ. באַם פירן אים צו דער עקזעקוציע איז דער יונגער קעמפער אַנטלאָפן. נישט לאַנג האָבן זיך די עלטערן געפרייט. בעיים דער ליקווידאַציע פון געטאָ זיינען זיי פאַרכאַפּט געוואָרן דורך קיטעלן. דאַניע האָט זיך דורכגעריסן אין וואַלד. דאָרט האָט ער געטראָפן זיין ברודער אימען, — דעם איינציקן לעבן-געבליבע-נעם פון זיין מישפּאָכע, וואָס האָט זיך דורך די קאַנאַליזאַציע-רערן אַרויסבאַקו-מען פון געטאָ.

דאַניע, דער קאָמאַנדיר פון דער דריטער גרופּע אין דער מאַכנע „פאָרן ניצאָכן", איז געווען דער דרייסמער פון זיינע כאַווירים. ער האָט נישט געקענט איינזיצן אויף דער באַזע. די נעסאַמע האָט אים נישט געלאָזט רוען.

סאָף דעצעמבער 1943 איז דאַניע מיט זיין גרופּע אַוועק אין אַ דאָרף. זיך דערוואוסט, אַז דאָרט גראַסירט אַ וויכטיקער אַגענט פון געשטאַפּאָ, האָט דאַ-ניע באַ זיך באַשלאָסן: ער מוז אים כאַפּן! באַם באַלאַגערן דאָס הויז פון גע-שטאַפּאָ-אַגענט האָט זיך דערהערט אַ שאָס, דער קאָמאַנדיר דאַניע איז גע-פאַלן. מען האָט אים געבראַכט אַ שווער-פאַרוואונדעטן אויף דער באַזע און דאָרט איז ער אויסגעגאַנגען.

אין יענעם טאָג איז געקומען אויף דער באַזע אימע. ער האָט זיך אומ-געקערט פון דער נאַראַטשער פּושטשע, וואו ער איז געווען קאָמאַנדיר איבער 60 מאַן — ער האָט דאָרט געפירט אַ שלאַכט מיט די ווייסע פּאָלאַקן.

אימע איז אָנגעקומען, ווען מען האָט געגראָבן פאַר זיין ברודער אַ קייווער. דאָס אינגל האָט זיך אָנגעשפּאַרט אָן זיין ביקס, געשטאַנען אַפן פרישן זאַמד און אין גרוב זיינען געפאַלן זיינע הייסע טרערן איבערן טויטן ברודער.

אין אַ פּאָר טעג אַרום איז אימע מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער אַוועק אויף אַ שאָסיי אונטערצוזעגן טעלעגראַף-סלופּעס. עס האָט זיך דערהערט אַ קנאַל. די סלופּעס זיינען געווען פאַרמינירט. אימע מיט זיינע כאַווירים זיינען צעריסן גע-וואָרן אויף שטיקער.

איצט ליגן זיי ביידע ברידער אין רודניצקער וואַלד.

*

בעיים דער ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ זיינען אַ טייל פּ. פּ. אָ.-קעמפער פאַרשלעפּט געוואָרן אין ווילנער קאָנצענטראַציע-לאַגער ה. ק. פּ. און אין די קאָנצענטראַציע לאַגערם פון עסטאָניע. גופע אין ה. ק. פּ. איז אָרגאַניזירט גע-וואָרן אַ פּאַרטיזאַנישע גרופּע דורך דעם לערער לייב אַפּעסקין און דעם אַקטיאָר יאַנקעוו בערעאָגלסקי. די גרופּע האָט דערוואָרבן געווער און געהאַט פאַרבינדונג מיט די באַזעס אין וואַלד. דעם 10-טן יולי 1944 האָט אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג עס-עס אַרומגערינגלט דעם לאַגער און געעפנט אויף די אידן אַ פּאַרטיליקונג-

פייער. עס האָט זיך אָנגעהייבן אַ שלאַכט. די פּאַרטיזאַנער האָבן געשאָסן אין די דייטשן. אַדאַנק אָט דעם אומגעריכטן ווידערשטאַנד האָבן זיך העכער הונדערט אידן דורכגעריסן און זיינען אַנטלאָפן אין שטאָט, וואו זיי האָבן דערוואַרט די יעשוע.

אָפּעסקין און בערענגאָלסקי זיינען געפאַלן אין די קאַמפן.

❀

די קעמפער פון ווילנער געטאָ, די שפּעטערדיקע פּאַרטיזאַנער אין די ליטווישע און ווייסרוסישע וועלדער, האָבן צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי, בעיים די קאַמפן פאַר באַפרייען ווילנע, די ערשטע זיך אַריינגעריסן אין שטאָט און אויפגענומען אַ שלאַכט קעגן די פאַרבאַריקאַדירטע דייטשן.

איבער די טויטע קערפּערס פון 15 טויזנט מערדער האָבן די קעמפער פון ווילנער געטאָ און פון וואַלד אַריבערגעשפּאַנט צו זיך אין דער היים-שטאָט. זיי האָבן געפייערט דעם יאָנטעוו פון באַפרייאונג, וואָס איז אויסגעפאַלן אין טאָג פון דעם יאָרצייט נאָך איציק וויטענבערג.

פערטער טייל:

אַפּן הייסן אַש

די שייטערן אין קלאָגע

דעם 23-טן סעפּטעמבער 1943 איז פאַרגעקומען די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון ווילנער געטאָ. אונטער אַ שטאַרקער וואַך פון געשטאַפּאָ האָט מען די לעצטע - געבליבענע ווילנער אידן אַרויסגעפירט אַף אַרויף סובאַטש-גאַס און דאָרט האָט מען זיי סאָרטירט — די פרויען און קינדער האָט מען מערסטנטייל אַוועקגעפירט אין די קרעמאַטאָריעס פון מאַידאַנעק און די מענער — אין די לאַגערן פון עסטאָניע.

אין עסטאָניע זיינען צו יענער צייט געווען 23 לאַגערן. אין זיי זיינען געווען פאַנאַנדערגעוואָרפן אַרום צוואַנציק טויזנט מענטשן, געבראַכט פון פאַרשידענע געטאָס און קאָנצענטראַציע-לאַגערן אין איראָפּע, צווישן זיי בא אן אכט טויזנט ווילנער.

עס דערציילט דער געראַטעוועטער ביניאָמין ווײַנטרויב: „נאָך פיר מעסלעס פאָרן אין די פאַרשטיקטע וואַגאָנען זיינען מיר אָנגעקומען אין קאָנצענטראַציע לאַגער וויוואַרי. פון דאַנען האָט מען אונדז אָפּגעפירט אין קלאָגע.

אין לאַגער האָבן מיר אויפגעהערט צו טראָגן אונדזערע נעמען. יעדער איז באַצייכנט געוואָרן מיט אַ נומער, וועלכן ער האָט געדאַרפט טראָגן אַף דער פּלייצע, אַפן אָרעם און אַף דער קני. פון שטערן ביזן אַקן האָט מען אונדז אויסגעשוירן אַ פּאַס האָר. די פרויען, וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם לאַגער נאָך פון אויגוסט (בעיים דער כאַפּעניש אַפן פּלי-פּלאַץ אין פאַרובאַנעק און בעיים דער ערשטער „עוואַקואַציע"), האָט מען אָפּגעגאָלט די קעפּ.

נאָך דער רעוויזיע, באַ וועלכער מען האָט באַ אונדז צוגענומען די מינדסטע קלייניקייט, האָט מען אונדז פאַנאַנדערגעטיילט אין בריגאַדעס און אָפּגעשיקט אַף אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַריבערטראָגן פופציק-קילאָיקע זעק מיט צעמענט פון אַ זאַוואָד ביז צו דער באַן-סטאַציע, אַ שעטעך פון הונדערט פופציק מעטער. מיט די זעק האָבן מיר געדאַרפט לויפן.

די פרויען, וואָס האָבן געוואוינט אין באַזונדערע באַראַקן, זיינען באשעפטיקט געווען אין אויסגראָבן שטיינער און זיי אַריבערשלעפּן אַף אַ באַשטימטן פּלאַץ. אין מעשעך פון דעם אַרבעטס-טאָג האָט אַ פרוי געדאַרפט אַריבערשלעפּן פיר טאָנען שטיינער.

מיר האָבן געאַרבעט פון פרי ביז 6 אָוונט. אַ מיטיק-איבערייס אַף 45 מינוט. אונדזער מיטיק איז באַשטאַנען פון אַ שיטערער זופּ — מער גאָרנישט. נאָך דער אַרבעט איז פאָרגעקומען אַן „אַפּעל". מען האָט באַדאַרפט זיך אויסשטעלן צו הונדערט מאַן אין אַ ריי און שטיין אַזוי לאַנג ביז דער וואַכמאַן וועט באַפעלן אַריינצוגיין אין לאַגער. ווער עס איז נישט ריכטיק געשטאַנען, אָדער פלעגט זיך מיט עפּעס „פאַרזינדיקן", פלעגט דער ראַטן-פירער פאַרשרייבן זיין נומער, אים שפּעטער אַרויסרופן און פאַר אַלעמען אין די אויגן פלעגן אים די עס-עסאָווצעס אַוועקלייגן אַף אַ ספּעציעלער באַנק. די באַנק האָט געהאַלטן

א מעטער און איז געווען דרויסנדיק אויסגעפּוקלט. צו דער באַנק פלעגט מען צובינדן דעם באַשטראָפטן פאַר די הענט און פיס! איין עס-עסאָווע פלעגט זיך זעצן אים אויפן קאָפּ און אַן אַנדערער פלעגט שמייסן מיט אַן אָקסענעם גליד, דורך וועלכן עס איז געווען דורכגעצויגן אַ מעטאַלענער שנור. דערביי פלעגט דער באַשטראָפטער אַליין דאַרפן ציילן די שמיץ. ווען דער קאָרבן פלעגט זיך פאַרפּלאָנטערן אין די קלעפּ, פלעגט זיך די עקזעקוציע אָנהייבן אויפסניי.

די קראַנקע, די געשוואָלענע פון הונגער פלעגט מען אַריינעמען אין אַ שפּיטאָל, באַם אַריינגאַנג אין דער פּאַלאַטע פלעגט דער דייטשישער דאָקטאָר וואָדמאַן, אויסשרייען: „אַכטונג!" דעמאָלט פלעגן אַלע קראַנקע באַדאַרפן אַרויסלייגן זייערע הענט אויף די דעקעס, האָט עמעץ דאָס נישט געטאָן גענוג פלינק — פלעגט אים דער דייטשישער דאָקטאָר צעמיימעסן מיט אַ שטעקן.

נאָכדעם ווי מען פלעגט די קראַנקע אין שפּיטאָל מאַכן איינשפּריצונגען, פלעגן זיי שטאַרבן אין דעם זעלבן טאָג.

אין אויגוסט 1944 איז ליקווידירט געוואָרן אַ גרויסער טייל פון די עס-טאַנישע לאַגערן. צווישן זיי: קוואַלי, ערעדי און פּיליקאַני. מיר האָבן זיך וועגן דעם דערוואוסט פון די אויפשריפטן, וועלכע מיר האָבן געפונען אויף די זעק פון צעמענט, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרן פון יענע ערטער.

דעם 19-טן סעפּטעמבער 1944 איז אין דעם לאַגער קלאָגע פאָרגעקומען דאָס סאַמע גרויליקסטע: איינדערפרי האָט מען אונדז אויסגעשטעלט בריגאַדעס-ווייז. מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. מען האָט געמאָלדן, אַז מען עוואַקואירט אונדז קיין דייטשלאַנד. גלייכצייטיק האָט מען פון אונדז אויסגע-טיילט דריי הונדערט סאַמע געזונטע מענער און אונטער אַ שמירע זיי אַוועקגע-פירט אין וואַלד, קעדיי אָנצוזעגן ביימער. דאָס האָלץ, — האָט איינגערעדט דער לאַגער-פירער — דאַרפן מיר מיטנעמען קיין דייטשלאַנד.

קעדיי צו הויבן ביי אונדז די שטימונג, האָבן די דייטשן געהייסן צוגרייטן אַ מיטיק פאַר אונדז אַלעמען, ווי אויך פאַר די דריי הונדערט, וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט ברענגען האָלץ. אין דער זעלבער צייט האָט מען אַריינגעפירט צו אונדז אין לאַגער אַ גרופּע קריגס-געפאַנגענע.

ווען דאָס האָלץ איז אין וואָגנס געבראַכט געוואָרן צו אונדזער לאַגער און די דייטשן האָבן עס אויסגעלייגט אויף דער ערד אין אַ באַשטימטער פאָרם, — האָט פונעם וואַלד, וואו ס'זיינען אַוועק די דריי הונדערט אַרבעטער, זיך דערטראָגן אַ שיסעריי. מיר האָבן נאָך גאָרנישט פאַרשטאַנען. דערווייל זיינען מיר געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אַלץ מער דייטשן. אונדזער יעדע באַוועגונג איז שוין געהיט געוואָרן דורך אָנגעצילטע קוילנוואַרפער. דעמאָלט האָט מען אַרויסגערופן פון אונדז דרייסיק מאַן, זיי צוגעפירט צו די שיכטן אויסגע-לייגטע קלעצער און באַפוילן די דרייסיק זיך אַרויפלייגן אויף די קלעצער מיטן בויך אַראָפּ, אַזוי אַז דער קאָפּ זאָל אַראָפּהענגען באַם ראַנד. ווען דער באַפעל איז געוואָרן אויסגעפירט, איז צו אַ דייטש מיט אַ רעוואָלווער און

רויטאַרמייער אין די גאַסן-שלאַכטן פאַר ווילנע

אַ גרופּע קעמפער פון דער „פאַריייניקטער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע"
בעיס דער באַפרייאונג פון ווילנע.

איטלעכן אַריינגעשאָסן אין קאָפּ. געװאָרן פאַרטיק מיט די דרייסיק, האָט מען װידער אָפּגעקליבן דרייסיק, זיי באַפוילן אַרויפצוליינן אַף די דערשאָסענע אַ נייעם שיכט האָלץ און שפּעטער אַליין זיך אַװעקליינן װי די ערשטע. אַזױ האָט מען אויסגעפילט פיר שייטערס צו זיבן שיכטן אין אַ שייטער. װער עס האָט געפּרוּװט אַנטלויפן, איז דערשאָסן געװאָרן אַפן פּלאַץ.

װען דער װאַרטנדיקער אוילעם האָט דערזען װאָס דאָ קומט פאָר, האָט מען זיך אַ יאָג געטאָן איבערן פּלאַץ, װאוהין די אויגן טראָגן. מיר מיט נאָך צװאַנ-ציק, האָט זיך איינגעגעבן אַריינצוכאַפּן זיך אין דער אַנטקעגנדיקער געביידע און זיך באַהאַלטן אויבן אַפן בוידעם. דייטשן האָבן אונדז נאָכגעיאָגט. צענ-דליקער מענטשן, װעלכע האָבן באַװיזן זיך אַריינצוכאַפּן בלויז אין די אונ-טערשטע צימערן — זיינען דערשאָסן געװאָרן דאָרטן גופא דורך די עסעס-סאָװצעס.

עטלעכע מעסלעס זיינען מיר געלעגן אַן אָטעם. דורך די שפּאַלטן איז צו אונדז אַריינגעדרונגען דער רויך און דער רייעך פון די ברענענדיקע בוימער דורכגעפלאָכטן מיט מענטשן, װעלכע די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן. מיר האָבן נאָכאַנאַנד געמיינט, אַז עס ברענט אונדזער געביידע.

מיטאָמאָל האָבן מיר דערזען איבערן לאַגער אַ סאָװיעטישן אַעראָפּלאַן און ס'האָבן אַריינגעשפּאַנט די ערשטע רויטאַרמייער.

✽

פון די שייטערן אין קלאָגע האָבן זיך געראַטעװעט הונדערט װילנער אידן. צװישן זיי — דער בראַװער פּאַרטיזאַנער באַרעך גאָלדשטיין און דער אינזשע-ניער ראַטנער.

אין קלאָגע זיינען פאַרברענט געװאָרן די באַקאַנטע װילנער דאָקטוירים: זאַלקינדסאָן (טאַטע און זון), גערשאָװיטש און װאָלקאָװיסקי. דער דיריגענט װאָלף דורמאַשקין און דער אַקטיאָר בליאַכער. דער זשורנאַליסט הערמאַן קרוק און דער געלערנטער ז. קאַלמאַנאָװיטש.

און אַזױ זיינען אומגעקומען אונדזערע קינדער

עס איז געװען ערעװ פּייסעך 1944. אין װילנער קאָנצענטראַציע-לאַגער „קיילים", װאָס איז געשאַפן געװאָרן פאַר די אידן, װאָס אַרבעטן אין דער שמאַ-טישער פעלץ-פאַבריק „קיילים", איז געקומען װיים און געמאָלדן די אידישע מאַמעס, אַז אין שטאָט הערשט אַן עפּידעמיע. דעריבער זאָל מען מאָרגן פרי װאָרעם אָנטאָן די קינדער און זיי אַריינפירן אין דער קליניק, װאָס אַף דער צװייטער זייט גאַס, קעדיי זיי מאַכן אַן איינשפּריצונג קעגן טיפוס.

אַ סאַך מאַמעס האָבן נישט געהאַט קיין כשאַד. זיי האָבן די קינדער אָרומ-

געוואַשן, אויסגעפּוצט אין יאָנטעוודיקע קליידער, פאַרקעמט די הערעלעך און אין זוניקן פרילינג-טאָג זיי אַריינגעטראָגן אין דעם אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל.

ווען די קינדער זיינען שוין געווען אינעווייניק און די וואַרטנדיקע מאַמעס זיינען געשטאַנען הינטערן פּלאַנקען פון לאַגער, האָט דער דר. שולצע, דער דירעקטאָר פון דייטשישן שפּיטאָל, אָנגעקלונגען צו וויסן אין קאַבינעט, אַז די קינדער זיינען שוין פאַראַן.

אין פינף מינוט אַרום איז געקומען די „שוואַרצע וואָראָנע". ווייס איז אַריינגעשפּרונגען אין שפּיטאָל, געכאַפּט די קינדער און זיי געשליידערט אין אויטאָ.

די מאַמעס, וואָס האָבן דאָס צוגעזען פון הינטערן פּלאַנקען האָבן געריסן זיך מיט אַ געוויין צום אויטאָ צו ראַטעווען זייערע קינדער. ווייס האָט זיי אָבער נישט צוגעלאָזט און געהייסן זיינע לייט צו שיסן פון אויטאָמאַטן אין די לויפנדיקע מאַמעס. נישט געקוקט אַף דער שיסעריי, זיינען עטלעכע מאַמעס צוגעלאָפן צום אויטאָ און געפּרואווט מיט אַלע קויכעס זיך אַריינרייסן אינעווייניק. ווייס האָט זיך דערבאַרעמט און עטלעכע מאַמעס אַריינגעלאָזט. די מוטערס האָבן געוואָלט שטאַרבן צוזאַמען מיט זייערע קינדער.

דער לאַסט-אויטאָ איז אַוועקגעפאָרן, לויט דער רעשימע, וואָס ווייס האָט געהאַט אין האַנט, האָבן אים געפעלט נאָך באַ אַ 60 קינדער. ער איז אַריין אין בלאָק אויפצוזוכן די געבליבענע.

*

די אַכציק יעריקע פרומע-ריווע בורשטיין האָט מיר דערציילט:

ווען איך האָב דערהערט, אַז אַלע קינדער מוז מען אַריינשיקן אין שפּיטאָל, אָב איך גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז נישט קיין געוויינלעכע זאַך. מיר האָבן דאָך אין „קיילים" אַ דאָקטאָר מיט אַן אַמבולאַטאָריע, איז צוליב וואָס באַדאַרף מען די קינדער אַריבערטראָגן אין אַ דייטשישן שפּיטאָל? איך האָב באַשטימט אָפּצוּוואַרטן, וואָס דאָ וועט זיין. כאָטש דער דייטש ריכטער האָט הויך געזאָגט פאַר אַלעמען: די וועלכע וועלן נישט אָפּשיקן זייערע קינדער, וועלן הארב באַשטראָפט ווערן.

דערהערט די קוילעס אין אַנטקעגנדיקן שפּיטאָל, האָב איך זיך גלייך איבערצייגט, אַז דער אומגליק איז אַ פאַרטיקער. איך האָב געכאַפּט מיינע דריי אייניקלעך און מיין פּלימעניטשקע און זיי באַהאַלטן אין אַ מאַלינע. אַליין בין איך אַראָפּגעלאָפן אַפן הויף און געוואַרט וואָס דאָ וועט זיין. דער גאַזלען ווייס, צוזאַמען מיטן דייטש ריכטער, זיינען אַרומגעלאָפן איבערן הויף מיט אַ רעשימע און געריטשעט, אַז עס פעלן זיי קינדער. אויב מען וועט באַלד נישט אַרויסגעבן די באַהאַלטענע, וועט אָנקומען אַ פּאָלק שטורמיסטן און דעם גאַנצן לאַגער וועט מען אויסשיסן. געזען, אַז פרייוויליק קומט מען נישט, האָט ווייס אַ פייף געטאָן, און אַ סאַך דייטשן זיינען אַריינגעלאָפן אין לאַגער. די

דייטשן האָבן שוין געוואַרט הינטערן טויער, און אַף דעם ערשטן פּיף זיי־נען זיי שוין געווען אינעווייניק און גלייך זיך פאַנאַנדערגעלאָפן איבער די הייזער. זיי האָבן אַלע אידן אַראָפּגעטריבן אַפן הויף און אַליין זיך גענומען זוכן מאַלינעס.

איך בין געשטאַנען אונטן און געטראַכט: עפשער וועט געשען אַ נעס און מיינע קינדער וועט מען נישט אויפזוכן. נאָר ווי איך טראַכט אַזוי, ערשט איך הער זייער געוויין. מען טראָגט זיי אונטן און מען שטעלט זיי באַזונדער. ווען אַלע איינוואוינער האָבן זיך געפונען אַפן הויף, האָט מען פאַרמירט: אַלטע און קינדער פון איין זייט, און געזונטע פון דער אַנדערער זייט. אַזוי ווי איך בין שוין נישט געווען קיין יונגע, האָט מען מיך געשטעלט צו די קינ־דער. אוי! — ווי מיר האָט זיך געוואָלט זיי ראַטעווען! איך האָב וועגן זיך נישט געטראַכט, נאָר וועגן די ריינע נעשאָמעלעך.

ווען אַ גאַזלען האָט זיך אַף אַ וויַיל אַוועקגעקערט, האָב איך אַ כאַפּ געטאָן דאָס אינגסטע קינד, די איבעריקע איז נישט מעגלעך געווען צו ראַטעווען, און זיך אַוועקגעשטעלט אין דער ריכטונג צו די געזונטע, וועלכע זיינען באַשטימט אַף לעבן.

ריכטער האָט מיר פאַרשטעלט דעם וועג: „וואוהין גייסטו?" איך האָב געזאָגט, אַז איך גיי בלויז אָנקאָרמען דאָס קינד און באַלד וועל איך צוריק־קומען.

די אידן, וואָס זיינען באַשטימט געווען אַף צום לעבן, האָבן מיך פאַר־שטעלט. מיין צוויי־יעריק איפעלע האָט נישט אַרויסגעלאָזט קיין פּיפּס. מיטאַ־מאָל זיינען אָנגעפאָרן לאַסט־אויטאָס און מען האָט גענומען וואַרפן אַהין די קינדער מיט די אַלטע.

איך האָב געזען, ווי מען וואַרפט אַהין די צוויי אייניקלעך מיינע. זיי האָבן געשריגן: „באַבעלע, מיר האָבן מוירע!" אָבער גאָרנישט האָב איך נישט געקענט זיי העלפן, ווייל אויך מיטן געראַטעוועטן קינד בין איך נאָך נישט גע־ווען זיכער. ריכטער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן — די גאַלאַשייקע, האָט פאַרגעדענקט, אַז איך בין אַוועקגעגאַנגען אָנקאָרמען דאָס קינד, ער האָט נישט אויפגעהערט מיך צו זוכן.

ס'איז אַוועק אַ היפּשע צייט. מיר האָבן פיל געליטן פון ריכטערן. ער פלעגט פיר מאָל אַ טאָג קומען זוכן קינדער. איך האָב אויסבאַהאַלטן מיין קינד אונטער אַ קאָרב אין קלאָזעט. דאָרטן איז עס אָפּגעלעגן באַ אַ צען טעג. שפּעטער זיינען מיר אַנטלאָפן פון לאַך און זיך אויסבאַהאַלטן אין שטאָט באַ אַ באַקאַנטער.

✻

אַ טאַטע דערציילט וועגן זיין קינד:

ווען די געשטאַפּאָ איז אַריינגעקומען אין קיילים־בלאָק צורויבן די קינ־דער, האָט זיך מיין גאָלדעלע נישט פאַרלאָרן. װעדליק איר וואוקס וואָלט זי

דערווייל זיך געקאָנט ארויסדרייען. גאָלדעלע האָט נישט געוואָלט פארלאָזן די קינדער. זי האָט מיט זיי געזונגען און געהיים אפן בוידעם איינגעאָרדנט נישט איין פאָרשטעלונג. גאָלדעלע פלעגט זאָגן:

— כ׳וועל שטענדיק זיין מיט די קינדער, אויב אומקומען איז צוזאַמען.

ווען מען האָט געשלעפּט די קינדער פון קעלערן און מאַלינעס, געריסן זיי פון יאָמערדיקע טאַטע-מאַמעס און געשליידערט זיי אין מאַשין, האָט זיך גאָלדעלע נישט באַהאַלטן. וויפל די נאָענטסטע האָבן זי נישט געוואָלט אויפהאַלטן, אויסהיטן, האָט גאָלדעלע זיך אָפּגעזאָגט ,ענדלעך האָט זי וויים באַמערקט און א רוף געטאָן:

— קאָם היר:

און צוזאַמען מיט א קלאַס קינדער האָט מען זי אַוועקגעפירט צום באַן. א פּוילישער באַן - באַאַמטער, וואָס האָט באַגלייט די קינדער אין זייער לעצטן וועג, איז אריינגעקומען שפּעטער אין „קיילים" און זיך נאָכגעפרעגט ווער איז דאָ באַ אייך געווען גאָלדעלע קריזשעווסקי? ער האָט דערציילט:

— אין באַן האָבן די קינדער געיאָמערט, איימעדיק געשריקן. גאָלדעלע האָט אָבער אַלעמען באַרואיקט. זי האָט פארזיכערט, אז דאָס וועט מען די דייטשן נישט שענקען, אז נאָענט איז שוין דער טאָג, ווען זיי וועלן טייער באַצאָלן. שפּעטער האָבן זיך פון די וואַגאָנעס געטראָגן רעוואָלוציאָנערע לידער.

א אינגל דערציילט:

דעם 27-טן מערץ 1944, אזיינער האלב זיבן אינדערפרי, איז אין לאַגער - הויף אריינגעפאָרן דער פעלדפעבל ריכטער און באַקוקט די צוויי מויערן, ער איז גלייך ארויסגעפאָרן צוריק און אריינגעפירט סאָלדאַטן. די סאָלדאַטן האָט ער אָנגעוויזן: דו — דאָ, דו — דאָרטן. און גלייך האָבן די באַוואָפנטע סאָלדאַטן פארנומען פּאָסטנס. איך בין דעמאָלט געווען אין באָד, איך האָב געהייצט אַן אויוון. אז מען איז אריין און מיר געמאָלדן, אז דער בלאָק איז ארומגעשטעלט, האָט מיר אָפּגעריסן באַם האַרצן. ווען איך בין ארויסגעלאָפן פון באָד איז אָנגעפאָרן אנטקעגן מיר אַן אויטאָ מיט א דרייסיק-פערציק פּאָליציאָנטן אָנגעטאָן אין גראַנאַטענע מונדירן.

איך בין ארויף אין שטוב צו דער מאַמען. ערשט דאָרטן איז א געוויין. איך ווער צעשניטן. איך האָב אָנגעטאָן עטלעכע פּאָר קליידער. די מאַמעס אויך. מיר זיינען געווען זיכער, אז מען ליקווידירט דעם בלאָק. די שטימונג איז געווען ווי פאַרן טויט. מיר האָבן אָפּגערעדט, אז באַ דער ערשטער געלעגנהייט זאָלן מיר לויפן. אויב מען וועט אונדז אַוועקשלעפּן מיט א באַן — זאָלן מיר שפּרינגען.

דערווייל זיינען די צימערן פול געוואָרן מיט פּאָליציי און מיט דייטשן. די פרויען און קינדער האָבן זיי געשיקט אין שניידער-וואַרשטאַט, און די מענער — וואו יעדער אַרבעט. קיינער האָט זיך נישט געאיילט: ווער ווייסט, וואו

ס'איז בעסער. מיטאמאָל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דאָס מאָל איז נישט קיין ליקווידאַציע, מען נעמט „בלויז" די אַלטע און קינדער.

וואָס טוט מען! ווי ראַטעוועט מען מיין מאַמען? איך האָב זיך נישט פאַרלאָרן, זי אַריינגעפירט אין באָד, אַוועקגעלייגט זי אין אַ ווינקל און צוגעדעקט מיט קאָלדרעס, וועגן זיך אַליין האָב איך נישט געטראַכט, אַז מען וועט מיך דאָס מאָל נעמען, ווייל קודעם, אַרבעט איך און, צווייטנס, בין איך נישט קיין קינד.

פאַרדעקט די מאַמע, בין איך אַרויס פון באָד. איך טו אַ קוק אין פאָדערהויז. דער לייטער, וואָס פירט אויפן בוידעם איז נישטאָ. איך פרעג ווער איז דאָרט, — ענטפערט מיר צילקע רודענסקים קאָל: „מיר זיינען עס, קום זיך באַהאַלטן".

איך ווייס נישט פאַרוואָס, נאָר אויפן בוידעם האָט מיך נישט געצויגן. איך בין אַריין אין שלאָסעריי-וואַרשטאַט (לויט דער רעשימע, וואָס האָט זיך געפונען בא די דייטשן בין איך אַ שלאָסער), דורכן פענצטער פון שלאָסעריי זעט זיך דער פּלאַץ לעבן טויער.

אָט פירט מען דאָרט עלטערע פרויען און קינדער. זיי שטייען שוין צווישן פּאַרקאַן און טויער. זיי טראָגן מיט זיך קליינע פּעקעלעך. די קעפּ זיינען אַראָפּגעלאָזט. אַנטקעגן זיי שטייען פּאָליציאַנטן און עסעסאָוועס. די וואָס קוקן אַרויס דורך אונדזער פענצטער, דערקענען דאָרט באַם טויער, ווער זיין קינד און ווער זיין מוטער. זיי כאַפּן זיך פאַר די קעפּ און נעמען אַרומשפּרייזן מיט גרויסע טריט איבער די וואַרשטאַטן: „אוי מיין קינד! אוי מיין טאַטע!"

אָט זע איך, ווי מען פירט די פרוי יאַבראָוו, איר זון, וואָס שטייט אַנטקעגן פענצטער, נעמט זיך קלאַפּן דעם קאָפּ אָן דער וואַנט. מיין מאַמען האָט מען דערווייל נאָך נישט דורכגעפירט; מיסטאָמע נישט געפונען. עס ווערט מיר לייכטער. עס גייט איבער אַ פּאָר שאָ. דורכגעזוכט דעם ערשטן מויער, האָט מען זיך גענומען צום צווייטן. ווייס גייט אַרום איבער די וואַרשטאַטן און זוכט, צי מען האָט נישט באַהאַלטן קיין קינדער. איצט איז ווייס אין סטאָלערײ, אַ טיר לעבן אַ טיר מיט אונדז. איך הער פון דאָרט אַ קינדעריש געוויין. ווייס האָט געפונען אַן אייפּעלע און טראָגט עס אונטערן אָרעם. באַם אַריינגיין אין אונדזער וואַרשטאַט גיט ער איבער זיין געפינס אַ צווייטן. איך שטיי ווי אַ געליימטער און ווייס נישט וואָס צו טאָן. אָט איז ווייס. צום ערשטן מאָל דערזע איך זיין עקלדיק פּנים, מיט די ברילן אויף דער נאָז, ער טראָגט אַ האַק מיט אַ ברייטער טאַפּאָריסקע. ער באַפעלט, אַז די, וואָס אַרבעטן זאָלן אַריבערגיין אין אַ צווייטן צימער. די איבעריקע כאַפּט ווייס פאַרן קאָלנער און שלײדערט צום הויף. איצט איז מיין ריי. איך פּרוּוו זיך שטעלן אויף די שפּיץ פינגער, איך זאָל אויסזען העכער. ווייס'ן ווײסטו אָבער נישט אָפּנאַרן. ער ווייזט מיר די טיר, און אַן עסעסניק טוט מיך אַ וואָרף אינדרויסן. איך פּרוּוו צו לויפן, ערשט מען פאַרשטעלט מיר דעם וועג: לויף איך צוריק ערשט

ס׳פארשטעלט מיר אַ צווייטער און אָט בין איך באַם פּאַרקאַן אין איין קופּע מיט די קינדער.

דאָ איז מיין סאָף, טראַכט איך, פון דעם טיגערס ציין וועל איך זיך נישט ארויסדרייען. פונדעסטוועגן פּרואוו איך מיין מאַזל: ווען אָף אַ רעגע קערט זיך אָפּ אַן עסעסאָווער, לויף איך ווייטער אין דער ריכטונג צו אַ מויער. אָבער אויך דאָס מאָל האָט זיך מיר נישט איינגעגעבן. אפן וועג יאָגט מיך אָן אַ צווייטער פאַרשוין (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, איז דאָס לוקאַ־שיס, אַ פירער פון איפאַטינגאַ) און מיטן הענטל פון רעוואָלווער צעשפּאַלט ער מיר דעם קאָפּ.

איך ליג אין זאמד ,בין האַלב פאַרכאַלעשט. דער ציווילער פאַרשוין לאָזט מיך אָבער נישט אָפּ, פאַרן האַנט שלעפּט ער מיך אין אַ באַראַק און בעיס־מאַי־סע לאַכט ער. אין באַראַק האָט מען געבראַכט אַ טישל. ווייס האָט זיך אוועק־געזעצט, די בלוטיקע האַק אונטער דער מאָרדע, און עס איז פאָרגעקומען די סאָרטירונג. קינדער — אין באַראַק, און אינגערע פרויען לאָזט ער אָפּ. אָט גייט אַ מאַמע מיט אירע צוויי קינדער. די קינדער — אַ וואָרף, און די מאַמע אָפּגערוקט. און וויל גיין אַ מאַמע מיט איר קינד אינאיינעם, רייסט ער אָפּ מיט געוואַלד. די עלטערן פאַרגינט ער נישט דעם טויט. ווען עס דערגייט צו מיר, ווייזט ער אָן דעם באַראַק. ווידער נעם איך לויפן, נאָר אַן עסעסניק כאַפּט מיך.

איך האָב זיך פאַרוקט אין אַ ווינקל און געזוכט אַן אויסוועג. וועגן אַנט־לויפן קען נישט זיין קיין רייד. איך זוך בלויז אַן אָרט, וואו מען קען זיך באַ־האַלטן. מיט אַמאָל באַמערק איך, אַז אין סטעליע איז ארויסגענומען אַ ברע־טל, איך טראַכט נישט קיין סעקונדע און קריך ארויף אפן בוידעם. נאָך מיר קריכן אַנדערע. דער בוידעם ווערט פול. איך הער, ווי עס רוישן מאָטאָרן. דאָס זיינען אריינגעפאָרן די „שוואַרצע וואָראָנעס". דער גערויש איז אויסגעמישט מיט געוויינען. דאָס לאָדט מען איצט די צענדליקער קינדער.

אין אָוונט איז שוין געווען נאָך אַלעמען. איך בין אַראָפּ פון בוידעם. צו מיין פרייד האָב איך באַגעגנט מיין מאַמען. זי איז געלעגן ביז איצטער אונ־טער די קאָלדרעס אין באָד. דער שירמייסטער דרישער, וואָס האָט דורכגעניש־טערט יעדן ווינקל, האָט זי נישט באַמערקט.

הונדערט פופציק קינדער האָט מען דעם טאָג ארויסגעריסן פון לאַגער (צווישן זיי די צוויי קינדערלעך פון דעם אַרטיסט בערעגאָלסקי). איינע אַ פרוי באַם האָט איר קינד בעשום־אויפן נישט געגעבן. וויפל ווייס האָט נישט גע־שלאָגן, האָט זי עס נישט געטאָן. צוזאַמען מיטן קינד האָט זי פאַרשלונגען די וואָראָנע.

אַ צווייטע פרוי, זשוקאָווסקי, האָט ווייס דערשאָסן אָף אַן אָרט, ווייל זי האָט אים אָנגערופן קינדער־מערדער!

*

זעליג לעווין דערציילט:

איינמאָל איז ווייס געקומען אין געטאָ אויפצונעמען מענער צו שיקן קיין עסטלאַנד. דער צען-יעריקער שמוליק קאַטלער איז אַרומגעלאָפן איבער דער געטאָ און געזוכט זיין טאַטן. אנשטאָט זיין טאַטן האָט ער געטראָפן אַף ווייסן:

— דו וועסט באַ מיר פאָרן קיין עסטלאַנד אַף אַרבעט, — שרייט אויס דער מערדער.

— הער ווייס, — האָט זיך גענומען בעטן שמוליק, — איך בין דאָך אַלט צען יאָר!

— צען יאָר? — האָט איבערגעכאַזערט ווייס און גוט אָנגעקוקט דעם צעשראָקענעם שמוליקן.

דערווייל האָט דער מערדער דערזען אַ באַהאַלטענעם אידן, און שמוליק האָט זיך אַרויסעגריסן פון זיינע הענט.

אין אַ האַלב יאָר אַרום, באַם דורכפירן די שכיטע אַף קינדער, האָט ווייס זיך ווידער אָנגעשטויסן אַף שמוליקן. צוזאַמען מיט זיין כאַווערל מאַרעק לעווין איז שמוליק געלאָפן זיך ערגעץ ראַטעווען.

ווייס האָט זיך צעשמייכלט:

— אַך דו! איצט גייסטו מיט מיר, — זאָגט ער צו שמוליקן — און אויך דו וועסט מיטגיין, — לאָזט ער נישט אָפּ מאַרעקן.

שמוליק האָט זיך אָנגעהויבן בעטן:

— מיין הער, איך בין דאָך שוין 15 יאָר!

ווייס האָט זיך פאַנאַנדערגעלאַכט איבערן גאַנצן הויף:

— זינט עטלעכע כאָדאָשים ביסטו שוין אַלט געוואָרן 15 יאָר? עס וועט דיר גאָרניט העלפן! — און ער האָט זיי געפירט פאַר די אַקסלען צום שוואַרצן אויטאָ.

שמוליק האָט זיך אָנגעצונדן. סייווי, האָט ער געטראַכט באַ זיך, איז מיין לעבן פאַרפאַלן, האָט ער אַ שפּרונג געטאָן אָפּן מערדערס האַלדז און מיט די פיסלעך געבריקעט ווייסן אין בויך. אויך מאַרעק איז נישט אָפּגעשטאַנען און געשלאָגן אין ווייסן.

ווייס איז אָבער גיך געקומען צו זיך, און מיט דער מיטהילף פון דער-בייאיקע געשטאַפּאָווצעס בייגעקומען די קינדער.

צוליבן ווידערשטאַנד זייערן האָט ער זיי אין אויטאָ נישט אַריינגע-וואָרפן. ער האָט זיי ביידן אָנגעכאַפּט פאַר די העלדזער און דערשטיקט.

✤

אַ מאַמע דערציילט וועגן איר קינד:

ווי נאָר מען האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, אַז פרויען און קינדער דאַרפן אַראָפּגיין אָפּן הויף, האָט לייבל צו מיר געזאָגט:

— עס איז נישט קיין קונצן אַליין זיך צו באַהאַלטן: מען דאַרף ראַטעווען

אויך אַנדערע. — ער האָט מיך מיט זיין ברודערל יאָסעלע אַריינגעפירט אין אַ סקלאַדיק, אונדז צוגעדעקט מיט צוויי מעטער האָלץ און אַליין איז ער פאַרשוואונדן.

אונטער די האָלץ האָב איך נישט געקענט איינליגן. אַך בין געווען זיכער, אַז מיין לייבלען האָט מען געכאַפּט. נאָר שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַט וואָס:

ווען ער איז פון מיר פאַרשוואונדן, האָט ער געפונען אַ האַק, עס איז גע-ווען די זעלבע האַק, מיט וועלכער וויס האָט אַרומגעזוכט די קינדער. לייבל איז געלאָפן מיט דער האַק און נאָך זיך מיטגעצויגן אַ צוויי צענדליק קינדער. אויך אַ פּאָר עלטערן זיינען נאָכגעלאָפן לייבלען.

ער האָט זיי אַלעמען אַרויפגעהויבן אויפן בוידעם און גענומען זעצן מיט דער האַק אין בלעך, קעדיי צו מאַכן אַן עפענונג איבערצוקלעטערן ווייטער. מיטאמאָל האָט ער דערזען אויפן בוידעם צוויי גוואַלדיקע גרויסע קעסלען, וואו ס'איז געזאַמלט געוואָרן דאָס וואַסער פאַר דער באָד. ווען ער האָט זיך אי-בערגעצייגט, אַז איין קעסל איז אַ פּוסטער, האָט לייבל אין מאָמענט באַשלאָסן, אַז ס'איז דאָס בעסטע אָרט אַף צו באַהאַלטן די קינדער. אָבער ווי אַזוי דער-קריכט מען צו די קעסלען, ווען זיי זיינען דריי מעטער די הויך? לייבל איז שנעל אַראָפּגעשפּרונגען נאָך אַ לייטער, זיך שנעל געקערט צוריק, איבערגענו-מען פון די עלטערנס הענט די קינדער און זיי אַראָפּגעלאָזט אין קעסל. אין קעסל האָט ער אויך אַריינגענומען נאָכדעם דעם לייטער, מען זאָל גאָרנישט באַמערקן.

דאָ האָט מען וויסן געמאָסערט, אַז אויפן בוידעם, וואו עס שטייען די קעסלען, האָט מען באַמערקט אַרויפקריכן קינדער.

ער איז גיך אַהין אַוועקגעלאָפן און אָנגעהויבן נישטערן. ער האָט קיינעם נישט געפונען. דער לייטער צו די קעסלען איז נישט געווען. קעדיי צו זיין אין אָרדענונג מיטן „געוויסן", האָט ער גענומען קלאַפּן מיט אַ שטעקן אין די קעסלען:

— קינדער, קומט אַרויס, איך האָב פאַר אייך פּוטער, צוקערקעס!

— צוויי־יעריקע קינדער זיינען אָבער געלעגן מיט פאַרשלאָסענע אָטעמס. פון קעסל האָט זיך נישט געהערט קיין פּיפּס.

✻

פון דעם באַן־מאַשיניסט יוזעף רינצעוויטש, וואָס ער אַליין האָט גע-פירט דעם באַן מיט די קינדער, האָט מען זיך שפּעטער דערוואוסט:

די קינדער אי פון „קיילים", אי פון „ה. ק. פּ.", צוזאַמען ביי אַ צוויי הונדערט, האָט דער מאַשיניסט דערפירט ביז קראָקע, וואו מען האָט זיי אַריינ-געבראַכט אין אַ דייטשישן שפּיטאָל.

אין שפּיטאָל האָט מען די קינדער פאַרמירט, פון אַ טייל האָט מען אַרויס-

געצווינגען דאָס בלוט, אַף טראַנספּוזיעס פאַר דייטשן. און בא דעם אַנדערן טייל האָבן דייטשע ספּעציאַליסטן אָראָפּגעצויגן פון די פּענימער די צאַרטע הויט, קעדיי אויסצונוצן זי אַף קאָסמעטישע אָפּעראַציעס — פאַר פאַרוואונדעטע און אָפּגעבריטע דייטשע סאָלדאַטן.

אין דער באַפרייטער ווילנע

גלייך ווי איך בין געקומען אין דער באַפרייטער ווילנע, איז איינער פון מיינע ערשטע באַזוכן געווען אין דער קאַמער נומ. 16, אין געשטאַפּאָ. די קאַמער איז טרויעריק באַרימט געווען אין געטאָ. אין דער דאָזיקער קאַמער איז פאַרפייניקט געוואָרן דער קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ — איציק וויטענבערג. דאָ איז וואָכנלאַנג געזעסן נויעך פּרילוצקי. די דאָזיקע קאַמער איז באַשטימט געווען בלויז פאַר אידן — אויך אין טורמע האָט מען אָפּגעטיילט אידן פון „אַריער".

און, אָט בין איך אינעווייניק. די קאַמער אָטעמט נאָך מיט די ווײ-געשרייען פון מיינע פריינט און כאַווײרים. די ווענט זיינען באַשפּריצט מיט בלוט. טויזנטער אויפשריפטן איז נאָך צו מערקן אַף די ווענט. אַ סאַך פאַרמישפּעטע האָבן דאָרט אָנגעשריבן זייער אייגענע מאַציווע. בא דער שיין פון זון-פאַרגאַנג, וואָס טיילט נאָך בוילעטער אויס די רויטקייט פון די ווענט, לייען איך:

נעמט נעקאָמע!

איציק וויטענבערג.

16-טער יולי 1943.

*

אָט איז נאָך אַן אויפשריפט:

ווער עס קען רייבאָווא, אַף באַן-גאַס 9, זאָל וויסן, אַז זי האָט אומגעבראַכט צוויי אומשולדיקע נעשאָמעס. ביזן לעצטן דאָר זאָל זי פאַרשאָלטן זיין! איר בלוט זאָל רינען פון אירע אייניקלעך און אור-אייניקלעך, ווי עס רינט פון אונדז אומשולדיק בלוט. זי האָט אונדז אַרויסגעגעבן און מיר גייען אַף פּאָנאַר.

די שוועסטער טראַקונסקי.

— *** —

אַ סאַך אויפשריפטן זיינען שוין אָפּגעמעקט פון די ווענט. עס איז קענטיק, אַז מען האָט זיי ספּעציעל געשאָבן, עס זאָלן נישט איבערבלייבן קיין סימאָנים.

אויך אין דער געטאָ-טורמע אַף לידסקער געסל זיינען פאַרשריבן די ווענט

פון די צום טויט-פארמישפּטע. אַט זיינען עטלעכע געזעגענונגען מיט זיער וועלט:

טעג איר גאָלדענע פון יוגנט,
כ'האָב אייך ווינציק וואָס געזען.
טעג איר טריבע, פּעביק לאַנגע,
ווען וועט איר פארגיין שוין, ווען?

ווילנער געטאָ-טורמע
5. 9. 1943.

דער עמעס מוז זיגן.
לידסקע איז דער וואָקזאַל צו פּאָנאַר.

*

דאָ איז געזעסן יאַסעלע, ער גרייט זיך צו פּאָנאַר.

דאָס פאַרברענען די מייסים

ווען אין פּאָנאַר איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן איבער הונדערט טויזנט מענטשן, איז געקומען אַ באַפעל פון הימלערן צו דעם הויפּט פון ווילנער גע-שטאַפּאָ נויגעבויער: פאַרברענט די מייסים, עס זאָל נישט איבערבלייבן קיין סימען. גלייבציייטיק איז צוגעשיקט געוואָרן אַ ספּעציעל-אָפּגעדרוקטע בראָשור פון הימלערס געהיימע אויסגאַבע, וואו עס ווערט אָנגעוויזן מיט אַלע גענויקייטן די סיסטעם, ווי אַזוי דורכצופירן די פאַרברענונג.

דער איד קאַמערמאַכער, וואָס ביז יוני 1944 האָט ער געאַרבעט אויפן הויף פון געשטאַפּאָ, איז באַהאַונט געווען אין אַלע פּראָטים, וואָס עס האָט זיך געטאָן באַ די מערדער. ער האָט דערציילט:

אין סעפּטעמבער 1943, גלייך נאָך דער ליקווידאַציע פון דער געטאָ, ווען די ספּעציעל-אויסגעטיילטע בריגאַדע אַף צו פאַרברענען די טויטע איז דורכ-געגאַנגען דעם אינסטרוקטיוון קורס, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט נויגע-בויער אַליין, האָט מען אָנגעהייבן פּראַקטיש דורכצופירן די זאַך.

די פאַראַנטוואָרטלעכע פאַרן פאַרברענען די הונדערט טויזנט מענטשן זיינען געווען נויגעבויער און זיין שפּעטערדיקער פאַרביטער פּוילהאַבער, די טרויעריק-באַקאַנטע מארטין ווייס, קיטעל, לעגעל, שניידער, קראָס, פידלער און איינער אַ שטורעם-פירער, וועלכן קיינער האָט נישט געקאָנט באַם נאָמען. בי-כלאַל מוז מען זאָגן, אַז די גאַנצע ווילנער געשטאַפּאָ איז געווען פאַרטאָן אינעם פאַרברענען די הארוגים. די דייטשישע מאָשלים האָבן קענטיק געפילט, אַז אין די נאָענטסטע כאָדאָשים וועט זיך דער פראָנט דערנעענטערן, און אַז סאָף-קאָל-סאָף וועט מען זיי פון דער שטאָט פאַרטרייבן.

קעדיי צו האָבן ארבעטער, וואָס זאָלן זיך פאַרנעמען מיט דער שרעקלע-כער ארבעט, האָט וויים צונויפגענומען פון די טורמעס מענטשן און האָט זיי אוועקגעפירט אַף פּאָנאַר. די געבראַכטע זיינען געווען זיכער, אַז מען פירט זיי שיסן. אָבער ארויסגעוויזן האָט זיך, אַז מען פירט זיי אַף עפּעס אַנדערש. זיי האָבן באַדאַרפט מאַכן אַ בונקער פאַר די, וואָס וועלן ברענען די מייסים. ווי דערמאָנט, זיינען געווען אין פּאָנאַר פאַרשידענע גריבער. איין גרוב, וואָס איז אויסגעפלאַסטערט געווען רונד אַרום מיט געהאַקטע שטיינער, די-אָ גרוב, באַ אַ הונדערט פופציק מעטער פונעם אריינגאַנג דורכן גראַדנער שאָסיי, — איז באַשטימט געוואָרן דורך די דייטשן פאַר דער „היים" פון די מייסים-ברענער.

*

די, וואָס מען האָט געבראַכט אין פּאָנאַר אַף אויסצובויען דעם בונקער, האָבן נישט געוואוסט, אַז אויך זיי גופא וועט דאָרטן אויסקומען צו וואוינען. צוערשט פלעגן זיי אַרבעטן פון פאַרטאָג ביז אָוונט, און דערנאָך פלעגט מען זיי אָפּפירן צוריק אין לוקישקער טורמע, אָדער אין די קעלערן פון געשטאַפּאָ.

די גרוב איז קײַלעכדיק, אַ מעטער פופצן די ברייט, אין דער טיף האַלט זי פיר מעטער. זי איז דורכאויס שטאָציק. די שטיינער אין די ווענט זיינען איינגעמויערט גלאַט, נישט מעגלעך דאָ אריינצורוקן אַ פינגער. אין דער-אָ גרוב זיינען געמאַכט געוואָרן פאַרשיידענע אָפּטיילונגען: אַ קעמערל פאַר עסנ-וואַרג, אַן אוביקאַציע, און צוויי לאַנגע קאַמערן מיט נאַרעס אַף צו שלאָפן. פון אויבן איז די טורמע פאַרלייגט געוואָרן מיט שווערע קלעצער. אַף די קלע-צער האָט מען נאָך אָנגעלייגט שטיינער, ערד און קאָלערליי אָפּפאַל. בלויז אין צוויי ערטער האָט מען געלאָזט אָפּן. אין ביידע עפענונגען האָט מען אריינגע-שטעלט לייטערס. איין לייטער איז באַשטימט געווען פאַר די אַרעסטאַנטן, און דער אַנדערער, אַ פיל בעקוועמער — פאַר די דייטשן, קעדיי אַראָפּצוגיין קאָנטראָלירן.

ווען דער בונקער איז שוין געווען פאַרטיק, האָט מען זיינע בויער שוין מער נישט אָפּגעפירט נעכטיקן אין די טורמעס. פאַרקערט, מען האָט געבראַכט אַהער פון געשטאַפּאָ נאָך אַ סאַך געפאַנגענע און אַלעמען באַזאָרגט מיט גע-לעגער אין דעם פּאָנאַרער בונקער. צווישן די אַכציק פאַרשלעפּטע קיין פּאָנאַר זיינען געווען 70 אידן, 9 רוסישע געפאַנגענע און איין יונגער פּאָליאַק, באַ וועמען מען האָט געפונען באַהאַלטן אַ אידיש מיידעלע לייעלע, פון דאָרף לעשניק.

דעם בונקער האָט מען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקן דראָט, הינטערן דראָט אַרומגעלייגט מינעס, און הינטער די מינעס ווידער אַרומגעצוימט מיט שטע-כיקן דראָט. דערצו נאָך איז הינטער דער צווייטער דראָטענער צוים אַף יע-דער צוויי מעטער געשטאַנען אַ וואַכמאַן מיט אַן אויטאָמאַט.

שלוימע גאָל, איינער פון די שפּעטער אַנטלאָפענע פון דעם פּאָנאַרער בונ-קער, האָט מיר דערציילט: ווען אַלע אַכציק האָבן זיך שוין געפונען אין בונ-קער, האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אַפן באַזונדערן לייטער דער שטורעם-פירער — אַ הויכער, בלאָנדער דייטש, מיט גאָלדענע אַרויסגעשטאַרצטע ציינער. ער האָט באַקוקט דורך אַ מאָנאָקל, ווי אַזוי עס איז אויסגעשטאַט די נייע „וואוינונג" און האָט אַלעמען אַרויסגערופן אינדרויסן. ער האָט געהאַלטן אַ רעדע:

„פון היינט, — האָט געזאָגט דער שטורעם-פירער, — בלייבט איר שוין דאָ אַרבעטן אַף שטענדיק. עס וועט אייך זיין נישט שלעכט... צום עסן וועט איר באַקומען גוט און גענוג. אָבער האָרעווען וועט איר מוזן טיכטיק. איר וועט זיין באַשעפטיקט בא אַ ספּעציעלער מעלוכעשער אַרבעט. עס האַנדלט זיך אין דעם, וואָס די ליטווינער האָבן אָפּגעטאָן שרעקלעכע באַזעריירען; זיי האָבן אויסגעהאַרגעט 90 טויזנט מענטשן און דאָ פוילן זייערע קערפּערס. דאָס איז אַ שאַנד פאַר דער וועלט און פאַר דער געשיכטע! דעריבער מוז מען פאַרווישן אַלע סימאָנים. קעדיי דאָס צו דערגרייכן, וועט איר דאַרפן אויסגראָבן אַף צו-ריק אַלע מייסים און אַף ספּעציעלע שייטערהויפנס זיי פאַרברענען. נאָכדעם וועט איר דאַרפן פאַרשיטן די גריבער און זיי פאַרגלעטן, עס זאָלן נישט אי-בערבלייבן קיין מינדעסטע סימאָנים.

ווי אַזוי צו מאַכן די שייטערהויפנס וועט מען אייך לערנען באַזונדער. אויב נאָכן פאַרברענען די קערפּערס וועלן איבערבלייבן שטיקער ביינער, דע-מאָלט באַדאַרף מען זיי צעשטויסן אַף אַש און דעם אַש איבערמישן מיט געלן זאַמד. אויב איר וועט אַרבעטן אָרנטלעך, וועלן מיר אייך דערנאָך אָפּשיקן אַף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. יעדערער וועט אַרבעטן לויט זיין געביט, ווי ער וועט זיך אַליין אויסקלייבן".

דעמאָלט האָט ער געהייסן אונדז נעמען דאָס הילצערנע לייטערל, וואָס איז באַשטימט פאַר אונדז, און זיך אַראָפּלאָזן אין גרוב. ווען מיר זיינען אַלע שוין געווען אינעווייניק, האָט אַפן באַזונדערן לייטערל זיך אַראָפּגעלאָזט דער שטורעם-פירער מיט זיינע אַדיוטאַנטן קראַס און פידלער. ער האָט אונדז אויס-געשטעלט אין אַ ריי און געמאָלדן:

„ווי געזאָגט, בלייבט איר שוין בא מיר אַף דער אַרבעט. נאָר קעדיי איר זאָלט פון דאַנען נישט אַנטלויפן — מוזט איר געשמידט ווערן אין קייטן. — און דערביי האָט דער שטורעמפירער אַליין געבראַכט אַ שוין צוגעגרייטע קייט, זי אָנגעטאָן אַף איינעם פון אונדז און געוויזן דעם מאָדעל, ווי אַזוי דאָס דאַרף געמאַכט ווערן.

דערנאָך האָט ער אַ פרעג געטאָן: „וואו איז דאָ דער שמיד?"

פון דער ריי איז אַרויסגעקראָכן אַוראָם גאַמבורג, וואָס האָט זיך פריער געהאַט אָנגעגעבן פאַר אַ שמיד.

יעדערער האָט געמוזט אַוועקשטעלן זיין פוס אַף אַ שטיין, און פאַרן שטורעם-פירער אין די אויגן האָט גאַמבורג אונדז געשמידט אין קייטן איבער

די שטיוול. דער אָפּשטאַנד אין די קייטן איז געווען אַזאַ, אַז מען האָט געקענט בלויז מאַכן אַ געוויינלעכן טראָט.

נאָכדעם איז דער שטורעם-פירער צוגעגאַנגען צו איטלעכן און האָט קאָנ-טראָלירט, צי ער איז גוט געשמידט. ער האָט העפלעך יעדערן אויסגעפרעגט — פונוואַנען ער איז, וויפל יאָר, זיין פאַך, און ווידער געהאַלטן אַ רעדע:

איר זאָלט גאַרנישט פּרואוון פונדאַנען צו אַנטלויפן, ווייל פון פּאַנאַר איז נאָך קיינער נישט אַנטלאָפן. יעדער פּאָר שאָ וועט מען אייך קאָנטראָלירן די קייטן. אויב ס׳וועט זיך אַרויסווייזן, אַז די קייטן זיינען נישט אין אָרדענונג, ווערט איר גלייך דערשאָסן. באַם גיין מוזן די קייטן קלינגען. נישט בלויז באַ אַלעמען צוזאַמען, נאָר באַ איטלעכן באַזונדער. דעריבער דאַרף מען הויבן די פיס. אַרבעטן זאָלט איר גוט, פלייסיק, ווי פאַר זיך אַליין. פאַר דעם מינדעסטן סאַבאָטאַזש ווערט מען דערשאָסן. פאַר ברעכן די דיסציפּלין ווערט מען דער-שאָסן.

נאָכדעם האָט ער אונדז געהייסן אַרויפקריכן אין דער הויך און אַרויס-ציען נאָך זיך דעם לייטער.

פיגורן

שלוימע גאָל דערציילט ווייטער:

פיר סאָלדאַטן מיט אָנגעשטעלטע אויטאָמאַטן האָבן אונדז אַוועקגעפירט צו דער אַרבעט. צוערשט גייען מיר אַריין אין אַ קאַמער. דאָרטן ליגן די אינ-סטרומענטן: רידלען, קירקעס, שופלען, קאַטשערעס, לאָמען, גראַבליעס און העק. יעדערער נעמט זיך דאָס נייטיקע און מיר גייען ווייטער. דער שטורעם-פירער אין אַ לאַנגן פעלץ באַגעגנט אונדז אפן וועג. ער הייסט אונדז אַוועקליינן די מאַכשירים צוריק. — קעדיי איר זאָלט זיך צוגעוואוינען צו אַרבעטן — זאָגט ער, — זיינען צום ערשטן מאָל נישט נייטיק קיין מאַכשירים. איר וועט טראָגן די פאַרפוילטע קערפּערס מיט די הוילע הענט. — און קעדיי אונדז געבן צו פאַרשטיין, אַז מען וועט נישט מאַכן קיין צערעמאָניעס, האָט ער גלייך גע-כאַפּט אַ נאַהייקע און אונדז איינגעטיילט די ערשטע שמיץ.

— דיסציפּלין, האָב איך געזאָגט, דיסציפּלין!

אָבער ווי נאָר מען האָט אונדז אַראָפּגעפירט אין איינעם פון די הויפּט-קוואָרים, וואו אָפּשאַרנדיק אַ שיכט זאַמד האָבן מיר דערזען אַ קופּע מייסים איינער אפן אַנדערן, האָבן אַ סאַך אַרבעטער אויסגעבראָכן אין אַ ספּאַזמאַ-טישן געוויין און זיך נישט געקענט צוריקן צו די קדוישים, אונטער אַ האָגל קלעפּ האָט זיך ענדלעך אָנגעהייבן די אַרבעט.

אין די שפּעטערדיקע טעג האָט מען אונדז שוין דערלויבט צו באַנוצן זיך מיט די מאַכשיירים אָפּ אויסצוגראָבן די מייסים און זיי טראָגן צום שייטער,

דערביי האָט אונדז דער שטורעמפירער אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן איגנאָרירן פּאַרגעסן, אַז די מייסים זיינען געווען אַמאָל מענטשן. היינט זיינען דאָס טויטע קעגנשטאַנדן — „שייסדרעק" — און מען דאַרף זיך דערמיט בלויז רעכענען, ווי מיט שטיקער מאַטעריאַל. קלעצער אָדער ענלעכעס... ער האָט אונדז פאַרבאָטן אָנצורופן די מייסים „מענטשן", „קערפּערס", אָדער ענלעכס. ער האָט געהייסן באַם ציילן אָדער ראַפּאָרטירן אָנצורופן זיי — „פיגורן".

*

דער קריגס-געפאַנגענער קאָנסטאַנטין פּאַפּאַנין, וואָס אויך ער איז אַריינגעפאַלן צווישן די מייסים-ברענער און האָט זיך נאָכדעם געראַטעוועט, האָט מיר דערציילט:

...מיר האָבן גענומען לאָפּעטעס און זיינען אַוועק ווייטער. מיר דערזעען אַ גרויסע גרוב. און מענטשן, געשמידטע ווי מיר, שטייען דאָרטן און וואַרפן אָפּ די זאַמד פון אויבן. עס שטינקט פונדערווייטן, אַז מען קען נישט צוגיין. באַם ראַנד גרוב שטייען דעם שטורעמפירערס פאַרטרעטער פידלער און לעגעל. ביידע זיינען זיי אָנגעטאָן אין פעלצן און הויכע וואַליקעס. באַ ביידן אין די קעשענעס שטעקן פלעשער ווין. יעדע ווילע נעמען זיי אַרויס די מאַשקע און גיבן אַ זופּ. פידלער גיט אונדז אינסטרוקציעס. ער הייבט אָן אַף דייטש און ענדיקט אַף פּויליש:

— אויב איר וועט געפינען ביינער, ליגט אָפּ אין אַ זייט! באַ אונדז גייט דאָ קיין זאַך נישט פאַרלוירן.

איך שטעק אַריין די לאָפּעטע אין דער ערד און דערפיל, אַז זי גייט נישט ווייטער. עס רייסט זיך אַרויס פון מיר אַ געשריי:

אַ מעס, דאָ ליגט אַ מעס!

— נישט קיין מעס, נאָר אַ פיגור! — לאַכט זיך פאַנאַנדער לעגעל, און ער טוט אַ זופּ פון דער פלאַש, — אויב דו געפינסט אַ פיגור, זאָלסטו זי אָפּרייניקן, זי זאָל אינגאַנצן זיין קאָנטיק. דערביי ריטשעט ער: שנעלער! נעם מערער זאַמד אַף דער לאָפּעטע! רייניק אָפּ פון דער פיגור דעם זאַמד! נענטער! נענטער! איך וועל דיך אויסלערנען אַרבעטן!

עס קומט צו דער שטורעמפירער אַליין. יעדעס מאָל, ווען איך זע אים טראָגט ער אַנדערע קליידער. דאַכט זיך, אָקאָרשט געגאַנגען אין ווייסע וואָליקעס און אַ פעלץ, איצט איז ער שוין אין שטיוול און אַ לעדערנעם מאַנטל. ער שטעלט זיך מיר אַנטקעגן און באַפעלט אויפצוהערן גראָבן. איך מיט איינעם מיכעלמאַן (געוועזענער אייגנטימער פון אַ ווילנער רעסטאָראַן) דאַרפן טראָגן די פיגורן, גראָבן וועלן אַנדערע. מיר באַקומען אַ נאָסילקע, וואָס איז געמאַכט פון צוויי לאַנגע בעריאָזעווע פלעקער, צוגעשלאָגן צו צוויי ברעטלעך, און דער שטורעמפירער ברענגט אונדז צו אַ צווייטער גרוב. איך זע, ווי דאָרט אינעווייניק שטייען געשמידטע אַרבעטער: איציק דאָגים, טשמעלינא, גאָלד-

בערג, און מיט אייזערנע קירקעס ציען זיי אָפּ אין אַ זייט די אויסגעגראָבענע פיגורן. מיר זאָלן זיי קענען נעמען.

די „פיגורן" ליגן אין איין גרויסן געמיש. קעפּ, פיס, הענט זיינען פאַר־פלאָכטן איינס אין ס'אַנדערע. מען ליגט אפן זייט, אפן בויך, אויף דער פּלייצע. בא אַנדערע זיינען פאַרדעקט די פּנימער מיט די הענט. אַרום פרויאישע העלדזער זיינען צוגעטוליעט קינדער. אָט איז אַ מאַן מיט אַ פרוי: די אָרעמס זיינען ארומגעקלאַמערט איינער אַרום צווייטן. אייניקע זיינען נאַקעט, אַנדערע אָנגעטאָן. פון דער ערד קריכן אַרויס פיס און אויסגעשטרעקטע פויסטן. די פאַרב פון די קליידער איז אינגאַנצן אָפּגעגאַנגען — גרוי, די קערפּערס זיינען פאַרשיידנקאָליריקע: גרינע, רויטע, בלויע, און וויפל נאָר קאָלירן עס זיינען דאָ אויף דער וועלט. דאָס איז דערפאַר, ווייל די פאַרשיידנפאַרביקע קליידער זיינען אין דער פייכטער ערד אָפּגעגאַנגען אויף די לייבער. אַנדערע „פיגורן" זיינען דין ווי פּאַפּיר, דאָס זיינען פון די אונטערשטע שיכטן, בא אַנדערע טיילן. די קעפּ זיינען גאַנץ און די אונטערשטע טיילן צעשיטן זיך.

*

איינמאָל האָט דער שטורעמפירער באַמערקט, אַז צוויי פיגורן־טרעגער גייען עפּעס וואַקלדיק און האַלטן זיך פאַר די קעפּ, ער איז צו און זיי גע־פרעגט:

— וואָס, עפּשער נישט געזונט?

די אַרבעטער האָבן זיך מוידע געווען:

— יאָ, מיר האָבן היץ. דער קאָפּ טוט וויי.

— אויב אַזוי, — האָט געזאָגט דער שטורעמפירער, — טאָ וואָס־זשע שווייגט איר? קומט איך וועל אייך אָוועקפירן אין שפּיטאָל.

די אַרבעטער זיינען אַוועק צוזאַמען מיטן שטורעמפירער. ער האָט זיי אָפּגעפירט בא אַ קילאָמעטער און דערשאָסן אין אַ ספּעציעל צוגעגרייטער גרוב.

פון דעמאָלט אָן פלעגט דער שטורעמפירער אַרומקוקן יעדן איינציקן — און ווער עס איז' געווען קראַנק פלעגט ער אָוועקפירן אין „שפּיטאָל".

ווען די אַרבעטער האָבן זיך פון דעם דערוואוסט, פלעגן שוין קראַנקע מיט 40 גראַד היץ אַרבעטן ביז די לעצטע קויכעס.

די פאַרטיילונג פון די פונקציעס

די אַרעסטאַנטן זיינען פאַרטיילט געוואָרן אין פאָלגנדיקע פאַכן: יעדער איינער האָט זיך געדאַרפט ספּעציאַליזירן אין זיין „געביט" און ווערן אַ מייסטער:

פיגורן־גרעבער,

פיגורן-טרעגער,
האָלץ-פאַרזאָרגער,
פייער-מייסטער,
אַשן-זיפּער,
און סימאָנים-פאַרגלעטער.

פאַרן בריגאַדיר, עס הייסט פאַרן פאַראַנטוואָרטלעכן פאַר דער אַרבעט איז באַשטימט געוואָרן מאָטל גאָלדבערג (געווען אַ פּריקאַזטשיק באַ שורן אין פאַרב-קראָם, אַף גיטקע טויבעס זאַוואָלעק). גאָלדבערג האָט געדאַרפט אַכטונג געבן, אַז מען זאָל געוויסנהאַפטיק אויספירן די אַרבעט און יעדער אַרעסטאַנט זאָל זיך געפינען אַף זיין פּאָסטן.

איינמאָל, באַם אויסגראָבן די מייסים, האָט ער דערקענט זיין פרוי מיט זיינע צוויי קינדער, וועלנדיק אָפּגעבן קאָוועד זיינע טייערסטע, האָט ער זיי אַליין אוועקגעטראָגן צום שייטערהויפן און ווען די מייסים האָבן געברענט האָט ער געזאָגט קאַדיש.

די פיגורן-גרעבער. זייער אויפגאַבע איז אַ פּראָסטע: אויפגראָבן די טויטע, מיט ספּעציעלע האָקנס זיי אַרויסשלעפּן פון די גריבער און צוגרייטן פאַר די טרעגער. אויב צוויי גופים זיינען צונויפגעפּאַרט אינאיי-נעם, באַדאַרף מען זיי פאַנאַנדערשפּאַלטן און צעטיילן באַזונדער. די פיגורן דאַרף מען רייניקן. עס טאָר נישט איבערבלייבן קיין סימען זאַמד. באַם געפינען באַזונדערע מענטשן-טיילן, ווי קעפּ, פיס, הענט, איז דער כעשבן אַזאַ: צוויי קעפּ איז אַ פיגור. פיר הענט און צוויי פיס איז אַ פיגור. צוויי גופים אָן הענט און פיס איז אַ פיגור.

באַם עפענען אַ מאַסן-קייווער פלעגט שטענדיק מוזן בייזיין וויים. ער, וואָס האָט אַליין אומגעבראַכט די טויזנטער, האָט בעסער ווי אַלע אַנדערע געוואוסט די ערטער. ער פלעגט גוט באַשמעקן די פעלדער און אָנווייזן:

— היר, היר...

ווען אַ קייווער איז שוין געווען פּוסט, — אַלע מייסים אַרויסגעטראָגן און פאַרברענט, — פלעגט וויים באַפעלן די אַרבעטער, מען זאָל אַריינלייגן צוריק עטלעכע פיגורן. אויב מען וועט אַמאָל נאָך דער מילכאָמע, גראָבן אין פּאָנאַר, זאָל מען נישט געפינען קיין הונדערט טויזנט, נאָר אַ צענדליק קאַרבאָנעס.

די פיגורן-טרעגער האָבן געהערט צו דער זעלבער קאַטעגאָריע. זאָלבעצווייט דאַרפן זיי אַרויסטראָגן דריי טויטע מיטאַמאָל און זיי איבערגעבן די פייער-מייסטערס, וואָס גרייטן צו דעם שייטער. דערביי האָבן זיי באַדאַרפט געגנוי ציילן, וויפל פיגורן זיי האָבן אַרויסגעטראָגן פון קייווער.

די האָלץ-פאַרזאָרגער האָבן געאַרבעט גרינגער: זיי פלעגן זעגןביימער פון די דערבייאיקע וועלדער און אַריינפירן אין פּאָנאַר. די קלעצער האָבן באַדאַרפט זיין צו פינף און צו אַכט מעטער.

ווילנער אידן אַף די שייטערן אין קלאָגע (עסטלאַנד)

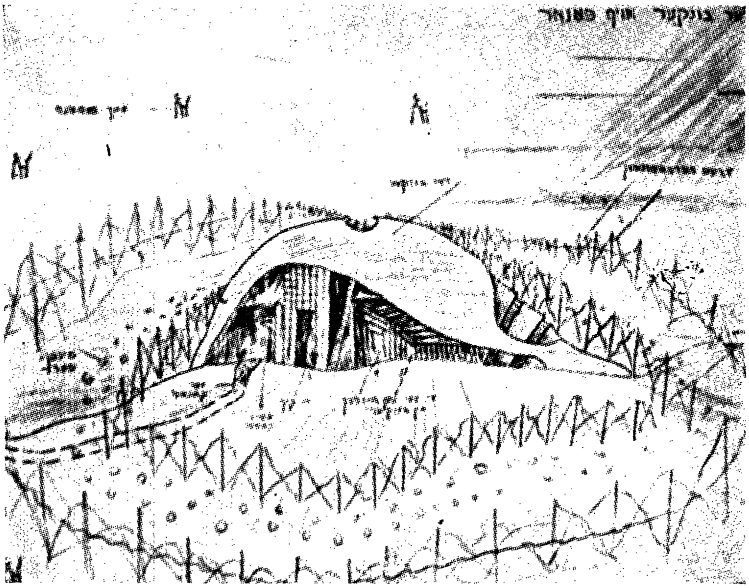

דער בונקער פון די מייסים-ברענער אין פאנאר

די פייער-מייסטער האָבן זיך גערעכנט בא די דייטשן פאַר די פאַראַנטוואָרטלעכסטע אַרבעטער. זיי פלעגן אויפבויען דעם שייטער-הויפן, אַרויפלייגן די מייסים אין פאָרעם פון אַ פּיראַמידע און זיי פאַרברענען.

יעדע פיגור האָט מען פאַרן אַרויפלייגן אפן שייטערהויפן באַדאַרפט גענוי דורכקוקן, דורכטאַפּן די קעשענעס און אַרויסנעמען פון דאָרט וואָס נאָר מען האָט געפונען. איין אַרבעטער איז דערביי געשטאַנען מיט אַ צוואַנג און אַרויסגעריסן ביי די מייסים זייערע גאָלדענע ציינער. די ציינער פלעגן גע-קליבן ווערן אין באַזונדערע קאַסטנס און דער שטורעמפירער אָדער ווייס פלעגן עס שפּעטער צונעמען.

די ביינער-שטויסער דאַרפן אויפקלייבן אַלע ביינער און ביינדלעך, וואָס זיינען נישט פאַרברענט געוואָרן אפן שייטערהויפן, זיי אַריינע-מען אין אַ גרויסע שטיינערנע סטופּע, און מיט אַ שווערן אייזערנעם טוקאַטש צעשטויסן זיי אַזוי, עס זאָל בלייבן אַש. דאָס ווערט אויפגענומען אף אַ טאַטשקע און אַוועקגעפירט צו די אַשן-זיפער.

די אַשן-זיפער זיינען נישט אַלעמאָל אפן זעלבן אָרט. זיי שטייען בא די פוסטע קוואָרים לעבן גרויסע געדיכט-געפלאָכטענע זיפּן און מיט לאָפּעטעס זיפּן זיי: אַ לאָפּעטע — מענטשן-אַש און אַ לאָפּעטע זאַמד.

די שערבלעך און שטיקלעך ביינדלעך, וואָס זיינען איבערגעבליבן ביי דעם ראַנד פון דער זיפּ, פלעגט מען ווידער אַריינעמען אין שטייסל און נאָכ-אַמאָל שטויסן.

אין קיווער שטייען די סימאָנים-פאַרגלעטער מיט גראַבליעס און מישן דורך נאָכאַמאָל די אַריינגעקומענע מאַסע אַש און זאַמד און באַשיטן עס מיט פאַשעטער ערד, פאַרגלעטן עס, און די אַרבעט איז געענדיקט.

דער געבוי פון שייטערהויפן

דער סיסטעם פון שייטערהויפן איז געמאַכט געוואָרן אַזוי:

מען פלעגט אויסגראָבן אין דער ערד דריי פּאַראַלעלע קאַנאַלן צו אַנדער-האַלבן ביז צוויי מעטער ווייט איינער פון צווייטן; פופציק סענטימעטער די ברייט און זעכציק סענטימעטער די טיף און בא אַכט מעטער די לענג. אין דער קווער פון די ערשטע דריי קאַנאַלן פלעגט מען אויסגראָבן ווידער דריי קאַנאַלן פון דער זעלבער גרויס און עס פלעגט זיך באַקומען אַזאַ מין פיגור.

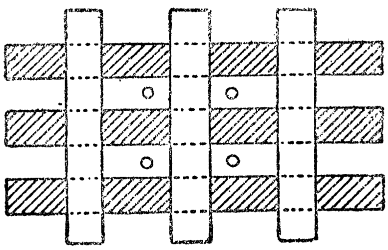

אינמיטן, בא דער קרייציקונג פון די מיטלסטע צוויי קאַנאַלן, פלעגן זיין איינגעגראָבן פיר קלעצער צו פינף מעטער די הויך, וועלכע פלעגן אין זייער אויבערשטן טייל עטוואָס צוגענייגט ווערן איינע צו דער צווייטער און אויבן פלעגן זיי ווערן פאַרבונדן. אַזוי אַרום פלעגט זיך באַקומען אַ קאָנוס-אַרטיקער פּיראַמיד-קוימען פון האָלץ. אַרום דעם קוימען פלעגט מען אויסלייגן צו פינף אַכט-מעטערדיקע קלעצער פון יעדער זייט. דערנאָך פלעגט מען זיי אַרומלייגן מיט טרוקענע בלעטער-צווייגן און ערשט אויף דעם האָט מען אויסגעלייגט די קערפּערס מיט די קעפּ צום דרויסן און די פיס צום קוימען אין צוויי רייען, דאָס הייסט, צוויי קרייזן קערפּערס — אַן ענגערער קרייז נאָענט צום קוימען און אַ צווייטער, ברייטערער קרייז — אַרום דעם ענגערן. אויבן אויף די קערפּערס פלעגט מען אַרויפלייגן קירצערע שייטלעך טרוקענע האָלץ און זיי באַגיסן מיט שוואַרצן מינעראַל-אייל און מיט בענזין. דאָס פלעגט זיין דער ערשטער שיכט. אויף דעם דאָזיקן שיכט פלעגט קומען אַ צווייטער שיכט מיטן זעלבן סיידער, נאָר מער נישט אין אַן עטוואָס קלענערן קרייז, קעדיי, ביז אויבן זאָל זיך באַקומען אַ פּיראַמידע.

יעדער שיכט איז באַשטאַנען פון אַרום 250 מייסים, און די גאַנצע פּי-ראַמידע ביז 3.500. ווען אַזאַ פּיראַמידע פלעגט פאַרטיק ווערן, פלעגט מען פון אויבן דורכן הילצערנעם קוימען נאָך אַריינגיסן 12 עמער אייל און עטלעכע ליטער בענזין. נאָכדעם פלעגט מען אויך דורך די לעפצונגען פון יעדן קאַנאַל אַריינגיסן צו דריי קריגלעך אייל און בענזין. און צו דעם אַלעמען פלעגט מען נאָך אַריינוואַרפן אין דעם קוימען און אין קאַנאַל צינד-באָמבעס, צולעצט פלעגט מען אָנצינדן אַ שטיקל האָלץ, געטונקט עם אין אייל און בענזין, און פונוויטן אַריינוואַרפן עם אין איינעם פון די קאַנאַלן. דער שייטער פלעגט מאָמענטאַל אויפלאַקערן מיט אַ שרעקלעכן קנאַל אין אַן אויסערגעוויינלעכן גרויסן פייער.

„איך בין געווען באַשטימט פאַרן פייער-מייסטער, צו מאַכן דעם פלאַ-קער, — דערציילט מיר גאַל, — דאָס איז געווען איינע פון מיינע שטאַרקסטע איבערלעבונגען.

דער רויך און דער טשאַד האָט געשטיקט און פאַרכאַפּט דעם אָטעם. אַ שייטערהויפן פלעגט ברענען אַמאָל 7, 8, ביז 10 טעג. מען פלעגט מוזן שטיין אַרום פייער און היטן: אינמיטן פלעגט אָפּט אַראָפּפאַלן פון שייטער אַ פוס, אַ האַנט, אַ קאָפּ, איך האָב דאָס געמוזט אַרויפנעמען אויף אַן אייזער-נעם שופל און צוריקוואַרפן אין פייער.

אַזאַ איז געווען דער סיידער פון דער אַרבעט, וועלכע פלעגט זיך איבער-כאַזערן פּעריאָדיש ביז עס זיינען פאַרברענט געוואָרן 56.800 מייסים. דאָס איז געווען אַ העלפט פון די פּאָנאַרער קאָרבאָנעס.

די געעפנטע גריבער

איצכאָק דאָגים, איינער פון די וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון פּאָנאַרער געהענעם, האָט מיר דערציילט וועגן די געעפנטע גריבער:

דעם ערשטן האָבן מיר געעפנט דעם מאַסן-קייווער פון דער צייט פון די כאַפּונעס. ער געפינט זיך באַ אַ 150 מעטער פון דעם גראָדנער שאָסיי. אַז דאָס שטאָמט פון יענער צייט האָבן מיר דערקענט לויט די האַנטעכער און זייף, וואָס יעדערער האָט געהאַט מיט זיך (אַזוי האָט מען דעמאָלט באַפוילן די אידן: מיטנעמען האַנטעכער און זייף, ווייל „זיי פאָרן אַף אַרבעט״) אַלע — דורכ-אויס יונגע מענער, און אַפן ברוסט די לאַטע מיטן געלן ״J״. באַ דער מערהייט זיינען געווען פאַרבונדן די הענט אַף הינטן און די אויגן פאַר-בונדן. מיר האָבן דאָרט אָנגעציילט ניין טויזנט מייסים, צווישן זיי פינף הונ-דערט קריגס - געפאַנגענע און גאַלאָכים אין שווארצע סוטאַנעס.

די מייסים זיינען געלעגן שיכטנווייז באַגאָסענע מיט קאַלך.

דער צווייטער קייווער איז געווען פון די דערמאָרדעטע אין דער צייט פון דער פּראָוואָקאַציע דעם 1-טן סעפּטעמבער 1941: מענער, פרויען און קינ-דער. נישט אַלע זיינען געווען אויסגעטאָן. קימאַט ביי אַלעמען האָבן מיר גע-פונען די שליסלען פון שטוב: די מענטשן האָט דעמאָלט זיך אויסגעדאַכט, אַז זיי וועלן נאָך קומען צוריק. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 9.500 מייסים, פון דער צווייטער געטאָ, אָקטאָבער 1941. דעם ערשטן מאָל באַמערקן מיר, אַז די מערדער האָבן געשאָסן מיט אַ סיסטעם: אין קאָפּ, פון הינטן. אין דער לענג פון דער גרוב איז געווען אויסגעצויגן אַ דראָט, אין וועלכער די פאַלנדיקע מענ-טשן פלעגן פאַרטשעפּען זיך און אריינפאַלן אין אַ גלייכער ריי. דאָרט האָבן מיר איבערגעציילט 10.400 מייסים. קימאַט באַ אַלע קינדער איז נישט געווען צו מערקן קיין סימען פון אַ קויל. ווערליק די אויסגעשטרעקטע צינגלעך, קען מען זיך אָנשטויסן, אַז מען האָט זיי פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט.

אין דעם פערטן מאַסן-קייווער — דעם גרעסטן, — זיינען געלעגן 24 טוי-זנט מייסים. צווישן זיי מערסטנטייל פון דער שכיטע בעיים די „געלע שיינען״. גלייכצייטיק האָבן מיר געפונען אין דער זעלבער גרוב נישט-אידן: גאַלאָכים, נאָנעס, פּאָליאַקן, איין דייטש אין אַ מונדיר און פיל סאָוועטישע געפאַנגענע.

אין פינפטן מאַסן-קייווער, נישט ווייט פון טויער, זיינען געלעגן 3.500 פרויען, מענער און קינדער. אַלע נאַקעטע, אומגעבראַכטע דורך אַ קויל אין קאַרק.

אין דער זעקסטער גרוב האָבן זיך געפונען פינף טויזנט מייסים, אַלע נאַקעטע.

אַ באַזונדערע גרוב איז געווען פון פּאָליטישע אַרעסטירטע, געבראַכט פון דער לוקישקער טורמע. 51 מאַן. איך האָב דערקענט דאָרט מיין שוואָגער

שמועל שאַץ, וועלכן מען האָט צוגענומען פון געטאָ ווי אַ באַשולדיקטן אין קאָמוניזם.

אין באַזונדערע צוויי גריבער זיינען געלעגן די האַרוגים פון דער „קאָווּ-נער אַקציע" דעם 5-טן אַפּריל 1943. אַלע מוטער-נאַקעט — מענער, פרויען און קינדער.

אין די פרישע קווארים זיינען געלעגן אידן נאָך דער ליקווידאַציע פונעם געטאָ און געפונענע אין מאַלינעס.

פאַר דער צייט, וואָס מיר האָבן דאָרט געברענט די מייסים, האָב איך געזען ווי מען האָט דאָרט געבראַכט פּאַרטיעס מענטשן צום דערשיסן. צווישן אַנ-דערע — פיר הונדערט אידן פון ווייוואַרי. שפּעטער, אַן ערעך דרייסיק ביז פערציק פּאָליאַקן און פופצן ציגיינער.

אין דער צייט, ווען די דייטשן פלעגן אויספירן די עקזעקוציעס, פלעגט מען אונדז געבן אורלויב. מיר פלעגן דאַרפן אַראָפּקריכן אין בונקער און דאָרט איבערוואַרטן די שיסעריי. דאָס געוויין פון די קאָרבאָנעס פלעגט אָפּט דורכ-בויערן די שטיינער פון אונדזער בונקער.

באַם אַרויפליינן די מייסים אַפן שייטער האָב איך דערקענט מיין מיש-פּאָכע: די מוטער, די פרוי, דריי שוועסטער און צוויי פּלימעניצעס. מיין פרוי האָב איך דערקענט לויטן מעדאַליאָן, וואָס איך האָב איר געגעבן אַ מאָטאָנע צו אונדזער כאַסענע. ווען מיין פרוי האָט שוין געברענט אַפן שייטער, האָב איך אַראָפּגעצויגן פון איר האַלדז דעם מעדאַליאָן, די צוויי קליינע בילדלעך מיינע און אירס, וואָס זיינען געווען אינעווייניק — האָט שוין דאָס פייער נעהאָט פאַרשלונגען.

דער טונעל אונטערן פּאָנאַרער בונקער

פון ערשטן טאָג, ווי מען האָט אַראָפּגעלאָזט די אַרבעטער אין בונקער האָבן זיי פאַרשטאַנען, אַז זייער גוירל איז שוין אַ פאָרויס באַשטימטער, אַנט-לויפן איז נישט מעגלעך. באַ דער אַרבעט היט מען אַפּ יעדן טראָט. און דערצו נאָך איז מען געשמידט אין קייטן. דער בונקער איז אַרומגערינגלט מיט אַ צוויי-פאַכער ליניע פון שטעכל-דראָט. צווישן דעם שטעכל-דראָט איז דאָס פעלד מי-נירט. בלויז איין שמאָל שטעגל איז אַן אָפּנס. נאָר באַ דעם שטעגל שטייט אַ וואַכמאַן מיט אַן אויטאָמאַט, און נישט נאָר דאָרטן — אַף יעדע צוויי מעטער אַרום בונקער שטייט אַן עסעסניק און היט די געפאַנגענע. דערצו נאָך לאָזט זיך אַראָפּ יעדע פאַר שאָ אַ ספּעציעלער פּאַטרול און קאָנטראָלירט די קייטן. מיט אַזאַ וואַך ווערן געהיט די אַרבעטער.

דעם שטורעמפירער גייט אין לעבן, אַז קיינער זאָל פון דעם פּלאַץ נישט אַנטלויפן, עס זאָלן נישט בלייבן קיין איידעס, ווען די אַכציק וועלן ענדיקן

זייער אַרבעט, וועט דער שטורעמפירער זיי אַליין פאַרברענען אויף די שייטער־הויפנס און ער וועט אַוועקפאָרן קיין בערלין. דעם אָבערשאַרפירער פידלערן האָט שוין דער שטורעמפירער די טעג דערשאָסן: פידלער האָט צו פיל געוואוסט, ער איז מער נישט געווען נויטיק.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעמען, האָבן זיך געפונען אין בונקער מענטשן, וואָס האָבן נישט אויפגעהערט צו באַקלערן אַ פּלאַן, ווי אַזוי צו אַנטלויפן פון גהענעם.

איצכאָק דאָגים איז געווען דער איניציאַטאָר פון דער אונטערנעמונג. ער האָט זיך צונויפגערעדט מיטן קריגס־געפאַנגענעם יודי פאַרבער, אַן אינזשעניער, און זאַלבע פינפט איז מען צוגעטראָטן צו גראָבן אַ טונעל פון 72 ביז 80 מעטער, וואָס זאָל אַרויספירן פון בונקער ווייט הינטער דער דראָט - פאַרצוימונג אין אַ סאָסנאָוון וועלדל.

אַרבעטן פלעגט מען בלויז ביינאַכט, ווען אַלע איבעריקע, פאַרהאָרעוועט און פאַרטומלט פון אַ טאָג האַווען אַרום די מייסים, זיינען געלעגן ווי שטיינער.

מען האָט אויסגעגראָבן אין שטעלעכל פון עסנוואַרג אַ פאַרשטעלטן ברונעם פון צוויי אַ האַלב מעטער די טיף. פון אָט דעם ברונעם האָט זיך אָנגעהייבן דער טונעל. קיין שום מאַכשירים זיינען אין בונקער נישט געווען. מען האָט געגראָבן מיט די הוילע הענט און מיט פלעקלעך. ווען די הענט האָבן גענומען בלוטיקן, האָט מען געגראָבן מיט לעפלען. דרייסיק מעטער טונעל האָט מען אויסגעגראָבן מיט לעפלען! דאָס זאַמד האָט מען געשאָטן אונטער די נאַרעס אונטער דער פּאָדלאָגע און צום סאָף איבערן סופיט פון קיך. וואָס פון טאָג פלעגט העכער ווערן די פּאָדלאָגע, אָבער אַ דאַנק דעם, וואָס דער בונקער איז געווען זייער אַ הויכער, האָט מען עס נישט געמערקט.

איבער דער גאַנצער לענג פון טונעל האָבן אָט די פינף (שפּעטער האָבן מיטגעהאָלפן נאָך) געשטעלט רעשטאָוואַניעס־אָנשפּאַרער, קעדיי דער זאַמדיקער באָדן זאָל נישט איינפאַלן. נישט איינמאָל האָט דאָרט די סאַקאָנע געדראָט פאַרשאָטן צו ווערן לעבעדיקערהייט. אָבער דער אימפּעט צום לעבן איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז דאָגימען האָט זיך איינגעגעבן אַריינצוציען אין טונעל עלעקטרע. דעם שטראָם האָט ער גענאַנוועט פון אַ דייטשן וואַך־פּאָסטן און דורך אַ פאַרמאַסקירטן עלעקטרישן דראָט אים אַריינגעבראַכט אַהערצו.

די שווערסטע אויפגאַבע איז געווען — די ריכטונג פון טונעל. ווי אַזוי דאַרף מען גראָבן, קעדיי דער אַרויסגאַנג זאָל נישט אויסקומען נאָענט צו די וואַך־פּאָסטנס? נאָך אַ לאַנגער געפערלעכער אַרבעט, וואָס האָט געדויערט קאַרעוו דריי כאַדאָשים, איז דער טונעל געוואָרן פאַרטיק.

דעם 19־טן מאַי 1944, פיר אַזייגער ביינאַכט, נאָכדעם ווי דער קאָנטראָל - פּאַטרול איז אַרוים פון בונקער, האָט דאָגים אַלעמען אויפגעוועקט און געזאָגט:

— עס איז פאַרטיק אַ טונעל. ווער עס וויל פון דאַנען אַנטלויפן, זאָל הערן מיינע באַפעלן!...

ער האָט אויסגעשטעלט דעם אוילעם צו צענדליקער. יעדער צענדליק האָט באַקומען אַ קאָמאַנדיר. די שטיוול, אַף וועלכע ס׳זיינען געהאָנגען די קייטן, האָט מען געלאָזן אין בונקער.

דער ערשטער האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אין טונעל דאָגים. הינטער אים האָבן געצויגן די צענדליקער מיט זייערע קאָמאַנדירן. ווען אַלע האָבן שוין אַדורכגעשפּאַנט די אַכציק מעטער, האָט דאָגים איבערגעריסן דעם עלעקטרישן דראָט, עס זאָל ווערן פינצטער און ער האָט גענומען דורכקלאַפּן דעם לעצטן שיכט. עס האָט אַ שטראָם געטאָן פרישע לופט. פונדערווייטן האָט זיך געזען דער אָפּגלאַנץ פון שייטער. דאָגים האָט דערלאַנגט אַ קאָמאַנדע: גיין! און איינציקווייז האָבן די אַכציק זיך אַריינגעשאַרט אין וועלדל.

נישט ווייט פון דער עפענונג האָט פּאַטרולירט די וואַך. אין אָנהויב האָט זיך גאָרנישט געהערט, ווייל די אַרעסטאַנטן זיינען געגאַנגען באָרוועס און זייער פּאָרזיכטיק געשטעלט די טריט. מיטאַמאָל האָט זיך דערהערט אַ שאָרך — דאָס האָט דער אוילעם אַרויפגעטראָטן אַף טרוקענע צווייגן. די סאָלדאַטן האָבן דערשפּירט און געעפנט אַ שיסעריי. עס האָבן אויפגעבליצט ראַקעטן און רונד אַרום באַלויכטן.

די באַפרייטע אַרעסטאַנטן האָבן גענומען לויפן. דורכן דראָט, דורך גריבער האָט מען געיאָגט צום פּאַרקאַן. קוילן האָבן געשניטן. מענטשן זיינען געפאַלן — און צו די פּאַרטיזאַנער אין דער רודניצקער פּושטשע איז מען דערגאַנגען זאַלבע עלפט.

אַף קיווער-אָוועס אין פּאָנאַר

אַז דער מענטש איז שטאַרקער פאַרן טויט האָב איך דערפילט ערשט היינט דעם 18-טן יולי 1944, ווען איך בין אַוועק אין פּאָנאַר אַף די קוואָרים פון איבער הונדערט טויזנט מענטשן. ווי אַזוי איך פאַרצייכן דאָ אַזוי רואיק מיינע איבערלעבונגען, ווי אַזוי איך קען ביכלאַל שרייבן וועגן דעם, וואָס איך האָב דאָרט געזען, בין איך אַליין נישט מעסוגל צו באַנעמען.

אין פּאָנאַר איז מיין מאַמע, מיין קינד, מיינע כאַווייריִם, וואָס רייד איך, קיינער איז שוין נישטאָ: זייערע גופים האָט מען דאָך פאַרברענט אַף די שייטערהויפנס און די ביינער צעשטויסן, עס זאָל נישט בלייבן קיין סימען. מיר דאַכט, אַז אויך מיין האַרץ איז פאַרברענט געוואָרן אַפן שייטער. עס קלאַפּט אין מיר וואָס אַנדערש, קען זיין, דאָס איז די סינע.

ווי שיין איז דער וועג! רעכטס בלענדט די ווילִיע פון בלויקייט, און

די יאָדלעס פאַרכאַפּט אין זון-פאַרגאַנג, לאָקן אַזש פונדערווייטן. איז דאָס דער אַריינגאַנג צום גהענעם? איז דער גהענעם שיין?

טויזנטער און טויזנטער זיינען געגאַנגען מיט אָט דעם וועג.

עס באַגלייטן מיך די דריי פּאַרטיזאַנער: שלוימע גאָל, דאָגים און גלאַזער. זיי האָבן דאָרטן מיט קייטן אַף די פיס, אין מעשעך פון פיר כאַדאָשים, זיך פאַרנומען מיט אָט דער שרעקלעכער אַרבעט. זיי זיינען דאָס פון די עלף געבליבענע, וואָס האָבן דורכגעריסן די ערד אונטערן בונקער.

— *** —

איצט גייען מיר אַהין, וואו אונדזערע נאָענטע זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַש. אַפן ערשטן טויער, לינקס פון דעם גראָדנער שאָסיי, דורך וואַנען עס פלעגן אַריינפאָרן די „שוואַרצע וואָראָנעס", הענגט נאָך דאָס דייטשע שילדל: „איינטריט אויך פיר דויטשע אָפיצערע שטרענג פאַרבאָטן!" מיר גייען דורך דעם טויער פון טאָפּל-דראָט און פאַרטיפן זיך אין סאָסנאָוון וועלדל. אָפּגעגאַנגען אַ הונדערט טריט, ווייזט מיר אָן גאָל:

— דאָס איז דער לעצטער מאַסן - קייווער, וואָס מיר האָבן געעפנט ערעוו אונדזער אַנטלויפן. דאָ ליגן נאָך לויט אונדזער אויסרעכענונג פיל טויזנטער.

מיט פאַרפרעסטע ציין לויף איך צו דעם קייווער.

אַ שווערער שטינקנדיקער רייעך טוט מיר אַ שפּאַר אָפּ צוריק. איך זע אַ גרויסע גרוב, אַן ערעך אַ פופציק שפּאַן אין דיאַמעטער. אינעווייניק איז אַן אינדזעלע מיט קוסטעס. אין גרוב אַריין פירט אַ לאַנגער גראָבן. וואָס נענטער צו דער גרוב, אַלץ מער איז איינגעטיפטער דער גראָבן. דורך אָט דעם גראָבן, ווייזט מיר אָן גלאַזער, — האָט מען דעם 6-טן דעצעמבער 1941 אים אַריינגעפירט אין קייווער צום דערשיסן. דאָ האָט ער געדאַרפט פריער אויסטאָן די קליידער. צוליב דעם, וואָס זיינע אונטערהויזן זיינען געווען זייער צעריסענע, האָט מען אים דערלויבט זיי צו טראָגן. די בעסטע זאַכן זיינען גלייך צעכאַפּט געוואָרן פון די אַרומיקע סאָלדאַטן. דער גראָבן איז דענסטמאָל געווען טיפער ווי איצטער: אַן ערעך 6 מעטער. קענטיק, מען האָט שפּעטער דאָ פאַרשאָטן די מענטשן, וואָס זיינען נישט דערלאָפן צום קייווער. צו זעקס האָט מען זיי אַריינגעפירט אינעווייניק, און פון די קוסטעס, וואָס זיינען אינמיטן גרוב, האָט ער דערזען אויסגעשטרעקטע אויטאָמאַטן. אַנטקעגן אים אַף אַ בערגל איז געשטאַנען שוויינענבערג מיט צוויי כאַפּונעס. זיי האָבן געקוקט דורך בינאָקלען און אָבסערווירט אַלץ, וואָס דאָ קומט פאָר אין די גריבער. ווען גלאַזער האָט דערהערט דעם באַפעל „פייער", איז ער געפאַלן אַף דער ערד. עס האָבן אָפּגעהילכט 6 שאָסן. 3 מענטשן זיינען געפאַלן אַף אים און האָבן באַשפּריצט זיין פּאָנים מיט זייער וואַרעם בלוט. ליגנדיק אונטער די מייסים, האָט ער געזען, ווי מען

דערשיסט אַנדערע, צו 6 מאַן אין אַ גרופּע. אַ יונג מיידל, וואָס איז נאָך געבליבן לעבן פון דער ערשטער קויל, האָט זיך געבעטן בײַ די מערדער:

— איר האָט דערמאָרדעט מיין מוטער, דערמאָרדעט אויך מיך!

ווען די שיסעריי האָט זיך אָפּגעשטעלט, איז גלאַזער אַנטלאָפן. אַז ער וועט זיין אין פּאָנאַר נאָכאַמאָל און ווידער אַנטלויפן, האָט ער זיך נישט געקענט פאָרשטעלן.

מיר זיינען אַראָפּ אין גראָבן. צעריסענע געלט, פּאַפּירלעך, דאָקומענטן פון געטאָ וואַלגערן זיך האַלב צעפוילטע אין זאַמד. אָט איז אַ קינדערש העמדעלע מיט אַ רויטער מאָנאָגראַם באַם דעקאָלט. פון די דורכגעפּעטסטע זייטן פּאַפּיר איז קאָנטיק, אַז די קאָרבאָנעס האָבן דאָ מיטגעבראַכט עסנוואַרג — ברויט מיט פעטס. אָט וואַלגערט זיך שמינקע צו די ליפּן, אַ צעדרייטער שוך, צעריסענע פאָטאָגראַפיעס, שטיקלעך פון שוין פאַרפוילטע טאַליסים, און אָט איז אַ פּאָר טפילן, וואָס אַ פרומער איד האָט מיט זיך גענומען אין זיין לעצטן וועג.

גאָל פילט זיך דאָ ווי אַ „היימישער". ער שפּרינגט אַריין אין קייווער, און שוין צוגעוואוינט אָנצונעמען די מייסים מיט די הענט, ציט ער אַרויס עטלע-בע פון דעם לייכט - פאַרשאָטענעם זאַמד און פּרוווט דערקענען די קאָרבאָנעס.

דאָס שטאַמען זיי אַלע פון די לאַגערן „קיילים" און ה. ק. פּ. די גופים זיי-נען נאָך פריש. מען קען זיי דערקענען.

מיטאַמאָל טוט גאָל אַ געשריי: „אָט איז דר. פייגוס!"

און ווירקלעך. מיר דערקענען דעם באַקאַנטן ווילנער דאָקטער. מען האָט אים אומגעבראַכט מיט עטלעכע טעג פריער איידער די רויטע אַרמיי איז אַריין אין שטאָט.

אָט איז אויך אַ ציינעניש, אַז מען האָט געענדיקט אַ שול אין געטאָ, אָפּן נאָמען פון לייזער רודניצקי, מיטן פאָלגנדיקן טעקסט:

ווילנער געטאָ
קולטור-אָפּטיילונג
קינדער-פאַרזאָרגונג
נומ. 9

דערמיט ווערט באַשטעטיקט, אַז רודניצקי לייזער האָט געענדיקט די פאָלקס-שול אין געטאָ.

געטאָ-פאָרשטייער:

לייטער פון דער קולטור - אָפּטיילונג
(דער אונטערשריפט נישט דייטלעך.)
אינספּעקטאָר פון די שולן — — — י. ברוידא.
פאַרוואַלטער פון דער שול — — (נישט דייטלעך)

ווילנער געטאָ 1943.

באַ אַ האַלבן שוין צעפאַלענעם גוף, וואָס לויט די גראָע האָר איז עס אַ איד פון אַ יאָר 55 — 60, האָט גאָל ארויסגעצויגן אַ אידיש ליד, געשריבן מיט אַ בלייער אויף אַן אויפגעקלעפטן, האַלב-צעריסענעם בלעטל. דעם דערמאָרדעטן איז נישט צו דערקענען. דאָס פּאָנים שוואַרץ. לעבער אנשטאָט אויגן. אין ליד ווענדעט ער זיך צו זיין טעכטערל סאָרעלע, וואָס איז אומגעבראַכט געוואָרן נאָך פאַרן טאַטן. אָט איז דאָס ליד:

ווען אַ גיפטיקע שלאַנג וואָלט איינגעביסן אין מיין האַרצן,
וואָלט זי דערשטיקט געוואָרן פון דעם גיפט
וואָס איז נאָך גיפטיקער פאַר איר אַליין.

דו ביסט אַוועק מיין הייס-געליבטע קינד
מיין אויסגעבאַלעמט פלאַטערל, מיין שעפעלע,
דו ביסט אַוועק און קומסט נישט מער צוריק
אַוועק אויף אייביק סאָרעלע פון מאַמע-טאַטע.

נעשאָמע און האַרץ געוויקט אין בלוט.
נעשאָמע וועבט אויס, און האַרץ?
און האַרץ ווערט צעשפּרונגען
פון ווייטיק און פיין, צוליב דיין נישט זיין.

פאַרוואָס אַלמעכטיקער האָסטו אַזוי שטאַרק
באַוואָלט אַ מאַמע-טאַטע?
האָסט צוגערויבט דאָס גליק, וואָס רופט זיך קינד,
האָסט געמאַכט פון מענטשן צוויי אַ שמאַטע
פאַרוואָס, פאַר ווען, פאַר וועמענס זינד?

איך וואָלט וועלן בלינד ווערן
נישט זען דעם אָנקומענדיקן זומער מיט זיין פּראַכט.
זונען-שטראַלן, ביימער בליען
קיין בעז, פּיוואָניעס און רויזן,
וואָס פלעגט דערקוויקן די נעשאָמע פון מיין טייער קינד.
ווען כ'וואָלט געווען בעקויעך, וואָלט איך מיט אַ שווערד אַ בלויזן
דאָס אַלץ פאַרשניטן צוזאַמען מיט מיין לעבן
ווייל כ'האָב שוין נישט נאָך וואָס צו שטרעבן.

איך וואָלט וועלן טויב ווערן
נישט הערן קיין געזאַנגען פון סאָוועטישע לידער.

דאָס צוויטשערן פון פויגעלעך אויףביימער,
ווייל דאָס צעפּרעסט מיינע אַלע גלידער
און ס'ווערט דער ווייטיק אין הארצן אזוי שאַרף, און ווידער
פאַלן טרערן און בויערן דעם בעכער דורך
און קיינמאָל וועט ער פול נישט ווערן.

איך וואָלט וועלן שטאַרבן, פאַרייניקט ווערן מיטן קינדס נעשאָמע
און דאָס וואָלט געוועזן מיין איינציקע נעקאָמע,
און נאָך מיין טויט ווען איך וואָלט געקענט
צום הארצן צודריקן מיין קינד,
וואָלט איך געווען דער גליקלעכסטער
פון אַלע טויטע
וואָס זיינען ווען נישט איז געשטאָרבן אויף דער וועלט.

— *** —

די מייסים-ברענער האָבן מיך ארומגעפירט איבער די פּאַנארער פעלדער. זיי האָבן מיר באוויזן די נייע גריבער, פונוואַנען מען האָט אויסגעגראָבן צוריק די טויטע. וויפל עס איז נאָך פאַראַן קוואָרים איז שווער צו דערגיין. נישט ווייט פון באַן-רעלסן, אַן ערעך אַ קילאָמעטער פון גראָדנער שאָסיי, פירט אריין אין אַ קייווער אַן אָפּגעהאַקט בריקל, אויף אָט דעם בריקל, דערציילן מיר די באַגלייטער, האָט מען דאָס געדאַרפט לויפן און אריינפאַלן אין קייווער. ווען די מענטשן פלעגן לויפן אויפן בריקל, פלעגט אין זיי שיסן די ארומיקע וואַך. יעדער קייווער האָט געהאַט זיין אייגנאַרט.

—וואו איז דער מענטשן-אַש? פרעג איך דאָגימען.

דאָגים, דער אויפבויער פון פּאָנארער טונעל, פירט מיך אריין אין אַ גראָבן, און מיט אַ שטעקל נעמט ער אויפשאַרן די ערד. אונטערן אויבערשטן שיכט געלן זאַמד איז נאָך צו מערקן אַ גראָע מאַסע. זי איז קלעפּיק גראָ. איך נעם אַ ביסל אַש אין האַנט, און דריק עס צום הארצן.

אַלע געביידעס, מאַכשירים, דראָט - פאַרצוימונגען ארום די קוואָרים האָבן די דייטשן צעשטערט. פון דעם בונקער, וואו עס האָבן געוואוינט די אַכציק מייסים-ברענער, איז געבליבן בלויז די גרויסע קיילעכדיקע גרוב, אויסגעפלאַסטערט מיט געהאַקטע שטיינער. דאָגים דערמאָנט זיך נאָכאַמאָל, ווי אזוי ער האָט אָרגאַניזירט דאָס אַנטלויפן. אָט שטייען מיר בא דעם אויסטערלישן טונעל, וואָס די מייסים-ברענער האָבן אויסגעגראָבן מיט לעפלען.

בלויז אין אַ צושטאַנד פון אַ געוואַלדיקער שפּאַנונג, פון אַן אומגלויבלעך מעשוגעדיקן ווילן צום לעבן, איז מעגלעך געווען אין אזוינע באַדינגונגען צו דורכבויערן די ערד.

באַם צוריקגיין, טוט מיר גאָל אַ פרעג:

— די געשיכטע מיט דער טראַגעדיקער פרוי האָב איך אייך דערציילט?

ווען מען האָט געבראַכט די פיר הונדערט אידן פון ווייוואַרי, מענער, פרויען און קינדער, איז צווישן די געבראַכטע געווען אַ טראַגעדיקע פרוי, וואָס אָט-אָט האָט זי געדאַרפט געבוירן. די פרוי צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע האָט מען דערשאָסן. ווען זייערע גופים זיינען נאָך געווען וואַרעם, האָט מען זיי געטראָגן צום שייטערהויפן פאַרברענען. אַלע זיינען זיי געווען נאַקעט. אַף דער ברוסט פון דער טראָגנדיקער פרוי האָט געריזלט אַ שנירעלע בלוט. אירע אויגן זיינען געווען אָפן. עס האָט אויסגעזען, ווי זי לעבט. ווען די פרוי איז געוואָרן אַרומגעכאַפּט מיט די פייערדיקע צינגער, איז פון דער מוטער-טראַכט אַרויסגעשוואומען דאָס קינד. אַ ווייסער פלאָם האָט אים אַרומגענומען און האָט זיך פאַראייניקט מיט די פייערדיקע צינגער.

דער אַרויסגעוואָרפענער בריוו

דעם 20-טן יולי 1944 איז געקומען צו מיר אין דער באַפרייטער ווילנע אַן עלטערע פוילישע פרוי און איבערגעגעבן אַ בריוו, וואָס מיט אַ כוידעש צוריק האָט זי געפונען אָפן גראָדנער שאָסיי — דער וועג, וואָס פירט קיין פּאָנאַר. דער בריוו — צוויי ראָזע צעטעלעך, פאַרשריבן מיט אַ בלייער אַף פּויליש. ער איז אַדרעסירט: „איבערגעבן אין אידישע הענט”. די פרוי האָט דעם בריוו אויסגעהיט, באַהאַלטן אים, ווי זי האָט דערציילט, אין אַ פלאַש, און איצט פילט זי אויס די באַקאָשע פון די צום טויט-פאַרמישפּעטע און גיט אים איבער אין אידישע הענט.

מיר האָבן געלייענט, אַ גרופּע כאַווירים, דעם בריוו, געלייענט און געשוידערט. נאָכדעם ווי מיר זיינען אַליין אָפּגעווען צוויי יאָר אין געטאָ, וואָלט אונדז אייגנטלעך שוין גאָרנישט געדאַרפט וואונדערן, אָבער, ווייזט אויס, אַז מיר האָבן ווינציק וואָס געוואוסט, ווי אַזוי די געשטאַפּאָ האָט געפייניקט פאַרן טויט אונדזערע ברידער. אָט איז דער בריוו — (אין אַ קליינער קירצונג), דער אָריגינאַל געפינט זיך אין ווילנער אידישן מוזיי.

זאָל דער בלוטיקער דאָקומענט ריידן פאַר זיך:

אַ באַקאָשע צו מיינע ברידער און שוועסטער אידן

טייערע ברידער און שוועסטער. מיר ווענדן זיך צו אייך מיט אַ גרויסער באַקאָשע. ערשטנס, זייט אונדז מויכל אַלץ, וואָס מיר האָבן אייך געטאָן שלעכטס. מיר ווייסן נישט, פאַרוואָס עס איז געפאַלן אַף אונדז אַזאַ שטראָף, אַז מען נעמט צו אונדזער לעבן. אַז מען נעמט צו אונדזער לעבן איז נאָך גאָרנישט.

אונדזערע קינדער האָט מען אַף אַ בעסטיאַלישן אויפן געמאַטערט. אכט-יעריקע מיידלעך פלעגט מען צווינגען צו געשלעכטלעכע באַציאונגען. די מאַמע האָט געמוזט זיין דערביי און אכטונג געבן, דאָס קינד זאָל נישט שרייען. שפּעטער פלעגט מען די מאַמעס אויסטאָן נאַקעט, שטעלן באַם וואַנט, צובינדן די הענט אין דער הויך און צופּן די האָר פון קערפּער. דעם אויסגעשטעקטן צונג האָבן זיי געשטאָכן מיט שפּילקעס. זיך דערליידיקט אַף אים. געשמירט די אויגן מיט קאַל. די מענער פלעגט מען הייסן אַרויסנעמען די געשלעכטס-אָרגאַנען, מען פלעגט אַריינשטעכן אין זיי אָנגעגליטע דראָטן, וועלכע מען האָט געהאַלטן אַזוי לאַנג, ביז זיי פלעגן נישט ווערן שוואַרץ.

— גענוג, פלעגן זיי זאָגן, אייך צו לעבן. מיר וועלן אויסהאַרגענען אַלע-מען. עס איז נישט קיין קונץ צו דערהאַרגענען. מיר וועלן אייך אויסמאַטערן. עס וועט זיך אייך אַפּוועלן צום לעבן און וואַרטן אַף סטאַלינען. זיי פלעגן אונדז אָפּשניידן די פינגער פון די הענט און פיס. די וואונדן האָבן מיר נישט געטאָרט פאַרבינדן, אַזוי אַז בלוט פלעגט גיסן אָן אויפהער. זיי האָבן אונדז אַזוי געמאַטערט פיר טעג, און שפּעטער — אַף פּאָנאַר.

מיר זיינען געווען 45 מאַן אין איין באַהעלטעניש. דורכן קאַנאַל האָבן מיר געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט אַ צווייטער גרופּע — 67 פּערזאָן — דערוואַקסע-נע און קינדער. מיר זיינען געווען פאַרבונדן מיט אַ פּוילישער פרוי מאַריסיע — אַן אַלמאָנע מיט דריי קינדער. זי פלעגט נעמען בא אונדז זאַכן און צו-שטעלן אונדז עסנוואַרג.

נאָך צוויי טעג האָבן אונדז די דייטשן אַנטדעקט, געמאַטערט אונדז אַזוי ווי עס איז באַשריבן און אַוועקגעפירט אונדז אַף פּאָנאַר.

דעם בריוו וואַרף איך אַרויס אַפן וועג קיין פּאָנאַר, קעדיי גוטע מענטשן זאָלן נאָכן צוריקערן די רעכט אים אָפּגעבן אידן. ווען זיי וועלן פאַר אונדז, 112 מאַן, דערהאַרגענען כאָטש איינעם, וועלן זיי טאָן אַ מיצווע פאַר אונד-זער פאָלק. מיט טרערן אין די אויגן בעטן מיר: נעקאָמע! נעקאָמע! איך שרייב דערפאַר אַף פּויליש, ווייל אויב עמעצער וועט געפינען אַ אידישן בריוו, וועט ער עס פאַרברענען, און אַ פּוילישן וועט אַ גוטער ערלעכער מענטש איבערלייע-נען און אָפּגעבן געבליבענע אידן.

מיר געזעגענען זיך מיט אייך, מיר געזעגענען זיך מיט דער וועלט, רופנדיק צו נעקאָמע!

עס שרייבן גורוויטש און אַנ.

דעם 26-טן יוני, 1944.

— *** —

איך בין ווידער אין מיין היימשטאָט.

מיט רידלען און זעק שפּאַנען מיר צו די מאַלינעס. עס גייט מיט אבא קאָוונער, קאָמאַנדיר פון דער פּאַרטיזאַנישער אידישער מאַכנע „נעקאָמע - נע-

מער", וואָס זיינע קעמפער האָבן פון די ערשטע זיך אריינגעריסן אין שטאָט און אויפגענומען אַ שלאַכט מיט די פארבאריקאדירטע דייטשן. עס גייט מיט דער שרייבער — פארטיזאַנער ש. קאַטשערגינסקי, וואָס מיט געווער אין האַנט האָבן מיר צוזאַמען זיך ארויסגעריסן פון דער געטאָ און אַוועק אין וואַלד זיך שלאָגן קעגן סוינע, עס גייט מיט וויטקע קעמפנער, די העלדן פון דער ערשטער דיוויזיע, וואָס האָט אין מאַי 1942 זיך ארויסגעשלייכט מיט אַ באָמבע פון ווילנער געטאָ און אראָפּגעלאָזן אַ דייטשישן עשעלאָן לעבן ניי-ווילייקע, עס גייט מיט די דרייסטע פארטיזאַנקע זעלדע טרעגער, וואָס אַכצן מאָל האָט זי זיך אומגעקערט פון וואַלד אין די לאַגערן, קעדיי צו ראַטעווען מענטשן.

דאָ, וואו מיר גייען איצט האָבן נאָך פאַראַיאָרן אין די זעלבע געסלעך געלעבט אונדזערע ברידער. אויף יעדער שפּאַן ערד, אויף דעם מינדעסטן ברוק-שטיין, איז דאָ אויסגעקריצט אונדזער גורל. אָט איז די דייטשישע 19, פונוואַנען עס איז אַוועק צום טויט דער קאָמאַנדיר פון דער פארטיזאַנישער אָרגאַניזאַציע אין געטאָ איציק וויטענבערג. אָט איז סטראַשון-גאַס 12, אונדזער פאַרלעצטע באַריקאַדע, וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעריסן מיט דינאַמיט. אויך איצט ליגן נאָך אונטער די כורוועס הונדערט פאַרשאָטענע.

מיר שטעלן זיך אָפּ. שווייגן. איצט ריידן די ציגל איבער די הונדערט פאַרשאָטענע.

פון אַנטקעגן הער איך אַ גוט-מאָרגן. עס איז דער לערער אייזען. ער האָט זיך אָקאָרשט אומגעקערט פון אַ קלויסטער, וואו אַ גאַלעך האָט אים באַהאַלטן.

ער גיט מיך אַ פרעג: — „באַוואָר סוצקעווער, וואָס איז מיט אַ אידישער שול? איר האָט דערפון געטראַכט?" —

די קולטור - אוצרעס זיינען פאַרגראָבן געווען אין אַ צען ערטער. שווער נאָך נעגנוי פעסטצושטעלן, וואָס איז געבליבן. אויף דייטשישע 29 איז די באַהעלטעניש פאַרשאָטן מיט אַ מויער. אויף וויוואולסקע 18 איז אַלץ פאַרברענט. אַ סוואָרע, מירן דאָרטן גאָרנישט געפינען. ווען די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען הינטערן שטאָט, האָבן די דייטשן אויסגעפונען די באַהעלטעניש אויף סטראַשון-גאַס 6 און געמאַכט אפן הויף אַ שייטער פון די קסאַוו-יאַדן. דאָס איינציקע, וואָס איז פון שייטער געבליבן, איז אַ בריוו פון אווראָם רייזין. דער בריוו איז רונד אַרום פאַרברענט. בלויז דער אונטערשריפט פון פּאָעט און אַ צען שורעס איז קענטיק.

גאַנץ, נישט גערירט איז געבליבן די מאַלינע אויף סטראַשון-גאַס 1, אָט דאָס איז מיין שטוב אין געטאָ. דריי פערטל געראַטעוועט איז אויך די מאַלינע אויף סטראַשון-גאַס 8. דאָרט זיינען באַהאַלטן געוואָרן בא אַ צוויי טויזנט ספאָרים פון דער סטראַשון-ביבליאָטעק. צווישן זיי אוניקאַטן און אַ סאַך יעקאָר האַמציעסן. און אָט זיינען מיר אויף שאַוולער 6, אין איינער פון די וויכטיקסטע מאַלינעס.

די מאַלינע איז צוויי גאָרן אונטער דער ערד און זי איז פאַרייניקט מיט

די רערן פון דער קאַנאַליזאַציע. גערשן אַבראַמאָוויטש, דער אויסבויער פון דער מאַלינע, גייט איצט מיט אונדז און אינאיינעם זוכן מיר.

— אָט זיינען די אַלטע פּלאַקאַטן פון גאָלדפאַדענס ערשטע פאָרשטע-לונגען. אָט זיינען די קליינע צעטעלעך פון דר. אַלפרעד לאַנדויס ווערטער-בוך. אָט איז דאָס קעסטעלע מיט שאָלעם-אַליינעמס בריוו. דערביי ליגן די קסאַוו-יאַדן פון ביאַליק און גאָרקי, מענדעלע און יעהואש. אָט איז דער קסאַוו-יאַד פון בערגעלסאָנס „דער טויבער“, ער איז צוגעקלעפּט צום פּינקעס פון גאָענס קלויז.

אין ווינקל ליגן גראָבן מיר אויס די סקולפּטורן. זיי האָבן מערסטנס גע-הערט צו דעם אַנסקי-מוזיי. דעם לייבן-קאָפּ פון טאָלסטאָי דערקענען מיר אין דער טונקל. ס׳איז די אַרבעט פון איליאַ גינצבורג.

ביים אויפגראָבן די סקולפּטור „דאָוויד“ פון אַנטאָקאָלסקי איז געשטאַ-נען אַזוינס: ווען מיר האָבן אָפּגעגראָבן אַ שיכט ערד, האָט זיך באַוויזן אַ האַנט. איך האָב זי אָנגענומען און מיר איז דורך אַ שוידער. ס׳איז נישט קיין גיפּסענע. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער זעלבער מאַלינע האָבן נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ זיך באַהאַלטן אידן. איינער איז פון זיי געשטאָרבן און מען האָט אים מעקאַבער געווען לעבן אַנטאָקאָלסקיס סקולפּטור.

איך שפּאַן איבער ווילנע. איך קום צו דער גרינער בריק. די בריק איז אויפגעריסן און זי ליגט אין וואַסער. לעבן איר איז איצט פאַראַן אַ צווייטע, פּראָוויזאָריש אויפגעשטעלט פון ברעטלעך. גייענדיק אַף דער שמאָלער קלאַט-קע זע איך ווי איינגעקוועטשט אין די אייזערנע פּרענטעס פון דער אין וואַסער ליגנדיקער בריק, ליגט אַ דייטשישער פעלדפעבל, איינער פון די שווייניג-בערגס, מיט אַ גלאַנציקן האַקנקרייץ אַף דער ברוסט און די כוואַליעס שווענ-קען אים, פּלייצן איבערן קאָפּ. און אַנטקעגן דעם פעלדפעבל, בײַ דעם ברעג ווייליע, שטייט אַ באַוואָפנטער אידישער פּאַרטיזאַנער.

נעשריבן אין מאָסקווע, זומער 1944.

דאָס בוך איז פאַרענדיקט געוואָרן דרוקן
דעם 30-טן יוני 1947, אין דער דרוקעריי
„אָפּטימוס", וואַלענטין גאָמעז 2719,
ב ו ע נ א ָ ס   א י י ר ע ס